

1996

4

AETAS

Maróti Egon

Aristotelés felfogása a fiatalkori versenysportról
a források tükrében

Horváth László

Az athéni demokrácia műhelyből

Németh György

Kritias. Egy íróból lett politikus és zsarnok szellemi fejlődése

Wojtilla Gyula

Megjegyzések az indoárja migráció egy figyelemre méltó
modelljéről

„Az eredmények azt mutatják, hogy a születéskorlátozás
már 1790 körül megjelent Magyarországon.”

Beszélgetés Andorka Rudolffal

Ózsjártó M. István

Mi a mikrotörténelem?

Következő számunk tartalmából

Wojtilla Gyula

Királyság és szakralitás a kora középkori Indiában

Galamb György

Eretnekség, világi hatalom, szakralitás

Márton Alfréd

Szakralitás és hatalom a türköknél

Horváth Emőke

A hatalom etikája a kora középkorban

Kordé Zoltán

Gondolatok a székely eredetkérdésről

Bemutatjuk Kosztolnyik Zoltán történészt

A szegedi medievisztika-képzés tapasztalatai

1996/4

AETAS

Történettudományi folyóirat

A kiadványt szerkesztette:

Lele József és Deák Ágnes

A kiadvány
a Soros Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
a Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft.,
a Fund for Central and East European Book Projects,
a Magyar Kulturális Alap,
a József Attila Alapítvány
és a szegedi József Attila Tudományegyetem
Közművelődési Bizottsága
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztőség:

PELYACH ISTVÁN
(megbízott főszerkesztő)
BENKES RÉKA
DÁVID TAMÁS
DEÁK ÁGNES
HOMONNAI SAROLTA
KOSZTA LÁSZLÓ
LELE JÓZSEF
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ
VAJDA ZOLTÁN

TARTALOMJEGYZÉK

Tanulmányok

Maróti Egon: Aristotelés felfogása a fiatalkori versenysportról a források tükrében	5
Horváth László: Az athéni demokrácia műhelyéből	20
Németh György: Kritias. Egy íróból lett politikus és zsarnok szellemi fejlődése	37
Ecsedy Ildikó: Kereskedelem a Selyem-úton: nomád közvetítés az iráni sztyeppén Kína és Róma között	57

Műhely

Wojtilla Gyula: Megjegyzések az indoárja migráció egy figyelemre méltó modelljéről	68
Farkas Zoltán: Cui prodest... A posztmodern történetírásról	80
Hoffmann Zsuzsanna: Földtulajdon az ókori Rómában	89

Múltidéző

A Vörös-tenger körülhajózása Alexandriától Indiáig (Fordította, bevezette, az összekötő szövegeket és a jegyzeteket írta W. Salgó Ágnes.)	97
---	----

Kitekintés

„Az eredmények azt mutatják, hogy a születéskorlátozás már 1790 körül megjelent Magyarországon.” Beszélgetés Andorka Rudolfal	111
Andorka Rudolf történeti tárgyú szociológiai és demográfiai publikációinak jegyzéke	121
Andorka Rudolf: Háztartási rendszerek és az idős emberek élete a 18–19. századi falvakban Magyarországon	128

Elmélet és módszer

Szíjártó M. István: Mi a mikrotörténelem?	157
Válogatott bibliográfia	183

A tolvajok fejedelme? (J. C. Holt: <i>Robin Hood</i> . London, 1989.) Bükki Eszter	186
A megszállott Salem. (Paul Boyer–Stephen Nissenbaum: <i>Salem Possessed — The Social Origins of Witchcraft</i> . Cambridge–Massachusetts, 1974.) Szoboszlai György	192
A lovagság tündöklése és nyomorúsága. (Georges Duby: <i>Le dimanche de Bouvines</i> . Paris, 1973.; Barbara W. Tuchmann: <i>Távoli tükkör a szerencsétlen XIV. század</i> . Bp., 1987.) Novák Veronika	197
A sajt és a kukacok. (Carlo Ginsburg: <i>A sajt és a kukacok</i> . Egy XVI. századi molnár világképe. Bp., 1991.) Bódy Zsombor	201
Paranoiás papok, élve eltemetett bikák és egyéb bizzar történetek. (David Warren Sebean: <i>Power in the Blood</i> . Cambridge, 1984.) Sohajda Ferenc	207
Martin Guerre felesége avagy cherchez la femme! (Natalie Zemon Davis: <i>The Return of Martin Guerre</i> . Cambridge, 1983.) Balassa Szilvia	212
Jacques Revel: Mikroszintű vizsgálat és társadalmi jelenségek konstruálása	217
<i>Figyelő</i>	
Újabb szintézis a római közjogról. (Zlinszky János: <i>Ius publicum</i> . Római közjog. Bp., 1994.) Hoffmann Zsuzsanna	238
Magyar történelmről idegen szemmel. (Jörg K. Hoensch: <i>A History of modern Hungary 1867–1994</i> . London and New York, 1996 ² .) Deák Ágnes	242
Elűzve és kitoloncolva. (Emília Hrabovec: <i>Vertreibung und Abschub. Deutsche in Mähren 1945–1947</i> . Frankfurt am Main, 1995.) Sipőcz László	249
Egy nemes kezdeményezés. (Henri H. Stahl: <i>A régi román falu öröksége</i> . Bp., 1992.) Kovách Géza	255
Szabadságot és rabszolgákat! (Russ Castronovo: <i>Fathering the Nation. American Genealogies of Slavery and Freedom</i> . Berkeley and Los Angeles, 1995.) David W. Noble	258
Számunk szerzői	263
Beérkezett könyvek	264
Előfizetői felhívás	265

MARÓTI EGON

Aristotelés felfogása a fiatalkori versenysportról a források tükrében

Aristotelésnek, az ókor legegységesebb, legszélesebb látókörű gondolkodójának figyelmét érthető módon nem kerültk el a versenyjátékok kérdései, amelyeknek a görögség körében az ő korában (384–322) is roppant nagy jelentőségük volt. Történeti érdeklődésére és rendszerező buzgalmára jellemző módon összeállította az olympiai játékok győzteseinek listáját,¹ majd Kellisthenésszel, unokaöccsével és egyben tanítványával közösen elkészítették a delphoi Pythia sportversenyek győzteseinek jegyzékét is, valamikor 340 és 335 között.² Ezenkívül több művében találkozunk számos olyan közléssel, megjegyzéssel és alkalmi utalással, amelyek a görög sportéletre vonatkoznak a neveléssel, a szellemi és testi nevelés viszonyával kapcsolatban.³ Értekezésünk célja Aristotelés alább olvasható megjegyzésének szembeállítását a ránk maradt történeti forrásadatokkal.

Aristotelés a *Polítika* című munkájában (VIII 4, 1338 b – 1339 a) ezt írja: „Abban, hogy a testnevelés szükséges, és hogy miképpen kell művelni, egyetértés uralkodik. A felsejülésig ugyanis csak könnyebb gyakorlatokat kell végeztetni, kizárva a szigorú étrendet és a kimerítő előírásokat, hogy semmi ne gátolja a testi fejlődést. Mert nem csekély bizonyítéka van annak, hogy az utóbbi (túlzások) ezt eredményezik: *Az olympiai győztesek között ugyanis kettő vagy három ha található, akik felnőtt- és fiatal korukban is győztek*, minthogy a fiatalon végzett gyakorlatok és a túlzásba vitt testedzés felemésztette erejüket”. A megállapítás kiemelt, lényeges részét eredetiben is idézzük: ἐν γὰρ ταῖς ὀλυμπιονικαῖς δύο τῆς ἂν ἢ τρεῖς εὖροι τοῦς αὐτοῦς νενικηκότας ἄνδρας τε καὶ παῖδας....

I.

Aristotelés, mint láttuk, az olympiai – és a pythoi – versenyeken megkülönböztetett két korcsoport megjelölésére a *paides* („gyerekek”) illetőleg az *andres* („=férfiak, azaz felnőttek) hagyományos megnevezést használja. Az előbbi kategória

¹ Arist. *fg.* I. 130 (Rose) = Diog. Laert. V 26,4. Ld. in: Aristotelis qui ferebantur librorum Fragmenta. Collegit Rose, V. Lipsiae, 1886. 8., illetve Diogenis Laertii Vitae philosophorum. Recognovit Long, H. S. Oxonii, 1864. 210. Vö. még *fg.* II. (Hesych) 122 (Rose 15).

² Arist. *fg.* I. 131., vö. 133. 134. (Rose) = Diog. Laert. V 26,5., vö. 7. 8. (Long). Lásd még: Müller, Stephen G.: Aristote and Delphi. CSCS 11 (1979) 139–.; Maróti Egon: *A delphoi Pythia sportversenyei*. Budapest, 1995. 93. lap és 284–288. jz.

³ Így pl. De inc. anim. 705. Eth. Nik. I 1106 b; III 1117 b; Meteor. 351 a; Phys. 206 a; 226 b. 227. 239. Pol. II 1274 a; 1293 a; IV 1326; VIII 1338 b – 1339 a; Probl. 881 a–b; Rhet. I 1357 a; II 1361 b; IX 1409 b.

természetesen tágabb értelmű megjelölés, akárcsak a latin *puer*, és fiatalokat, fiatalkorúakat jelent, úgy körülbelül 17–18 éves korig. Általában ezt tekintik a *paides* korcsoport felső határának; egyesek ezt a 20. évre teszik.⁴ A bizonytalanság magyarázata részben az, hogy a korhatárt, korcsoporthoz tartozást a versenybírák nem okmányyszerű adatok alapján, hanem a versenyzők testalkatának, fejlettségének, izomzatának megítélésével állapították meg.⁵ Az olympiai ciklus (*periodos*) másik két versenyén, az Isthmián és a Nemeán a két kérdéses korcsoport közé beiktattak egy harmadikat, az *ageneioi* (=szakálltalanok) kategóriáját, azaz a *paides* korosztályt megfelelték, így ezeken a *paides* valóban gyereket, mai megjelöléssel serdülőket, az *ageneioi* pedig ifjúságiakat jelölt.

A modern edzésmélet és versenygyakorlat Aristotelész idézett megállapításának ellentmondó következtetésekre vezet. Az valóban nem volt gyakori eset, hogy valaki mindkét korcsoportban győzni tudott az Olympián, ám ennek számos oka lehetett. Mindenekelőtt az, hogy az Olympia versenyprogramja csak hosszú idő alatt, fokozatosan alakult ki, s a fiatakorúak versenyszámai csak jókora késéssel zárkóztak fel. Stadionfutásban és birkózásban először 632-ben, a 37. Olympián rendeztek versenyt külön a fiatakorúak számára; az ökölvívás e korcsoportban pedig csak 616-ban, a 41. olympiai versenyen indult, pankrationban még ennél is jóval később.⁶ Pentathlonban csupán egyetlen alkalommal hirdettek versenyt nekik, a 38. Olympián (616-ban). Több versenyszámot egyáltalán nem vettek fel számukra a versenyprogramba. A tény, hogy egy fiatakorú győztes felnőttként nem aratott győzelmet, nem jelenti azt, hogy tönkrement fizikailag. Annak, hogy egy fiatakorú győztes felnőttként nem folytatta a versenyzést, különféle okai lehettek. Akadályozhatták életkörülményei is, így a „foglalkozása”: például a samosi Duris „gyerekként” ökölvívásban győzött a 114. Olympián, 324-ben (tehát még Aristotelész életében), később azonban, mint polisának tyrannosa, nem folytatta a versenyzést. Akadtak azért jeles történeti személyek, akik felnőttként is versenyeztek, ráadásul a legkeményebb számban, a pankrationban; így Periklész politikai ellenfele, a már említett Kallias; vagy a thessáliai Hagias és öccse,⁷ országuk uralkodósaládjának tagjai. Megesett, hogy má-

⁴ A korcsoportbeosztáshoz ld. újabban Ebert, Joachim: Philol. 109 (1965) 152–156; Frisch, Peter: ZPE 75 (1988) 179–185.

⁵ Vö. Frisch 181–182. Maróti: Periodonikés. Megjegyzések a pánhellén versenyek periodosgyőztes fogalmához. AntTan 32 (1965–86) 5. 1. 31. jz. (a továbbiakban: Maróti); Maróti 1995. 82. 1. és 255. jz.

⁶ Pausanias szerint (V 8.11) erre csak a 145. olympiai versenyen, 200-ban került sor. A közlést általában elfogadják; így pl. Mező Ferenc: *Az olympiai játékok története*. Budapest, 1929. (második kiadás 1978.) 64. Bengtson, Hermann: *Die olympischen Spiele in der Antike*. Zürich, (2)1972. 35; Rudolph, Werner: *Olympische Spiele in der Antike*. Leipzig–Jena–Berlin, 1975. 62. A felfogás ennek ellenére téves. Tí. mint alább látni fogjuk, Kallias, aki 472-ben a felnőttek között győzött pankrationban, ezt – nem tudni pontosan, hogy mennyivel – megelőzően a *paides* korcsoportban is diadalmaskodott. A fiatakorúak pankration küzdelmei tehát az 5. sz. közepe táján már feltétlenül felkerültek az olympiai versenyek műsorára.

⁷ Ld. Maróti 1985–86, 6. 1. és 35. jz; Uő. Az ókori olimpizmus társadalmi hátteréhez. In: „Sport és életmód”. II. Országos Sporttudományos Kongresszus. Budapest, 1993. I 313.; ill. Uő: A delphoi Pythia sportversenyeinek győztesei. Budapest, 1997. 44. és 45. sz. (s.a.). – Hagias csonkán megmaradt szobrának képét ld. Maróti 1995. 12. kép, ill. a kötet címlapján.

soknak épp anyagi helyzetük nem tette lehetővé a költséges távoli utazásokat. S természetesen számolni kell a hagyományozás hiányosságaival is. Gyakori eset, hogy felnőtt győztes fiataalkori sikereiről nincs adatunk, noha nyilvánvaló, hogy a felnőttkori sikert fiataalkorban kellett megalapozni. Vannak olyan olympiai győztesek, akikről nincs fiataalkori olympiai győzelemre utaló adat, van azonban olyan, amelyik az isthmosi vagy a nemesi győzelmüket tanúsítja a *paides* korcsoportjában. Márpedig ezeken a versenyeken alacsonyabb volt ez a korhatár, mint az Olympián és a Pythián, de itt is erős mezőnyök indultak, a győzelem megszerzése itt sem volt könnyű feladat. A lényeg, hogy az ilyen olympiai győztes versenyzőkre semmiképp sem mondható, hogy felnőttkorukra a korábbi edzőmunka felemésztette volna erejüket...

Ismeretes, hogy a korcsoportváltás az ifjúsági kategóriából a felnőttre ma is probléma számos sportágban, különösen az olyanokban, amelyekben a fizikai erő lényeges, netán döntő jelentőségű. Különösen probléma volt ez az ókorban, amikor nem voltak súlycsoportok a küzdőszámokban, azaz a birkózásban, ökölvívásban és a pankrationban. Ezért tapasztaljuk gyakran, hogy a fiataalkori győzelem után a felnőttkori sikerig egy-egy Olympia kimaradt, még a legnagyobbaknál is, mint a legendás birkózó Milón esetében. A kettős, azaz két korosztályban is elért győzelem ritkaságának további oka lehetett, hogy a fiataalkori győztesnek idő kellett, amíg felerősödött, a megfelelő testsúlyra szert tett, hogy meg tudjon birkózni mázsás felnőtt ellenfeleivel. Lehetséges az is, hogy nem minden fiatalnak volt lelki ereje, kitartása, vagyona ahhoz, hogy éveket „üresben” tréningezzen. Birkózóknál, ökölvívóknál ma a fogyásztás, az alacsony testsúly tartása a gond, az ókorban a fordítottja okozhatott nehézséget. Számolni lehet azzal is, hogy a versenyző életkora haladtrával alkatiilag nem úgy fejlődött, amint sportága megkívánta volna: a birkózó gyerek nem lett elég testes, nehéz, vagy fordítva, egy-egy futó elnehezedett stb. Ez azonban nem volt gátja feltétlenül a versenyzés folytatásának, csak sportágot kellett változtatnia: ilyesmire is ismerünk nem egy példát.

S ami még lényegesebb körülmény: Aristotelésnek a maga koráig elvben minden idevágó adat rendelkezésére állt, fel is dolgozta őket – napjainkra globálisan kb. mintegy 23 %-a maradt meg a győztesekre vonatkozó adatoknak.⁸ S az sem elhanyagolható szempont, hogy forrásaink egy-egy versenyszámnak általában csak a győztesét tartják számon, s már arról is ritkán értesülünk, hogy ki volt a második; pedig egy-egy ilyen helyezéssel eredmény is a versenyző erőállapotának, formájának megtartásáról tanúskodnék.

A fentebbi elvi meggondolások után lássuk, megfelel-e Aristotelés megállapítása a tényeknek?! Nos, azok azt mutatják, hogy annál, amit ő említ a maga koráig is lényegesen több, kereken tíz, szigorúan véve is legalább hét olyan olympiai győztest találunk, aki mind a két korcsoportban győzött,⁹ mégpedig zömmel a legmeg-erőltetőbb, legkeményebb versenyszámokban. A kettős, két korcsoportos győztesek megszólása versenyszámonként a következő:

⁸ Vö. Bengtson 25

⁹ Meglepő, hogy Gigon, Olof minden megjegyzés nélkül elfogadja Aristotelés közlését Politika-fordításában (Zürich und Stuttgart, 1971. 545).

birkózás: 5 (4)
 ökölvívás: 1
 pankration: 1
 futószámok: 3 (1)

Ezek után érthetetlen, mi oka lehetett Aristotelésnek a téves közlésre? Esetleg nem szószerint értette a 2–3 győztest, hanem úgy, ahogy mi is azt mondjuk, hogy 1–2, azaz néhány?! A mi tíz adatunk a ránk maradt igen töredékes anyag alapján is megállapítható. Jogos tehát a feltételezés, hogy a teljes lista ennél lényegesen többet mutatna. És most lássuk konkrétan a kérdéses tíz versenygyőztes rövid bemutatását.

II.

1. A spártai **Hipposthenés** győzött a fiatalok számára első ízben megrendezett birkózásban (Paus. V 8.9. Afr.) a 37. Olympián, 652-ben.¹⁰ Utóbb a felnőttek között is szerzett koszorút ugyancsak birkózásban, mégpedig sorozatban a 39–43. olympiai versenyjátékokon, 624 és 608 között.¹¹

Hipposthenés tehát összesen hat olympiai győzelmet aratott, mint a legendás Milón – azzal a különbséggel, hogy ez utóbbi hatszoros periodosgyőztes is volt.¹² Igaz, hogy Hipposthenésnek erre még nem is lehetett módja, hiszen a *periodos* másik három versenyét csak később, 582-t követően alapították meg.¹³

Pausaniasnak az a közlése (III 15,7) azonban, amely szerint Hipposthenés Spártában isteni tiszteletben részesült volna, a tengeristen Poseidónnak Hipposthenés melléknevével való összetévesztésből ered. Poseidón Hipposthenés – vagy másképp: Poseidón Hippios – alakja valóban igen tisztelt istenalak volt Spártában, szentélye a Dromostól keletre állt.¹⁴

2. **Hetoimoklés**, Hipposthenés fia, apjához méltó sikereket aratott: ő maga öt alkalommal szerzett koszorút Olympiában, ugyancsak birkózásban, mégpedig 604 és 588 között a 44–48. játékokon.¹⁵ Az általánosan elfogadott feltevés szerint első alaklommal ő is a *paides* kategóriában győzött.¹⁶ Spártában szobrot emeltek a

¹⁰ Förster, G. H.: *Die Sieger in den olympischen Spielen*. Zwickau, 1891. 60. sz.; Moretti, Luigi: *Olimpionikai. I vincitori negli antichi agoni olimpici*. Roma, 1957. 61. sz.

¹¹ Pausan. uo. Afr. Vö. Förster, 64. 66. 68. 71. és 73. sz. Moretti 1957. 66. 68. 70. 73. és 75. sz.

¹² A fogalomhoz ld. Maróti 1985–88. 1–17.

¹³ A Pythiára vonatkozóan ld. Maróti 1995. 9. fejezet.

¹⁴ Vö. Lippold, A.: *Sparta*. In: RE III A (1929) 1493.

¹⁵ Vö. Krause, J. H.: *Olympia, oder Darstellung der grossen olympischen Spiele...* Wien, 1838. 297; Förster 86–90. sz.; Poralla, P.: *Prosopographie der Lakedaimonier bis auf die Zeit Alexanders des Grossen*. Breslau, 1913. (Repr. 1966.) nr. 285.; Moretti, 1957. 82–86. sz.

¹⁶ Így Rutgers: *S. Iulii Africani Olympiadon Anagraphé*. Rec. I. Rutgers. Lugduni Batavorum, 1862. 109.; Förster 86. sz.; Poralla 285.; Moretti 1957. 82–86. sz.

nagyszerű atléta tiszteletére.¹⁷ Ilyen esetekkel, amikor egy családon belül 2–3 generáción át akadtak sikeres versenyzők, a nehéztatléták és a rövidtávfutók között egyaránt sűrűn találkozunk. E mögött a jelenség mögött nyilvánvaló genetikai és családi-társadalmi háttér állt.¹⁸

3. Az antik sportélet legnagyobb alakja a krotóni Milón, Diotimos fia, aki birkózásban hat Olympián szerzett koszorút. Első győzelmét 540-ben aratta a 60. olympiai játékokon, még a fiatakkoriak versenyében (Paus. VI 14,5). Majd ezt követően – egy ciklus kihagyásával, 532-ben – már a felnőttek között diadalmaszkodott, s győzelmi koszorút még négy további alkalommal gyarapította, tehát a 62–66. Olympián, 532 és 516 között végig az élen állt. Hasonló sikereket ért el az olympiai ciklus időközben megalapított másik három versenyén, a Pythián, az Isthmián és a Nemeán is,¹⁹ tehát ötszörös „körgyőztes”, későbbi görög szóval *periodonikés* lett.²⁰

Milón egészségének, kivételes testi erejének tehát nem ártott a fiatal korban megkezdett edzés és versenyzés: ne felejtjük el, hogy az Isthmián és a Nemeán három korcsoport volt, a *paides* (ez esetben „serdülők”) és az *andres* (felnőttek) között ott szerepelt az *agenetoi*, az ifjúságiak. Milón tehát ezeken a versenyeken kb. 14–15 éves korában már korosztályának legerősebb, legsikeresebb atlétája volt, s ehhez a felkészülést nyilván évekkal korábban meg kellett kezdenie. Tegyük hozzá: akárcsak ma ...

A daliás versenyző otthoni tekintélyére jellemző, hogy polisa (551–510 táján) őt választotta hadvezérének a Sibarisszal vívott háborújában (vö. Diod. II 9.5 XII 9,10). Emellett Milón nem volt valami bárdolatlan hústorony, amilyennek a későbbi irodalomban, szobrászatban a nehéztatlétákat ábrázolták: a történeti hagyomány szerint²¹ ugyanis tagja volt a filozófus-matematikus Pythagoras körének ...

¹⁷ Vö. Pausan. III 13,9. Hyde, W. W.: *Olympic Victor Monuments*. Washington, 1921. 106. 362. – A megtisztelő győztesszobor állítására vonatkozóan ld. Maróti 1995. 13. fej. 89–. korábbi irodalommal.

¹⁸ Másutt már ismételtlen hivatkoztunk arra, hogy az ilyen „sportoló dinasztiák” vizsgálata kutatásra érdemes feladat lenne.

¹⁹ Ld. A fr. ad 0. 62. AP XVI 24 = Epigrammata Graeca (ed. Page, D.L., Oxonii, 1975.) Simonides XXV 175–176. sor. Ioann. Antioch. *Hist. Chron.* 1. fj. 27 (Müller, FHG IV 540).

²⁰ Milón pályafutásához ld. Krause 1838, 327–328.; Uő.: *Die Pythien, Nemeen, Isthmien*. Leipzig, 1841. (második kiadás 1971.) 96.; Mező 95–100.; Olivieri, A.: *Civiltà Greca nell'Italia Meridionale*. Napoli, 84–95.; Modrzejewski, A.: *Milon*. In: RE XV (1932.) nr. 2., 1172–1176. Knab, R.: *Die Periodoniken. Ein Beitrag zur Geschichte der gymnischen Agone an den 4 griechischen Hauptfesten*. Giessen, 1934. (Repr. Chicago, 1980.) 16–18., 1. sz.; Moretti 1957. 112. sz. Harris, H. A.: *Greek athletes and athletics*. Indiana. 1964. 110–111. Rudolph, W.: *Olympischer Kampfsport in der Antike. Faustkampf, Ringkampf und Pankration in den griechischen Nationalfestspielen*. Berlin, 1965. 48–49. Bengtson 61–63. Ebert, Joachim: *Griechische Epigramme auf Sieger an gymnischen und hippischen Agonen*. ASAW Ed. 63. Heft 2. Berlin, 1972. 183–183; Poliakoff, M. E.: *Combat Sports in the Ancient World*. New-Haven London, 1987. 117–119., 182–183; Maróti 1985–88. 3., 1. és 28–30. jz.; Uő. részletesebben 1997., 5. sz. és 15–27. jz.

²¹ 21 Vö. Strab. VI 1,12. p. 263. Iambl. *Vita Pythag.* XXXIII 104. XXXX 249. XXXVI 267; Ld. még Diog. Laert. *Vitae* 55.

4. **Kallias**, Didymios fia, Periklész politikai ellenfele volt az első athéni periodos-győztes.²² Győzelmeit pankrationban érte el.²³ Az athéni Akropolison megtalált szobortalapzatának felirata 1 olympiai, 2 pythói, 5 isthmosi és 4 nemeai győzelmet sorol fel, továbbá egy a Panathenaián aratott sikert.²⁴ Egy másik, töredékesen megmaradt akropolisi felirat a fiatalokorúak korcsoportjában elért olympiai pankration-győzelmét kívánta megörökíteni.²⁵

Felnőttkori olympiai győzelme 472-re tehető,²⁶ a Delphoiban kivívott sikereit 478-ra illetőleg 474-re, isthmosi győzelmeit 484–474 közé, a nemeaiakat pedig 483 és 477 közé lehet datálni. Arra vonatkozóan nincs adatunk, hogy fiatalkori olympiai koszorúját mikor szerezte.

5. A lepreóni **Alkainetos**, Theantos fia először a 81. Olympián (456-ban) győzött a fiatalokorúak ökölvívásában, majd később, valószínűleg a 84. olympiai versenyen (444-ben) a felnőttek között.²⁷ Az ő családjára is áll az a mondás, hogy „az alma nem esik messze a fájától”. Két fia, Hellanikos és Theantos ugyanis szintén olympiai győztesek lettek a fiatalokorúak között, természetesen ökölvívásban, mégpedig Hellanikos a 89., Theantos pedig a 90. versenyen, 424-ben ill. 420-ban.²⁸ Pausanias még látta hármójuk győztesszobrát az olympiai ligetben. Sérült állapotban, de előkerült a szobortalapzat felirata is.²⁹ A két fiú későbbi versenyzői pályafutására vonatkozóan azonban nincsenek adataink.

6. Az arkadii Mainalosba való **Euthymenész** pályafutása némileg eltér az előzőkétől, s azt a pályamódosítást mutatja, amire fentebb utaltunk. Versenyzőnk ugyanis első olympiai győzelmét a fiatalokorúak között birkózásban szerezte, mégpedig 400-ban, a 95. Olympián. Két ciklussal később, 392-ben a 97. olympiai versenyeken felnőttként viszont már ökölvívásban diadalmaskodott (Paus. VI 8.5).

²² Versenyzői pályafutására vonatkozóan ld. Krause 1838. 305; Uő. 1841. 94; Förster, 208. sz.; Klee, Th.: *Zur Geschichte der gymnischen Agone an griechischen Festen*. Leipzig-Berlin 1918. (Repr. Chicago, 1980.) 76. 1. 34. sz.; 90. 1. 42. sz.; 100. 1. 40. sz.; Kirchner, J.: *Kallias*. In: RE X (1919) nr. 5. 1622. Knab 1918. 23. 1. 5. sz.; Raubitschek, Antony E.: *Dedications from the Athenian Akropolis*. Cambridge, 1949. nr. 21; Moretti, L.: *Iscrizioni agonistiche greche*. Roma, 1953. 33–35. ad nr. 15; Uő. 1957. 228; Kyle, D. G.: *Athletics in Ancient Athens*. Leiden, 1987. 105. A 24; Polakoff 1987. 130.; Maróti 1985–86. 6. 1. és 35. jz.; Uő.: AntTan 36 (1992) 20; Uő.: 1997, 24. sz.

²³ Pausan. V 9,3. VI 6,1. *Pap. Oxy.* 222., col. I 26. sor; Ld. még Hérodot. VI 122. Aritoph. *aves* 283.

²⁴ Syll.³ 69. sz.; IG I² 606; Raubitschek 1949. 164. sz.; Moretti 1953. 15. sz.

²⁵ Ld. IG I² 608. és 174. sz.; Raubitschek 1949. 21. sz.

²⁶ Vö. *Pap. Oxy.* 222. Klee 1918. 79. 1. 34. sz.; Knab 1934. 23. 1. 1. sz.; Moretti 1957. 228. sz.; Uő. 1953. 132. 1; Kyle 1987. 105. 1.

²⁷ Vö. Pausan. VI 7.8. Pályafutására ld. Krause 1838. 240. Kirchner, J. in: RE I (1894) 1490; Förster, 241. 246; Moretti 1957. 276. 309. sz.

²⁸ Vö. Moretti 1957. 331. és 338. sz.

²⁹ Inscr. 01. 155. sz. In: Dittenberger, W. – Purgold, K.: *Die Inschriften von Olympia*. Berlin, 1906. (Repr. Amsterdam 1966)

Olympiai győztesszobrát a sikyóni Alypos készítette, még az első, fiatakkori győzelme után.³⁰

7. (6.) A pellénéi **Hippokleas**, Phrikias fia a 73. és 74. Olympián (488 és 484) győzelmet aratott diaulosban, és talán fegyveres futásban.³¹ Ennek a két versenyszámnak a távja lényegében a mai 400 méternek felel meg.³²

Hippokleas olympiai győzelmét megelőzően 498-ban, a 27. Pythián győzött a fiatakkoriak fegyveres futásában. Ezt a győzelmét Pindaros is megénekelte X. pythói epinikionjában.³³

Versenyzőnk fiatakkori olympiai szerepléséről nincs adatunk, ám a Pythián, a második legrangosabb, az olympiaihoz hasonlóan csak négy évenként megrendezett játékokon aratott győzelme elegendő indokul szolgál, hogy őt is a tehetségüket már fiatalon is bizonyító kétkorcsoportos bajnokok közé soroljuk.

Hippokleas apja, Phrikias is kiváló futó volt. Az Olympián fegyveres futásban kétszer, a Pythián pedig dolichosban³⁴ egy ízben győzött, de ő mindegyik esetben a felnőttek között.³⁵

8. (6.) Valószínűleg a 90. Olympián, 420-ban aratott győzelmet birkózásban a *paides* kategóriában az élisi **Amertas**, aki mintegy 10 évvel később a Pythián a felnőttek között szerzett koszorút. Olympiai felnőttkori szerepléséről nincs adatunk, ám pythói győzelme tanúsítja, hogy a fiatakkori edzés-versenyzés fáradalmait neki sem ártottak sokat.³⁶

Amertas olympiai győztesszobrát az argosi Phradmón készítette el, Amertas virágkora Plinius (N.H. XXXIV 49) szerint a 90. Olympia körüli évekre tehető.

9. (7.) A kaulóniai születésű **Dikón**, Kallimbrotos fia Pausanias (VI 3,11) közlése szerint az Olympián három futógyőzelmet aratott, egyet a „gyerekek”, kettőt a felnőttek korcsoportjában; ezenkívül a Pythián öt, az Isthmián három, a Nemeán pedig négy alkalommal győzött. Egy ismeretlen szerzőtől származó epigrammán³⁷ ugyanezeket az adatokat olvashatjuk, azzal az eltéréssel, hogy csak két olympiai győzelmet említ.³⁸

³⁰ Pályafutásához ld. Krause 1839. 288; Förster, 290. és 305. sz.; Kirchner in: RE VI (1907) nr. e. 1509; Moretti 1957. 362. 377. sz.

³¹ Vö. Moretti 1957. 175. és 184. sz. – Förster (168. és 178. sz.) a 492. és 488. olympiára datálja győzelmeit, akárcsak Rutgers, ad Afr. – Hippokleas pályafutásához ld. még Krause 1838., 300; Uő. 1841. 94; Klee 78. 1. 21. sz.; Miller, Stephen G.: CSCS 11 (1979) 135–136. Részletesebben Maróti 1997. 12. sz.

³² A fegyveres futás mibenlétére vonatkozóan ld. Jüthner, Julius: *Die athletischen Leibesübungen der Griechen*. II. (Hrsg. von Brein, Fr.). Wien, 1968, 112–134.; Maróti 1995. 12. fej., 56–57. 1.

³³ Vö. Wilamowitz-Moellendorf, Ulrich von: *Pindaros*. Berlin, 1922. (Repr. 1966). 141–142.

³⁴ A különböző versenyszámok mibenlétére újabban ld. Maróti 1995, 12. fej. a lényeges korábbi irodalommal.

³⁵ Philinosról ld. Moretti 1957. 50. és 56. sz.; Maróti 1996. 11. sz.

³⁶ Amertas pályafutásához ld. Pausan. VI. 8,11., ill. Krause 1838. 292; Uő. 1841. 86; Kirchner: *Amertas*, In: RE I 1894/1828; Förster 268. sz.; Klee 38. 1. 74. sz.; Moretti 1957. 337; Maróti 1997. 53. sz.

³⁷ AP XIII 15; Ebert 35. sz.

³⁸ Az eltérés okaihoz ld. Maróti 1996. 62. sz. és a 302–304. jz.

Dikón fiatalkori olympiai győzelmét stadionfutásban érte el, valószínűleg 392-ben, a 97. Olympián. Felnőttként aratott stadionfutó-győzelme a 99. Olympián született, 348-ban. Másik olympiai sikerét feltehetően diaulosban érte el, vagy ugyanakkor, vagy a következő alkalommal.

A Pythián első győzelmét ugyancsak a gyerekek stadionfutásában érte el, majd két alkalommal a felnőttek között is szerzett koszorút, párhuzamosan stadionfutásban és diaulosban. Három isthmosi és négy nemeai győzelmét is nyilván a 390–380 közötti években érte el, bizonyára az említett versenyszámokban. Különböző győzelmei alapján Dikónt jogosan tekinthetjük periodosgyőztesnek.³⁹

10. (7.) A messénéi **Damiskos** a 103. Olympián, 368-ban győzött a gyerekek stadionfutásában: a „gyerek” megjelölés ezúttal különösen indokolt, mert a fiú Pausanias (VI 2,10) közlése szerint győzelme alkalmával mindössze 12 éves volt.⁴⁰ Később az Isthmián és a Nemeán pentathlonban aratott győzelmet (Paus. VI 2,11). Ez arra utal, hogy lényegesen megerősödhetett, sokoldalúvá vált, de veszíthetett gyorsaságából. Versenyszámainak módosításához adalék alább a sikyóni Aelius Granianus esete (a III. pontban). – Hogy a Pausaniasnál olvasható „későbbi” (hysteron) pontosan mit jelent, nem tudjuk. Egyes kutatók feltételezése szerint már felnőtt korában,⁴¹ Pausanias előadása alapján elfogadhatónak látszik ez a lehetőség. Egyébiránt Damiskos karrierjének alakulása is jelzi a futógyorsaságnak a pentathlonban játszott fontosságát.⁴²

III.

Az alábbiakban lássunk néhány jelentősebb versenyzőt az Aristotelés kora utáni időkben, akik szintén mindkét korcsoportban, életkorban sikereket tudtak aratni, s ha az Olympián esetleg csak az egyik esetben tudtak is győzni, életük másik szakaszában is rangos versenyeket nyertek meg, elsősorban a *periodos* küzdelmeiben.

Az ókori versenysport egyik legsikeresebb rövidtávúfutó egyénisége volt a kósi **Philinos**, Hégépolis fia. Pausanias (VI 17.2) a *periodos* versenyen aratott 24 győzelméről ad hírt. A győzelmek megoszlása a következő: 5 olympiai, 4-4 delphoi és nemeai, továbbá 11 isthmosi.

Africanus győzteslistájáról tudjuk, hogy Philinos a 129. és 130. Olympián, azaz 264-ben és 260-ban megnyerte a stadionfutást, továbbá még egy-egy másik futószámot, feltehetően a diaulost.

Az ötödik olympiai győzelméről megoszlanak a vélemények. Förster szerint ez lehetett a legkorábbi, egy fiatalkoriak stadionfutásában elért győzelem, mégpedig a

³⁹ A fentiekhez ld. még Afr. OI. 99; Diod. XV 14; ill. Krause 1838. 272–273; Uő. 1841. 84; Klee 84. 1. 82–83. sz.; 96. 1. 224–226. sz.; 105–105. 1. 164–167. sz.; Knab 29. 1. 14. sz.; Förster 307. 315–316. sz.; Moretti 1957. 379. 388–389.; Ebert 115–116. 1. 35. sz.; Maróti 1997. 62. sz.

⁴⁰ Vö. Krause 1838. 365; Förster 343 sz.; Moretti 1957. 417. sz.

⁴¹ Vö. Krause 1838. 365; Klee 105. 1. 173. sz., 96. 1. 230. sz.

⁴² Vö. Maróti 1985–86. 14. 1.; Uő. in: Acta Int. et Arch. Supplementum VIII. 1992. 14–.

128. Olympián, 268-ban.⁴³ Moretti szerint lehetséges, hogy felnőtt korában az egyik olympiáján egy harmadik számban, talán fegyveres futásban is győzött, illetőleg később, a 131. Olympián, 256-ban szerezte az ötödik koszorút, alkalmasint diaulosban.⁴⁴ Africanusnál azonban ilyesminek semmi nyoma. Azonban úgy látszik, hogy pythói győzelmei közül 270-ben, a fiatakkoriak stadionfutásában szerezte az elsőt, majd a későbbieket 266-ban egy, illetve 262-ben két futószámban.⁴⁵ Ezek alapján valószínűnek látszik, hogy a kérdéses olympiai győzelmét is a fiatalok stadionfutásában érte el, feltehetően 268-ban vagy 272-ben.

Az Olympián ugyan nem szerzett koszorút, azonban sokoldalúsága és hosszú pályafutása révén mégis említést érdemel a sikyóni **Kallistratos**, Philothalés fia,⁴⁶ aki mindhárom küzdőszámban mindhárom korcsoportban aratott győzelmeket a 260–240 közötti időszakban. Győzelmeit a szülővárosában emelt szobrának talapzatán fennmaradt felirat összegezi.⁴⁷ Eszerint a fontosabb versenyeken elért győzelmei a következők: a serdülők között pankrationban győzött az Isthmián, ökölvívásban a Nemeán és a Panathenaián. Az ifjúsági korcsoportban ökölvívásban győzött az Isthmián. Végül a felnőttek kategóriájában a Pythián ökölvívásban győzött, a Nemeán pedig pankrationban két alkalommal is diadalmaskodott.⁴⁸ Feltehetően nem volt különösebben nagytermetű atléta, erre utal, hogy birkózásban inkább kisebb helyi versenyeken aratott sikert. Ezek körében kiemelkedik az Ozoli Lokris-i Rhiaián mindhárom számban két alkalommal elért győzelmi sorozata.

Említést érdemel az éliesi **Lastratidas**, Paraballón fia, aki a 133. Olympián, 248-ban győzelmet aratott a fiatakkoriak birkózásában. S ugyancsak koszorút szerzett a Nemeán, először a serdülők, majd az ifjúságiak kategóriájában, szintén birkózásban.⁴⁹ Pausaias még látta győztesszobrát az olympiai ligetben. Lastratidas apja, Paraballón ugyancsak olympiai győztes volt. Diaulosban győzött a 125. Olympián, 280-ban.

Az éliesi **Paianiosnak**, Damatrios fiának két korcsoportban és két különböző versenyszámban elért győzelmeit ismerjük. Pausanias tudósítása (VI 5,10. 16,9) szerint főként a Pythián jeleskedett; ott ugyanis a fiatakkoriak korcsoportjában ökölvívásban és birkózásban is győzött egyazon napon. Az Olympián csak a felnőtt birkózásban szerzett koszorút.⁵⁰

⁴³ Förster 440. sz. ill. 441–442.

⁴⁴ Moretti 1957. 556. sz., ill. 550. és 551. 553–554. Philinosról ld. még Krause 1838. 353., Uő.: 1841. 98; Knab, 23. sz.; Maróti 1997. 92. sz.

⁴⁵ Klee, 86. 1. 103–106. sz.

⁴⁶ Philothalés, Stein, in: RE X (1919) nr. 29. 1737; Michel, Ch.: *Recueil d'inscriptions Grecques*. Bruxelles–Paris, 1900–1927. 287.

⁴⁷ IG IV 428. Vö. Klee, 54. 1.; Moretti 1953. 40. sz.

⁴⁸ Kallistratos győzelmeihez ld. még Klee, 87. 1. 115. sz., 97. 1. 257–259. sz. 107. 1. 208–212. sz.; Moretti 1953 103–108. 1.; Maróti 1997. 93. sz.

⁴⁹ Ld. Pausan. VI 6,3. Vö. Rutgers, 130. 1.; Krause 1838, 318–9; Förster, 780. sz.; Klee, 105–106. 1. 198–199. (Klee a 4. századra, Aristotelés elé datálja Lastratidas győzelmeit.); Moretti 1957. 562. sz. (Lastratidas és apja győzelmeit feltételeesen datálja, mint gyakran másoknál is).

⁵⁰ Pályafutásához ld. Krause 1838. 343; Uő. 1841. 97; Förster 471. sz.; Klee 85. 1. 108. 110–111. sz.; Moretti 1957. 583. sz.; Maróti 1985–86. 2. 1. 12. jz., ill. Uő. 1997. 96. sz.

Paianiosnak egy másik olympiai szerepléséről is tudunk. Győzelmet az első fellépése során aratott, a 141. Olympián, 216-ban. A következő alkalommal azonban vereséget szenvedett az ugyancsak élisi Kaprostól, aki akkor a birkózás mellett pankrationban is győzött. Ez volt a küzdősportok egyik gyakori párosítása, a másik az ökölvívás és a pankration.⁵¹ Az ökölvívás és a birkózás párhuzamos üzése, amit Paianios művelt, ritka és szokatlan volt.

Olympiai győztesszobra, amelyet az argosi Andreas, Lysippos fia készített, elveszett, mint általában az antik bronzszobrok. Megtalált talapzatán csak a személyére utaló szavak maradtak meg.⁵²

A tegesi Damatrios, Aristippos fia kiváló futó volt, aki két korcsoportban és két versenyszámban is kiemelkedő eredményeket ért el.⁵³ A fiatalkoriak között stadionfutásban győzött az Olympián, dolichosban a Nemeán; felnőttként dolichosban szerzett koszorút, egyszer az olympiai versenyeken, kétszer a Pythián, az Isthmián és a Nemeán pedig 3–3 alkalommal. Periodosgyőztes volt, s még számos kisebb versenyen is ért el győzelmeket.

Damatrios versenyzői pályafutásának időbeli elhelyezését nehezíti az a körülmény, hogy győzelmeit egy – feltehetően a 3. század végén keletkezett verses felirat sorolta fel, amely azonban elveszett. Tartalmát két, egymástól részben eltérő terjedelmes prózai felirat alapján rekonstruálhatjuk.⁵⁴ Említett sikereit mindenesetre valamikor a 5. sz. végére tehetjük.

Egy ismeretlen nevű acháj, valószínűleg argosi atlétának különböző futószámokban elért nagyszámú győzelméről ad hírt egy Argos mellett előkerült felirat.⁵⁵

Atlétánk jelentősebb győzelmei a *periodos* versenyein a következők voltak: az Olympián négy koszorút szerzett a felnőtt diaulosban, a Pythián egyet, az Isthmián pedig ötöt; a Nemeán egy-egy győzelmet aratott a gyerekek stadionfutásában illetőleg diaulosban. Olympiai győzelmeit a 208–204–200–196. évekre datálhatjuk, a 143–146. alkalommal megrendezett élisi versenyekre.⁵⁶

A felirat adatai szerint a periodos versenyein túl egy sor kisebb jelentőségű rendezvényen is számos győzelmet aratott, kisebb részben a fiatalkoriak, nagyobb részben a felnőttek között, elsősorban diaulosban, de többször győzött stadionfutásban és gyeveryes futásban is.

Egy milétosi felirat szerint **Xenothemis**, Kleostratos fia ökölvívásban győzött a helyi Didymeian, előbb a fiatalkoriak, majd a felnőttek között; utóbb felnőttként

⁵¹ Vö. Maróti 1985–86. 2–3. 1.

⁵² Ld. Hitzig, H – Bluemner, H. (Edd.): *Pausanias Graeciae descriptio*. Lipsiae, 1904. II/2. 617; Inscr. Olymp. 179. sz.

⁵³ Pályafutásához ld. Kirchner, in: RE IV (1901), nr. 8. 2052; Klee 87. 1. 117. sz.; 97. 1. 265–265. sz.; 106. 1. 214–216. sz.; Förster 313–314. sz.; Knab, 34–35. 1. 25. sz.; Moretti 1953. 44. sz. és 115–116. 1.; Uő. 1957. 593. 600. sz.; Maróti 1997. 98. sz.

⁵⁴ Ld. CIG 1515; SGDI 1232 a; IG V 2.142; Klee 55. 1.; Moretti 1953. 44. sz.

⁵⁵ Közölte Mitsos, M.: *Eine agonistische Inschrift aus Argos*. AthMitt 65 (1940) 47–56; vö. BullÉp 1941. 56. sz.; Robert, Louis: SEG 11 (1954) 338; Moretti 1953. 45. sz.

⁵⁶ Atlétánk pályafutásához ld. Moretti 1957. 592. 595. 599. és 605. sz., ill. Uő. 1953. 118. és 121. 1.; továbbá Uő.: *Note sugli antichi periodonikai*. Athenaeum 32 (1954) 115. 1954. 115. 1.; Maróti 1997. 101. sz.

az Olympián, a Pythián, az Isthmián és a Nemeán is, meg több, közelebből meg nem nevezett kisebb versenyen is.⁵⁷

Xenothemis is periodosgyőztes volt tehát. Ökölvívónk pályafutására, győzelmekre vonatkozóan a Didymeia említése adja meg a *terminus post quem*-et: a négyévenként megrendezett verseny ugyanis 212–200 között alapították. Ennek, valamint a felirat betűinek karaktere alapján a Kr. e. 2. század közepére tehető a felirat állítása,⁵⁸ s vele együtt a sportoló sikersorozata.

A korkyrai **Parmeniskos**, Philistos fia stadionfutásban két alaklommal aratott győzelmet a felnőttek között: először 96-ban, a 171. Olympián, majd – egy ciklus kiesésével – 88-ban, 175. 01.⁵⁹

Egy óróposi felíraton (IG VII, 415+417), amely a helyi Amphiarraia versenyének győzteseit rögzítette, találkozunk ugyanezzel a Parmeniskossal, mint a fiatalkoriak diaulos és dolichos versenyének győztesével. A kettős győzelem Kr. e. 96 elé datálható.⁶⁰ – A fiatalkoriak dolichos távja nyilván rövidebb volt, mint a felnőtteké, bár erről is tudjuk, hogy távja koronként változott.⁶¹

Africanus a 176. Olympia (Kr. e. 68) győzteseiről írva elmondja, hogy az alexandriai **Stratón**, Korrhagos fia megnyerte a birkózást és a pankrationt,⁶² s ugyanő korábban a Nemeán egyazon napon négy koszorút szerzett a serdülők és az ifjúságiak között.⁶³

Ailianos (*var. hist.* IV 15.11) még azt is közli, hogy Stratón a következő Olympián is győzelmet aratott; ezenkívül a Pythián, az Isthmián és a Nemeán is. Ezt az adatot a kutatók Knab és Förster óta általában elfogadják, így Stratont is periodosgyőztesnek tekinthetjük. Pályafutásával kapcsolatban több sporttörténeti szempontból érdekes dologról értesülünk. Így Pausanias elmondja, hogy Stratón – nyilván első olimpiai sikere alkalmával – azt követően győzött birkózásban, hogy a élisi versenybírák kizárták és megfenyítették két rhodosi ellenfelét, Eudémot és Philostratot, mert ezek össze akartak játszani az ő rovására.⁶⁴ Ailianos pedig arról tudósít, hogy Stratón egészségének visszaszerzése érdekében kezdett sportolni, s rendszeres gyakorlással alapozta meg versenyzői pályafutását (IV 15,9–10.) – Itt tehát

⁵⁷ A felíratot ld. GIEM 4,929; Klee, 76. 1. 6. sz.; Knab, 35. 1. 27. sz.; Moretti 1953. 49. sz.

⁵⁸ Xenothemis pályafutására vonatkozóan ld. Klee, 73. 1. 1. jz. ill. 87. 1. 124. sz. 97. 1. 276. sz. 73. 1. 225. sz.; Knab, 35. 1. 27. sz.

⁵⁹ Afr. 01. 171. 173. Ld. még Krause 1838. 345.; Förster 536.; Moretti 1957. 659. 668. sz.

⁶⁰ Xenothemis pályafutására vonatkozóan ld. Klee, 73. 1. 1. jz. ill. 87. 1. 124. sz. 97. 1. 276. sz. 73. 1. 225. sz.; Knab, 35. 1. 27. sz.

⁶¹ Erre vonatkozóan ld. Maróti 1985–86. 4. 1. 20. jz., ill. Uő. 1995. 56.

⁶² Vö. Paus. V 21,9–10. VII 23,5 Ld. még Krause 1841. 100.; Uő: 1838. 374–375.; Förster 570–571. és 573. sz.; Knab, 37. 1. 32. sz., ill. a 65. lap táblázata.; Mező 120.; Keune, J. B.: *Straton*. In. RE IV A (1931) 317–318., nr. 22.; Moretti 1957. 700–701. és 703. sz.; Maróti 1985–86. 2. 1. és 9. jz.; Uő. 1997. 115. sz.

⁶³ Africanus ad 01. 178.; Vö. Klee, 107. 1. 231–234. sz.

⁶⁴ A megegyezésen, megvesztegetésen – mai szóval „bundázáson” – ért versenyzőket akkora pénzbüntetésre ítélték, amin egy bronz Zeus-szobrot készíthettek. A tárgyhöz ld. pl. Mező, 120–122.; Ritoók, Zsigmond (Szerk.): *A színház és stadion*. Budapest, 1968. 124–127.; Finley, M. – Pleket, H. W.: *Az olympiák első ezer éve*. Budapest, 1980. 78.

éppen az Aristotelés által képviselt álláspont ellenkezőjével találkozunk, mégpedig nemcsak egyszerűen egy ténnyel, amely ellenkezik Aristotelés nézetével, hanem a sport egészségjavító hatásának igen korai tudatos alkalmazásával! A közlés több ismeretes legújabb kori analóg eset folytán sem érdektelen. Ugyancsak Ailianostól tudjuk, hogy Stratón előkelő, dúsgazdag családból származott: ez meg annak a legutóbbi időkig elterjedt hamis nézeteknek ékes cáfolata, hogy a görög atléták anyagi meggondolásból választották az olyan látványos verekedő versenyszámokat, mint a pankration, azaz hivatásos, „profí” versenyzők lettek volna.⁶⁵

Az élisi Thaliarchos, Sótérichos fia (?) a 185. Olympián (Kr. e. 40-ben) győzött a fiatakorúak ökölvívásában, majd két ciklussal később (187. Olympia, Kr. e. 32-ben) a felnőttek között ugyancsak ökölvívásban.⁶⁶ Thaliarchos különben valószínűleg annak a Sótérichosnak a fia volt, aki Kr. e. 72-ben (17. Olympia) ugyancsak a fiatakorúak ökölvívásában diadalmaskodott.⁶⁷

A pergamoni Philippos Glykónnak, Asklepiadés fiának győzelmeiről a szülővárosában állított két felirat számol be.⁶⁸ Ezekről megtudjuk, hogy Glykón pankrationban koszorút szerzett az Olympián, a Pythián és az Isthmián a felnőttek között, s a Pythián a fiatakorúak kategóriájában is. Számos további sikere között a legjelentősebb az, hogy az Augustus által újraélesztett és négyévenként verseny rangjára emelt Actián mindhárom küzdőszámban: a birkózásban, az ökölvívásban és a pankrationban is győzedelmeskedett. Számos kisebb versenyen is sikerrel szerepelt.⁶⁹

Hímevére jellemző, hogy Horatius – valószínűleg 20 őszén írt első epistolájában (I 1,20) emlegeti a sikeres versenyzőt: *invicti membra Glyconis*...

Az adanai T. Falvius Artemidóros, Artemidóros fia a Kr. u. 1. század második felének egyik legsikeresebb pankration-versenyzője volt. Egy Nápolyban előkerült márványtábláról⁷⁰ megtudjuk, hogy egyebek mellett két-két győzelmet aratott az Olympián, a Pythián és a Nemeán a felnőttek pankration viadalában, az Isthmián pedig a pankration mellett a birkózásban is szerzett koszorút a felnőttek között, előzőleg pedig egyszer az ifjúsági korosztályban. Kisebb versenyeken már serdülőként is aratott győzelmeket mindkét versenyszámban. Az Olympián ugyan nem lett gyermek-bajnok – valószínűleg el sem jutott Elisbe kiskorában –, ám folyamatos sikerekben gazdag pályafutása révén mégis alkalmas a fiatakorú sportterhelés ártalmas voltának megcáfolására: ne felejtjük el, hogy mind a birkózás, mind a pankration kemény edzőmunkát követelt, és a versenyek nehéz körülmények között zajlottak le.

Artemidóros pályafutásának csúcspontja az 1. század nyolcvanas éveire tehető. Vitatott, hogy periodosgyőztesnek tekinthető-e.⁷¹

⁶⁵ A kérdéshez ld. legutóbb Maróti 1993. I. 309–316.

⁶⁶ Inscr. Olymp. 213. Vö. Förster 614. 619. sz.; Moretti 1957. 718. 722.

⁶⁷ Ld. Moretti 1957. 691. 718.

⁶⁸ Inscr. Pergamon. 534. 535. In: Fraenkel, M.: *Die Altertümer von Pergamon*. VIII 1–2. Berlin, 1895–1900.; Vö. Knab 37. 1. 34. sz.; Moretti 1963. 58. sz.; SEG 14 (1957) 179. 1. 764. sz.

⁶⁹ Klee 26. 1. 10–11. sz., 87–88. 1. 128–129. sz., 98. 1. 282. sz., 108. 1. 240–241. sz.; Moretti 1957. 275.; Uő. 1953. 149–151. 1.; Maróti 1985–86. 3. 1. 14. jz.; Uő. 1996. 116. sz.

⁷⁰ CIG 5086. = IG XIV 746. = Moretti 1953. 67. sz.

⁷¹ Artemidóros pályafutásához ld. Krause 1838. 290.; Uő. 1841. 92.; Förster 657. sz.; Knab 40. 1. 40. sz.; Moretti 1957. 160. 1. 815. sz.; Maróti 1996. 133. sz.

A császárkori alexandriai sportélet⁷² egyik első jelentős reprezentánsa volt a sokoldalú T. Flavius Archibios, aki mindhárom küzdősportban aratott sikereket, a legtöbbet pankrationban. Pályafutásáról egy terjedelmes prózai felirat számol be.⁷³ Fontosabb eredményei a következők voltak: 101-ben és 105-ben pankrationban győzött a 220. és 221. Olympián a felnőttek versenyében; a Pythián háromszor győzött pankrationban, és egyszer birkózásban; a Nemeán egyszer a serdülők, majd egymás után háromszor a felnőttek között. A Capitolián ugyancsak négy alkalommal győzött pankrationban, ebből egyszer az ifjúságiak között, továbbá még egy sor más versenyen is megszerezte az elsőséget.⁷⁴

Változatos győzelmeikkel büszkélkedhetett a sikyóni Aelius Granianus, aki első olympiai győzelmét még a fiatalkoriúak kategóriájában érte el stadionfutásban (Paus. II 11,8), valószínűleg Kr. u. 133-ban, a 228. Olympián. A következő alkalommal viszont már a felnőttek között aratott győzelmet, nem is egy, hanem mindjárt három számban, mégpedig diaulosban, fegyveres futásban és pentathlonban. Fejlődése, pályafutásnak alakulása tehát hasonlít a messénéi Damiskoséhoz. Pentathlonyőzelmét a 230. Olympián, 141-ben megismételte. Összesen tehát öt olympiai koszorút szerzett: egyet a fiatalok, négyet pedig a felnőttek között.⁷⁵

Pausanias (VI 14,11) tudósítása szerint az élisi Anauchidas, Philys fia az Olympián birkózásban szerzett koszorút előbb a fiatalkoriúak, majd a felnőttek között. A periégéta megemlíti, hogy látta Anauchidas két győztesszobrát az olympiai ligetben.⁷⁶ Tekintve, hogy Pausanias Kr. u. 180 táján minden valószínűség szerint lezárta művét, tehát későbbi győztesekre vonatkozó adatot nem közöl, az élisi versenyző pályafutását, győzelmeit ennél korábbra kell tennünk,⁷⁷ de közelebbi támpontunk nincs a kormeghatározáshoz.

A kyzikosi Euanthes – ugyancsak Pausanias (VI 4,10) közlése szerint – az Olympián győzött a felnőttek ökölvívásában, a Nemeán és az Isthmián pedig a serdülők között. Megemlíti olympiai győztesszobrát is. Győzelmének datálására, akárcsak Anauchidas esetében csak a *terminus ante quem*-et jelölhetjük meg, a Kr. u. 180. évben.⁷⁸

A sardisi M. Aurelius Demonstratus Damas pankrationban kétszeres periodosgyőztes volt, de jelentős sikereket ért el ökölvívásban is. Pályafutásáról több felirat és egy papirusz szolgált adatokat.⁷⁹ Ezek szerint Damas pankrationban két-két

⁷² Vö. Maróti 1993. I 311. és 315. l.

⁷³ Ld. IG XIV 747. = IGR I 446. = Moretti 1953. 68.

⁷⁴ A fentiekhez ld. még Moretti 1953. 186–191.; Uő. 1957. 830. 832. sz.

⁷⁵ A fentiekre ld. Moretti 1957. 848. 850–852. és 856. sz., továbbá Maróti 1985–86. 15. l. és 86. jz.

⁷⁶ I.h.; vö. VI 16,1. V 27,12.

⁷⁷ Vö. Moretti 1957. 848–949.

⁷⁸ Vö. Kirchner in: RE VI (1907) nr. 4. 846.; Moretti 1957. 959. sz.

⁷⁹ Damas pályafutására, az epigráfiai forrásanyag problémáira részletesebben ld. Moretti 1953. 84. sz. és 246–249. l.; Uő. 1957. 878. 881.; Uő.: *Supplemento al catalogo degli Olympionikai*. Klio 52 (1970) 301. – Ld. még Pap. London. III 1178,50–. = Mitteis, L - Wilcken, U.: *Grundzüge und Chrestomathie der Papyrskunde*. Leipzig 1912. (Nachdr. Hildesheim 1963.) I/1. Nr. 156,50–.; Továbbá Maróti 1996. 151. sz.

olympiai, illetőleg nemeai győzelmet aratott, további hármat a Pythián és ötöt az Isthmián.

Versenygyőzelmeinek száma összesen 108 volt; ebből koszorús (*hieros*) versenyen a serdülők között 20, a felnőttek korcsoportjában 48, tehát összesen 68 koszorút szerzett. További 40 győzelmét díjas (*thematitai*) versenyeken aratta. Ezek a számok újfent cáfolják Aristotelés aggodalmát.

Damas két olympiai győzelmét 173-ban, illetve 177-ben szerezhette, a 238. és 239. játékokon. Serdülőkori győzelmei a 165 körüli évekre tehetők.

Az előkelő számozású spártai P. Aelius Alkandridas két alkalommal: 221-ben és 225-ben győzött stadionfutásban, a 250., illetve 251. Olympián. Ugyancsak két stadionfutó-győzelmet aratott az Isthmián, a Pythián pedig szintén két koszorút szerzett, itt azonban diaulosban. Ezeket a győzelmeit a felnőttek között érte el, ám a kétévénként rendezett Nemeán a serdülők stadionfutását nyerte meg két ízben is.⁸⁰

IV.

A fentiekben láthattuk, hogy azoknak a ma előttünk ismeretes ókori versenyzőknek jelentős része, akik a fiatalkorúak korcsoportjában is győztek az olympiai játékokon, a közeli területekről, polisokból származtak: magából Elisből, Spártából, Arkadiából, Argosból, Athénből, Sikyónból stb. Számukra a verseny színhelyére való eljutás nem jelentett nagy fáradságot, költséget. A távoli szicíliai, anatóliai stb. területek szülőttei számára azonban az utazás csak akkor lehetett kecsegtető, ha rendkívül jó kilátásaik lehettek a sikerre. Ezt – éppen a gyermekek mezőnyének állandóan új szereplőkkel való feltöltődése miatt – ritkán lehetett előre sejteni.

Ez egyik magyarázata lehet annak, hogy számos felnőtt korában nagysikerű atlétával nem találkozunk Olympiában már a fiatalkorúak küzdelmein.

Ám azoknak a versenyzőknek se szeri, se száma, akik főként a lakóhelyükhöz közeli, ám a peloponnésosi központtól távol eső területeken rendezett versenyeken két vagy három korcsoportban is sikereket arattak. Annál is inkább, mert a hellénizált keleti területeken a versenyjátékok idővel oly mértékben elszaporodtak, hogy alig lehet számon tartani őket.⁸¹

A korcsoportba sorolás hagyományos gyakorlata – legalább is az olympiai versenyeken – mindvégig megmaradt. Egy nemrég – 1994 őszén –, az olympiai ásatások során előkerült réztábla addig publikált adatai szerint a 290., illetve a 291. Olympián, azaz 381-ben és 385-ben két athéni testvér, Aur. Eukarpidés és Aur. Zopyros, Zopyros fiai győztek a *paides* kategóriában pankrationban, illetve ökölvívásban. Ebből az előzetes közlésből egyúttal az is kiviláglik, hogy a közfelfogás szerint 391-ben császári rendelettel betiltott játékokat 385-ben, tehát mindössze hat

⁸⁰ Részletesebben és az itt nem tárgyalt epigráfiai problémákhoz ld. Robert, L.: REA 31 (1929) 13–20. 225–226. = OMS II (1969) 758–768.; Ld. még Förster 679. 681.; Moretti 1957. 917. 920.; Spanforth, A. J. S.: *The champion runner P. Aelius Alkandridas*. ABSA 97 (1984) 274–275.; Maróti 1996. 175. sz.

⁸¹ Ld. Harris 226–227. lap. és a 4. sz. térkép.; Vö. Maróti 1995. 14. fejj., 100–.

évvel előtte még megrendezték.⁸² – Jogos érdeklődéssel várhatjuk e felirat teljes szövegének publikálását, amire a kitűnő szakember, J. Ebert vállalkozott. A mintegy 30 somyi szövegben feltüntetett győztesek zöme a Kr. u. 4. századból való, tehát egy olyan időszakból, melyből eddig csupán két, nem is problémamentes adattal rendelkezünk. Nincs kizárva, hogy a most tárgyalt témánk szempontjából is adódik a szövegből további tanulság...

MARÓTI, EGON

*Aristotle's view of juvenile competition sports
as reflected in the sources*

Aristotle explains in his Politics (VIII 4,1338b–1339a) that strenuous athletic activity in young age impedes later bodily development. This is shown, he says, by the fact that „there are but two or three among the Olympic victors who won both as adolescents and as adults because youthful exercises and exaggerated training had depleted their strength.”

The author, with regard to Aristotle's view, first considers the factors and circumstances that might have caused successful young victors to give up competing as adults; he also calls attention to the fact that the data are missing concerning the juvenile accomplishments of quite a few athletes who won as adults. He points out that as a result of the partial survival of historical records, hardly a quarter of the Olympic victors are known today. Thus, theoretically, the lack of data concerning adult triumphs does not necessarily mean that juvenile winners were as a rule physically ruined, „burnt out”.

With regard to the point, i.e. historical facts, the author then points out (chapter II) that before the time of Aristotle (384–322 B.C.), even strictly speaking there are data concerning seven Olympic victors who won in both age groups. There are three more athletes with essentially the same accomplishments. It is remarkable that these athletes were successful mostly in heavy athletic fighting sports, especially wrestling.

Finally, chapter III sums up the achievements of the more significant winners in both age groups after Aristotle's time.

The last chapter (IV) mentions that recent archaeological findings, namely the data on a copper tablet excavated at Olympia in the autumn of 1994 indicate that the traditional age group division was maintained till the end.

⁸² Ld. Sinn, Ulrich, Antike Welt 28 (1995) 133–136.; Uő. Nikepheros 7 (1995) 233–236., ill. Ebert, uo. 238.241. – Meg kell jegyezzük, hogy a játékok betiltására vonatkozóan hagyományosan hivatkozott C. Theod XVI 10,10. ill. 12. tételekben egy árva szó sincs az Olympiáról, versenyekről, csupán a pogány kultuszok, áldozatbemutató üldözéséről. Kedrenos (Hist. Comp. 326. d) pedig csak annyit mond, hogy akkoriban szűntek meg az olympiák ünnepei, amelyeket addig négy évenként rendeztek. – A játékokat persze kétségkívül betiltották, de erről, ezek okairól, körülményeiről az említett helyek semmit sem közölnek.

HORVÁTH LÁSZLÓ

Az athéni diplomácia műhelyéből

Hypereidés *Déliakos*-a és a zóstéri szentély

Magistro meo septuagenario Ludovico Kozák

A mértékadó Hypereidés kiadásban¹ a XIII. szám alatt szerepelnek azok a csekély töredékek, amelyek a *Déliakos* című beszédből maradtak fenn. Hypereidés műveivel közismerten mostohán bánt a sors, hiszen beszédeiből egyet sem ismernénk, ha a papiruszok nem dacoltak volna a teljes megsemmisüléssel. Ha azonban e hat, papiruszon megőrzött, többé-kevésbé teljes beszédet kiemeljük a *corpusból*, mégiscsak a *Déliakos* az, amelyből, amelyről a legtöbbet tudhatunk meg. Az ékesszólás ókori szakértőinek véleménye alapján úgy tűnik, hogy az athéni szónok talán legsikerültebb beszédének körvonalai rajzolódnak ki ezekben a fragmentumokban.

A „Délisi beszéd” az antik retorika egy bizonyos területén példaértékű mesterművé lépett elő. Mi sem bizonyítja ezt jobban, minthogy a Kr. u. 2. században a nagy Hermogenész is rákényszerült arra, hogy ugyan fanyalogva, de e beszéd kapcsán legalább egyszer megemlítsa Hypereidés nevét is a „Stílusokról” – valójában Démostenész stílusáról – írt munkájában.² Az elismertség oka annak a mítosznak a mesteri előadásában rejlik, amely Létóról és ikergyermekeinek születéséről szól. Ps.-Longinus szerint keresetlenség és görbületlenség jellemezte az elbeszélést. A leendő szónokoknak pedig szüksége van a *diégésis* színesítésére, amit szolgálhat egy-egy mese, történet, vagy éppen mítosz is, amely egyszersmind példaként illusztrálja a szónoklat fő mondanivalóját. Az elemi retorikai gyakorlatokban (*progymnasmata*) ennek megfelelően fontos szerepet játszott az efféle történetek kidolgozása. Hypereidés „mítosza” e gyakorlatok frappáns példája lehetett, ugyanakkor azonban alapvetően eltérő beszédbeli szerepe folytán mégsem illett közéjük.³

A Kr. e. 4. század közepén ugyanis a *Déliakos* Létó mítosza nem holmi színesítő elem volt a beszédben, hanem az érvelés vezérfonalát jelentette szinte teljes egészében. Mítikus történet felhasználása egy külpolitikai konfliktusban egy állam felségjogainak történeti igazolására korántsem egyedi jelenség. A mítoszok ugyanis a korban egyet jelentettek a görögök homályba vesző, de mindannyiuk által elismert és tiszteletben tartott korai történelmével. Az érvek mítikus megalapozása rendkívül sokat nyomott a latban, ezért lépten-nyomon történtek kísérletek kedvező mítoszváriánsok kialakítására az éppen aktuális politikai érdekek szerint. Ezt a jelenséget M. Nilsson svéd vallástörténész önálló monográfiában tárgyalta, számos történeti példával

¹ Hypereidis Opera ed. Chr. Jensen Lipsiae, 1917.

² Hermog. P.I. 1,6,18.

³ Talán ebben rejlik a magyarázata annak, hogy nagy elismertsége ellenére a beszéd nem maradt fenn.

illusztrálva.⁴ Ezt a sort szeretném gyarapítani, hiszen a *Déliakos* beszéd-történeti és mitikus háttéréből, azokból a politikai mesterkedésekből, amelyek a beszéd megszületése előtt és közben megfigyelhetők, az efféle diplomáciai praktikák mintapéldánya rajzolódik ki.

August Boeckh mintegy 160 esztendővel ezelőtt már vizsgálta Hypereidés beszédét, sőt érvelési vonalának rekonstruálására is kísérletet tett. Kiindulópontul számára egy akkoriban talált felirat szolgált, amely a délosi Apollón templom birtokainak leírását tartalmazta. Boeckh a szöveg bevésése és megfogalmazása között eltelt tetemes időt figyelembe véve arra a következtetésre jutott, hogy a felirat újbóli, megismételt kiállítása politikai érdekeket szolgált, nevezetesen Athén felségjogát volt hivatott bizonyítani a sziget és a templom felett. Mindez összecseng több hasonló 4. századi erőfeszítéssel, ezek közé sorolható Hypereidés mítosza is.⁵

Bármekkora éleslátással érzett is rá azonban Boeckh e kultúrpolitikai offenzívára, és igyekezett csokorba gyűjteni a Délosra vonatkozó Athénban koholt érveket, nem számolhatott azzal, hogy 90 év múlva egy görög régész megtalálja Apollón Zóstér templomát, amely kulcsfontosságú Létó athéni mítoszvariánsában. K. Kourouniotis 1928-ban tette közzé ásatásainak leírását.⁶ E régészeti beszámolóban megfogalmazottak alapján még inkább bepillantást nyerhetünk e konkrét diplomáciai ügy berkeibe. Noha a régész elemző jelentése óta eltelt már idestova 70 esztendő, úgy tűnik, e Létóról szóló mítosz, valamint e sajátos *Zóstér* köré összpontosított propaganda háttere még elemzésre vár. A biztos történeti igazság megragadására aligha törekedhet bárki az adatok szűkössége miatt. Így hát e rövid tanulmányban csupán néhány feltételezést szeretnék megfogalmazni, amelyek remélhetőleg nem viselik magukon a P. T. kárhozatos örökét.⁷

I. A „DÉLOSI PER” TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEI

Kr. e. 6. század

Az irodalmi források tanúsága szerint az első történeti kapcsolat Athén és a délosi templom között Peisistratos türannisza alatt jött létre, amikor az athéniaiak

⁴ Nilsson, Martin P.: *Cults, Myths, Oracles, and Politics in Ancient Greece*. With two Appendices: 1. The Ionian Phylae, 2. The Phratries Lund, 1951. (a továbbiakban: Nilsson)

⁵ Boeckh, A.: *Erklärung einer Attischen Urkunde über das Vermögen des Apollinischen Heiligtums auf Delos*. (Abh. Akad. Berlin, 1834.) In: *Kleine Schriften V*. Berlin, 1871. (Hg.: P. Eichholtz und E. Brautschek) 430–476. (a továbbiakban: Boeckh)

⁶ Kourouniotis, K.: *Τὸ ἱερόν τοῦ Ἀπόλλωνος Ζωστήρος*. *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 28 (1927) 9 sqq. (a továbbiakban: Kourouniotis)

⁷ Vö.: Farkas Zoltán tanulmánya ugyanebben a kötetben. Itt köszönöm meg baráti segítségét, amivel számos nyelvi és formai botorságot gyomlálta.

megtisztították a templomkörzetet a halottaktól.⁸ Nilsson említett munkájában meggyőző képet rajzol Peisistratosnak az Égeikumra kiterjedő hatalmi politikájáról, amelyben az Apollón templom ellenőrzése kulcsfontosságúnak tűnhetett. A türannosz ilyen jellegű törekvései egyértelműek, bizonyítják ezt nemcsak a történetírók, hanem a régészeti feltárások is. A délosi legrégebbi templomot, a *Porinos Naos*-t a Kr. e. 6. században athéni mesterek építették át és ez valószínűleg Peisistratos fellépésének köszönhető.⁹

Kr. e. 5. század

Noha ezek a tények azt nem bizonyítják, hogy a nagyhírű délosi Apollón templom már a 6. századtól athéni fennhatóság alatt állott,¹⁰ annyi biztos, hogy Athén megpróbálta befolyása alá vonni a szigetet. A Boeckh által elemzett felirat tanúsága alapján a birtokbavétel már jóval a peloponnésosi háború előtt megtörtént. A háború során az athéniak minden nehézség nélkül, immár teljes mértékben megtisztíthatták a szigetet. Később pedig, 422-ben magukat a szigetlakókat is kitelepítették, hivatkozva valamiféle tisztátalanságra, ami miatt a vallási szertartásokat nem végezhetik el.¹¹ Rövidesen azonban ismét visszatelepítették a helybelieket, hogy kedvezőtlen hadiszerencséjüket jobbra fordítsák.¹² A végső vereség után azonban, Athén meggyengülésének egyenes következményeképpen a délosiak igyekeztek kihasználni a kedvező alkalmat és Spárta segítségével bízva felvetették a győztesek előtt a templom hovatartozásának kérdését.¹³ Az események végkifejletükben is kísértetiesen hasonlítanak a 4. század közepén történetekhez, hiszen Pausanias, a

⁸ Her. 1,64,9 Πρός τε ἔτι τοῦτοισι τὴν νῆσον Δῆλον καθήρας ἐκ τῶν λογίων, καθήρας δὲ ὧδε· ἐπ' ὅσον ἔποιμις <ἀπὸ> τοῦ ἱεροῦ εἶχε, ἐκ τοῦτου τοῦ χώρου παντὸς ἐξορύξας τοὺς νεκροὺς μετεφόρεε ἐς ἄλλον χώρον τῆς Δήλου.; Thuc. 3,104,1. Τοῦ δ' αὐτοῦ χειμῶνος καὶ Δήλον ἐκάθηραν Ἀθηναῖοι κατὰ χρησμόν δὴ τινα. ἐκάθηρε μὲν γὰρ καὶ Πεισίστρατος ὁ τύραννος πρότερον αὐτὴν, οὐχ ἅπασαν, ἀλλ' ὅσον ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ ἐφεωρᾶτο τῆς νήσου τότε δὲ πᾶσα ἐκαθάρθη.

⁹ Courby, F.: *Les temples d'Apollon, Délos*. XII. 213.; Hubert, Gallet de Santerre: *Délos Primitive et Archaique*. Paris, 1958. 302.

¹⁰ Boeckh 434 amellett érvel, hogy az athéniak valószínűleg a Délosi szövetség megalapításával egy időben igyekeztek fennhatóságukat érvényesíteni, annál is inkább, mert a szövetségi kincstárát a szigeten, illetve a templomban helyezték el.

¹¹ Thuc. 5,1. διελέλυτο μέχρι Πυθίων, καὶ ἐν τῇ ἐκεχειρίᾳ Ἀθηναῖοι Δηλίου ἀνέστησαν ἐκ Δήλου, ἡγησάμενοι κατὰ παλαιὰν τινα αἰτίαν οὐ καθαρὸς ὄντας ἠρωσθαι, καὶ ἅμα ἐλλιπὲς σφίσιν εἶναι τοῦτο τῆς καθάρσεως, ἥ πρότερόν μοι δεδήλωται ὡς ἀνελόντες τὰς θήκας τῶν τεθνεώτων ὀρθῶς ἐνόμισαν

¹² Thuc. 5,32. Δηλίους δὲ κατήγαγον πάλιν ἐς Δήλον, ἐνθυμούμενοι τὰς τε ἐν ταῖς μάχαις ξυμφοράς

¹³ Dorville felvetéseit követve Boeckh 437., egy Plutarchosnál szereplő anekdotából következett επε. Plut. Apophth. Lac. 230 C.; Παισανίας ὁ Κλεομβρότου, Δηλίων δικαιολογουμένων περὶ τῆς νήσου πρὸς Ἀθηναίους καὶ λεγόντων, ὅτι κατὰ τὸν νόμον τὸν παρ' αὐτοῖς οὐθ' αἱ γυναῖκες ἐν τῇ νήσῳ τίκουσιν οὐθ' οἱ τελευτήσαντες θάπτονται, "πῶς <ἀν> οὖν" ἔφη "αὕτη πατρις ὑμῶν εἶη, ἐν ᾗ οὔτε γέγονέ τις ὑμῶν οὔτ' ἔσται;"

spártai király, valószínűleg nem engedett a délosiak kérésének. Minden bizonnyal – Philipposhoz hasonlóan – őt is az elv vezérelte, miszerint jobb egy megnyert, mint egy megvert Athén.

A katonai erőfölény megszűntével mindez valószínűleg vészjósló üzenetet hordozott az athéni politikai vezetés számára, amelynek jelentős része nem adta fel a városállam birodalmi igényeit. Ez volt az a történelmi helyzet, amikor fegyverek híján az ezeknél is néha hatékonyabb „kulturális hadviselés” került előtérbe. Tulajdonképpen erre utal August Boeckh, amikor ebben az időszakban véli felfedezni az általa elemzett felirat újravésésének, valamint olyan mítoszok kitalálásának hátterét, mint amilyenek Hypereidésnél és az „Atthis”-íróknál szerepelnek. De talán mégsem felel meg a valóságnak, ha a jelenség mögött egy frissen támadt, majdhogynem páni igyekezetet keresünk, elsősorban – ahogy August Boeckh feltételezi – a templom javainak biztosítására. Talán inkább egy, a háttérben mindvégig meglévő törekvés kerül újból előtérbe és ennek láthatjuk markáns jeleit. Mindez már régi hagyományra és bevált stratégiára támaszkodhatott. A kiindulópontot a birodalmi igények első megfogalmazójánál, Peisistratosznál lehet keresni.

A Déliakos megszületése és a Létó mítosz

Az athéni félelmek, amelyek korábban a Boeckh által elemzett felirat kiállításához vezettek, valóban indokoltak bizonyultak. A 4. század közepén ugyanis a délosiak elérkezettnek látták az időt arra, hogy megpróbálkozzanak a templom visszaszerzésével. Kr. e. 346-tól ugyanis II. Philippos meghatározó befolyásra tett szert a delphoi Amphiktyóniában, amely egyfajta nemzetközi vallásiügyi bírósággént működött a délosiakéhoz hasonló ügyekben. A makedónok várható támogatásának reményétől felbuzdulva Kr. e. 343-ban Délos perbe fogta az athéni államot.¹⁴ Délos érdekeit Euthykratés képviselte, aki Athénban Olynthos elárulójaként szerzett kétes hírnevet.¹⁵ Az athéniak Aischinést választották *synégoros*-nak, de ezt a határozatot az Areiospagos megváltoztatta és a makedónbarát politikus helyett Hypereidést jelölte.¹⁶ Beszédének, vagy talán inkább II. Philipposz politikai éleslátásának köszönhetően az athéniak minden bizonnyal megnyerték a pert.

A Hypereidés-beszédben központi szerepet játszó Létó mítosznak a következő részleteit ismerhetjük meg a töredékek és a beszédhez fűzött magyarázatok alapján:¹⁷

¹⁴ A pontos dátumot illetően eltérnek a vélemények. Engels, J.: *Die politische Biographie des Hypereides*. Hildesheim, 1989. 75. (a továbbiakban: Engels); vö.: Wankel, H.: *Demosthenes Rede über den Kranz*. Heidelberg, 1976. 2. Bd. 728. (a továbbiakban: Wankel)

¹⁵ Dem.8.40., Hyp.76. Jensen; vö.: Will, W.: *Callidus emptor Olynthi. Zur politischen Propaganda des Demosthenes und ihrer Nachwirkung*. Klio, 65. (1983) 51–80.

¹⁶ Dem. Cor.134. A határozat politikai háttéréről vö.: Engels 74–78.; Wankel 727–733.; Hasonló nemzetközi joggyakorlatra és a perre vonatkozóan részletes bibliográfiát közöl: Piccirilli, L.: *Gli arbitrati interstatali greci I: Dalle origini al 338 a. C.* Pisa, 1973. Nr.57. 215–216.

¹⁷ Mítoszok felhasználásáról államok közötti vitákban lásd még: Strasburger, H.: *Homer und die Geschichtsschreibung* 18; valamint uő.: *Thukydides und die politische Selbstdarstellung der Athener* Hermes 86 (1958) 22 sqq.; Bickerman, E.: *Bemerkungen über das Völkerrecht in: Gschmütz* (Hg.)

„τὴν Λητῶ κύουσιν
τοὺς παῖδας ἐκ Διὸς
ἐλαύνεσθαι ὑπὸ τῆς Ἥρας
κατὰ πᾶσαν γῆν καὶ
θάλατταν· ἤδη δὲ αὐτὴν
βαρυνομένην καὶ
αποροῦσαν ἐλθεῖν εἰς τὴν
χωρὰν τὴν ἡμετέραν καὶ
λῦσαι τὴν ζώνην ἐν τῷ
τόπῳ, ὃς νῦν Ζωστήρ
καλεῖται”¹⁸

„λυσάμενη τὴν ζώνην
ἐν Ζωστήρῃ τῆς Ἀττικῆς
καὶ λιποῦσα τὴν
ἐπωνυμίαν τῷ τόπῳ,
βαδίζουσα αἰεὶ εἰς τὸ πρὸς
εὖ τῆς Προνοίας Ἀθηνᾶς
ηγουμένης, ἀπ’ ἄκρας τῆς
Ἀττικῆς ἐπιβᾶσα τῶν
νησῶν εἰς Δῆλον καταίρει
καὶ τίκτει δὴ τοὺς θεοὺς
τὴν τε Ἀρτεμιν καὶ τὸν
πατρῶν Ἀπόλλω τὴ
πόλει”¹⁹

„τοῦτο καὶ Ὑπερίδης
ἐν Δηλιακῷ βουλόμενος
δειῖσαι, ὅτι αἱ νῆσοι ἐγγὺς
εἰσι τῆς Ἀττικῆς, εἶπεν ὅτι
ἀπ’ ἄκρας τῆς Ἀττικῆς ἡ
Λητῶ ἐπέβη τῆς νήσου. Δ.
Πρόνοια ἐκλήθη ἡ Ἀθηνᾶ,
ὅτι τῆς Λητοῦς ἐν τῷ
τίκτειν προνοησάμενη”²¹

„(Azt mondják), hogy
amikor Létó méhében hor-
dozta Zeustól fogant gyer-
mekeit, Héra égen földön
üldözte őt. Mikor pedig már
kezdtek betelni napjai, és nem
tudta mitévő legyen, eljött a
mi vidékiünkre, és megoldotta
övét azon a helyen, amelyet
most *Zástér*nek (Övnek) hív-
nak”

„(Létó) miután
megoldotta övét az attikai
Zástér-ban és nevet adott
ezzel a helynek, Athéna Pro-
noia vezetésével mindig kelet-
nek haladt, majd Attika csú-
csáról a szigetekre lépdelve
Délósra ért, és végül meg-
szülte az isteneket, Artemist
és Apollónt, a városállam vé-
dőistenét.”²⁰

„Ezt Hypereidész is be-
akarván bizonyítani a *Déliá-
k*osban – vagyis, hogy a szige-
tek közel fekszenek Attikához
– azt mondta, hogy Attika
csúcsáról lépett a szigetre
Létó. Pronoiának azért hívták
Athénát, mert gondoskodott
Létóról a szülésnél.”

Zur Griechischen Staatskunde. (WdF 96. Darmstadt, 1969.) 498–500.

¹⁸ Syr. in Herm. (Rabe) 37 sqq. Magyarázat Hermogenész fentebb említett elismerő szavaihoz.

¹⁹ Aristid. I 97.

²⁰ Ἀπόλλων Πατρῶς· ὁ Πύθιος. Προσηγορία τίς ἐστι τοῦ θεοῦ, πολλῶν τῶν ἄλλων οὐσῶν. Τὸν δὲ Ἀπόλλωνα κοινῶς πατρῶν τιμᾶσιν Ἀθηναῖοι ἀπὸ Ἰωνος· τοῦτου γὰρ οἰκίσαντος τὴν Ἀττικὴν, ὡς Ἀριστοτέλης φησί, τοὺς Ἀθηναίους Ἰωνας κληθῆναι, καὶ Ἀπόλλω πατρῶν αὐτοῖς ὀνομασθῆναι. Harp. s.v.

²¹ Schol. in Aristid. 97.

II. A RÉGÉSZETI FELTÁRÁS

Pausanias, Stephanos Byzantios és Strabón leírásai,²² valamint egy szerencsés cserkészcsapat közlései alapján Kourouniotis Zóstért az attikai Vouliagmeni térségével azonosította.²³ A mai Fleves szigettel szemben fekvő földnyelv legkeskenyebb szakaszán található Apollón Zóstér templomának maradványai, ott, ahol a félsziget Attikához kapcsolódik. A földnyelv oly keskeny ezen a szakaszon, hogy a templom szinte tengertől tengerig kitölti a szárazföldet. A 10,80 x 6,00 méter alapterületű szentélyt egy 14 oszlopból álló *peristylum* veszi körül, amelynek keleti oldalán a bejáratról 6,75 méterre található az oltár. A belső teret egy fal osztja ketté, amely valószínűleg már akkor megvolt, amikor az itt talált három szobortalapzatot felállították, hiszen ezek elhelyezése a templom bejárat felé eső helyiségéhez igazodik. A három talapzaton archaikus fogadalmi feliratok olvashatók, amelyek a Kr. e. 6. század végére datálhatók és elárulják, hogy a talapzatokat a Halieus démosbeliek emelték. Az istenszobrok előtt álló áldozati asztal feltehetőleg hasonló korú, ezt bizonyítja, hogy a középső talapzat felső részére került a felirat, hogy az előtte álló asztal ne takarja. Ugyanakkor az asztal bejárat felé eső oldalán Kr. e. 4. századi felirat olvasható, amelyben a helyi démos tagjai megörökítik tiszteletüket Polystratos, Apollón Zóstér papja és segítői iránt, amiért kiválóan töltötték be szerepüket és gazdagították a templomot.

A tárgyi emlékek időben szinte kivétel nélkül e két említett évszázad valamelyikéhez kapcsolódnak. A legfontosabb tény az, hogy a templom fala, illetve padlózata, valamint a templom előtt álló oltár az alkalmazott technika alapján a 6. században készült. Ezzel szemben a templomot körülvevő *peristylum* (az oszlopok összeillesztésére használt betűformák tanúsága szerint) a 4. század gazdagításainak látványos eredménye.

A szép számú helyszínen talált felirat közül is valahány az említett időszakok szerint csoportosítható. Előkelő helye és formátuma miatt megkülönböztetett figyelmet érdemel a már említett Polystratos felirat, ami a 4. századi átépítések jelentőségéről vall. Az írástípus alapján valamivel korábbi lehet – kb. a Kr. e. 4. század közepe – az a felirat, amelyben egyedülállóan nem a Halieus démos tagjai, hanem

²² Ζωστήρ, τῆς Ἀττικῆς ἰσθμός, ὅπου φασι τὴν Λητὴν λῦσαι τὴν ζώνην [καὶ] καθεῖσιν ἐν τῇ λίμνῃ λούσασθαι. ἐνταῦθα θύουσιν Ἀλαεῖς Λητοὶ καὶ Ἀρτέμιδι καὶ Ἀπόλλωνι Ζωστηρίῳ. ὁ τοπίτης Ζωστήριος. τιμᾶται καὶ Ζωστηρία Ἀθηνᾶ ἐν Λοκροῖς τοῖς Ἐπικνημιδίοις. Eth 298,12.

Μετα δε τὸν Πειραιᾶ Φαληρεῖς δῆμος ἐν τῇ ἐφεξῆς παραλίᾳ· εἴθ' Ἀλιμούσιοι Αἰξωνεῖς Ἀλαεῖς οἱ Αἰξωνικοὶ Ἀναγυράσιοι: Str. Geog 9,1,21.

Különös figyelmet érdemel Pausanias leírása, aki Athéna, Apollón, Artemis és Létó oltáiról és nem kifejezetten templomairól beszél.

'Ἀλιμούσιοι <μὲν> Θεσιφόρου Δήμητρος καὶ Κόρης ἐστὶν ἱερὸν, ἐν Ζωστήρῃ <δὲ> ἐπὶ θαλάσσης καὶ βωμὸς Ἀθηνᾶς καὶ Ἀπόλλωνος καὶ Ἀρτέμιδος καὶ Λητοῦς. τεκεῖν μὲν οὖν Λητὴν τοὺς παῖδας ἐνταῦθα οὐ φασι, λῦσασθαι δὲ τὸν ζωστήρᾳ ὡς τεξομένην, καὶ τῷ χωρίῳ διὰ τοῦτο γενέσθαι τὸ ὄνομα. Paus. 1,31.

²³ Kourouniotis 9; Loukopoulos, Louisa, D.: *Guides to Greece Attica. From prehistory to the Roman Period*. Athens, 1973 14.

maga az athéni tanács és nép állít emléket a halieusi Euklésnek, aki maga is pap volt.²⁴ Hogy mivel érdemelte ki a pap e különös, az állam központjából érkező elismerést, erre a felirat elveszett főszövege adhatná meg a választ. A 6. századi feliratok között egy oszlopocskára vésett bustrophédon distichon, amely talán a legkorábbi a feliratok közül, érdekes módon az „Aranyhajú Apollón”-ról emlékezik meg, és feltehetően elvesztett részletében is mellőzi a zóstér melléknevet.²⁵

A mintegy tíz évvel később, 1937-ben végzett újabb régészeti feltárások a szentélytől körülbelül 150 méterre egy négyszögletes alaprajzú épület maradványait hozták a felszínre, amelynek építése szintén a 6. század legvégére datálható. Elfogadott feltételezések szerint az épület eredetileg a pap szálláshelye lehetett, amelyet a 4. század végére fokozatosan átalakítottak. Ekkor már a szentélyt felkereső látogatóknak nyújthatott szállást, egyfajta *katagógió*ként, erre utalnak a kialakított kisebb helyiségek és az ott talált leletek.²⁶

A Kr. e. 6. század végén és a 4. század közepén, végén tehát különös figyelem fordult Apollón zóstéri temploma felé. A 6. századi építkezés ugyanakkor nem jelenti a kultusz kezdetét. Bizonyíthatóan létezett valamilyen kultushely korábban is a templom helyén és környékén. Kourouniotis a padlózat alatt korinthosi stílusú borított töredékre bukkant. A feltárásokat azonban nem lehetett mélyebben végezni a rendkívül magas talajvízszint miatt.

III.

A KR. E. 6. SZÁZADI KULTUSZ

Ahogy ezt fentebb már említettük, Peisistratosnak és fiainak kimutatható törekvése volt tengerentúli hatalmi igényeik mítikus alátámasztása, és ez az igyekezet Délos szigetével kapcsolatban is bizonyított. Túlzott merészség lenne azt feltételezni, hogy a korabeli zóstéri építkezés már a Délos feletti uralmi igény kultikus alátámasztására indult. Erre semmilyen bizonyíték nincs. Délos „felbukkanása” az athéni külpolitikai horizonton és a zóstéri építkezések egybeesése teljesen véletlen is lehet. Mégis érdemes talán néhány további általános mozzanatot felvillantani a türannosz valláspolitikájából és az ezzel összefonódó építkezésekből, amelyek eredményeképpen gyanúnk tovább erősödhet.

Úgy tűnik, Peisistratos politikai célokkal átszőtt vallásosságának egyik fő vonása, hogy Attika egyfajta vallási függetlenítésére törekedett a két nagy pánhellén központtól, Delphoitól és Olympiától. Részben az önállóság erősítését szolgálhatta a különböző helyi kultuszok, Dionysos tiszteletének növelése, sőt valószínűleg Athéné kultuszának „államosítása”, a Panathénaia ünnepek bevezetése, az akropolisi nagytemplom átépítésének gondolata is. Valószínűleg a külső befolyás mértékét

²⁴ ... ἡ βουλὴ, ὁ δῆμος τὸν ἱερέα Εὐκλῆν Εὐκλέους Ἀλιέα Ε (39)

²⁵ Χρυσοκόμ' Ἀπολλῶν καλὸν τὸδ' ἄγαλμα
στήσατο, τοῖ δ' αὐτὸς πολλὰ δῖοις ἀγαθὰ. (38)

²⁶ Stauroπούλλος, Ph.: Ἱερὰτικὴ οἰκία ἐν Ζωστήρῃ τῆς Ἀττικῆς Arch.Eph. (1938) 1–31; vö.: C. W. J. Eliot s.v. Zoster in: *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*. (ed. R. Stillwell, ass.ed.: W. L. MacDonald, M. H. McAlister) Princeton, 1976 (a továbbiakban: Princeton Encyclopedia)

akarta csökkenteni azzal is, hogy egy hatalmas Zeus templom építésébe kezdett, amit később nem fejeztek be, és az Akropolison egy kerületet szentelt Artemis Brauróniának.²⁷

Különös figyelmet fordított a delphoi Apollónra is, vagy más néven Apollón Pythiosra, akit az athéniai Apollón Patróosként is tiszteltek. Valószínűleg ő ajánlott fel egy szent körzetet, majd benne egy szentélyt építtetett Pythiosnak.²⁸ Mindezt az Akropolis déli oldalán, az említett Zeus templom mellett. Unokája pedig ugyanebben a körzetben oltárt emelt Apollón Pythiosnak.²⁹ Colin szerint a Delphoiba küldött athéni theória kiindulópontja ennél a templomnál keresendő. A küldöttséghez valószínűleg csatlakozott Athéna egy papnője is, ezt bizonyítja Chrysis papnő tiszteletére állított felirat.³⁰ Mindez nem lenne meglepő, hiszen Apollón és Athéna közös delphoi tisztelete a 7. századra nyúlik vissza.³¹ *Athéna Pronaia* temploma Delphoiban Apollón szent kerületének egyfajta előtere, amire az istennő mellékeve is utal. A más néven *Marmariának* nevezett területen – Demangel ásátásai alapján – korábban valószínűleg egy mykénéi női istenség szentélye állhatott, a kultusz később beleolvadt Athéna tiszteletébe. E korábbi kultusz emlékét őrizhetik azok az oltárok, amelyeket a templom mellett *Eileithyiának*, *Hygieiának*, *Zeus Polieusnak*, valamint *Athéna Erganének* és *Athéna Zóstériának* állítottak. Ezeket a funkciókat, amelyekre a mellékevek utalnak, később némileg átértelmezve, az attikai hagyományban Athéna vette át, annak a törekvésnek megfelelően, mely egy ügyes szójátékkal Athéna Pronoiát és nem Pronaiát állította az Apollón születéséről szóló mítoszok középpontjába.³² Athéna szerepét Apollón mellett, úgy tűnik, Peisistratos igyekezett elsőként hangsúlyozni. Elképzelhető, hogy athéni politikusok közbenjárásának eredménye, hogy az Athéna nevét viselő oltárok feliratai ugyancsak a 6. századból, más vélemények szerint az 5. század elejéről származnak.³³

Athén védőistenének és Apollónnak szoros kapcsolatát hirdeti Apollón Pythios csaknem összes ismert attikai kultuszhelye, ezek többé-kevésbé ugyanis – véleményünk szerint – a delphoi mintát követik. Apollón templomának közvetlen környezetében Athénának is állt temploma vagy oltára. Ide tartoznak a Colin által

²⁷ Peisistratos RE XIX.1 186–189 (F. Schachermeyr); Kolb, Frank: *Bau-, Religions- und Kulturpolitik der Peisistratiden*. Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, 1977. 99–138. amellet érvel, hogy Peisistratosnak nem volt belpolitikai, illetve szociálpolitikai fogantatású kultuszprogramja.

²⁸ Apollón Pythios tiszteletének attikai előzményeiről lásd.: Colin, G.: *Le Culte D'Apollon Pythien a Athènes*. Paris, 1905. 176–177. (a továbbiakban: Colin) τὰ γὰρ ἱερὰ ἐν αὐτῇ τῇ ἀκροπόλει † καὶ ἄλλων θεῶν ἐστὶ καὶ τὰ ἕξω πρὸς τοῦτο τὸ μέρος τῆς πόλεως μᾶλλον ἰδρυται, τὸ τε τοῦ Διὸς τοῦ Ὀλυμπίου καὶ τὸ Πύθιον καὶ τὸ τῆς Γῆς καὶ τὸ <τοῦ> ἐν Λίμναις Διονύσου, (Thuc.2.15.), Hesych., Suda s.v. Πύθιον kifejezetten azt állítják, hogy Peisistratos templomot emelt a helyen.vö.: Colin 10–11.

²⁹ Thuc.6.54.; IG I² 761; Pausanias 1,19,1.

³⁰ CIA 2., 550., vö.: Colin 91.

³¹ BCH, 6. 1882. 214., 1.8–9. vö.: Colin 92 1jegyz.

³² École Française D'Athènes, Fouilles de Delphes, Le Sanctuaire D'Athéna Pronaia (Marmaria), Topographie de Sanctuaire par R. Demangel. Paris, 1926 49–51 (a továbbiakban: Demangel).

³³ Demangel 49 Kr. c. 5. századot említ, míg Vanghelis Pendazos – Maria Sarla: *Delphi*. Athen, 1984. 80., a 6. századra datálják a feliratokat.

már említett prasiai, zóstéri kultuszhelyek, és tulajdonképpen maga az athéni is. Ez utóbbit fekvése alapján akár a delphoi körzet tükröképének is tekinthetjük. Bizonyos szempontból ugyanis Athénban Apollón *temenos*a képezhette Athéna akropolisi templomkörzetének előterét.³⁴ Apollón Pythios és Athéna összekapcsolt attikai kultuszhelyei között – talán csak a források szűkszávisága miatt – egyedül a delphoi, délosi ünnepi díszküldöttségek kiindulópontjaként számon tartott Tetrapolis, azaz Marathón vidéke kivétel, amely a helyhez fűződő mítoszok alapján Apollón Pythios tiszteletének jelentős központja lehetett.³⁵ Marathónnal kapcsolatban csak egyetlen skholion árulkodik arról, hogy Apollónnak itt oltára állt. Noha a Philochorostól idézett hely említést tesz egy *Pythion*ról és egy *Délion*ról, Athéna neve nem kerül szóba.³⁶ Prasiai ugyanakkor a mitikus hagyomány szerint az a kikötő, ahonnan a Hyperboreiosok és Erysichthón elhajóztak Délosra, és ahová Erysichthón elhozta Eileilythia szobrát, ami később az istennő athéni templomába került. Magát a királyt is itt temették el, mert a hajóúton hazafelé meghalt. Pausanias megemlíti, hogy Prasibaan állt egy Apollón templom.³⁷ Az Anecd. Bekk. Athéna Pronaia címszáva alapján (I,299.) pedig Athéna is Prasiaihoz köthető, hiszen a hagyomány szerint ugyanitt emelt szobrot vagy templomot Diomédész Athéna Pronoiának.³⁸

Prasiai esetben sajnos a régészeti feltárások nem nyújtanak semmilyen támpontot annak eldöntéséhez, hogy mikor épült Apollón temploma és Athéna említett kultuszhelye.³⁹ Ha bebizonyosodna, hogy a Kr. e. 6. század végén emelt építményekről van szó, akkor már három példa erősítené azt a feltételezést, hogy Peisistratos és utódai gondos tervszerűséggel építették ki Apollón Pythios kultuszának attikai központjait és igyekeztek pontosan lemásolni a delphoi példát, különös tekintettel Athéna szerepére. Az athéni építkezések ugyanis bizonyítottan Peisistratos és fiai nevéhez fűződnek és Zóster kiépülése is erre az időszakra esik.⁴⁰

Ezzel szemben sem Delphoiban, sem Déloson nincs régészeti adat, amely mellett szólna, hogy Létó, Apollón és Artemis, netán Athéna kultusza egy templom-

³⁴ Alátámaszthatja ezt a felvetést K. Schefold megfigyelése a Peisistratidák által épített Athéné Poliás templomról: „Er ist dem Tempel der Alkmeoniden in Delphi so auffallend verwandt und steht ihm zeitlich so nahe, dass er als Antwort auf die Stiftung der Alkmeoniden erscheint. Der Kampf der Götter und Giganten ist am delphischen Tempel auf der Rückseite, am attischen auf der Vorderseite dargestellt. Der Wettstreit der beiden führenden attischen Geschlechter ist offenkundig” (*Kleisthenes, Der Anteil der Kunst an der Gestaltung des jungen attischen Freistaates*. Mus.Helv. 3. 1946. 63)

³⁵ vö.: Colin 62 sqq. továbbá de Santerre 305., aki Brauron, Peisistratos szülőföldjének közelsége alapján arra következtet, hogy e keleti partvidéket a türannosz megkülönböztetett figyelemben részesítette.

³⁶ Schol.ad Soph.Oed.Col.1047.

³⁷ Paus.1,31,2.

³⁸ Προναία Ἀθηνᾶ: Πρόνοια δ' Ἀθηνᾶ ἐν Πρασίαις τῆς Ἀττικῆς ἱδρύεται ὑπὸ Διομήδους vö.: Colin 93.

³⁹ Vö.: Princeton Encyclopedia s.v.: Koroneia.

⁴⁰ Itt kell megemlíteni azt is, hogy Macrobius leírása szerint (Sat.1,17,55.) Déloson is állt temploma Athéna Pronoiának: „Sed divinae providentiae vicit instantia, quae creditur iurise partum. Ideo in insula Delo, ad confirmandam fidem fabulae, aedes Providentiae, quam ναὸν Προνοίας Ἀθηνᾶς appellant, apta religione celebratur” A templom helye és építésének ideje ismeretlen.

ban egyesült volna. Ezt a zósteri sajátosságot egyszerűen a szent terület kis területe indokolhatja. A minta adott lehetett, hiszen Déloson az Apollón templom szomszédságában önálló templomai álltak mind Létónak, mind Artemisnek. Ez azonban önmagában nem kielégítő magyarázat, hiszen hasonlóképpen egyesített kultuszra utaló jelek hiányoznak a többi attikai Apollón *temenos*ból.⁴¹ A jelenség hátterében alighanem a zósterhez kapcsolódó, a *Déliakos*ból ismert mítosz kiforrott változata állhat, amely feltételezi a három (négy) isten közös kultuszát. Ezt bizonyítja talán Aischinés *A koszorúról* című beszédének egyik részlete is. A 106. fejezettől az athéni szónok Démostenést istentelenséggel (Delphoi elárulásával) vádolja, mert szerinte a politikus megakadályozta, hogy az athéniaiak esküben vállalt köteleességeknek eleget tegyenek és a kirrhai szent földet bitorló lokrisiakat megbüntessék. A vád tálalásakor megemlékezik a kiváló politikus elődökről, közöttük is név szerint Solónról, aki az első szent háború kezdeményezője volt. Aischinés szó szerint idézi a fogadalmi följárlás és az eskü szövegét, amelyre az Amphiktyónia tagjai fölesküdték és ezekben a következő formulával él: Γέγραπται γὰρ οὕτως ἐν τῇ ἀρχῇ, "εἰ τις τὰδε" φησὶ "παρὰβαίνει ἢ πόλις ἢ ἰδιώτης ἢ ἔθνος, ἐναγῆς" φησὶν "ἔστω τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Ἀρτέμιδος καὶ Λητοῦς καὶ Ἀθηναίας Προνοίας. Ha nemcsak a katonai föllépésnek, hanem az eskü szövegének megformálásában is tulajdoníthatunk Solónnak szerepet, amire Aischinés fogalmazásán túl Pausanias leírása is némileg feljogosít, akkor nagy súllyal esik latba a három isten tételes felsorolása és negyedikként Athéna Pronoia említése.⁴²

Hasonló fogadalmi ajánlásnak ugyanis nincs nyoma a görög irodalomban, sőt az ismert feliratok között egyetlen delphoi sincs, amely ilyen, a négy istennek szóló ajánlással kezdődne.⁴³ Pausanias (10.37.8.) másfelől a kirrhai konfliktus tárgyalása végén megemlíti, hogy a településen megsemmisítésre érdemes Apollón, Artemis, és Létó közös temploma, amelyben nagyméretű attikai megmunkálású szobrok állnak.⁴⁴ A régészeti anyag szűkossége miatt nyitott kérdés marad, hogy a templom állt-e már az első szent háború időszakában és innen magyarázható-e az eskü és az átok sajátos bevezető formulája, vagy – ahogy ezt néhányan feltételezik – később épült.⁴⁵ Ez utóbbi esetben gondolhatunk arra is, hogy talán éppen az események emlékére emelték athéni közreműködéssel.

A család felsorolása mellett még árulkodóbb Athéna *Pronoia* említése, amelyet a szövegkiadók vagy Athéna *Pronoia*-ra javítanak, vagy (engedve a szöveg hagyomány

⁴¹ Attikán kívül Megarában (Paus. 1,44,2. az athéni Praxitelés munkája volt a három szobor), Tanagrán (Paus. 9,22,1.), valamint Kirrhában (Paus. 10,37,8. a szobrok athéni megmunkálásúak) fordult elő kimondottan hasonló kultusz. Továbbá vö.: Paus. 5,17,3. *Spárta*.

⁴² Az a lehetőség kizárható, hogy Aischinés szónoki invenciójáról lenne szó, hiszen a 113. fejezetben egyértelműen hivatkozik arra, hogy az általa idézett szöveget feliraton örökítették meg és a beszéd elhangzásának idején bárki el is olvashatta.

⁴³ Az Apollónnak ajánlott feliratok száma Delphoiban meghaladja az ötszázat. Ellenben nemhogy Apollón, Artemis, Létó-nak, de még Apollónnak és Athénának közösen ajánlott felirat sincsen. A három istent közösen említő feliratok (néhány ióniai előfordulást leszámítva) Délosra csoportosulnak, ahol számuk meghaladja a 120-at. vö.: PhI. Inscriptions adatbázis.

⁴⁴ παρέχεται δὲ καὶ ἐς θεὰν Ἀπόλλωνος καὶ Ἀρτέμιδος καὶ Λητοῦς καὶ Ἀθηνᾶς ἀγάλματα μεγέθει μεγάλα καὶ ἐργασίας Ἀττικῆς.

⁴⁵ Smith, W.: *Dictionary of Greek and Roman Geography*. London, 1857. s. v. Kirrha.

egyértelmű bizonyosságának) meghagyják eredeti formájában, de leszögezik, hogy – ha nem is biztos szövegromlásról – de valamilyen tévedésről van szó.⁴⁶ Jóhiszemű tévedéssel gyanúsítják Aischinést már a skholionok, amelyeknek a helyre vonatkozó szövegét érdemes teljes terjedelmében idézni:

Ἀθηνᾶ Προνοίᾳ καὶ Αἰσχίνης
καὶ Δημοσθένης ἐν τῷ κατ'
Ἀριστογείτονος (1,34) ἡμαρτήκασι
γράψαντες τὴν ἐν Δελφοῖς Ἀθηνᾶν
Πρόνοιαν. τὸ δὲ ἀμάρτημα δια-
περίηχσιν ἐντόπιον ἱστορίας. τῆς
γὰρ Ἀττικῆς ἐν δῆμῳ τινι
πεποιήται ἱερὸν Ἀθηνᾶς Προνοίας,
Πυθοῖ δὲ ἀπὸ τοῦ πρὸ τοῦ νεῶ
ἰδρῦσθαι ... ταύτης μέμνηται
Ἡρόδοτος ἐν τῇ πρώτῃ (1,92) · τὸ δὲ
Προνοίας Ὑπερίδης ἐν Δηλιακῷ
(fr. 71) συνιστορεῖ ὅτι ἐν τῇ
Ἀττικῇ ἔστιν. Vat. Laur. 3.108.8

Athéna Pronoiának: Mind
Aischinés tévedett, mind
Démostenés az Aristogeitón elleni
beszédében, amikor Athéna Pro-
noiáról beszéltek *Delphoiban*. A téve-
dést egy helyi történet visszacsengése
okozta. Attika egyik démosában áll
ugyanis temploma Athéna Pro-
noiának, Pythóban viszont onnan
kapta nevét, hogy a templom előtt
fekszik. ... Erről emlékezik meg Hé-
rodotos az első könyvében, Pronoia
templomának létezését viszont
Hypereidés erősíti meg a *Déliakosban*,
tudniillik, hogy Attikában van.

Midezek alapján a szövegromlás lehetősége kevésbé valószínű. Sőt, alighanem a „tévedés” sem tévedés, vagy legalábbis nem véletlen. A Kr. e. 4. században váratlanul felbukkanó *Pronoia* jelző háttérében régóta politikai céltudatosságot gyanítottak a filológusok, amely Athéna szerepét volt hivatott hangsúlyozni.⁴⁷ De a Létóról és gyermekeiről gondoskodó Athéna képzele felmerülhetett már a Kr. e. 6. század elején, hogy aztán betöltve akkori szerepét, hosszú időre lekerüljön a napirendről. Ellenvetésképpen felmerülhet az is, hogy Aischinés esetleg tudatosan vetítette vissza saját gondolatait és szereplését az Amphiktyónia előtt Solónra, ahogy már korábban is szeretett tetszelegni a nagy törvényhozó tekintélyével. Ennek a lehetőségét azonban erősen csorbítja az a tény, hogy egy mindenki által olvasható felíratra hivatkozik. Ugyanakkor egyáltalán nem nehéz elképzelni Solónról, hogy egy ilyen apró kis fortéllyal élt, hiszen például – ha hihetünk a hagyománynak – Salamis szigetének birtokáért sem áttalott két sort beszúrni az Ilias hajókatalógusába, amely sorok közverve az athéniak felségjogait bizonyították.⁴⁸

A Kr. e. 6. századi zóstéri építkezések háttérében tehát valószínűleg már a körvonalaazódó nagyhatalmi politika, és egy ezt szolgáló Létó – Athéna Pronoia mítoszvariáns állt, amely Athénnek a délosi kultuszközpontra vonatkozó protektori igényeit támasztotta alá. Ennek immár kultikus igazolására épülhetett a zóstéri

⁴⁶ Conj.: Bekker, Weidner, Marzi (utóbbi azzal a megjegyzéssel, hogy Aischinés maga követte el a tévedést). A kódexek változatát őrzi Blass, Martin-de Budé (utóbbi „la confusion peut étre antérieure a Eschine” megjegyzéssel).

⁴⁷ RE 4.Hb. s.v. Athena (F.Dümmler).

⁴⁸ Plut.Solon 10,2., Str.9,1,10.

szentély, amely a többi attikai Apollón Pythios templomhoz hasonlóan összekapcsolta Apollón és Athéna kultuszát. Létó és Artemis tisztelete pedig egy sajátos helyi adalékot, az ötleoldás motívumának meglétét is sejteti. Hogy mennyire elképzelhető ez a lehetőség, bizonyítja a Peisistratidák Eleusis esetében követett politikája. Minden bizonnyal ők kezdeményezték a Kr. e. 6. századi nagyszabású építkezéseket, valamint ők vezették be a később híressé vált ünnepségeket. A legérdekesebb mozzanat azonban, hogy a Démétér-Koré mítosznak egy sajátosan athéni variánsa keletkezett ebben az időszakban, amelyben – a Démétér himnusszal ellentétben – Triptolemos szerepe megkülönböztetett hangsúlyt kap. A föld terményei terjesztőjének erős attikai kötődése Athén jogos nagyhatalmi igényeit hivatott alátámasztani.⁴⁹

IV. A KR. E. 4. SZÁZADI ÉPÍTKEZÉS

A 4. század és az attikai építkezések közös említésekor mindenkinek Lykurgos neve jut eszébe. Ez a társítás alighanem Zóster esetében sem félrevezető. A feltevésnél azonban talán valamivel többet is elárulnak a források arra vonatkozóan, hogy ki kezdeményezhette a mítosz felelevenítését, és ezzel összhangban a szentély látványos átépítését, a *peristylum* felállítását és a látogatókat befogadó *katagógion* megépítését.

Bizonyos érvek az athéni Phanodemos mellett szólnak.⁵⁰ Ő egyike volt azon kevés számon tartott Atthis-íróknak, akinek műveiből néhány értelmezhető töredék fennmaradt. A kilenc könyvre rúgó *Atthis* (a műfaj jellegéből adódóan) eleve politikai célzatú mű lehetett,⁵¹ amelynek maradványai arról árulkodnak, hogy valószínűleg a mitológiai utalások kerültek benne előtérbe. Behatóan foglalkozhatott a délosi kérdéssel, és Athénnek a szigethez fűződő mitikus kapcsolataival, amire bizonyíték a második fragmentum, amelynek alapján biztos, hogy feldolgozta az Erysichthón történetet.⁵² Egy bizonytalan helyű másik töredékében (fr.29.) például a Hyperboreiosokat egyenesen egy bizonyos Hyperboreos nevű athéni embertől származtatja. Jacoby szerint gátlástalanul alkotta a mítoszokat, amiben túltett a Hypereidés nevéhez fűződő zósteri legendán is.⁵³

Csupán ezek alapján azonban Phanodemos még nem lehetne több joggal gyanúsítani a zósteri mítosz kimunkálásával, mint akárki más mindenre elszánt kortárs Atthis-író. Sőt, ilyen alapon nemcsak tollforgatók, hanem aktív szónokok neve is felmerülhet. A Boeckh például Démadést tartja a mítosz egy lehetséges

⁴⁹ Kolb 114. A mítosz, akárcsak a zósteri történet esetében, markáns eleme lett a Kr. e. 4. századi athéni propagandának is (Isocr.4,28).

⁵⁰ Jacoby, F.: GrH 396. 172. (a továbbiakban: Jacoby).

⁵¹ Jacoby, F.: *Atthis The Local Chronicles of Ancient Athens*. Oxford, 1949. 71. sqq.

⁵² Jacoby szerint Phanodemos kiaknázta a délosi Erysichthónidai nemzetség és a Prasiai-beli Erysichthón kultusz könnyen feltételezhető kapcsolatát, hogy bizonyítsa, hogy a délosi Apollón kultusz már az ősidőkben Attikából eredeztethető. Lásd Jacoby megjegyzéseit 176.

⁵³ Semos 396 F 20-ban olyan szerzőket említ, akik túlcitálva Hypereidésen Zósterhez kötötték Apollón születését is. Jacoby felveti a kérdést, vajon Phanodemos is megpróbálta-e már ezt. Vö.: jegyz. a kommentárokhoz 158.

értelmi szerzőjének, akinek művei között a Suda említ egy Délosról és Létó gyermekeinek születéséről írott művet. De a halikarnassosi Dionysios tudósítása nyomán szóba jöhet Deinarchos is. Egyáltalán, a pert megelőzően több beszéd nyerhetett előzetes meghallgatást Athénben, közöttük – nem beszélve Hypereidészről – Aischinész is.⁵⁴ E sok név közül valóban bárki szóba jöhet, sőt talán nem is egy embert kell keresni e kultúrpolitikai hadművelet mögött. Athén vitathatatlan érdeke közös oldalon szólíthatta csatasorba a más kérdésekben eltérő politikai felfogású szónokokat is.

Alighanem azonban mégiscsak Phanodemos a felelős. Életéről ugyan vajmi keveset tudunk, de annyi bizonyos, hogy Kr. e. 343–342-ben a *bulé* tagja volt, mert hivatali éve lejártával tiszteletére a tanács határozatot hozott és aranykoszorúval, továbbá ötszáz drachmával jutalmazta.⁵⁵ Szokatlan ez a döntés, amely csak általánosságban fogalmaz Phanodemos érdemeiről, melyeket az athéni nép szolgálatában szerzett. Jacoby több lehetőséget is megvizsgált, de nem talált elfogadható magyarázatot a dekretumra, csupán annyit, hogy a szóban forgó esztendő fordulópontot jelent az athéni politikában, és lehetségesnek véli, hogy a makedónellenes irányzatot támogatta Phanodemos a maga módján. Van azonban ennek az évnek egy másik nagy eseménye: ha az általánosan elfogadott datálás helyes, akkor ebben az évben zajlott a délosi per. Nem is lenne meglepő, ha Phanodemosnak az ügy előkészítésében vállalt szerepét honorálta volna az athéni nép, hiszen aktuálpolitikai érdekeket szolgáló szakmunkákat már korábban is méltatott elismerésre a népgyűlés. Kleidemos, az első Atthis-író, Démostenész javaslatára hasonló megisztetetésben részesült munkájáért.⁵⁶ Ha az *Atthis* megjelenése valamivel későbbre tehető is, előmunkálatai Kr. e. 343-ban már javában folyhattak.

A további testimoniumok is érdekesek. Ugyanarra a kőre, amelyen a fenti elismerés is olvasható, egy másik feliratot is véstek. Ebben Phanodemos javasolja, hogy a népgyűlés dícséretét, amellyel a tanácsot illetve, örökítsék meg. A nép koszorúval jutalmazta azt a törődést, amivel a tanács a Dionysos ünnep megfelelő rangját (*eukosmia peri heortés*) biztosította. Nagyon valószínű, hogy Phanodemos, mint a *bulé* tagja, maga is részese volt mindennek.⁵⁷ Bármit is értettek e jó sáfárkodás alatt, aligha valami átlagos rendezésről lehetett szó. Felmerülhet bennünk a színház átépítésének terve, vagy annak első szakasza is, amely körülbelül a század negyvenes éveiben indulhatott meg Eubulos kezdeményezésére, majd Lykurgos irányítása alatt fejeződött be Khairónéia után.⁵⁸ A Dionysos színház átépítésének gondolata és annak kivitelezése azonban nem csak távoli párhuzamot nyújthat egy esetleges Phanodemos-Lykurgos együttműködésre, amely feltételezésünk szerint a zóstéri kultusz politikai felhasználása során megvalósult. A Lykurgos irányítása alatt megépült kőauditórium

⁵⁴ Boeckh 445–447.

⁵⁵ IG II 223., Jacoby T 2.; sajnos nem volt elérhető számomra: Romano, V.: *Contributi alla ricerca sulla vita e l'opera dello storico Fanodemo*. Firenze, 1935.

⁵⁶ Tertull. De an. 52. Jacoby (Atthis 7 és 75) szerint a kitüntetés inkább a műben foglaltak politikai tartalmának, és nem Kleidemos artis-írói elsőségének szolt.

⁵⁷ RE XXXVI2. Hb. s.v. Phanodemos 1779 (R.Laqueur)

⁵⁸ Will, W.: *Athen und Alexander. Untersuchungen zur Geschichte der Stadt von 338 bis 322 v. Chr.* München, 1983. 79–80. (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und Antiken Rechtsgeschichte 77) (a továbbiakban: Will)

egyik ülésén ugyanis felirat olvasható, mely szerint a helyet Apollón Zóstér papjának tartották fenn.⁵⁹ E tény ékesen bizonyítja a zóstéri kultusz felértékelődését, és talán vet némi fényt Lykurgos építkezéseinek politikai tartalmára is.

A Phanodemos testimoniumokból kiinduló fenti okfejtéseket, akár a megalapozatlan feltételezések körébe is utasíthatná valaki, de az Oropos és az Amphiaros szentély körüli események kellően megerősítik Lykurgos és Phanodemos Zóstért illető együttműködését is. A situáció és a probléma kezelése akár modellként is szolgálhat a zóstéri történésekre.

Oropos Attika északnyugati, *ναῖα* Boiótia délnyugati részének határvidéke. Földrajzi szempontból a terület az Asopos-folyó völgyéhez tartozik és így a kezdetektől szerves része volt Boiótiának. Az athéniai valamikor a peloponnésosi háború előtt megszerezték, és egészen 412-ig birtokolták, amikor is a boiótok visszaszerezték tőlük.⁶⁰ Az elkövetkező több mint hetven év során Oropos gyakran cserélt gazdát, mígnem Philippos a cairóneiai ütközet után (nem kis politikai érzékkel) Athénnek adományozta az iménti szövetséges területét.⁶¹ A boiótok persze sohasem mondtak le Oropos vidékéről és a küzdelem egészen a római időkig folyt, de itt csak a Kr. e. 4. századi események érdekesek.

Oropos területén feküdt Amphiaros híres jóshelye. Minden bizonnyal az athéni protektorátus megalapozására majd megerősítésére Kr. e. 334-től Lykurgos kezdeményezésére nagy építkezések kezdődtek a területen, amelyek méreteit inkább feliratokból, mint régészeti feltárásokból lehet rekonstruálni.⁶² Vízvezeték épült és új színház, a templom pedig egy új *pronaos* kapott. Az építkezésekkel egyidőben Kr. e. 332-ben Phanodemos az athéni nép ismét koszorúval tisztelte meg:

„...Φανόδημος Θυμαϊτάδης καλῶς καὶ φιλοτίμως νενομοτέθηκεν περὶ τοῦ ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου, ὅπως ἂν ἡ τε πεντητηρίς ὥς καλλίστη γίγνηται καὶ αἱ ἄλλαι θυσίαι τοῖς θεοῖς ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Ἀμφιαράου, καὶ πόρους πεπóρικεν εἰς ταῦτα καὶ εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ ἱεροῦ...”⁶³

.... (amiért:) a Thymaitadá-i (demos)beli Phanodemos nagyon kiválóan rendelkezett törvényben Amphiaros templomával kapcsolatban, egyrészt, hogy az ötvenkénti ünnep is lehetőség szerint a legfényesebb legyen, másrészt, hogy a többi áldozati szertartást is a legnagyszerűbben végezzék az Amphiaros templomban tisztelt isteneknek, és mivel jövedelemforrást biztosított mindezekre és a templom építésére...

Egy három évvel későbbi feliraton az athéni nép elismerésben részesíti azokat a népgyűlés által választott megbízottakat, akik az Amphiaros szentélynél

⁵⁹ Erről tudósít Kourouniotis 48 2. jegyz.

⁶⁰ Thuc.8,60.

⁶¹ Paus.1,34.

⁶² Will 90 további szakirodalommal

⁶³ IG VII 4253; vö.: FGrH 325 T 3.b, Will 91 277jegyz.

megrendezett versenyjátékokat kiválóan felügyelték. Az első három a sorban: Phanodémos, Lykurgos és Démadés.⁶⁴ Phanodémos, Lykurgos és Démadés együttműködése azonban Apollón Pythios kultuszával kapcsolatban is bizonyított. Ugyanebből az időszakból egy delphoi fogadalmi feliraton az athéni küldöttség *hieropoioi*ai között ott találjuk mindhármójukat.⁶⁵

Talán az sem véletlen, hogy ugyanebben az időszakban határozták el az athéniaiak az athéni Apollón templom újjáépítését, amelyet még a perzsa háborúk során romboltak le.⁶⁶

Összefoglalva a mondottakat megállapíthatjuk, hogy a zóstéri Apollón kultusz 4. századi felvirágzása és az ehhez kapcsolódó építkezések (akárcsak kétszáz esztendővel korábban) jól átgondolt kultúrpolitikai lépések következményei. Az Apollón születését elbeszélő mítoszt – az attikai vonatkozásokat kidomborítva – valószínűleg Phanodémos dolgozta fel, és Lykurgos „kultuszminisztereként” (Jacoby) meggyőzhette a politikust, hogy látványos építkezésekkel hirdessék a görögség előtt Zóstér jelentőségét – és Athén jogos igényét a délosi Apollón templom feletti védnökségre. Az erőfeszítések nem voltak hiábavalók. Hypereidés személyében akadt egy tehetséges szónok is, aki az otthon konstruált érveket olyan megnyerően, majdhogynem költőien adta elő, hogy ezzel az utókor előtt osztatlan elismerést szerzett magának – és nem utolsósorban érvényre juttatta Athén érdekeit.

Továbbra is kérdés marad az, hogy a merész kitalálásokon túl milyen motívumok léteztek korábban Apollón-Létó attikai mítoszából, amelyekhez kapcsolni lehetett az újabb variánst. Erre egy kiterjedt vallástörténeti kutatás adhatná meg a választ, ami meghaladja e tanulmány kereteit. Ezért itt csak néhány jelenségre hívom fel a figyelmet.

A Hymettos vidékén igen elterjedt Apollón kultuszról maradtak fenn emlékek. Az istent különböző melléknéveken tisztelték, amelyek közül az egyik Apollón Kynneios volt. A melléknév eredete hasonló sajátosságokat mutat, mint ami a közelben fekvő Zóstér tendenciózus eredetmagyarázatban is felismerhető. Phótiosnál maradt fenn az Atthis-írókra valló névmagyarázat: miután Létó megszülte Apollónt, a kisdedit kutyák rabolták el, de a helybéli pásztorok és kutyahajtók megmentették és visszaadták anyjának.⁶⁷ Toepffer szerint azonban a melléknév háttérében a kultusz ellátásával megbízott helybéli „Kynnidai” nemzetség héros eponymosa áll. „Kynnés”, Apollón fia, a Hymettos hegyeiben lakó óriás volt. Apa és fiú összekapcsolása minden bizonnyal későbbi, attikai „találmány”, amely részévé vált annak a mítoszcsoporthoz, amely Létó attikai bolyongását volt hivatott igazolni.

⁶⁴ IG VII 4254; vö.: FGrH 325 T 4.

⁶⁵ FGrH 325 T 5.; vö.: Colin 20 (további részletekkel a küldöttségről).

⁶⁶ Will 83–84.

⁶⁷ vö.: Suda 2706.; Toepffer, Iohannes: *Attische Genealogie*. Berlin, 1889. 304. sqq. Kratés a szó etimológiáját másképpen magyarázta. Szerinte ugyanis a melléknév a *thynneion* (tonhal-járadék) szóból fejlődött. A Haliai-démosbeli halászatot az állam ugyanis bérbe adta, és az ebből származó jövedelem biztosította az Apollón kultusz költségeit.

Zóstér előtörténetével kapcsolatban nincsenek ilyen utalások a forrásokban. Érdekes jelenség a Déloson fogadalmi ajándékokat állító *Pyrrhakidai* nemzetség és a zóstéri *pyrphoroi* (fáklyvivők, fáklyával futók) esetleges kapcsolata.⁶⁸ Euripidész életrajzának tanúsága szerint maga is részese volt e zóstéri fáklyás ünnepségnek.⁶⁹ Ez ismét azt mutatja, milyen heves volt az athéniak igyekezete, hogy Attikát, nevezetesen Zóstért és Délost egy mítosz keretében összekapcsolják, de vajmi keveset árul el magáról Zósterről.

Athéna Zóstéria szerepe Létó szülésében, egyáltalán a szülésben segítő istennő képzele viratott. Noha a felvetésnek akadtak támogatói, Wilamowitz abszurdumként söpörte le az asztalról.⁷⁰ Valóban fölösleges Zóstérban tevékeny szerepet tulajdonítani Athénának a szülés előkészítésében, hiszen Athénának ezt a melléknevét a források Attikában nem is említik. Itt inkább a fentebb említett Athéna Pronaia-Pronoia jelenlétéről van szó, amely valószínűleg nem is kötődött a 6. század előtti zóstéri kultuszokhoz. Feltételezések szintjén maradhat csupán az is, hogy itt talán Apollón Zóstérnak, mint harci övvel felövezett istenségnek lehetett a kultusza, amit indokolhatna akár a félsziget stratégiai jelentősége is. Vagy ahogy Kourouniotis gondolja, a félsziget öv formája adta a melléknevet a környéken nagy tiszteletben álló istennek.⁷¹

HORVÁTH, LÁSZLÓ

From the Workshop of Athenian Diplomacy
(*Hyperides Deliacus and the Shrine at Zoster*)

The paper examines the circumstances of the making of *Deliacus*, the most famous speech of the Athenian orator Hyperides. The main line of the argument of the speech was the Attic, Zosterian variant of Leto's myth, in which Athena Pronoia plays a prominent part, the speaker using this to prove the legitimacy of Athens' claim for the temple of Apollo at Delos. The information in literary sources is complemented by the data of an archaeological excavation in 1928, which unearthed the remains of the temple of Apollo Zoster. It would seem that the first attempts to join the cults of Leto, Apollo, Artemis and Athena Pronoia to support the imperial ambitions of Athens were made in the sixth century B.C. by Pisistratus and Solon. The flourishing of the Apollo cult at Zoster in the fourth century and the building operations related to it were all, like two hundred years earlier, the results of deliberate cultural-political measures, indicative, at the same time, of the military weakness of Athens. The myth relating the birth of Apollo, with emphasis on the

⁶⁸ Roussel, P.: *Deux Familles Athéniennes a Délos*. BCH 1929 179.

⁶⁹ Vita Eur. 2,4.

⁷⁰ K. Lehman-Hartleben: *Athena als Geburtsgöttin*. Archiv für Religionswissenschaft, 1926. 19. sqq.; U. von Wilamowitz-Moellendorf: *Der Glaube der Hellenen* 2. 162. sqq. Utóbbi elemzi Athéna jelzőit és funkcióit, és arra a következtetésre jut, hogy a melléknév csak arra az övre utalhat, amely a harcos nő khitónját összetartja.

⁷¹ vö.: Kourouniotis 49.

Attic aspects, was probably written up by Phanodemus, writer of Atthises, who may have persuaded Lycurgus to advertise the significance of Zoster for the Greeks with spectacular building operations. The efforts were not wasted. With Hyperides a talented orator came forward, who performed the homemade arguments so attractively, indeed, poetically that won him the unanimous recognition of posterity – besides winning the case for Athens before the court of the Amphyctyonia in Delphi.

NÉMETH GYÖRGY

Kritias

Egy íróból lett politikus és zsarnok szellemi fejlődése

Kr. e. 404-ben, a peloponnésosi háború elvesztése után Athénban a megszálló spártai csapatok segítségével egy harminc fős testület vette át az uralmat. E testület feladata volt végrehajtani a spártaiak szája ízének megfelelő rendszerváltást. A harmincak uralmának nyolc hónapja alatt mintegy ezerötyszáz athéni polgár és ottlakó idegen pusztult el, tízezrek pedig vidékre vagy más államok területére menekültek. A források emiatt harminc zsarnokként emlegetik az eredetileg törvényösszeíróknak (*syngrapheis*) nevezett testületet. A *syngrapheis* egyik vezetője egy ismert író volt, Sókratész egykori tanítványa, Kritias.

Kritias élete Kr. e. 404 előtt

Ha megvizsgáljuk, milyen életpályát futott be Kritias azelőtt, hogy a harmincak tagja lett, meglepően kevés adatot találunk. Nincs róla tudomásunk, hogy bármiféle politikai szerepet játszott volna, mielőtt letartóztatták a Hemokopidák, a Hermész szobrok megcsonkítóinak pere során, és rokona, Andokidész védőbeszéde hatására szabadon engedték (Kr. e. 415). Korábbi életének néhány jelenetét, amely a carteri rendszerezés szerint eleinte bizonyára a nemes ifjak, majd pedig a *rich quietisteknek*, a közélettől visszavonult gazdag athéniaknak az életformáját követte,¹ Platón dialógusai őrizték meg, már amennyiben e dialógusokat forrásértékűnek tekinthetjük. Kritias az alábbi dialógusokban szerepel:

dialógus:		a dialógus fiktív időpontja: ²
Charmidész	153 A skk.	Kr. e. 432 k.
Prótagoras	316 A	Kr. e. 432
Timaios	19 E skk.	Kr. e. 421
Kritias	106 B skk.	Kr. e. 421
Eryxias	396 A skk.	Kr. e. 421–415 között ³

¹ Carter, L. B.: *The Quiet Athenian*. Oxford, 1986. 52–75.; 99–130. (a továbbiakban: Carter 1986.)

² A platóni dialógusok lezajlásának időpontja természetesen valamiféle fiktív időben képzelhető el, amelyben különböző, nem egy időben történt események és nem egyszerre Athénban tartózkodó személyek egy időpontba vannak kivetítve. A kronológia adatait M. Raoss 1946-ban írt tanulmányából merítettem. Raoss, M.: *Cronologia delle relazioni di Socrate con Crizia*. Rivista Rosminiana di filosofia e di cultura, 40, 1946. 63–65. (a továbbiakban: Raoss 1946.)

³ E dialógust nem Platón írta.

Kritias ezekben az írásokban, amelyek egyikének címe éppen *Kritias*, megfontolt, rokonszenves, bölcs ember, aki iránt még az éles nyelvű Sókratész is meglehetősen tisztelettel viseltetik, s aki Platón egyik legismertebb mítoszát, Atlantis történetét mondja el, méghozzá, a kellő nyomaték kedvéért, kétszer is. Milyen más ez a Kritias, mint akiről Xenophón azt írja, hogy a demokrácia idején a nép, az arisztokrácia uralma alatt pedig az előkelő polgárok elkeseredett ellenfele volt,⁴ méghozzá a legtelhetetlenebb, legerőszakosabb és legvérszomjasabb valamennyi oligarcha között.⁵ Kritias megítélésének e kettőssége nemcsak az ókorban, hanem még ma is kimutatható, s az ellentmondást azzal igyekeznek feloldani, hogy feltételezik: Kritias élete első felében olyan volt, amilyennek a platóni ábrázolás alapján megismerjük, majd hirtelen fordulat következett be az életében, és attól kezdve gyűlölte a népet, és zsarnokként viselkedett. Ennél is alaposabb változást tételez föl Harry Costas Avery, aki szerint Kritias eleinte nemcsak rokonszenves egyéniség, hanem demokrata is volt, Ferdinand Dümmler pedig egyenesen azt írja, hogy Kritias „szociáldemokrata agitátorként” tevékenykedett Thessaliában.⁶ Ha Kritias valóban ennyire megváltozott élete során, erre alapos oka kellett hogy legyen. A magyarázatok a feltételezett okokat is megnevezik. Van, aki száműzetésében látja a nép iránti gyűlölet kialakulásának mozgatórugóját,⁷ más a thessaliai tartózkodására vezeti vissza gondolkodásmódjának radikalizálódását,⁸ és van, aki a harmincak idejére teszi a fordulatot, amelynek oka Thérámenész árulása volt.⁹ Azt nem lehet kétségbe vonni, hogy amikor Chariklészsal együtt a harmincak élén állt, a démos egyik legelkeseredettebb ellenfele volt.¹⁰ Négy kérdésre kell választ találnunk ahhoz, hogy megértsük, honnan származik a Kritias demokrata voltát valló hipotézis, és megállapítsuk, milyen mértékig adhatunk e hipotézisnek igazat.

⁴ Xen. *Hell.* 2,3,47.

⁵ Xen. *Mem.* 2,12; Nestle, W.: *Kritias. Eine Studie.* Neue Jahrbücher für Philologie, 11, 1903. 81–107., 178–199. Nestle, W.: *Griechische Studien.* Stuttgart, 1948. 253. (a továbbiakban: Nestle 1948.)

⁶ Avery, H. C.: *Critias and the Four Hundred.* Cl. Phil., 58, 1963. 166: „During the first oligarchy he remained a democrat.” (a továbbiakban: Avery 1963.) Dümmler, F.: *Die Athenaión Politeia des Kritias.* Hermes, 27, 1892. 266. N. 4. (a továbbiakban: Dümmler 1892) Xen. *Hell.* 2,3,36-ot értelmezi ilyen módon. Vö. ezzel Schleicher, E. L.: *Kritias von Athen.* Programm der Realschule zu Wurzen. 1877. 13 (a továbbiakban: Schleicher 1877.) „Mag er daher früher, der Demokratie abgeneigt, sich eine freiere Stellung zwischen den Parteien bewehrt haben, so scheint es, daß er in dieser Zeit sich an Tharamenes angeschlossen und mit diesem für eine gemäßigte Demokratie zusammen gewirkt hat.”

⁷ Wilamowitz-Moellendorff, U. von: *Platon.* I. Berlin, 1959. 88: „Auch Kritias ist verbannt worden; von da erst datiert sein wilder Haß gegen den Demos.” (a továbbiakban: Wilamowitz-Moellendorff 1959.) Nestle 1948. 269., 306.; Avery 1963. 166.

⁸ Xen. *Mem.* 1,2,24; Wade-Gery, H. T.: *Kritias and Herodes.* CQ, 39, 1945. 19–33. = *Essays in Greek History.* Oxford, 1958. 280. (a továbbiakban: Wade-Gery 1958.) „The process may have begun while he was in Thessaly.”

⁹ Adeleye, G.: *Critias.* From moderation to radicalism. Mus. Afr., 6, 1977/1978. 72. (a továbbiakban: Adeleye 1977/1978.)

¹⁰ Dion. Hal. *Isae.* 20; Nepos. *Thras.* 2,7; Iustin. 5,9,15; Xen. *Hell.* 2,3,42.

A) Tagja volt-e Kritias a négyszázaknak?

B) Miért terjesztette be Kritias a törvényjavaslatot, hogy Phrynichost halála után ítéljék el mint hazaárulót?

C) Miért javasolta Kritias Thérámenéssel egyetértésben Alkibiadés hazahívását a száműzetésből?

D) Mit csinált Kritias thessaliali száműzetése idején?

A) A négyszázak időszaka

Erősen vitatott kérdés, hogy Kritias tagja volt-e a négyszázaknak. Két olyan forrásunk van, amelyek alapján feltételezhetjük, hogy valóban tagja volt a Kr. e. 411-ben hatalomra jutott athéni oligarcha testületnek, de egyik sem tökéletesen megbízható. Az első, Lysias Agoratos elleni beszéde, túlságosan általános, ráadásul önellentmondást is tartalmaz. „Csak nem gondoljátok, hogy a harmincak és a tőlük függő bulé tagjai, akik egykor valamennyien a négyszázak közé tartoztak, s aztán száműzték őket, szabadon engedték volna Phrynichos gyilkosainak egyikét, miután elfogták, és nem álltak volna bosszút Phrynichos haláláért és saját száműzetésükért?”¹¹ Lysias megállapításából az következik, hogy Kritias és a harmincak valamennyi tagja is korábban tagja volt a négyszázaknak. A kétségtelenül figyelemre méltó lysiaszi információ forrásértékét az alábbi tények kérdőjelezik meg: 1) a harmincak egyike-másika nem volt a négyszázak tagja (többnyire Eratosthenés tagságát kérdőjelezi meg, hiszen ő a négyszázak hatalomátvétele után érkezett vissza Athénba),¹² 2) a négyszázak néhány volt tagja nem ment száműzetésbe (pl. Thérámenés, Apolékis, Andrón),¹³ 3) a harmincak idején működő bulénak ötszáz tagja volt. Ha az ötszáz bulétagon kívül még a harmincak is beletartoztak a négyszázak testületébe, úgy a négyszázak ötszázharmincan kellett hogy legyenek.¹⁴

A másik forrás Pseudo-Démostenés beszéde Theokrinés ellen:¹⁵ „Aristokratés, Skellias fia, nagyapámnak, Epicharésnak a nagybátyja volt ... Sok nemes tettet hajtott végre, amikor államunk a lakedaimóniak ellen háborúzott, elpusztította Étióneiót, ahová Kritias emberei (*hoi peri Kritian*) be akarták ereszteni a lakedaimóniakat, lerombolta a falakat és bevezette a népet, saját életét kockáztatva.” A szónok csak mellékesen említi meg Kritiaszt, az étióneioi események részleteinél fontosabb

¹¹ Lys. 13,74.

¹² Frohberger, H. – Thalheim: *Ausgewählte Reden des Lysias*. Leipzig, 1895. 13.; Lenschau: RE, 6 A, 1937. 2363.; Adeleye, G.: *Studies in the Oligarchy of the Thirty*. Diss. Princeton, 1971. 113.; vele szemben Kirchner, J.: RE 6, 1907. 357.; Avery, H. C.: *Prosopographical Studies in the Oligarchy of the Four Hundred*. Diss. Princeton Univ., 1959. 146. (a továbbiakban: Avery 1959.)

¹³ Lys. 13,73 már csak arról ír, hogy a négyszázak többségének kellett száműzetésbe mennie; Thérámenés azonban Athénban maradt: Lys. 12,67; Antiphon: *Apologia*, col. IV. f. 1 b Thalheim. Apolékis és Andrón voltak a négyszázak tagjai, vagyis saját volt szövetségeseik elleni percek vádlói (Thérámenés mellett).

¹⁴ Adeleye, G.: *Critias. Member of the Four Hundred?* TAPhA, 104, 1974. 2. (a továbbiakban: Adeleye 1974.) „The Four Hundred were, at least, five hundred and thirty in number.”

¹⁵ Ps. Dém. 58,67.

számára rokona bátorságának kiemelése. A beszámoló hitelessége erősen vitatott. Van, aki ennek alapján elfogadja Kritias tagságát a négyszázak testületében, de kétségbe vonja, hogy bármiféle szerepet játszott volna Étióneinál (Kirchner, Ferguson, Busolt, Diehl, Stephans),¹⁶ mások elképzelhetetlennek tartják Kritias tagságát a testületben.¹⁷

H. C. Avery a következő három érv alapján tartja valószínűtlennek Kritias részvételét a négyszázak testületében: 1) Kritias Alkibiadés embere volt. Alkibiadés nem vett részt a négyszázak oligarchiájában, tehát Kritias sem lehetett a négyszázak tanács tagja. 2) Kritias bevádolták a Hermokopidák perében. E per vádlottjai közül senki sem lett a négyszázak tagja. 3) Az Aristotelés neve alatt fennmaradt *Athéni állam* (37,1) szerint a harmincak két törvényt hoztak Thérámenés ellen. Az egyikben kimondták, hogy a harmincak minden athénit halálra ítélnének, aki nincs fölveve a háromezer polgár listájára, a másik törvény értelmében pedig kizárták a háromezer között azokat, akik részt vettek az étióneiai erőd lerombolásában, illetve bármit is tettek a négyszázak oligarchiája ellen. Ha Kritias Thérámenésszel együtt részt vett volna az erőd lerombolásában, az élete veszélyben forgott volna.¹⁸

Kritias és Alkibiadés kapcsolatával a B) és C) pontokban részletesen foglalkozom. Avery második érve gyenge lábakon áll. Ő maga is csak 22 oligarchát tudott bizonyosan, és további huszonkettőt némi valószínűséggel azonosítani a négyszázak közül.¹⁹ Ez azt jelenti, hogy a négyszázak tanács tagjainak 90 %-át nem ismerjük. Nem tudjuk, hogy ott voltak-e közöttük a Hermokopidák perének vádlottjai. G. Adeleye egész sor olyan személy tagságát tartja valószínűnek, akik belekeveredtek a Hermokopidák perébe: Leógoras (PA 9075), Charmidés Aristotelus (PA 15510), Taureas (PA 13429), Nisaios (PA 11125), Kallias (PA 7822), Euphémós (PA 6040), Phrynichos (PA 15007), Kallias Télókleus (PA 7840),

¹⁶ Kirchner: PA 8792 (A PA a *Prosopographia Attica* rövidítése.); Ferguson, W. S.: *Cambridge Ancient History*. 5. Cambridge, 1927. 326., 338., 365.; Busolt, G.: *Griechische Geschichte*² 3, 2, 1462. Anm. 3.; Diehl, E.: RE 11, 1922. 1903.; Stephans, D.: *Critias: Life and Literary Remains*. Cincinnati, 1939. 34.

¹⁷ Wilamowitz-Moellendorf 1959. 88 N. 2. „Dagegen ist nun der verhaßte Tyrann auch für einen älteren Verrat an die Spartaner verantwortlich gemacht, wenn die Rede gegen Theokrines 67 ihm den Plan zuschiebt, 411 den Hafen dem Feinde zu öffnen. Das verträgt sich mit seiner Haltung zu Phrynichos und Alkibiades nicht.” Vö. Lenschau, Th. RE, 12, 1937. 2363–2364. (a továbbiakban: Lenschau 1937.) Avery 1963. 165–7.

¹⁸ Avery 1963. 165–167. Adeleye 1974. 1–9. Pontról pontra visszautasítja Avery érveit.

¹⁹ Avery 1959. Alexiklés, Anaitios, Andrón, Antiphón, Antisthenés, Apoléis, Archeptolemos, Archinos, Aristarchos, Aristokratés, Aristomachos, Aristophón, Aristotelés, Asópodóros, Chariklés, Charminos, Diitrephés, Drakontidés, Eratosthenés (?), Euandros, Eukleidés, Euktémón, Hagnón, Hermón, Hippomenés, Kallaischros, Kleitophón, Laispodias, Laodamas, Melanthios, Melésias, Mélobios, Mnasilochos, Onobios, Onomaklés, Peisandros, Phormisios, Phrynichos, Polystratos, Pythodóros, Skironidés, Sophoklés, Thérámenes, Thymochares. Én legfeljebb 32 nevet tartok valószínűnek: Németh Gy.: *A négyszázak és Alkibiadés*. In: *Közösség és közösségsszervező erők az antikvitásban*. Szerkesztette Sarkady J. Debrecen, 1991. 37–52. Vö. Ruschenbusch, E.: *Athenische Innenpolitik im 5. Jahrhundert v. Chr. Ideologie oder Pragmatismus?* Bamberg, 1979. 100. 29 nevet sorol föl.

Eukratés (PA 5757) és Kritias.²⁰ Mindez persze csak hipotézis, arra azonban ráirányítja a figyelmet, hogy a források hiányos voltából következő adathiányra könnyelműség elméleteket építeni.

Avery harmadik érve egyáltalán nem tekinthető megalapozottabbnak, mint az előzőek. Miért ne lehetett volna Kritias a négyszázak tagja akkor is, ha nem vett részt sem az éctióneiai építkezésben, sem az erőd lerombolásában? Ettől miért lett volna mindjárt demokrata? Adeleye felhívja rá a figyelmet, hogy a két akcióban a négyszázaknak csak töredéke vett részt. Aristotelés, Melanthios (Xen. Hell. 2,3,46), Aristarchos (Xen. Hell. 1,7,28) és Alexiklés (Thuk. 8,92) a Spártabarátok oldalán állt, Théramenés, Aristokratés és Hermón (Thuk. 8,92) pedig azokat vezette, akik lerombolták az erődöt. Az oligarchák túlnyomó többsége ezalatt a négyszáz tanács ülésén vett részt.²¹ Volt ott elegendő hely Kritias számára is. Vagyis pusztán azért, mert esetleg sem egyik, sem másik oldalon nem avatkozott bele az éctióneiai akcióba, még nem volt szükségszerűen demokrata. Csakhogy Pseudo-Démostenés kifejezetten azt állítja, hogy Kritias és társai (*hoi peri Kritian*) akarták beereszteni az erődbe a lakedaimóniakat. S ez az, amit a szakirodalom szinte egységesen elutasít. Ahhoz, hogy megértsük, mit jelenthetett pontosan a pseudo-démostenési információ, vizsgáljuk meg, miként lehet értelmezni a *hoi peri Kritian* szerkezetet.

A fenti pseudo-démostenési helyet eddig mindig úgy értelmezték, hogy Kritias személyesen vezette elvbarátait Éctióneiaiában, s együtt akarták megnyitni a kapukat a spártaiak előtt. Ám a *hoi peri tina* szerkezetnek a Liddel–Scott–Jones szótár szerint három jelentése van:

- a) Egy személy kísérői (diákjai, elvbarátai) a személy nélkül.
- b) Egy személy kísérői a személlyel együtt.
- c) Egy meghatározott személy körülírása (pl. *hoi peri Phabrikion* = Fabricius).²²

Csakhogy S. L. Radt szerint a *hoi peri* + acc. nominis proprii szerkezet mindig inkluzív jelentésű, feltéve ha a megnevezett személy és a *hoi*-jal megjelölt kísérői, követői, alattvalói azonos fajtába (*Gattung*) tartoznak.²³ Vagyis a pseudo-démostenési mondat szó szerint azt jelenti, hogy „lerombolta Éctióneiaiát, ahová Kritias és kísérői be akarták ereszteni a lakedaimóniakat”. Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy a szónok Kritiaszt csak futólag említi. Nem maga a zsarnok, hanem politikai álláspontja volt fontos a számára. „Kritias neve tisztán és egyszerűen a demokrácia szabályai elleni akció szimbóluma” – írja teljes joggal Michel Nouhaud.²⁴ Ennek

²⁰ Adeleye 1974. 6–7.

²¹ Thuk. 8,92,6. „Éppen a tanács épületében ülészek”. Adeleye 1974. 8. „It seems clear, therefore, that, although there were probably many dissatisfied members of the Four Hundred, most of them were not present at the scene of the demolition of the fort.”

²² Plut. *Pyrrh.* 20,1; LSF *hoi peri tina* „periphr. for the person himself, cf. Plut. *Tim.* 13, *IGRom.* 3.883.14 (Tarsus, II/III A.D.).” H. L. Strack: *Vollständiges Wörterbuch zu Xenophons Anabasis*. Hildesheim, 197111.

²³ Radt, S. L.: *Noch einmal Aischylos: Niobe*. fr. 162 N.2 (278 M.). *ZPE*, 38, 1980. 48.; vö. Radt, S. L.: *Hoi (hai etc.) peri* + acc. nominis proprii bei Strabon. *ZPE*, 71, 1988. 35–40.

²⁴ Nouhaud, M.: *L'utilisation de l'histoire par les orateurs attiques*. Paris, 1982. 313.; Chambers, J. Th.: *Studies on the Fourth-Century Athenians' View of their Past*. Diss. Urbana, Illinois, 1973.

alapján, nézetem szerint, úgy kellene értelmezni a fenti mondatot, hogy az éetióneiai összeesküvés az olyan oligarchák műve volt, akiket s akiknek politikai meggyőződését Kritias nevével lehet jellemezni, s ezek az oligarchák Kritias barátai voltak. Nem biztos azonban, hogy Kritias valóban személyesen részt vett az akcióban, sőt még az sem, hogy elvbarátai ekkor és nem később, a harmincak idején kerültek vele szorosabb kapcsolatba.

Kritias politikai barátairól keveset tudunk a harminc zsarnok előtti időszakból. Kritias Sókratés tanítványa volt, de miután szakított mesterével, meglazultak a kapcsolatai korábbi társaival.²⁵ Alkibiadésszal és Chamidésszal, a Sókratés kör két jellegzetes alakjával mindenesetre a továbbiakban is együttműködött. Charmidés egyébként közeli rokona volt, és később Peiraieus egyik oligarcha vezetője lett.²⁶ A harmincak idején egy másik rokona, az amphitropéi Hagnodóros is együttműködött vele. Mivel Lysias Kritias sógorának nevezi, Davies feltételezi, hogy Hagnodóros Kritias húgának a férje volt.²⁷ Kritias apja, Kallaischros is tagja volt a négyszázaknak Kr. e. 411-ben.²⁸ Davies ugyan megjegyzi, hogy a Lysias által említett Kallaischros nem bizonyosan azonos Kritias apjával. Erre csak a neve és fiának politikai elvei alapján következtettek. Sőt van egy másik Kallaischros, aki megfelelőbb lenne az azonosításra, mivel éppen Kr. e. 412-411-ben volt Athéné tamiasa.²⁹ Nézetem szerint, bár valóban nem bizonyos, melyik Kallaischros vett részt a négyszázak területében, Hagnónnak és fiának, Théraménésnek példája éppúgy Kritias apjának tagságát teszi valószínűvé, mint az, hogy Kritiasnak legalább két rokona vett részt a harmincak idején Athén politikai irányításában, s csupán azért nem három, mert Platón kereken visszautasította a zsarnokok felkérését.³⁰

Kritias politikai barátait a Hermokopida per idejéről (Kr. e. 415) sem ismerjük. Olivier Aurenche rekonstruálta a perben bevádoltak csoportjait. Kritias Leógoras csoportjába tartozott.³¹ E csoport negyven tagja közül tizenegy Kritias rokona, de közülük Charmidés az egyetlen, akivel később bizonyíthatóan együttműködött a politikában. Alkibiadésszal és Théraménésszel való együttműködését a B) és C) pontban tárgyalom. Kritias valóban ismert politikai barátai a harmincak kollégiumának tagjai voltak. Lysias véleménye szerint a harmincak tagjai a négyszázak területében is részt vettek. Hogy közülük hányan voltak valóban tagjai a Kr. e. 411-ben hatalomra került oligarchiának, nem tudjuk megmondani, annyi azonban bizonyos, hogy Mnésilochos, Onomaklés, Aristotelés, Mélóbios és Théraménés mind

²⁵ Xen. *Mem.* 1,2,31.

²⁶ Xen. *Hell.* 2,4,19.

²⁷ Lys. 13,55; Davies, J. K.: *Athenian Propertial Families 600–300 B. C.* Oxford, 1971. (APF) 8792, 327.

²⁸ Lys. 12,66.

²⁹ Davies APF 8792, 327–328.

³⁰ „Minthogy volt közöttük néhány rokonom és ismerősöm, tüstént fel is szólítottak, vegyek én is részt a munkájukban, mintha ez egészen természetes lett volna tőlem.” Plat. 7. levél 324 C–D. Platón egyébként nyitva hagyja azt a lehetőséget, hogy egy darabig együttműködött („hiszen tapasztalatlan ifjú voltam”), s csak azután szakított a harmincakkal (325 A).

³¹ Aurenche, O.: *Les groupes d' Alcibiade, de Léogoras et de Teucros.* Paris, 1974. 191–192.

beléptek a két tyrannoskollégiumba. Chariklész, Kritias és Sophoklész tagsága mindkét testületben vitatott.³²

A Kr. e. 4. században, amikor Pseudo-Démostenész megírta beszédét, kifejezetten a harminc zsarnokot tartották Kritias politikai barátainak. Vagyis úgy vélték, hogy nyilvánvalóan már Kr. e. 411-ben az éetióneiai erődépítkezés mellett foglaltak állást azok a Spártabarát oligarchák, akik aztán Kr. e. 404-ben valóban behívták a lakedaimoni csapatokat Athénba. Ők természetesen Kritias elvbarátai voltak, még akkor is, ha Kritias Kr. e. 411-ben még nem játszott vezető szerepet a politikában. Irodalmi műveit vagy azok jó részét azonban már ekkor megírta,³³ s azokban egyértelműen Spárta utánzása mellett foglalt állást. Kritias³⁴ neve már néhány esztendővel a halála után a Spártabarát oligarchákat jellemző címkévé vált. Ilyen értelemben tehát valamennyi *hoi peri Kritian* Spártabarát volt. Kritias nyilvánvalóan már az első oligarcha hatalomátvétel idején, Kr. e. 411-ben oligarcha volt, továbbá Spártabarát, és feltehetőleg (de nem bizonyosan) a négyszázak tagja. Így tehát Pseudo-Démostenész végső soron szavahihetőnek tűnik, még ha az általa képviselt igazságot nem is lehet tökéletesen bizonyítani.

B) *Phrynichos teteme*

Ebben a fejezetben azt szeretném megvizsgálni, hogy vajon Kritiasnak a Phrynichos-gyilkossággal kapcsolatban tanúsított magatartása alapján joggal lehet-e a zsarnok demokratikus érzelmeire, demokrata politikai múltjára következtetni. Phrynichos egyike volt a négyszázak legradikálisabb oligarcháinak. Meggyilkolásának történetét több forrásból ismerjük, amelyek egymástól többé-kevésbé eltérően ábrázolják a történeteket.³⁵ Thukydidesz beszámolójából arra lehet következtetni, hogy Thérámenész és elvbarátai meghatározó szerepet játszottak Phrynichos megölésében: ez egy összeesküvés volt, amelyet előre megfontolt szándékkal hajtottak végre. „A gyilkos elmenekült ugyan, tette társát azonban, egy argosi embert, elfogták. Bár a négyszázak tanács parancsára kínvallatásnak vetették alá, nem mondta meg felbujtója nevét, s csak annyit vallott, hogy tudomása szerint a peripolarchos és mások házában sok ember szokott összegyűlekezni.” Mivel a merényletnek nem lettek súlyosabb következményei, „Thérámenész, Aristokratész s a négyszázak bizottságban és azon kívül

³² Lenschau 1937. 2363.; Avery 1959. 108., 278., 314–316.

³³ A *Timaiosban* (20 A) Plátón már mint tapasztalt író említi. A dialógus, M. Raoss szerint, Kr. e. 421-ben játszódik. Mind a prózai, mind pedig a verses *Lakedaimonióm politéia* töredékei az említett szellemről árulkodnak.

³⁴ Kritias összes fennmaradt töredéke megjelent magyarul: *A szofista filozófia*. Szerkesztette Steiger K. Budapest, 1993. 69–95.

³⁵ Thuk. 8,92,2; Lys. 13,70–76; Plut.: *Alk.* 25,6–14; Lykurg.: *Leokr.* 111–115; IG I3 102=ML 85; Th. Lenschau RE, 20, 1, 1941. 909–911; Grossi, G.: *Frimico. Tra Propaganda Democratica e giudizio Tucidideo*. Università degli Studi di Padova. Pubblicazioni dell'Istituto di Storia Antica. Roma, 1984. (a továbbiakban: Grossi 1984.)

található híveik elszánták magukat a cselekvésre.³⁶ Egy bizonyos Hermón, aki a Munychiánál állomásozó határőrök (*peripolosok*) parancsnoka volt, szorosan együttműködött Théramenésszel az étióneiai erődítmény lerombolásában. Feltételezhető, hogy Hermón azonos azzal a határőrparancsnokkal (*peripolarchosszal*), aki a Phrynichos ügybe is belekeveredett. Az összeesküvés ezek szerint semmiféleképpen nem tekinthető a demokratikus erők művének, amint ezt Calhoun feltételezi, hanem sokkal inkább az oligarchián belüli leszámolás volt.³⁷ Kritias bármiféle együttműködése Phrynichos gyilkosaival egyáltalán nem mond ellent annak, hogy tagja lehetett a négyszázaknak, sőt talán éppen azt támasztja alá. Az sem bizonyítja Kritias demokratikus érzelmeit, hogy az ötezrek idején javasolta, hogy ássák ki Phrynichos holttestét és vessék ki Attika határán. Kritiasnak minden oka meg volt arra, hogy eljuttassa az oligarchia ellenségének szerepét, mivel nemcsak apja, Kallaischros, hanem talán ő maga is tagja volt a négyszázaknak.³⁸ A négyszázak bukása után több egykori oligarcha, hogy mentse a bőrét, oligarcha társainak vádlója lett, így például Théramenés, Aristokratés, Apolexis és Andron.³⁹ Ők természetesen éppen olyan kevésbé tekinthetők ettől demokratáknak, mint Kritias, aki ráadásul nem is egy élő embert hanem csupán egy halottat támadott meg. S őt sem azzal az indokkal, hogy tagja volt a négyszázaknak, hanem azzal, hogy áruló volt.

Erasinidés, aki a népgyűlésen javasolta, hogy aranykoszorúval jutalmazza meg Phrynichosnak, Alkibiadés halálos ellenségének gyilkosait, szintén nem volt demokrata. P. Bicknell kimutatja, hogy Alkibiadés politikai baráti köréhez tartozott.⁴⁰

³⁶ Thuk. 8,92,2, Muraközy Gy. fordítása kis módosítással. Lysias 13,70: „Azt akarja mondani (Agoratos), és azzal szándékozik áltatni titeket, hogy a négyszázak idején megölte Phrynichost, és, mint mondja, a népgyűlés ennek fejében athéni polgárrá tette, de hazudik, bírák! Nem ölte meg ő Phrynichost, és a népgyűlés sem tette őt athéni polgárrá. Phrynichos ellen ugyanis, bírák, a kalydóni Thrasybulos és a megarai Apollodóros esküdött össze. Akkor találkoztak vele, amint éppen sétált. Thrasybulos földre terítette és megölte 71. Phrynichost, Apollodóros azonban hozzá sem ért. Az ezután kitört riadalomban sikerült elfutniuk és egérutat nyerniük. Ezt az Agoratoszt nem hívták (az összeesküvők), nem is volt ott, és nem is tudott a dologról. Azt, hogy igazat mondok, maga a néphatározat fogja bizonyítani számotokra. *(felolvassák a néphatározatot)* 72. Az, hogy nem ölte meg Phrynichost, magából a néphatározatból kiviláglik. Sehol sem áll ugyanis, hogy »Agoratos legyen athéni polgár«, mint ahogy Thrasybulos [és Apollodóros], márpedig ha megölte volna Phrynichost, ott kellene álljon feljegyezve ugyanazon a kőtáblán, mint Thrasybulos [és Apollodóros], hogy athéni polgárrá tették. Voltak bizony olyanok, akik megvesztegetve a javaslattevőt, keresztülvitték, hogy az ő nevüket is fölírják ráadásként a kőtáblára, mint jótévőket. Az igazamat ez a néphatározat bizonyítja.”

³⁷ Calhoun, G. M.: *Athenian Clubs in Politics and Litigation*. Austin, 1913. 110.; cáfolja Avery 1959. 261–262.; Grossi 1984. 50–53.

³⁸ Lyk. *Leokr.* 113. Kritias apjának tagsága ellen Davies *APF* 327.

³⁹ Ps. Plut.: *Mor.* 833 E–F; Pesely 1983.152–156.

⁴⁰ IG I³ 102: „Glaukippos archóni évében, a kédoi Lobón volt a jegyző. Így határozott a tanács és a népgyűlés. A prytaneia sora Hippothontis (phylén) volt, Lobón volt a jegyző, Philistidés volt az epistatés, Glaukippos az archón. A javaslatot Erasinidés terjesztette be. Thrasybulos részeseüljön dicséretben, mint aki az athéni nép jóindulatot tanúsított, és lelkesen megtett minden jót, amire csak képes volt. És mindazért a jóért, amit az athéniaiak államáért és népéért tett, 10. koszorúzzák meg őt arany koszorúval, a koszorút pedig ezer drachma (értékű aranyból) készítsék ...”; Grossi 1984. 11–17.; Bicknell, P.: Diomedon Cholargeus? *Athenaeum*, 53, 1975. 178.;

Phrynichos meggyilkolása Théramenés érdekében állott, aki a szélsőségesekkel szembeni ellenállást vezette a négyszázakon belül, és Alkibiadés számára kedvező volt, aki száműzetéséből haza szeretett volna térni Athénba. Erről mindaddig szó sem lehetett, amíg Phrynichos mindent megtett ellene a négyszázak gyűlésein.

A demagógia nem volt idegen Kritiastól. Aristotelés szerint „Chariklésék demagóg módjára befolyásolták a harmincat.” A harminak két vezetőjére, Chariklésra és Kritiasra utal ez a megjegyzés. Azzal magyarázható, hogy ebben az esetben Chariklés, és nem Kritias van megnevezve, hogy Aristotelés általában kerülje, hogy Kritiast név szerint kösse a harminc zsarnokhoz, hiszen a politikus Aristotelés mesterének, Platónnak a nagybátyja volt.⁴¹ Théramenés is utalt Kritias „demagógiájára”, amikor így szólt Kritiashoz: „Hiszen te is és én is sok mindent mondtunk és tettünk, hogy népszerűk legyünk a városban.”⁴² Egy halott ellen vádat emelni valóban kimeríti a demagógia fogalmát. Kritias mindenesetre többféleképpen profitált ebből a – tegyük hozzá, veszélytelen – demagógiából: sikerült népszerűvé tennie magát Théramenés, Alkibiadés és a város szemében.

C) Alkibiadés visszahívása

Azt a határozatot nyilvánosan én javasoltam⁴³
szóban s írásban, mely hazahív miközénk.
Így tettem, s nyelvünk szavainra ütötte pecsétjét.⁴⁴

Feltűnő, milyen nyomatékkal hangsúlyozza Kritias versében, hogy ő javasolta Alkibiadés visszahívását a száműzetésből. Elképzelhető, hogy ezzel korábbi ellenségeskedésüket akarta elfeledtetni? K. Zieglernek mindenesetre ez a véleménye.⁴⁵ Nem tudjuk, hogy Sókratés körén belül milyen viszonyban volt egymással a két ifjú

Németh, Gy.: *Der Arginusen-Prozeß. Die Geschichte eines Politischen Justizmordes*. Klio, 66, 1984. 55. Vö. Németh Gy. (Szerk.): *Görög történelem. Szövegyűjtemény*. Budapest, 1996, 124. dokumentum.

⁴¹ Arist. *Pol.* 5,6,6,1305 b.

⁴² Xen. *Hell.* 2,3,15.

⁴³ VS Kritias B 5; K. Ziegler emendációja szerint: „Dadurch, daß ich den Antrag auf deine Rückberufung vor der Volksversammlung mündlich begründete und (vorher) schriftlich einreichte, habe ich dieses Werk vollbracht.” Ziegler, K.: *Plutarchstudien XXII*. Rh. M., 110, 1967. 55. Újabbán vö. Tulli, M.: *La sphragis di Crizia*. QUCC, 48, 1985. 189–195. „Sigillo delle mie singolari abitudini espressive”, „impronta del mio linguaggio.”

⁴⁴ Vitatott értelmű sor: vagy azt jelenti, hogy mindezt titokban (vö. hétepcsétes titok) árulja el Alkibiadésnak, vagy azt, hogy éppen ellenkezőleg, nyíltan vállalja a hazahívás kezdeményezését, s a pecsét nem más, mint a Kritiasra mint költőre utaló jellegzetes stílus (vagyis a költő kézjegye). Az utóbbi megoldás valószínűbbnek tűnik, mert politikai titkokat nem szokás elégiába fűzni, s ha mégis, akkor az elégia nem válik olyan ismertté, hogy még évszázadok múlva is idézik. Akárhogy is értelmezzük a sort, bizonyos, hogy Kritias a pecsét hasonlattal saját érdemeit hangsúlyozza a hazatért Alkibiadés hazahívásában.

⁴⁵ Ziegler, K.: *Plutarchstudien 22. Drei Gedichte bei Plutarch. I. Kritias' Elegien an Alkibiades*. Rh. M. 110, 1967. 53.

arisztokrata. Rivalizálásuk egyetlen, meglehetősen halvány jele Platón Prótagorasában olvasható (336 B–E). Alkibiadés nyíltan kiáll Sókratés mellett, amikor az saját vitamódszerét akarja Prótagorasszal szemben alkalmazni, Kritias azonban semleges álláspontra helyezkedik, csípős megjegyzést téve Alkibiadésra („Alkibiadésról pedig tudjuk, hogy abban az ügyben, amelyért lelkesedik, mindig ki akarja vívni az igazát”).⁴⁶

Xenophón ábrázolása alapján arra következtethetünk, hogy nagyjából egyszerre fordítottak hátat a mesternek, hogy bele vessék magukat a politika forgatagába.⁴⁷ Alkibiadés Kr. e. 418-ban, Argos, Mantinea és Élis szövetségi rendszerének kialakításával debütált a nagypolitikában (bár első politikai jellegű fellépésére már Kr. e. 425-ben sor került, amikor részt vett a szövetségesek adóját ellenőrző tíz fős bizottságban).⁴⁸ Ennek ellenére még Kr. e. 416-ban is Sókratés körében látjuk, amint részegen, féltékenyen és csalódottan szemrehányásokat tesz a mesternek Agathón *symposionján*. Lehet, hogy szakításuk már itt érelődött, azonban még nem következett be. A platóni ábrázolás, ellentétben Xenophón ítéletével, amúgy is azt sugallja, hogy a Sókratés és Alkibiadés közötti konfliktus nem politikai, hanem inkább szerelmi természetű volt.

Kritias élete másként alakult. Nem tudunk róla, hogy a Hermokopidák pere előtt bármiféle politikai tevékenységet folytatott volna, és az említett xenophóni híradás is azt sugallja, hogy Kritias politikussá formálódásában thesszaliai száműzetése játszott fontos (és igen negatív) szerepet. Erről a D) pontban részletesen írok. Az azonban bizonyos, hogy thesszaliai száműzetésére évekkel a négyszázak oligarchiája után került sor, vagyis Kritias Kr. e. 411-ben, ha valóban csatlakozott a négyszázakhoz, politikai értelemben még tapasztalatlan volt. Legelső bizonyítható politikai fellépése a halott Phrynichos elleni támadása volt az ötezrek vagy a restaurált demokrácia idején, s e támadásban szintén meghatározó szerepet játszott az az igény, hogy felkeltse Alkibiadés figyelmét maga iránt. Meg kell tehát állapítanunk, hogy Kritias és Alkibiadés egymástól függetlenül, feltehetőleg nem is egy időben hagyták el Sókratést,⁴⁹ és a politikai pályára is más indítással és más időpontban léptek.

⁴⁶ Müller-Strübing, H.: *Athenaion Politeia. Die attische Schrift von Staat der Athener*. Philol., 4. Suppl.: 1890. 109. N. 1: „Solche Züge sind bei Platon immer charakteristisch, und nie bedeutungslos eingefügt.” (a továbbiakban: Müller-Strübing 1890.)

⁴⁷ Xen. *Mem.* 1,2.

⁴⁸ Hatzfeld, J.: *Alcibiade. Étude sur l'histoire d'Athènes à la fin du Ve siècle*. Paris, 1940. 68. (a továbbiakban: Hatzfeld 1940.)

⁴⁹ A Raoss által idézett kronológia szerint Platón Kr. e. 421-ben (*Timaio*s, Kritias), illetve 421–415 között még Sókratés társaságában ábrázolja Kritias-t. Raoss 1946. 63. Xenophón egyébként is Kritiasnak Euthydémós iránt tanúsított túlzott szerelmét, pontosabban az ezt a szerelmet bíráló Sókratés nyilvánosság előtt elhangzott megjegyzéseit tekinti Kritias és a mester szakítása okának. A szakítás időpontjának meghatározásában segítséget nyújthatna az, ha tudnánk, mikor született, tehát mikor volt ephébos Euthydémós, Dioklés fia. A *PA* nem nyújt ebben segítséget, Dioklésnél, az apánál például csak egy adat szerepel: ő Euthydémós apja (bár szívesen eljászanánk a gondolattal, hogy ez a Dioklés esetleg azonos lehetett volna a harmincak egyikével, vagyis a harmincak újabb tagja kapcsolódott volna valamilyen formában Sókratéshez – bizonyíték erre nincs, olyan tömegű Dioklést sorol föl a *PA*). Platón azonban szerepelteti a *Symposionban* (222 B, amely Kr. e. 416-ban játszódik) Euthydémóst. Alkibiadés Charmidés után említi Euthy-

Alkibiadés részt vett a demokrácia intézményrendszerében, s csak akkor fordított annak (emigránsként) hátat, amikor a demokratikus bíróság halálra ítélte, Kritias viszont csak a demokrácia első bukása után lépett a politikai színpadra. Phrynichos elleni fellépése ugyanis, mint láttuk, az ötezrek vagy a restaurált demokrácia időszakára esett. Xenophón azért kelti azt a látszatot, hogy Alkibiadés és Kritias már jóval korábban, még hozzá politikai okoknál fogva fordítottak hátat Sókratésznek, hogy ezzel is a mester emlékét óvja attól az árnyéktól, amelyet kalandorrá, illetve zsarnokká vált tanítványainak viselt dolgai rá vetettek. Ebbe a védőbeszédbe pedig nehezen illik bele annak az egyértelmű kijelentése, hogy Sókratést végső soron mindkét tanítványával szerelni természetű konfliktusok (Charmidész, Euthydémosz, Agathón) ugrasztották össze. Kritias és Alkibiadés Sókratészhez való viszonyát tehát tanítvány voltukon kívül az határozta meg, hogy mind a ketten féltékenyek voltak a mesterre, és szerelmi ügyekben különböztek össze vele. Ebből arra is következtethetünk, hogy rivalizálásuk már Sókratész körén belül kialakult, még hozzá nem politikai, hanem szerelmi téren. Ha tehát Kritias feltűnően hangsúlyozza Alkibiadés iránti elkötelezettségét, ifjúkori, szerelmi konfliktusait akarja ezzel elfeledtetni.

Más források Thérámenész nevéhez kötik Alkibiadés visszahívását. Ez valószínűleg arra utal, hogy Thérámenész és Kritias között ebben a kérdésben összhang, sőt együttműködés alakult ki.⁵⁰ Xenophón szerint a harmincak első időszakában barátság és politikai együttműködés jellemezte a két politikus kapcsolatát.⁵¹ Kétségtelenül együttműködtek a négyszázak bukását követő időszakban, de ez sohasem haladta meg azt a mértéket, amelyet a politikai helyzet számukra kívánatosnak tett volna. Az azonos cselekvést az azonos közvetlen célok határozták meg. Politikai alapelveik azonban szélsőségesen eltértek egymástól,⁵² ez többek között a polgárjogban részesülő athéni polgárok számáról, és a politikai vezetés formájáról (szélesebb alapú oligarchia vagy több ember által vezetett tyrannis) folytatott vitájukban

démosz, mint Sókratész kedvesét, vagyis feltehetőleg fiatalabb nála. Charmidész mindenesetre Kr. e. 432-ben volt kalos (Plat.: *Charm.* 155 A; Davies: *APF* 8792,330–331), vagyis Kr. e. 450 után, de 445 előtt született, így Kritias, aki Kr. e. 460 és 450 között született, lehetett a gyámja. Euthydémosz tehát Kr. e. 432 és 416 között volt kalos, vagyis Kr. e. 445 és 429 között született. Mindebből csak egyetlen következtetés vonható le, Kritias Kr. e. 416 előtt vonzódott Euthydémoszhoz, vagyis a *Symposion* idején már szakított Sókratésszal, nem politikai szerepvállalása, hanem feltehetőleg Euthydémosz miatt támadt konfliktusuk következtében. Nem véletlen, hogy míg Kritias nem szerepel a *Symposionban*, Alkibiadés kulcsszerepet játszik benne. Platón műveiből Kr. e. 421 és 416 között tűnt el Kritias, vagyis erre az időre esik Euthydémosz iránti szerelme és Sókratésszal való szakítása. Ezt még akkor is megközelítőleg hiteles információnak tekinthetjük, ha tudjuk, hogy a Platón műveiben megadott kronológiai adatok következetlenek és nem egy esetben megtevésztoők.

⁵⁰ Diod. 13,38,2;42,2; Nepos *Alc.* 5,4; Nestle, W.: *Kritias. Eine Studie*. Neue Jahrbücher für Philologie, 11, 1903. 81–107., 178–199. = *Griech. Studien*. Stuttgart, 1948. 260–261.; Pesely, G. E.: *Theramenes and Athenian Politics: A Study in the Manipulation of History*. Diss. University of California, Berkeley, 1983. 181. Az a vélemény mindenesetre valószínűtlen, hogy Kritias „Thérámenész pártjához” tartozott, de nem volt a négyszázak tagja, Schleicher 1877. 26. N. 74.

⁵¹ Xen. *Hell.* 2,3,15.

⁵² Németh, Gy.: *Törvénytáblák. Félratos törvények az i. e. 413 és 403 közötti időszakból*. Fialat Oktatók Közleményei, 1983. 230.

csúcsosodott ki. A vita lezárásaként Kritias törölte Thérámenést a háromezrek listájáról, és kivégeztette. Mindez arra figyelmeztet, hogy ne lássunk Kritiasban lelkes Thérámenés-követőt.

Ugyanez jellemzi egyébként Kritias és Alkibiadés viszonyát is. Ennek ellenére W. Nestle Kritiasban „Alkibiadés lelkes hívét” látja, „amint ezt annak az elégiájának sajnálatosan csekély töredékei mutatják, amelyben Kleinias fiát magasztalja.”⁵³ A töredék, amelyre Nestle utal, így hangzik:

És most Kleiniás,⁵⁴ az athéni, fiát koszorúzom,
Alkibiadést, megénekelve újszerűn,⁵⁵
minthogy elégia-versbe nem illik az ő neve úgysem,
így jambusba teszem, s nem lesz ütemtelenül.⁵⁶

Ezek a sorok ugyanabból az Alkibiadés visszahívására írt üdvözlő költeményből származnak, mint a fentebb idézett elégia-részlet. A vers politikai körülményeit a Phrynichosról szóló részben vázoltam. Mindezek alapján igazat adok G. Adeleyének, aki szerint Kritias és Alkibiadés között a visszahívási javaslat és Alkibiadés visszatérése után semmiféle együttműködés nem mutatható ki: „Nor is there any evidence of co-operation between the two after Critias’ two proposals.”⁵⁷ (A másik javaslat a Phrynichos elleni támadás volt.) Ha hihetünk Plutarchosnak, a harminc zsarnok idején maga Kritias szólította föl Lysandrost a száműzetésben lévő Alkibiadés meggyilkolására.⁵⁸ A harmincak valóban veszélyes ellenfelüket láthatták Alkibiadésban, ezért kobozták el vagyonát, és üzték el fiát Athénból.⁵⁹

Mindezek alapján fel kell tételeznünk, hogy Kritias nem volt Alkibiadés követője, noha érdekének megfelelően olykor együttműködött vele. Ha valóban barátja lett volna, nem érezte volna szükségét annak, hogy olyan mértékben hangsúlyozza hazahívása terén szerzett érdemeit, ahogyan ezt a fent idézett elégiájában tette. Mindazonáltal minden oka megvolt arra, hogy Alkibiadést Kr. e. 411-10-ben támogassa, és politikai rehabilitációját elősegítse. A demokrácia egyetlen lehetséges alternatíváját látta ugyanis benne, a politikust, aki a leginkább lassíthatta a négy százak bukása utáni demokratikus visszarendeződést.⁶⁰

⁵³ Nestle 1948. 260.

⁵⁴ Kleinias, Alkibiadés apja, Kr. e. 446-ban esett el Koróniciánál.

⁵⁵ Az újszerűség abban áll, hogy az Alkibiadés nevét tartalmazó sor, mivel nem illik bele sem a hexameterbe, sem pedig a pentameterbe, jambikus ütemmel töri meg a disztichont.

⁵⁶ VS Kritias B 4.

⁵⁷ Adeleye 1974. 5.

⁵⁸ Plut. *Alk.* 38; Müller-Strübing 1890.110. Hatzfeld szerint egyébként nem hihetünk feltétlenül, Hatzfeld 1940. 343–347.

⁵⁹ Isokr. 16,45; Taeger, F.: *Alkibiades*. München, 1943. 222.

⁶⁰ Seager, R.: *Lysias and the Charge of Aiming at Tyranny*. Historia, 16, 1967. 6–18.

D) A száműzetés

Kritias az Athént megrendítő arginusai per (Kr. e. 406) előtt, feltehetőleg Alkibiadés második bukása idején s azzal összefüggésben, Kleophón kezdeményezésére kényszerült száműzetésbe.⁶¹ Az arginusai csatát megnyerő, de utána mégis kivégzett athéni hadvezérek pere idején Kritias „Thessaliában tartózkodott Prométheusnál, hogy segítse őt a demokrácia megteremtésében, és hogy a penestéseket uraik ellen felfegyverezze.”⁶² Thérámenésnek Xenophón által idézett rágalmozó beszéde nem az egyetlen forrás Kritias száműzetéséről, de az egyetlen, mely ottani feltételezett „demokratikus” tevékenységéről szól. Maga Xenophón is csak annyit ír az *Emlékeim Sókratészről* című művében, hogy Kritias száműzetése során Thessaliába menekült, ahol olyan emberekkel volt együtt, akik számára a törvénytelenység többet jelentett, mint a törvényesség.⁶³ Harmadik forrásunk Philostratos biographiája, amely éppen a föntiek ellenkezőjét tartja valószínűnek: inkább Kritias rontotta meg a thessalosokat, mint fordítva.⁶⁴ „Ehelyett elviselhetetlenebbé tette számukra az oligarchiákat, mivel az ottani hatalmasokkal társalogva gyalázta az összes demokráciát, és azzal vádolta az athéniakat, hogy valamennyi ember közül ők vétkeznek a legtöbbit, így aztán mindezeket figyelembe véve inkább Kritias volt a thessalosok megrontója, semmint a thessalosok Kritiasé.”

Hogy pontosan ki is volt az itt említett Prométheus nevű demagóg, akivel Kritias állítólag együttműködött, nem tudjuk. Csak arról értesülünk, hogy egy alkalommal merényletet követtek el ellene, de a merénylet megghiúsult.⁶⁵ Plutarchos elmeséli, hogy Prométheus merénylője véletlenül átszúrta a demagóg fekélyét, s ezzel megmentette Prométheus életét. Ugyanezt az anekdotát Cicero és Valerius Maximus pherai Iasón nevéhez köti.⁶⁶ D. Wytttenbach és F. Pahle emiatt Prométheust Iasónnal azonosítja.⁶⁷ Egy vándoranekdota természetesen nem elegendő egy ilyen azonosításhoz. Iasón és Prométheus azonban kronológiai okoknál fogva sem lehetett ugyanazon személy, mivel Prométheus már Kr. e. 406-ban politikailag aktív volt, Iasón azonban még Kr. e. 370-ben is ereje teljében volt.⁶⁸

Fölvetődik a kérdés, hogy valójában miért is harcolt Prométheus és Kritias. Demokratikus forradalmat akartak,⁶⁹ vagy inkább egy vagyoni cenzuson alapuló

⁶¹ Arist. *Rhét.* 1,15,1375 b; Xen. *Hell.* 2,3,15.

⁶² Xen. *Hell.* 2,3,36.

⁶³ Xen. *Mem.* 1,2,24.

⁶⁴ Philostrat. *V. soph.* 1,16,502.

⁶⁵ Plut. *De inimic. util.* 6, Mor. 89 C.

⁶⁶ Cic.: *De nat. deor.* 3,70; Val. Max. 1,8 ext.; Plin.: *NH* 7,166.

⁶⁷ Wytttenbach, D.: *Animadversiones in Plutarchi Opera Moralia*. I. Leipzig, 1830. 500-501. (a továbbiakban: Wytttenbach 1830.) Pahle, F.: *Zur Geschichte der Pheräischen Tyrannis*. Jahrbücher für Philol., 93. = 12, 1866. 530-536. (a továbbiakban: Pahle 1866.)

⁶⁸ Xen. *Hell.* 6,1,6; Beloch, J.: *Griechische Geschichte* II. Strassburg, 1897. 251 2. jegyzet.

⁶⁹ Xen. *Hell.* 2,3,36; Dümmeler 1892. 266.

hoplitéspoliteiát,⁷⁰ oligarchiát⁷¹ vagy netán tyrannist?⁷² Az eddigi szakirodalom szerint a következő személyek, illetve csoportok azok, amelyeket Kritias segíteni akart harcukban:

Skopadák	–	W. Nestle ⁷³
Aleuadák	–	M. Sordi ⁷⁴
„Hoplíták” Larisában	–	H. T. Wade-Gery ⁷⁵
Iasón=Prométheus	–	D. Wyttenbach, F. Pahle ⁷⁶
Lykophrón	–	C. Mossé ⁷⁷
Lykophrón=Prométheus	–	G. Adeleye ⁷⁸
Prométheus, Lykophrón elődje	–	E. Meyer ⁷⁹

Prométheus azonosítása Lykophrónnal fölöttébb valószínűtlen, mivel egyáltalán semmiféle forrásban nem találunk rá bizonyítékot. A feltételezett thessaliai hoplitéspoliteia hipotézise az, hogy az állam vezetését azok kezébe kell adni, akik saját költségükön képesek fölfegyverezni magukat a nehézfegyverzetű gyalogosok (*hoplitések*) fegyverzetével, a Héródész Atticus neve alatt fennmaradt iratra támaszkodik.⁸⁰ Wade-Gery szerint a beszéd szerzője Kritias, akinek művében Théramenész politikai koncepciója tükröződik.⁸¹ Wade-Gery hipotézisét Alexander Fuks határozottan cáfolta.⁸² Fuks szerint semmiféle kapcsolat nincs a szónoklat és Kritias thessaliai tevékenysége között. A beszéd nem Théramenész koncepcióját fejti ki, és a beszédben felvázolt társadalmi modell jelentősen eltér Kritias ismert politikai

⁷⁰ Wade-Gery 1958. 271–292.

⁷¹ Philostratos. *V. soph.* 1,16,502.

⁷² Pahle 1866. 530–533.

⁷³ Nestle, W.: *Vom Mythos zum Logos*. Stuttgart, 1940. 402. N. 15. „Daß dies die von Kritias (fr. 8,1) bewunderten adligen Skopaden waren, wie auch Philostratos (A 1) annimmt, ist viel wahrscheinlicher, als daß er die Penesten gegen ihre Herren bewaffnete, wie Xen.: *Hell.* 2,3,36 den Theramenes ihm vorwerfen läßt.” (a továbbiakban: Nestle 1940.)

⁷⁴ Sordi, M.: *La Lega Tessala fino ad Alessandro Magno*. Roma, 1958. 141–146.

⁷⁵ Wade-Gery 1958. 280.; Morrison, J. S.: Meno of Pharsalos, Polycrates and Ismenias. *CQ*, 36, 1942. 65–66.

⁷⁶ Wyttenbach 1830. 500–501.; Pahle 1866. 532.; Reiske, J. J.–Xylander, G.: *Plutarchi Opera Moralium*. I. Opera VI. Lipsiae, 1777. 332.

⁷⁷ Mossé, C.: *Le rôle des esclaves dans les troubles politiques du monde Grec à la fin de l'époque classique*. Cahiers d'Histoire, 6, 1961. 354–355. Anm. 6. (a továbbiakban: Mossé 1961.) Mossé, C.: *La tyrannie dans le Grèce antique*. Paris, 1969. 122. 3. jegyzet. (a továbbiakban: Mossé 1969.)

⁷⁸ Adeleye 1977/78. 67: „Lycophron, who was probably Jason's father, may be the so-called Prometheus.”

⁷⁹ E. Meyer: *Theopomps Hellenika*. Halle 1909. 251. „Möglich ist es, daß er nach Pherae gehört und ein Vorgänger Lykophrons war.” (a továbbiakban: Meyer 1909.)

⁸⁰ Drerup, E.: [*Herodotus*] *Peri Politias, ein politisches Pamphlet aus Athen 404 vor Chr.* Paderborn, 1908.; Albini, U.: *Erode Attico Peri politias*. Firenze, 1968. Magyar fordítása Németh Gy.: *Államéletrajzok*. Budapest, 1994.103.

⁸¹ Wade-Gery 1958. 271–292.

⁸² Fuks, A.: *Kritias, Pseudo-Herodotus and Thessaly*. Eos, 48, 2, 1956. 47–50.

gyakorlatától. Ha Thessaliában egyáltalán történt arra kísérlet, hogy hoplitéspoliteiát hozzanak létre, azt Kritias biztosan nem támogatta (mint ahogy, tegyük hozzá, Athénban sem támogatta, sőt kivégeztette az ezeket az elveket hangoztató Thérámenést).

Feltehető, hogy Kritias sem az Aleuadákat, sem pedig a Skopadákat nem akarta támogatni. Claude Mossé joggal hangsúlyozza, hogy Kritias, Xenophón szavaival élve, a *despotéik* ellen fegyverezte föl a *penestéseket*, Thessalia helótáit, s ezek a despotések éppen az Aleuadák, Skopadák és Menón család tagjai voltak. E különös együttműködésnek az athéni oligarcha és a thessaliai jogfosztottak között az lehet a magyarázata, legalábbis Pahle és Mossé szerint, hogy a thessaliai nemesség szövetségben állt az athéni demokráciával, amelynek hatalmát Kritias meg akarta törni.⁸³ Minden valószínűség szerint egy tyrannis megalapítását támogatta Thessaliában, s ehhez volt szükség a penestések fegyverbe szólítására.⁸⁴ Hogy aztán ez a tyrannos Lykophrón volt, és Prométheus őt támogatta, vagy Prométheus Lykophrón előfutáraként saját tyrannisát akarta megalapítani, nem tudjuk eldönteni. Kritias lépését, vagyis a penestések fölfegyverzését semmiképpen sem tekinthetjük a thessaliai demokrácia (vagy hoplitéspoliteia) megteremtése érdekében tett erőfeszítésnek. Thérámenés csak azért állította be Kritias tevékenységét demokratikusnak, hogy saját vádlóját is Kothornosnak, elveit sűrűn cserélgető politikusnak minősíthesse.⁸⁵

A demokráciát Xenophón ezen a helyen kompromittáló, szidalmazó kifejezésként használja.⁸⁶ A szó ilyesfajta jelentése beleillik Xenophón gondolatrendszerébe. Jellemző az, ahogy Mantineáról ír: „minthogy újra arisztokratikus rendszerben élhettek, és megszabadultak a demagógok terhétől, elégedettek voltak a történetekkel.”⁸⁷ Xenophón a demokráciát mindig a demagógokkal, sykophantákkal, szegényekkel, elbizakodottsággal (*hybris*szel) és árulással jellemezte.⁸⁸ Ennek ellenére, amikor nem az általa elvetett gyakorlatról, hanem a pusztá elméletéről volt szó, meglehetősen semlegesen definiálta annak fogalmát: „Ahol a törvény szerint élők közül kerülnek ki a vezető tisztségek betöltői, ott (Sókratés) nézete szerint arisztokrácia áll fenn, ahol a vagyon határozza meg a vezetők körét, ott plutokrácia van, ahol pedig mindenből lehet vezető, ott demokrácia uralkodik.”⁸⁹ Nehéz elképzelni, hogy Xenophón valaha is komolyan arra gondolt, hogy Kritias egy efféle társadalom megteremtésének élharcosa lett volna.

⁸³ Xen. *Hell.* 2,3,36; Mossé 1961. 354–355.; Mossé 1969.122–124.; Pahle 1866. 531. N.2.

⁸⁴ Wilamowitz-Moellendorff 1959. 88. Itt jegyezném meg, hogy már korábban is létezett némi kapcsolat Athén és a thessaliai penestések között. Amikor Athén kapcsolata feszült volt Thessaliával, Amynias, az athéni követ titkos tárgyalásokba fogott a pharsalosi penestésekkel (Kr. e. 424/3), Aristoph.: *Vesp.* 1267 ff.; *Nub.* 686 ff.; Eupolis: *Poleis.* fr. 299 C^{AF} = 222PCG; Meyer 1909. 250. Ezzel szemben MacDowell, D. M.: *Aristophanes Wasps.* Oxford, 1971. 297. „The passage does not prove that Amynias really intrigued with them when was in Thessaly.”

⁸⁵ Xen. *Hell.* 2,3,31; Nestle 1948. 307. A Kothornos mindkét lábra egyaránt illő színpadi cipő volt, amelynek a Kr. e. 5. században egyáltalán nem volt magas talpa.

⁸⁶ Xen. *Hell.* 2,3,36.

⁸⁷ Xen. *Hell.* 5,2,7.

⁸⁸ Xen. *Mem.* 1,2,12; 4,2, 6–37; *Hell.* 2,3,12; 4,8,27; 7,4,15; *Kyr.* 1,1,1.

⁸⁹ Xen. *Mem.* 4,6,12.

Xenophón Kritiaszt mindig a legsötétebb színekkel ábrázolta, mivel a zsarnok Sókratész ellensége volt, és mivel korábbi, Sókratészhez fűződő barátiabb kapcsolata vádpontként szerepelt Sókratész perében.⁹⁰ Megállapíthatjuk, hogy nemcsak Thérámenésznek, hanem Xenophónnak is érdekében állt Kritiasból Kothomost csinálni.

Kritias metamorfózisa?

Kritias sohasem volt demokrata. Az, hogy nem kisebb ellenérzéssel viseltetett a demokráciával szemben, mint Alkibiadész, Thukydidész (nem a történetíró, hanem a politikus, Melésias fia, Periklész ellenfele), Sókratész, Platón, Xenophón, Antisthenész vagy Aristotelész,⁹¹ érződik írásaiból, amelyeket nagyrészt száműzetése előtt, illetve alatt írt, semmiképpen sem később, hiszen a harmincak erőszakos uralma alatt nem lett volna rá ideje.⁹² Magasztalta Spártát és Kimónt, aki Spártabarát volt (*VS* B 6; 8; 32–37; 52). Kimón „többre becsülte a lakedaimóniak javát hazájának növekedésénél” – írta.⁹³ Ez annak a politikusnak a hangja, aki a harmincak idején Lysandros segítségével zsamokuralmat hozott létre. Kritizálta a demokrácia vezető politikusait, Themistoklész és Kleónt (*VS* B 45), és kimutatta megvetését az alacsony származású költővel, Archilochosszal szemben (*VS* B 44). Velejég konzervatív volt, ha hihetünk Platónnak, aki az ő szájába adta Timaiosában és Kritiasában Atlantis történetét, és egyre szívesebben ültette volna át az elméletet gyakorlatba.⁹⁴ Kritias számára a demokrácia elviselhetetlen politikai rendszer volt.⁹⁵

A későbbi tyrannosz portréjához azonban hiányzik még egy árnyalat, amely nélkül nagyon is hiányos lenne a róla alkotott kép: az erőszak. Amit Claude Mossé ír, pusztán hipotézis: „Ha Kritias volt Platón Kalliklésének modellje, nem is rokonszenvezhet mással, mint egy zsarnokkal, és az eszközök megválasztásával nem kellett sokat törődni.”⁹⁶ Semmi sem bizonyítja ugyanis, hogy Platónnak Kritias jellemzéséhez szüksége volt személyisége megkettőzésére, hogy Kalliklész személyében egy „kódolt” Kritiaszt kellene látnunk. Ha azonban Kritias nem azonos a platóni Kalliklésszel, bizonyos, hogy hiányzik belőle az erőszak? És ha hiányzik, ez azt bizonyítja, hogy korábban mérsékelt oligarcha volt? A mérséklet azonos lenne a kiontott vér hiányával? Vérengzés nélkül nem lehet valaki radikális? Mindez arra

⁹⁰ Xen. *Mem.* 1,2,12–48; Nestle 1948. „Seine Darstellung ist gehässiger als die des Platon und Aristoteles und steht im Dienst der Verteidigung der Sokratik im Blick auf die restaurierte Demokratie.”

⁹¹ Nestle 1948. 269.

⁹² Nestle 1948. 270.

⁹³ *VS* Kritias B 52; Plut. *Kim.* 16.

⁹⁴ Plat. *Tim.* 26 C; az Archilochos-törödekről Nestle 1940. 409–410.

⁹⁵ Xen. *Hell.* 2, 3, 35.

⁹⁶ Mossé 1961. 355 N. 6. Vö. Popper, K. R.: *Der Zauber Platons*. Bern, 1957. 414. „In Platons Werk sind Kallikles und Thrasymachos die typischen Gestalten. Historisch stehen ihnen vielleicht Thérámenes und Kritias am nächsten und vielleicht auch Alkibiades, dessen Charakter und Taten sich jedoch nur schwer beurteilen lassen.”

utalna, hogy Kritias fejlődésében megfigyelhető a mérsékelt oligarchiáról a radikális zsarnokságba való hirtelen átmenet?

Nézetem szerint három különböző szakaszt figyelhetünk meg Kritias életében. Az első szakaszban író és teoretikus: leírja, amit gondol, de a politikai életben nem akar közvetlenül részt venni. Igazi *rich quietist*, akiben megvan a *contemplative life* iránti vonzódás.⁹⁷ Politikai elméletének alapjai ekkor már készen állnak: demokráciaellenesség és Spártabarátság. Nézetei radikalizálódását feltehetőleg már ekkor elősegítette meghurcoltatása a Hermokopidák perében. Első politikai fellépése, ha feltételezésem helyes volt, a négyszázak idejére esett, és elképzelhető, hogy tagja volt az oligarcha tanácsnak. De ha nem is volt tagja, családja révén mindenképpen benne élt az események sodrában. Amikor megbukott az oligarchia, és megszűnt annak a lehetősége, hogy a demokráciát egy lépésben föl lehet számolni, két politikusba vetette reményét, Théramenésbe és Alkibiadésba. Politikai fejlődésének ebben a második szakaszában más politikusoktól várta elvei megvalósítását, de már ő maga is kilépett a háttérből, és támogatta Alkibiadés és Théramenés erőfeszítéseit.⁹⁸ Még nem tudott vagy nem akart előtérbe kerülni. Azt hihette, hogy erre nincs is szükség. Amit nem sikerült rövid úton elérni, sikerül majd kerülővel. Csakhogy Théramenés szembekerült Alkibiadésszal, és még a hoplitéspoliteia mérsékelt oligarchiája is lekerült a napirendről. Alkibiadés demokrata népszerűként tért haza, így Kritiasban megkeseredett az elégiájából sugárzó öröm. Nem úgy folytak a dolgok, ahogy szeretne volna. Újból a háttérbe vonult, és egyre ingerültebben nézte, hogyan fordul visszajára minden korábbi törekvése. A sors iróniája, hogy Alkibiadés második bukásakor a tisztogatásba kezdett Kleophón az Alkibiadést egykor visszahívó Kritiast is megtámadja. Száműzetésbe kellett vonulnia, ha életben akart maradni. Ekkor már biztos volt benne, hogy mások által nem valósíthatja meg azt, amit megálmodott. Thessaliába ment, és Prométheus oldalára állva tyrannist akart létrehozni. Ez volt az utolsó kísérlete, hogy mások oldalán valósítsa meg két alapelvét, a demokráciaellenességet és a Spártabarátságot. Csakhogy ezt Thessaliában Prométheusszal együttműködve éppúgy nem tudta elérni, mint korábban Athénban a négyszázakat, Théramenést vagy Alkibiadést támogatva. Thessaliában nem elméletet, hanem gyakorlatot tanult. A hamincakra jellemző véres erőszaknak nem voltak gyökerei sem Athénban, sem Spártában, annál inkább Thessaliában, ahol az ország belső harcokba és viszályokba sülyedt.⁹⁹ A thessaliai politikai gyakorlat mindig is rendkívül erőszakos volt, a gyilkosságok és a terror a mindennapokhoz tartozott.¹⁰⁰ Még az uralkodó családokon belül is gyilkol és méreg oldotta meg a konfliktusokat. Ehhez csatlakoztak még a szofisztika által terjesztett „korszerű” politikai eszmék, hiszen jól tudjuk, hogy Kritias ottjártakor egész Thessalia Gorgias-lázban égett. Az ottani oligarchák számára – akiknek zabolátlanságát a kultúrált athéni, Kritias, némi undorral ábrázolta a *Thettalosok politikájája* című írásában – a szofisztika sajátos olvasata elméleti alapot adott

⁹⁷ Carter 1986. 99–187.

⁹⁸ „Wie er zuerst versuchte, mittels der bestehenden Staatseinrichtungen emporzukommen und den Alkibiades ans Ruder bringen, haben wir gesehen.” Nestle 1948. 269.

⁹⁹ Meyer 1909. 249.

¹⁰⁰ Xen. *Hell.* 6,4,21–37.

brutális gyakorlatukhoz. Ebben az értelemben egyetérthetünk Nestle megállapításával: „Kritias thessaliai száműzetésében, Gorgias és Thrasymachos hatására vált azzá a zsarnokká, amelyként a történelem az ezt követő rövid uralma alatt megismerte.”¹⁰¹

Közbevetőleg érdemes megjegyezni, hogy többen a peloponnésosi háború eldurvult harcaira, vérengzéseire vezetik vissza a harmincak brutalitását. Kétségtelen, hogy a mészárosok lemészárlása (mint ahogy korábban a plataiaiak lemészárlása, a kerkyrai vérfürdő, az elfogott peloponnésosiak kezének levágása, a hadifoglyok megkövezése stb.) és a hasonló akciók az erkölcsök soha nem látott hanyatlását mutatják, de mindezek Athénon kívül történtek, és a legyőzött, elfogott ellenséggel szemben, háborús viszonyok között. Az még a négyszázak idején sem jutott eszébe senkinek, hogy az oligarchák százakat, ezreket mészároljanak le saját honfitársaik közül. A belpolitikai konfliktusok véraldozatok nélkül oldódtak meg, és ha valakit ki akartak végezni, megőrizték a törvényes eljárás látszatát (példa lehetne Antiphón pere). Nem hasonlítanám tehát sem a háborús eseményekhez, sem pedig az előző oligarchia túlkapásaihoz például az eleusisiak (Attika polgárai!) hidegvérű lemészárlását.

Kritias, amint az eddigiekben láttuk, nem változtatta meg politikai eszméit. Nem a mérsékletből haladt a szélsőség, hanem az elméletből a gyakorlat felé. Fejlődési útját három lépésben tette meg.

1) Eleinte költő volt és teoretikus. Az eszmék, legkésebb a Hermokopidák pere után, már készen álltak radikális formában.

2) Azután olyan politikusokat támogatott (négyszázak, Thérámenész, Alkibiadész, Prométheusz), akikről feltételezte, hogy megvalósítják az eszméket, amelyeket ő, kellő gyakorlat híján, nem tudott megfelelő hatékonysággal képviselni a politika porondján. Ekkor azonban már aktívan politizált.

3) Végezetül eljutott odáig, hogy saját eszméit csak saját maga tudja megvalósítani, ehhez azonban uralkodnia kell Athénon. Ekkor már csak azokkal volt hajlandó megosztania hatalmát, akikben tökéletesen megbízott: Thérámenésszal és Chariklésszal. Ő akarta az elméletet adni, de szüksége volt gyakorlott politikusokra. Míg munkamegosztása Chariklésszal mindvégig ideálisan működött, be kellett látnia, hogy Thérámenész nem az a politikus, akire szüksége van: neki is voltak elvei, még hozzá Kritiasétól eltérő elvei. Kritias először nyomatékosan figyelmeztette, hogy téved, ha azt hiszi, uralmuk nem zsarnokuralom, ha nem egyedül, hanem harmincan tartják kezükben az állam irányítását.¹⁰² Nem a létszám minősít ugyanis, hanem a felhasznált eszközök. Ezt Kritias, mint teoretikus, tudta jól. De éppen mint teoretikus, alkalmatlan volt arra, hogy jó politikussá váljék. A politikus a józan kompromisszumok embere, a teoretikus pedig az elméletben megálmodott tökéletességé. A katasztrófa akkor következett be, amikor Kritias kivégeztette Thérámenészt, és Chariklész egyre inkább a végrehajtó, nem pedig az elméleti Kritias gyakorlati tapasztalatokkal rendelkező ellensúlyja lett. Nem lehet egy rendszert azon az alapon működtetni, hogy valaki rendületlenül híve egy eszmének, s ezt az eszmét akarja minden áron, vérrel és vassal győzelemre segíteni. Az ilyesfajta kompromisszum-

¹⁰¹ Nestle 1948. 316.

¹⁰² Hell. 2,3,16

képtelen eltökéltség megbuktatja azt a rendszert, amelyet éppen megerősíteni akart. A harmincak történetében a fordulat akkor következett be, amikor Thérámenés, aki figyelmeztette Kritiaszt a hibára, amit elkövetni szándékozott, politikusi tisztánlátása miatt elbukott. Ettől persze ő sem vált hőssé. Az egymást gyilkoló zsarnokok egyike sem az. A zsarnok holtában is zsarnok. Tudták ezt jól Kritias hívei, akik a rendszer elkerülhetetlen bukása után elesett vezérük sírjára állítólág a következő epigrammát vették:

„Nagyszerű férfiaké ez az emlék: gőgös Athénnek
elvetemült népét, kis időre, de megzabolázták.”¹⁰⁵

Kritias élete példaként szolgált számukra, és minden idők minden zsarnoka számára. Athén története mindenestre békésebb lett volna, ha ma csak annyit írhatnánk Kritias neve mellé lexikonjainkba: „Tehetséges, bár nem kiemelkedő költő és író volt, Sókratész tanítványa. Politikai nézeteit a *Lakedaimóniak állama* és a *Thessaliniak állama* című munkái foglalják össze.”

NÉMETH, GYÖRGY

Critias.

The intellectual development of a writer turned politician and tyrant

Critias of Athens, Socrates' pupil and Plato's uncle was a writer and a historiographer, and like so many of Socrates' pupils, besides severely criticising Athenian democracy, he praised the aristocratic system of Sparta without reservations in his works. This Sparta was of course a fiction, a Utopia, a possible alternative to the Athenian system for aristocratic thinkers. The appraisals of Critias in the sources are different to the extreme. Plato, understandably, describes his uncle as a positive figure, having him tell the legendary, and utopistically aristocratic story of Atlantis. Xenophon, another pupil of Socrates', represents the writer-politician as a blood-thirsty mass murderer and the absolute ruler of the Thirty Tyrants. Indeed, in the fictitious speech of Theramenes (Xen. Hell. 2, 3, 36), he accuses him of being a turncoat, who wanted to help democracy to power (Xenophon, in accordance with his conviction, is using 'democracy' as a dirty word) during his exile to Thessaly, and becoming an oligarch, of the worst kind, after his return to Athens only. The prejudice of Xenophon is understandable: he never forgave Critias for attacking their master Socrates, having him nearly sentenced to death, and at the trial of the philosopher in 399 B.C. the charges included that he had unleashed politicians like Critias upon Athens. The author is of the opinion that Critias was never a democrat, his political career progressing not from the moderate to the extremist but from theory to practice. In the beginning he was a poet and a theoretician. His ideas radicalized by the time of the trial of the Hermocypidae (415 B.C.) at the latest.

¹⁰⁵ Scholion, Aischinés 1,39.; vö. Raubitschek, A. E.: *Zétémata epigraphikés. EEAth*, 16, 1965/66. 148–170.

Later he supported politicians like Antiphon, Theramenes, Alcibiades, Prometheus of Thessaly, who he assumed, would be able to put his antidemocratic ideas into practice. Finally he himself attempted, as a political leader, to put into practice what he had so far represented in writing only. He was not the only leader of the Thirty Tyrants. He was first and foremost an ideologue, sharing power in practical things with Theramenes and Charicles. After the execution of Theramenes, however, theory won against practice, and, incapable of compromise, tyranny, by necessity, had to fail. Critias was killed in battle in 403 B.C., defending his radical ideas. The history of Athens would certainly have been more peaceful had he stuck to literature, and not tried to put into practice what in writing appeared no more than interesting reading to many.

ECSÉDY ILDIKÓ

Kereskedelem a Selyem-úton: nomád közvetítés az iráni sztyeppén Kína és Róma között

Mind Bizánc, mind Perzsia nagyon messze esik Kínától és a kínai szférától. A történeti filológia szempontjából az az általános benyomás, hogy a kínai történetírás nem lát túl az Uralon túli területeken. Legfeljebb történeti jelentősége van a kapcsolatnak Ázsia és Kelet-Európa között.

Egy sinológus mindenekelőtt Ázsia és Európa viszonyának megismeréséhez járulhat hozzá, amikor leírja mind a kínai, mind a mediterrán világot és azok szárazföldi kapcsolatát. Természetesen ehhez hozzátartozik Bizánc és Perzsia megismerése is, valamint ezek Kínához fűződő kapcsolata. Ezek motívumait néha egészen távoli helyeken és forrásokban találjuk meg. Egykor elvben az egész Kínai Birodalom érdektelen volt Európa számára, mégis kevésbé volt elszigetelt a világ más részeitől, mivel voltak kapcsolatai: vallásos és kereskedelmi ismeretek, amelyekkel Euráziát mindig összekötötték az áruk kicserélésének útjai, még ha nem is jelezték ezt hivatalos személyek és papírok.

A régi kínai történelem kutatója számára természetesen az a kérdés a fontos, hogy mikor és miért keresték meg és kértek Kínától selymet. A kínai leírásokban, különösen a Han-kor után, a 4–6. században, egyre gyakrabban találkozhatunk erre utaló adattal. A régészet legújabb leletei szerint Kína ezekben a századokban került közelebbi viszonyba a Római Birodalom keleti tartományaival. A modern szerzők számára teljesen normális út a Selyem-út, noha csak neve szerint a selymek kereskedelmének útvonala. A kínai kutatók számára természetesen látszik, hogy mindig is létezett (sze-cs'ou lu), és a külföldiek is ismerik ezt egy új tervezetből, melynek központja a mai Hszincsiang tartomány (fővárosa Urumcsi). Már lassan feledésbe is merül a terminus keletkezése; megszületését történeti kapcsolatok vetették fel: Stein Aurél komplex régészeti kutatásai és ennek következményei a kutatásban. Maga a szó 1894-ben keletkezett, és a hozzá vezető történeti megfontolásokért von Richthofen kutatásai a felelősek. Az nem ismeretes, sem Kínában, sem másutt, hogy néhány nyugati sinológus tiltakozik a selyem és útjának fontossága ellen, és a kérdés általános fontosságát tagadja még a kérdéses kínai császári korszakban is. Nem tartják indokoltnak, hogy korszakot nevezzünk el róla, véleményük szerint a selym-kereskedelmet soha nem annyira a nomád partner állatállománya motiválta, mint a pillanatnyi hivatalos vélemény, általában a hivatalnokoké, néha azonban a császári ajándékozás kegye is. Negatív választ adott korunkban például Hulseway, e sorok

szerzője azonban meg van győződve róla, hogy egy idő után ez a szempont válik fontossá a nemzetközi kapcsolatokban.¹

Gazdasági kapcsolatok azonban rendszeresen alakultak Kína és a vele szembenálló vagy szövetséges törzsi társadalmak között, legalább az időszámításunk szerinti első évezred közepétől, és csak a kínai hivatalos világ rövidlátása tehető felelőssé a kereskedelemről származó haszon elmaradásáért. Távol álljon tőlünk, hogy a szokásos módon egyszerűsítsük le ezt a viszonyt. Itt csak azokat a történelmi kapcsolatokat tekintjük át, amelyek mégiscsak kialakultak a mediterrán birodalmak, beleértve Bizáncot is, és a Kínai Birodalom között.² A sztyeppei hadak és a békés kereskedők, valamint a kínai hivatalnokok diplomáciája adalékok szolgáltatathat ahhoz is, amit a bizánci–perzsa kapcsolatokról és ismeretekről tudunk.

Kína történeti viszonyaitól és ezek tudós történetírói megfogalmazásától eltérően, itt az ideje, hogy a rendszeres kapcsolatok megvalósulásáról és történeti eredményeiről számoljunk végre be. A kapcsolatok ugyanis annyira rendszeresek voltak, hogy állandónak is tekinthetők. Kínában igyekeztek bizonyos helyzetekhez és időkhöz rögzíteni, még ha ezek a Selyem-út területén helyezkedtek is el, mint akár Bizánc és Perzsia. Azt kell tehát tudnunk, miért játszik az iráni sztyeppe jelentős szerepet akkor, amikor összeköti a két vidéket.

Segítheti a kutatást a kereskedelem útvonalán szerephez jutó folyó, mert ez a régi kínai hagyományban, a kínai civilizáció fejlődésében mindig fontos volt. Ennek alapján állapíthatjuk meg, milyen időben kell a két történelmi régiót és viszonyát megvizsgálnunk. Magyar kutató még hozzáteheti, hogy csak az a folyó jelentős a civilizáció fejlődésében, a Selyem-úthoz hasonlóan, amely ugyanabban a birodalomban folyik. Annak a korszaknak tulajdoníthatunk jelentőséget, amikor ez bekövetkezik: Magyarország hagyományos kultúrájában a „szőke” Tiszának volt történelmi szerepe. Azért tartotta sajátjának a magyar nép, mert eredete is, torkolata is Magyarországon volt takillható, közben pedig „keresztülfolyt” a magyar lakosságon és kultúráján, összekötött és egygyéforrasztott vidékeket és az országot. Eközben azonos politikai szférában maradhatott, „otthon” érezte magát; a nagyobb folyó, a Duna, amely Európa több országán is átfolyik, nem „magyar”, hanem európai folyó. Ugyanígy a kínai tudósok is úgy érezhették, hogy az a folyó tartozik az ő civili-

¹ Az ural elválasztó szerepéről lásd Czeglédy Károly: *Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugtáig*. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 8. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. A kereskedelem sajátos jellegéről lásd Ecsedy Ildikó: *Selyemút és mandarinintézkedés (A kínai külkerkedelem az I. évezredben): Nomádok és kereskedők Kína határain*. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 16. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. Lásd *Kereskedelem és háború a 16. századi türk–kínai kapcsolatokban*. 78–113. stb.

² Vö. Ecsedy Ildikó: *The Silk Road in Medieval Times*. Interpretation of Problems and Archeological Arguments (Types of Sources, the Direction of Processes, and the Historical Conclusions): The Archeology of the Steppes, Methods and Strategies (Papers from the International Symposium held in Naples 9–12 November 1992) by Bruno Genito, Istituto Universitario Orientale, Dipartimento di Studi Asiatici, XLIV (Napoli 1994) 439–445. Derk Bodde: *China's first unifier. Ch'in dynasty as seen in the life of Li Ssi*, 280?–208 B. C. Hong Kong University Press, Hong Kong, 1967. (2.ed.). Li Sze főminiszter életrajzában mutatja be az első császárt, a kínai császárság megteremtőjét. Lásd még Ecsedy Ildikó: *A kínai állam kezdetei*. Keleti Könyvtár. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987., és például I.1.2.

zációjukhoz, az ő országukhoz, amely náluk ered és fejeződik be, akárcsak a Huangho vagy a Jangcekiang. Ezt láthatjuk abból a mítoszból is, amely összeköti a Pásztorfiú és a Szövőlány csillagát. Őket tartják a sztyeppei népek és a mezőgazdasági civilizáció közti konfliktus jelképének. Mítoszuk az örökké elválasztott két gazdaságot képviseli. Ezt látták a Szövőlány anyjának a tilalmában: ellensége a fiatalok házassági kapcsolatának, és nem is ok nélkül, minthogy a két életforma képviselője aligha kötheti össze a sorsát. Az életben is elválasztja őket a két szféra különbsége.

A két örökre elválasztott szerelmest jelöli az égen július kezdetén a Tejút. Ez a csillaghalmaz a földről folyónak látszik, az égen a meteorok csillaghídja szeli át, a hetedik hónap hetedik napján, illetve éjszakáján. Ekkor a csillagok – más hagyományok szerint a madarak (szarkák) – rövid időre összekötik a Folyó, tehát az Égi Folyó két partját. A folyónak ugyanez a rajza ölt testet az északi Wei dinasztiának a képében, amikor úgy ábrázolják a korszak Kínájának „térképét”, hogy a Wei dinasztiát jelentő sírhalmon az egész korszak képét egyetlen uralkodó folyó képviseli. Ennek megfelelően mellékfolyói mind egy-egy települést, általában várost hordoznak és őriznek meg az utókor számára. A kínai írástudók tudják, hogy ennek az ábrázolásnak az Első Császár sírja a gyökere, és ennek megfelelően a földi alakzat megfelel az égnek, mint ahogy a császári sír mennyezete az ég csillagainak. Kínában rendszerint az Égi Folyó a Tien-ho, azaz az Égi Huangho. Ebből a szempontból lényegtelen, hogy a Tejút hívják még másként, például az Égi Han-nak is, ezzel egy másik Huangho-mellékfolyóhoz és a Han-dinasztia idejéhez kötve a nevet (i.e. 206 – i.sz. 220). Hívják még Ezüst Útnak, mint azt a „vizet”, amely az Első Császár tavait és folyóit tölti ki, az uralkodó országának jelképét. Az azonban már nem lényegtelen, hogy ennek a folyónak mi volt a régi neve, tudniillik hogy a Tejút a Huangho égi megfelelője.

Az archaeoaszttronómia segítségével tehát kimutathatjuk, hogy a kínai kultúra hogyan eredt a sztyeppéhez közelebbi északi irányból. A Huangho volt a történelmi szempontból fontosabb folyó; csillagok is mutatják azt a történelmi tapasztalatot, hogy a régi Kína fejlődése ott ment végbe, azon az Északon, ahol a császárság a történelem fővonalához a legközelebb esett.³ A Tejút nevében csak ritkán fordul elő a „folyó” kínai 'kiang' neve, és az olvasónak az az érzése, hogy csak analógia révén. Ez a név a kínai Jangcekiang egyedi neve, és csak a szövegösszefüggés árulja el, hogy ilyenkor is a Tejútról van szó. A 'kiang' azonban mindig csak kisebb jelentőségű területek neve. Tehát az a folyó bizonyult történelmi jelentőségűnek, azaz nagyobb szerepűnek a civilizáció fejlődésében, amely benne helyezkedik el: ebben az esetben csakis a Huanghóról lehet szó.

A Huangho az a folyó, amelynek szerepe van a kínai kultúra születésénél, s a kérdéses civilizációban csakis ez lehet az Égi Folyó, a Tejút névadója. A szemlélője ezt látja a fontosabbik folyónak: a Bayankara hegység északi és déli lejtőin vagy lejtője mögött ered, és csak kényelemből hívják „kínai” folyónak. Mellékfolyói a Tibeti-

³ A kínai civilizáció „ázsiai” talaja és a nomád társadalmak gazdasági és társadalmi szerkezetéről lásd: *Ótársadalom és ázsiai termelési mód*. In.: *Elvek és Utak*. Szerkesztette és az előszót írta Tőkei Ferenc. Magvető, Budapest, 1976. 35–90., 91–140.

fenntartják egyes részein erednek, ez pedig szülőföldjével együtt csak a 18. századtól tartozik Kínához, azaz most a Kínai Népköztársasághoz.

Kínában először a „türk” korban játszódtak le a fent leírt folyamatok, az Északi Wei korszakban (386–534); s folytatódtak egészen a Déli és Északi Dinasztiák korszakának végéig, az egész 6. században. Ekkoriban sztyeppeti török népek kerültek kapcsolatba a kínai császársággal, olyan törzsek, amelyek közvetíthettek Perzsia és Bizánc között is. Kína kapcsolatai a mediterrán területekkel ekkor váltak szorosabbá, és a kapcsolatok ekkor szorultak közvetítésre. A tárgyalások pedig tolmácsra. Mint ahogy más történelmi kapcsolatokból kiderül, Bizánc türk tárgyalásai perzsa tolmácsokkal bonyolódtak le. Ugyanis a türkökkel, a Kínában nyugatinak nevezett türkökkel, a Nyugati Országok kerültek előtérbe Kínában, perzsa tolmácsok kaptak nagyobb jelentőségű munkát, és Bizánc és a türkök tárgyalásainál az iráni sztyeppéről való segítők, röviden perzsa tolmácsok segítettek.⁴

Érveket találtunk arra is, hogy valóban nyugatinak tarthatjuk a türkök egy részét, úgy, ahogy a kínai történetírók mondják. Ezek a türkök ugyanis azzal érdemelték ki nevüket, hogy nyugatra indultak hódítani, amikor a rokon türk törzsek a kínai császártól arra kértek és kaptak engedélyt, hogy letelepedhessenek és legeltethessenek a Nagy Falon belül is. Ezek a törzsek már közvetíthették a Kínai Birodalom hírért és selymért a sztyeppé lakói és kereskedelme számára, egészen a Római Birodalom, helyesebben a Keletrómai Birodalom határáig. A Keletrómai Birodalom egyes területei ugyanis a türk kagán uralma alá tartoztak, az 551-ben alapított türk birodalom részét képezték, és ugyanúgy alkalmasak voltak a Kínai Birodalomhoz tartozó területek és termékeik mediterrán célú közvetítésére, mint az óceántól a Földközi-tengerig húzódó Selyem-út. A Selyem-út ebben hasonló a Tejúthoz, vagyis mondáuk szerint a Kínától egészen a mediterrániumig húzódó vidékek harcosaihoz. Észak-Kínában a 7. század közepén nyugatinak nevezték őket, és hasonlóképpen beszéltek róluk menekülésük vagy hódításuk egész idején, nyugatinak mondván a kínai források róluk szóló kommentárjait. El is érték Kelet-Európa országait, úgyhogy végül megérkeztek a Római Birodalom keleti tartományaihoz.

Arra következtethetünk a forrásokból, hogy a türk népességnek nem volt települése vagy állandó lakóhelye, amely az ő nyelvüket beszélte volna, Bizánctól a Kínai Birodalomig, legalábbis nem úgy, mint ahogy a császári Kínán belül, hivatalos engedéllyel. Ezért volt szükség a kapcsolatok felvételére, az úton található emberekre: kereskedőkre, tolmácsokra stb., vagyis olyan türkökre, akik között tolmácsolni tudó perzsa lakosok is éltek. Így történt később is, mint ahogy a „szaracén” levelekből látjuk, amelyekből a római pápák a török-mongolokkal érintkeztek, és amelyek az elmúlt évtizedekben, de legalább a háború végén „perzsák”-nak bizonyultak. A perzsa tehát Kína és a Római Birodalom között elterülő iráni sztyeppén közvetítő nyelv lehetett a török törzsek révén Kína és Bizánc, Kína és Róma között is.

Kína első türk kapcsolataiban is szerepe volt iráni elemeknek. Korábban is megismerkedtek, már a Han-dinasztia korában (i.e. 206 – i.sz. 220); Harmatta János szerint már az időszámításunk szerinti 2. évszázad vége felé, de az első szogd levelek korában mindenképpen, tehát legalább már a 3–4. századtól. Szerinte 194-ben ők

⁴ Lásd például Harmatta János: *Byzantinoturcica*. Acta Antiqua X. (1962) 131–150.

tették tönkre Kína nyugati fővárosát, egy hatvanas ciklussal hamarabb, mint ahogy feltételezték, ti. 317-ben, amikor birodalmat alapítottak a sztyeppevidéken. Ekkor megjelenhettek szogd kereskedők, és ők közvetíthették a Kínai Birodalom nyugati határain a „Nyugati Országok” legkeletibb területének áruit és népeit, s ők kezdeményezhették a Kína iráni (türk) kapcsolatait is.

Később is jelentős szerepet töltek be a különféle „nyugati” országok és népek, azok a kínaiak számára mindössze *hu* gyanánt megjelenő „nyugati barbárok”, akiket a kínai történeti források is így neveznek. Általában a Nyugati Országokban, azaz nyugaton merült fel az igény, és a kutatásnak az a feladata, hogy értelmezze, értékelje és minősítse ezeket a történeti kapcsolatokat. A Kínai Birodalom számára ugyanis a korábbi évszázadokban elyben közömbös volt ez a szempont, minthogy a hivatalos írások és hivatalnokok Eurázsia vallásos és kereskedelmi kapcsolatait a Kínai Birodalom szempontjából nem tartották fontosnak.

A buddhista zarándokok, szerzetesek és papok más országok hírét is elhozták Kínába a 6. századtól kezdve. Azok az idegenek, akik Kínába igyekeznek, természetesen az egész ázsiai szárazföld legfontosabb területének Kína császárságát tartják, és néha nem is tudnak a világ más kontinenseiről vagy országairól. (Néha a régi Kína ismerői és kutatói még Amerika kínai felfedezéséről is beszélnek, anélkül, hogy ennek a történetírásnak a természetével tisztában lennének és ellátnának a másik kontinensre, az európai területen felnövekvő Római Birodalmakra.)

A régi kínai történelem és a régi Kína barátai számára természetes volt, hogy a történelem kezdetétől a kínai császárságnak a selyme volt vonzó. Ettől a korszaktól kezdve fejlődött mind a kínai selyemipar, mind a távolsági kereskedelem, a török törzsek, rokonaik és alattvalóik segítségével. A kínai hivatalnokok számításba vették jelenlétüket, de – jellemző – azzal az elgondolással, hogy féltékenység munkálkodik bennük a kínai gazdagság iránt, és ezért ellenségesek a kínai császárral szemben. Kína úgy akarta megosztani a Türk Birodalom türk és iráni etnikumát, hogy egymás ellen igyekezett fordítani a szomszédsága különböző törzseit, például 615-ben.

Kína a törköket egy idegen gazdasági tevékenység képviselőiként kezelte, már állattenyésztésükkel kapcsolatban is, hát még amikor kereskedők követték őket, általában perzsák. Ezért nehéz őket néha megkülönböztetni a kínai kommentárokból idegen országoktól is; a törkök számára pedig kereskedők az állattartás fontos kiegészítői voltak, a távolsági kereskedelem mesteremberei, gyakran a számukra is hasznos kereskedelmi profittal megjelenve.

Az első irániak, akik a törkök között előfordultak a kínai vendégek között, nem tolmácsok voltak, hanem diplomáciai kapcsolatokat folytattak, mint például 545-ben a szogd eredetű An No-p'an-t'o (Naχ-bandax) Északi Csou államban, még az egységes Kína előtt. (Lásd Hamatta János, *Acta Antiqua* 1962.) Ezt a területet és korszakot az a sztyeppe befolyásolta, amely elért a mediterrán tengerig is. Legjellegzetesebb tanúja az az 550-ben keletkezett kínai sír – egy kínai hadvezér, tehát valamelyik katonai alakulat vezére feleségének, szeretett családtagjának sírja –, amelyben perzsa szomszédságból vagy alattvalók köréből származó ezüstdíszek is előkerültek, figurális díszű mediterrán edények. A kínai talaj ilyen módon tanúsítja azt a művészi és kereskedelmi kapcsolatot, amely már hosszú ideje fennállt, és most megélné a mediterrán szféra és a sztyeppevidék (vagy Észak-India) és a Közel-

Kelet, gyakorlatilag a római területek és Kína között. Kína mindig a kereskedőutak perifériáján helyezkedik el, de fényűzési cikkei révén mindig beletartozik abba a történelmi szférába, amely az Európát Ázsiával összekötő kereskedelem területéhez tartozik.

A Kínai Birodalomnak sok és sokféle kapcsolata volt a perzsa kereskedőkkel, és egy idő után azt hitték, hogy minden perzsa egyben kereskedő is. A kereskedelem-ellenes kínai hagyományban a perzsa „vendégek” tehát egyben a kereskedelem meghonosítói is voltak. Kínai hivatalokat alapítottak, és hivatalnokokat is adtak s választottak azoknak a perzsa menekülőknek, akik honfitársaik ellen Kínában kerestek és találtak menedéket a Sza-pao hivatalokban; itt különféle szasszanida csoportok telepedtek le, és be is olvadtak a lakosságba. A kínai-perzsa kapcsolatokban az érintkezés hosszú ideje alatt létrejött a Római Birodalom keleti tartományait Kínával összekötő harcias út is, a törzsekből és kereskedőkből szerveződött Selyem-út; ez az út voltaképpen nem terület, mint sokszor hiszik, hanem annak a kapcsolatnak a leírása, amely a kínai selymet a császárság területéről eljuttatja a legnyugatibb nagy ország, a Római Birodalom kereskedőjéig.

A Selyem-út a harcosok és kereskedők útja, benne iráni népességgel is, egészen a 12–13. századig, amikor már ez az út egy országban, egy birodalmon belül kaphatott helyet. Ez volt az az időszak, amikor a mediterrán partokat mongolok özönlük el, s elhatolnak addig a keleti sztyeppe vidékéig, amelyik Kínával is érintkezik. A Kínából induló, Kínáig érő távolsági kereskedelem így köti össze a sztyeppeket és a kontinenseket a Szui-dinasztia korától, a 6. század végétől.

Régészetileg nem annyira a kínai selyem megnövekedett mennyisége mutatja mindezt, mert a Selyem-út különböző fázisaiban is találkozunk ezzel az értékes anyaggal. Kínában azonban, nem úgy, mint a kelet-római tartományokban, a kereskedelmet hagyományosan megvetették, úgyhogy a kínai cikkek megnövekedett kereskedelmi forgalma éppúgy eredhet nyugati kezdeményezésre, mint a keleti diplomácia megnövekedett jelentősége miatt, de mindenképpen Kelet és Nyugat megnövekedett kapcsolatából fakad. Ezt láthatjuk azokból a csillagászati értesülésekből is, amelyek nyugati eredetűek a Távol-Keleten; a természettudományos értesülések olyan ritkák a kínai hagyományban, hogy erre rögtön felfigyel az írott források olvasója.

Az úgynevezett Selyem-út legtermészetesebb végpontja földrajzilag Kína, időben pedig a Bizánci Birodalom vége: a Birodalom oszmán–török előzőnlése 1253-ban. Természetesen ez sem tartozik közvetlenül a kapcsolatok történetéhez, mint ahogy 496, a Nyugatrómai Birodalom megszűnése sem, amikor a kérdéses ókori, nevezetesen kereskedelmi kapcsolatok elkezdődtek. Olyan időpontot kellett keresnünk, amikor a Selyem-út mindkét vége egy országban található.

Kutatásunk időszaka vonatkozásában az égen a Tejút nyújt hasonló arculatot, a régi Kínában pedig Fu Hi, a régi „császárok” egyike, tehát egy *ti* „ős” felelős az ég és föld harmónijáért, ő az égi jelek és földi megfelelőik kultúrhérosa. Hasonló alakzatok fordulnak elő az égen és a sírokban, minthogy a csillagászati hagyomány a temetkezési hagyománnyal egyaránt archaikus Kínában is. A folyó hagyományos képe a régi Kínában a kínai civilizáció megteremtésének korszakát idézi, azt az időt,

amikor történelmi jelentősége volt a Kínától a „Nyugati Országok”-ig nyúló vonalnak, a földön a Selyem-útnak, égi megfelelőjén pedig a Tejútnak.

A kínai császári diplomácia már csak az őt megillető tisztelet miatt is érdekelt volt a Nyugati Világgal kialakított kapcsolatokban. Biztosítani akarta, hogy a külföldiek tiszteljék a kínai császárokat és hivatalos követeket, akiket Kína határvidékére küldtek a külföldi diplomaták és küldötteik fogadására. Néha tényleg pusztán a kereskedelem volt az idegenek célja, a kínai hivatalnokoknak azonban más céljaik voltak, nemcsak azért, mert Kínában nem volt hagyománya a kereskedelemnek, és nemcsak mivel a külföldieknek engedélyt kellett kérniük, hogy Kínán belül kereskedhessenek. Kína minden „idegen vendégének” hivatalosan kérnie kellett, hogy részt vehessen a császári vendégségeken, a külföldiek számára felajánlott császári lakomákon, az ünnepségeken, ahol idegenek egyáltalán jelen lehettek, legalábbis a 4–5. századtól kezdve.

A Nyugati Világhoz főződő törvényes nyugati kapcsolatok természetesen ennél sokkal korábbiak voltak, legalább az időszámításunk első évezredében, a kínai–perzsa kapcsolatok második felében kezdődtek, amint azt összegezte Edward H. Schafer. A T'ang-korban (618–907) ennek a kereskedelemnek különleges szerepe volt; véleményünk szerint később, a Tang-kor után is, a mongol kor végéig (14. sz.), mert ekkor volt a Kínai Birodalom ismeretes az egész világon fényűző termékeiről. Ekkoriban volt érdemes legális formákat keresni a kereskedelem számára, kérve a császár hivatalos szolgáit, hogy megvásárolhassák a fényűzési cikkeket Kínán belül, és aztán továbbadhassák a Nyugati Országokban.

A Selyem-út a nyugatiak számára a kínai textíliák elérésnek csaknem egyetlen engedélyezett módja volt, márpedig a kínai ruhák nyugaton a kínai császár barátságát is jelentették, valamint azt a kereskedelmi és diplomáciai ajándékcserét is, amellyel a sztyeppei törzsek államokkal fizethettek, a kínai hadsereg számára fontos áruval, a hivatalnokok gyanújának okával. Az iráni sztyeppe, valamint lakói, az iráni és egyéb etnikumú törzsek – pásztorok és más nomádok – közvetíteni tudtak javaikkal a kínaiak fényűző áruival és a kényszerből kereskedő hivatásos szféra, valamint a nyugatiak között; ez katonai okokból azokban az időszakokban volt a legfontosabb, amikor Kína szövetségesei révén nem volt ura a sztyeppei utaknak. Nem az idegenek társadalmi helyzete vagy vagyona volt az, amiért Kína és hivatalnokai megengedték egy idegen vendégnek, hogy belépjen Kína fontos hivatalába, ahol kereskedhetett is, hanem a kínai császárság és „vendégei”-nek hazája közötti diplomáciai kapcsolat természete. Így aztán a kereskedelem működött, de korlátozott mennyiségben; az idegenek kereskedtek, Kína pedig ragaszkodott a régi hagyományokhoz, és vigyázott, hogy csak néhány közösségnek adjon hivatalos engedélyt a belépésre és a kereskedelemre. Ilyen módon ez nem bizonyult elegendőnek, hogy cserére kerüljön sor az idegen ország és a kínai birodalom között.

Az volt a kínai hagyomány, hogy bevárták az adófizető idegent, aki ha lojális volt, mezőgazdasága kiegészítését kereste Kínában – a fővárosban, ahol a tartalékokat őrizték, a falvak számára is, mutatva, hogy a „jó császár” a megfelelő időben segíti alattvalóit –, a kínai birodalom alattvalói pedig hiába várták nagyobb mennyiségben az idegen javakat. Csak azokban az esetekben derült ez ki, amikor kínai alattvalók találkoztak az idegenekkel; Kínában volt kereskedelem, de hivatalos tilalommal.

Így vált lehetségessé a nyugati kereskedelem általában Kínában, kívül maradv a kínai hagyományon, nyíltan nem támadva a kínai hivatalnokvilág véleménye és akciója ellen. Az effajta kereskedelem tehát, annak ellenére, hogy voltaképpen ellenkezett a kínai hagyománnyal, a kínai méltóságok útjait-módjait meg is kerülhette, mégpedig a szokásos módon, a hivatalos világ ellenzése nélkül.

A távolsági kereskedelem selyemért és más fényűzési cikkekért érkezett Kínába, képviselőinek tehát diplomáciai kapcsolatban kellett lenniük. A kínai birodalom alattvalói lassan megkedvelték a nyugati árukat. Természetesen az idegen követek ezt észrevették, és megpróbáltak megfelelni az igényeknek, még ha a diplomáciai tárgyalások nem is mindig voltak eredményesek. Tisztelték és megszerették a kérdéses idegen tárgyakat, és hozzá is szoktak a használatukhoz, úgyhogy lassan a külföldieket is megkedvelték, engedéllyel vagy anélkül. Ezek az idegen tárgyak Perzsiából jöttek, vagy csak Nyugat-Ázsiából, mindenesetre változtattak a kínai alattvalók ideáljain; a Nyugati Országokról egyre jobb véleményük támadt, a kereskedőkről is, úgyhogy még a kínai történetírók, hivatalos könyvek írói is észrevették őket, és írásaik lapjaira fogadták.

Minthogy az új gazdasági tevékenység, a kereskedelem jövedelmezőbb volt, mint a korábbi gazdasági ágazatok, minden kereskedő – és egy kínai számára minden perzsa kereskedő volt –, aki csak élt Kínában, és akit ismertek a kínaiak, csakis gazdag lehetett, a kínai lakosság tiszteletétől övezve. A jómódú városi népnek Perzsiából érdekes háziállatai, különös vadállatai voltak, perzsa fűszerek és gyógyszerek, textilneműk és festmények érkeztek az iráni világból, ásványok és drágakövek, mindennapi áruk és megszentelt tárgyak. Mindenekelőtt könyvek jöttek onnan idegen nyelveken, főleg perzsául, vagy a perzsa alattvalók valamelyikének nyelvén. A kínaiak egy része elég gazdag volt ahhoz, hogy megvásárolja az idegen fényűzési cikkeket, bár természetesen nem annyira gazdag, mint ahogy ezt elvárta a perzsa vendégektől. Továbbra is kívánták ezeket a tárgyakat, mert egyáltalán nem látták el őket a kívánt mértékben azok a kereskedők, akik csak közvetítettek a kínai szféra felé. A kérdéses tárgyak legfeljebb feljegyzett címek azokban az összefoglaló munkákban, amelyek a T'ang-kori kínai kereskedelmet elemzik.

Ezeknek az áruknak a keresése vezette az európaiakat új kontinensekre és piacokra, s az európai királyi udvarokat különleges fényűzési cikkekhez. Az európai kereskedőket a haszon érdekében a Újvilág útjaira vitte az egyre jobban elzárt eurázsiai szárazföldi utak helyett, vagyis az óceánokra, a mongolok ellenőrizte Selyem-útról. Konferenciák és kiadványok foglalkoznak a Kínában és kínai fővárosokban sürgtetett találmányokkal, amelyek megelőzték Európát, mondjuk a múlt évezred végén, míg Európában ebben a korban legfeljebb a népvándorlás hullámaint lehetett észlelni a szárazföldön. Közhely, hogy Kínában azok a szigetekről készült feljegyzések, amelyek kelet felé, az Újvilágba visznek, Kína felfedezéseit örökítik meg; azt gondolják ugyanis, hogy a megfelelő dokumentumokban szereplő szigetek egész kontinensek, Kína tehát az amerikai kontinensek első felfedezője volt.

Nem kontinensek rejtőznek azonban a szigeteknek a kínai forrásokban idézett neve alatt. Ezek legfeljebb Polinézia keleti vizein foglalnak helyet, és a következők egyáltalán nem voltak olyan feltűnőek, mint Nyugaton: a 15. századi nagy felfedezések az európai történelem részei. Már csak ezért is fel kell hívunk a

figyelmet a szárazföld másik végére, a hagyomány különbségeire a Kínába vezető Selyem-úton, amelyek ellentétesek a kínai kereskedelemellenes hagyománnyal, tehát az új kontinensek felfedezését egyáltalán nem tették szükségessé. A kínai fővárosok gazdagsága az adózók szorgalmának tulajdonítható, amely a kínai birodalom császárai számára bizonyítani akarta lojalitásukat. Az ő munkájuk hívta létre azokat a diplomáciai missziókat, amelyek tiszteletreméltó ajándékokkal végződtek, és egyre több tekintélyt kölcsönöztek Kínának vendégei körében. Ilyen módon történeti szempontból Kelet és Nyugat érintkezése, a Selyem-út távolsági kereskedelme voltaképpen a nyugati civilizációt dicsérte. Ez valóban szegényebb volt ebben a korszakban, mint Kína, de a Nyugat fejlődése megkövetelte a kereskedelmet, és hogy az utak nyitva álljanak számára, ezért aztán a tengerészek útra keltek az Indiák felé, míg Kína csak várt az idegenekre és a szokásos ajándék-diplomáciára.

A Nyugat ellenőrizni akarja a kereskedelmet, új piacokat akar, és hagyományos kereskedelmi utakat keres, nevezetesen az iráni sztyeppét, ebben pedig a Perzsa Birodalmat minden közvetítő szerepével értékelte a Nyugati Országok és Kína között. Kína eközben csak vonakodva kereskedett, mert ott nem várták a kereskedelem Újvilágát, inkább akadályozták és késleltették, kijelölve a kereskedelem használható településeit, az idegeneknek is szánt piacokat, az igényelnél kisebb számban ajánlva kereskedelmi központokat az országban. A kínai ellenállás olyan erős volt, a hagyomány pedig annyira túlnyomó, hogy az emberiségnek és az emberi történelemnek új utakat és új kontinenseket kellett keresnie, azaz fel kellett fedeznie az Újvilágot, mert a régi nem felelt meg már a kereskedelemnek. Ezért született egy új típusú fejlődés szüksége, az új felfedezések ugyanis az ipari találmányokat igényelték. S Kína még elő is segítette ezt a típusú fejlődést a kínai hagyomány jellegénél fogva, vagyis a kínai állam hagyományos kereskedelem-ellenszenvével.

Az egyetlen lehetőség a kormányzati ellenőrzés elkerülésére az az igény volt, amely a kínai lakosság körében egyre inkább fejlődött az idegen luxusjavak megszerzésére. Legkönnyebb volt idegen fényűzési javakhoz hozzájutni a perifériákon. A kínai lakosság megkísérelte tehát a hivatalos kontrollt meg- és elkerülni a birodalom szélein, tehát a központoktól messze. A hivatalok intézkedései mindig a császári főváros parancsára hivatkoztak, még ha nem is mindig állt mögöttük császári parancs. Az „idegen vallások” nem okvetlenül a kínai hagyomány parancsai szerint működtek – a buddhizmus, manicheizmus, nesztorianizmus, kereszténység stb. –, kolostoraik és más épületeik tehát támogatták a kereskedelmet. Ez a támogatás elsősorban a távolsági cserét, azon belül is a fényűzési cikkek távolsági kereskedelmét érintette. Ez érvényesül még a buddhista kereskedők tevékenysége esetén is, amikor a Selyem-út kereskedői leginkább a fényűzési javakért mentek el Ázsia legtávolabbi országaiba, Kína messzi tartományaiba is.

Kereskedelem révén cserélt gazdát a kínai császári selyem, Kína más vívmányaival együtt. Ilyen kereskedelmi cikk volt például a kerámia, különböző drága anyagokból készült edények, végül pedig az olyanynira keresett porcelántárgyak sora. Kínán túl is eljuthattak így azok a különös kínai fűszerek – így a tea is, furcsa idegen állatokért és növényekért cserébe –, amelyek rendszeres ajándékok voltak a Kínába érkező idegenek számára. Ezekért érdemes volt eljutni Kínába az idegen kereskedők számára, mert nagy haszonnal jártak, még ha kockázat árán is. De ha csak azokhoz

a tárgyakhoz jutott volna a lakosság, amelyek otthon is hozzáférhetőek voltak, még a hivatalos ellenőrzés elmarakása is előnyt jelentett. Nagyobb számban és voltaképpen mindenki számára hozzáférhető minden áru, úgyhogy a kereskedelemben elérhető javak és utazások mindig elegendő csábítást jelentettek egy következő, hasonló célú kirándulás számára. Ebben az esetben a Selyem-út vásárlóját minden arra emlékeztette, hogy az illető ország, ahonnan ezek az árucikkek kiindultak, csakis gazdag lehet, Távol-Kelet pedig a fényűzési cikkek tárháza volt egy nyugati számára.

Természetesen a kínai közember megtanulhatta, hogy a kereskedelem haszna révén még hivatalnok is lehet a fővárosban a császár konfucianus alattvalóiból is. Ilyen módon az egész Kína Ázsia-politikáját is befolyásolhatták, mert a kínai hivatalnokok a kérdéses országban, ahonnan az áruk származtak, politikai partnert is láttak. A kínai hivatalnokok és a kínai történetírás Nyugat-képe megváltozhatott néhány évszázad alatt, például az első évezred utolsó évszázadaiban is. Ezért Ázsiában a távolsági kereskedelem, vagyis a Selyem-út kapcsolatot hozott létre a különböző országok és eltérő gazdaságok között. Gyakran csak a kínai perifériák kapcsolata változott meg, mert csak a kishivatalnokoknak volt érdeke a kereskedelem, míg a császár környezetében élő magas rangú hivatalnokok más módon is megszerezhették ezeket a keresett idegen termékeket. A kínai főhivatalnokok részesültek a diplomáciából, míg egyébként az egyszerű emberek csak akkor részesei a kereskedelem hasznának, ha ez az idegen kereskedők érdeke volt.

Ilyenformán tehát a különböző országok és népek közötti igazi kapcsolatot a távolsági kereskedelem teremtette meg. Kína és a Nyugati Országok kapcsolatában ugyanez volt a helyzet: idegenek csak ebben a kapcsolatban léphettek a császári Kína területére, és a határmenti városokban érintkezhetek kínai alattvalókkal hivatalos ellenőrzés nélkül. Közvetítőjük a Selyem-út volt, ezen az úton jöhettek a nyugati kereskedők a kínai fényűzés iránti tiszteletüket tanúsítva. A kínai császárság pedig legfeljebb kényszerből, de ezen az úton fogadta őket. Mindegy, hogy az út neve mikori: valószínű, hogy későbbi, mint a kereskedelem, amit jelöl. A mai név évezredek távolsági kereskedelmét jelöli a történelem és a történészek számára Kínában és Kínán kívül is.

ECSEDY, ILDIKÓ

Trade on the Silk Road.

Nomadic intermediation on the Iranian steppe between China and Rome

In part, owing to the enormous distance between the Mediterranean world and China, their connection of historical importance can be detected only in certain cases during the course of history. One such case is the emergence of the Silk Road, the important trade route connecting these two cultures.

For every sinologist it is but natural that China was visited for its silk, and for her the Silk Road begins to exist only as late as after the dynasty Han (206 BC – AD 220). This article describes the route itself as well as the Eastern Roman provinces, ending in the Hungarian city Sirmium (today Szöny in the Transdanubian region.) The silk trade thrived at least until as late as the Mongolian period, from about the

9th century at least, when presents made of silk played an important role in diplomacy as well as in horse trade both on the steppe and in China. The connection described in the article developed between the two imperial capitals, officials and nomadic tribes.

The birthplace of silk in China is described as well as the natural field of this product in Eurasia so as to clarify the nature of the relation between the Mediterranean countries and China. The beginnings of this connection can be dated to medieval times, in Europe, while in China to the end of ancient times. The new trends of trade were rooted in the connections between the Roman Empire and the Western countries (in Chinese terms). The Chinese tradition already considered this era of nomads a good period for giving or saving silk, when China wanted to be on good terms with the tribes of the steppe for several military reasons.

One of the assumptions of this paper is that the northern part of the Chinese Empire, connected through the steppe with the world, was linked with the highroads of history, having an importance in the development of Chinese culture.

From the very beginning of Chinese culture heavenly signs represent the main processes for the Empire. That is why the section of the Silk Road examined can be imagined only at a time when a certain kind of population exists between the two fields, bringing the goods desired, as far as to the Western parts of Asia or even farther. This is the time when the armies of the steppe tribes in the neighbourhood of the Silk Road are active, and when the Chinese Empire happens to be in the political frontiers of the steppe empires, for example, of the Mongolian Empire.

The Iranian steppe is under Chinese "protection": in the Turkic period of the Empire, when the Persian kings send their traders for the Chinese silk. In this period it is necessary for the kings and for the lords of the Western countries that the way of trade should be opened, if possible, on dry lands of the traders or, in the terms of the Chinese illegal or reluctant trade, the trade should be realized on the sea. The related trade route cannot go southwards, because the ways between the Mediterranean territories and China were too long and dangerous. Naturally, at this time the merchants thought of the islands of the sea, Indonesia and Japan or so on, that is for exotic plants, spices, they had to go westwards where new continents and people awaited the adventurer.

This is how and why the Chinese traditional economics and politics helped world history to find the ways of the future, leading to America. The new continents in this sea had to be found because the land of the Chinese Empire was separated from Europe, connected only by the Silk Road of the steppe tribes.

WOJTILLA GYULA

Megjegyzések az indoárja migráció egy figyelemre méltó modelljéről

Amióta a 18. század végén ismertté vált az indoeurópai nyelvek rokonságának ténye, állandóan napirenden van az ezen nyelveket beszélő népek feltételezett őshazájának, illetve őstörténetének a kérdése. Nyelvészek, történészek, régészek nemzedékei próbálták magyarázni azt, hogy miként népesítették be ezen népek azt a hatalmas területet, amely kelet-nyugati irányban Kínától Angliáig terjed.¹

Ezen belül egy különlegesen izgalmas kérdés az ún. indoárják feltételezett keleti irányú vándorlása, és Indiába kerülése, hiszen éppen ezek nyelvének, a szanszkritnak a megismerése váltotta ki azt a lelkesedést, ami a nagyarányú összehasonlító nyelvészeti, őstörténeti, sőt vallástörténeti kutatások ösztönzője lett.

A jelen tanulmányban az utóbbi évtized talán legtöbb vitát kiváltó könyvének, Colin Renfrew cambridge-i régészprofesszor *Archaeology and language. The puzzle of Indo-European origins* című művének egyik alapgondolatával, nevezetesen a földművelés és az indoeurópai expanzió kapcsolatával, és az indoárják migrációjának a szerző által javasolt „A” és „B” modelljével kívánunk foglalkozni.² Mivel az első szorosan összefügg a fenti alapkérdéssel, és maga Renfrew is előnyben részesíti, mi is elsősorban ezt szeretnénk alaposabban megvizsgálni.

Bárki, aki az indiai árja inváziók kérdéskörével foglalkozik, szükségszerűen egy sor már-már megkövesedett nézettel, egymásnak ellentmondani látszó ténnyel, és nem utolsósorban ideológiai felhangokkal találkozik. Ez utóbbiak vizsgálata nem a nyelvtudomány vagy az őstörténet feladata, hanem az ideológia- és politikatörténeté.

A mértékadó tudományos körök felfogása szerint az indoárja nyelveket beszélők nem tartoztak India őshonos népei közé, ugyanakkor bevándorlásukra nézve sincsenek közvetlen nyelvi bizonyítékaink, és a legrégebbi szanszkrit nyelvemléknek, a Rigvédának a földrajzi horizontja sem terjed túl az indiai szubkontinens észak-nyugati területeinek határán.³

¹ A kezdetekről: Wojtilla Gyula: *Kőrösi Csoma Sándor szanszkrit–magyar szójegyzéke*. Budapest, 1984. 9., 13.; a kutatások legújabb összefoglalásai: Mallory, J. P.: *In search of the Indo-European. Language, archaeology and myth*. London, 1989. (a továbbiakban: Mallory 1989.); Lehmann, W. P.: *Die gegenwärtige Richtung der indogermanischen Forschung*. Budapest, 1992. (a továbbiakban: Lehmann)

² Renfrew, C.: *Archaeology and language. The puzzle of Indo-European origins*. London, 1987. Illetve a Penguin sorozatban megjelent: Harmondsworth, 1989. 189–210. (a továbbiakban: Renfrew)

³ Burrow, Th.: *The Sanskrit language*. London, 1973. 31., 33. (a továbbiakban: Burrow); Gonda, J.: *Old Indian*. Leiden – Köln, 1971. 22. Az árjak indiai „őshonosságát” kívánja bizonyítani: Rai, S.: *Aryans in space and time*. Varanasi, 1987. VIII.

Számításba jöhetnek viszont közvetett bizonyítékok. A Rigvéda nyelvi anyagában létezik egy olyan nyelvjárás, amelyben az „l” „r”-ré válása a jellemző. Ez egy olyan jelenség, ami fellelhető az iráni nyelvekben is, valamint a közeli keleti indoárja nyelvmaradványokban, továbbá a finnugor nyelvek indoiráni eredetű kölcsönszavaiban. Ugyanakkor a Rigvéda egy jelentékeny részében, majd a kialakuló szanszkrit nyelvben is megőrződött a két mássalhangzó különbsége. Mindebből arra lehet következtetni, hogy ez utóbbi csoport, amely a védikus korszak nyelvterületének a középső, keleti részén helyezkedett el, igen korán különválhatott az előbbi csoporttól, más szóval az Indiába érkező indoárja nyelveket beszélők több fázisban telepedtek le ezen a területen.⁴

Az indiai szubkontinens északi részén ma ismeretes újind nyelvek osztályozása során kiderült, hogy ezek több „gyűrűt” képeznek. A. D. P. Hoernle már a múlt század végén azt hangoztatta, hogy a belső gyűrű nyelvei, így a hindi és nyelvjárásai, az indoárja bevándorlók (nála árják) második hullámával kapcsolhatók össze, azokkal, akik ék gyanánt nyomultak be a korábban már letelepedett indoárja népek közé.⁵ Ezt az elméletet, melyet azután G. A. Grierson is megerősített,⁶ melegeztette fel a kiváló angol régész házaspár, Bridget és Raymond Allchin. Allchinék az indiai civilizáció kialakulásáról a 60-as évek végén írt könyvükben a régészeti anyag bevonásával alakították ki véleményüket. Ennek lényege az, hogy számos bevándorlási hullámot tételeztek fel, és ezek közül a legjobban kitapinthatónak a harmadikat találták, amely Kr. e. 1300–1000 között mehetett végbe, s melyet a vas és a festett, szürke kerámia (PGW painted grey ware) jellemez, népessége pedig a védikus árjáknak nevezéssel azonosítható.⁷

Az azóta eltelt jó két évtizedben kiderült, hogy ezen népességnek a festett, szürke kerámiával való kapcsolata, közelebbről a Swat folyó völgyében talált szürke kerámiának a Gangesz völgyében előforduló festett, szürke kerámiával való egybekapcsolása nem egyértelmű.⁸ Még inkább bizonytalan az, hogy ezt a kerámiafajtát mint tipikus „árja” anyagi emléket az Indián kívüli térségben, a távolabbi Közép-Ázsia irányában nyomjelzőként használjuk.⁹ Röviden: a kérdés ma úgy áll, ahogyan a téma egyik kiváló ismerője, a régész G. Erdosy állítja: az indoeurópai nyelvek terjedésének vizsgálatát legjobb a nyelvészekre hagyni!¹⁰

Ezek után lássuk Renfrew elképzeléseit! Renfrew alaptétele az, hogy az indoeurópai nyelveket beszélők már igen korán földművelők voltak, és ők terjesztették el a földművelést nyugati irányban az európai kontinensen, kelet felé pedig

⁴ Burrow 32.

⁵ Hoernle, A. D. R.: *A comparative grammar of the Gaudian languages*. London, 1880. XXXI. és köv.

⁶ Grierson, G. A.: *Linguistic survey of India*. Vol. I. Calcutta, 1903. 117.

⁷ Allchin, B. – Allchin, R.: *The birth of Indian civilization. India and Pakistan before 500 B. C.* Harmondsworth, 1968. 323–324.

⁸ Mallory 1989. 48.

⁹ Makkay János: *Az indoeurópai népek őstörténete*. Budapest, 1991. 163., 280. old. 205. jegyzet. (a továbbiakban: Makkay 1991.)

¹⁰ Erdosy, G.: *Ethnicity in the Rigveda and its bearing on the question of Indo-European origins*. South Asian Studies, 1989. 44.

nagyjából Kína nyugati határáig. Kiindulópontjuk a Közel-Keleten volt, az ún. „termékeny félhold” három lebenyének egyikén, Anatólia délkeleti részén. E térség legismertebb lelőhelyei Çatal Hüyük és Çayönü. Renfrew szerint ennek az indoeurópai népességnek egyenes leszármazottai a hettiták, akik tehát őshonosak ezen a területen. De azt is hozzáteszi, hogy Délkelet-Anatólia nem feltétlenül maga az indoeurópai őshaza.¹¹

Az indoárja nyelvű népesség Indiába való eljutását Renfrew ugyancsak a földművelés folyamatos, keleti irányú terjedésével kapcsolja össze. A migráció bizonyításához természetesen szükséges a közbülső állomások azonosítása. A beludzsisztáni korai földműves kultúrák egyik legfontosabb lelőhelyét, Mehrgarh, ahol már Kr. e. 6000 körül termeltek hatsoros búzát, valamint az indusvölgyi, másnéven harappái civilizációt, amelynek virágkora a Kr. e. 3. évezred, és ahol a térség falusi élete egészen a legújabb korig alig változott, ezen „neolitikus árják”-kal hozza kapcsolatba.¹² Az itt felmerülő nehézségeket természetesen Renfrew nem hallgatja el. Ilyen problematikus kérdés Mehrgarh neolitikumának eredete vagy a településnek a környező kultúrákhoz való viszonya. Renfrew elismeri, hogy Anatólia és az indiai szubkontinens közötti hatalmas területen nem beszélhetünk indoeurópai nyelvi homogenitásról a történeti korban, így például Dél-Iránban tartósan jelen volt a nem indoeurópai elámi nyelv. Mindezt úgy próbálja áthidalni, hogy a közép-ázsiai Tepe Yahyából (Türkmenia) származó, az indusvölgyiekhez hasonló pecsétlők nyelvét proto-indoeurópainak tételezi fel. Ugyanakkor megemlíti, hogy ez nem egyezik a leletek publikálójának V. M. Masszonnak a felfogásával.¹³ Hipotézisét megerősítendő Renfrew azt hangoztatja, hogy a hettita – iráni – ind nyelvekben a szókincs bizonyos rétegének egybevetése meglepően magas százalékban mutat egyezéseket. Az iráni és az ind között ez az arány a jelzett anyagban 85 %, az ind és a távoli hettita között pedig 77 %.¹⁴ Röviden összefoglalva ezek a gondolatok alkotják tágabb értelemben Renfrew ún. „A” modelljét.

A szerző rugalmasságát mutatja, hogy emellett felállított egy ún. „B” modellt is, amely azt feltételezi, hogy az indoeurópaiak a sztyeppén lovasnomádokká váltak, és mint ilyenek különböző területeken, különböző időpontokban uralkodó elitként telepedtek rá a helyi kultúrákra.¹⁵

Renfrew „A” modellje merész állításaival érthetően hatalmas vitákat váltott ki. Ezekben az indoeurópai összehasonlító nyelvészet, őstörténet legkirúnabb kutatói mellett néhány más, szomszédos nyelvcsalád vagy kultúra szakértője is részt vett. Az Amerikában élő, litván származású Marija Gimbutas, aki kurgán elmélete révén vált híressé, kereken elutasítja Renfrew „A” modelljét. Úgy látja, hogy az indoeurópaiak nem lehetnek földművesek. Szerinte ugyanis a földművelés és az anyaistennő-tisztelet elválaszthatatlanok egymástól, ezzel szemben az indoeurópai népek korai történetében a nagy hatalmú férfiistenségek dominálnak. Azt is megállapítja, hogy az

¹¹ Renfrew 172–173.

¹² Renfrew 189–190.

¹³ Renfrew 191–192.

¹⁴ Renfrew 192–193.

¹⁵ Renfrew 197.

anatóliai földművesek a földművelésnek magasabb szintjét képviselték, mint a proto-indoeurópaiak.¹⁶ Ugyanakkor nem reagál Renfrew azon megjegyzéseire, amelyekben az angol tudós az ő kurgán elméletét szedi darabokra, kimutatván a lovas-nomád sztyeppe életmód Gimbutas-féle korai datálásának bizonyíthatatlanságát.¹⁷ Könyvkritikáját ugyanakkor arra is felhasználja, hogy régi tézisért megerősítse, miszerint a kurgán kultúra gyökerei a Kr. e. 7. évezredig vezethetők vissza a Volga középső folyása és az Aral-tó közötti sztyeppén, és a legkorábban házasított állatok névanyagából ennek a térségnek a neolitikumbeli állattartása rekonstruálható.¹⁸

R. Coleman kritikájában annak a véleményének ad hangot, hogy áthidalhatatlan szakadék az a 4000 év, ami a Renfrew által javasolt nyelvi együttelés megszűnte és a legkorábbi ismert hettita nyelvemlékek kora között fennáll. Coleman szerint semmi okunk nincs annak feltételezésére, hogy az első földművesek indoeurópai nyelveket beszéltek. Ha mégis, akkor a nyelvnek, amelyet beszéltek, valamelyik történeti időkből ismert indoeurópai nyelvben tükröződnie kellene.¹⁹

J. P. Mallory, napjaink indoeurópaisztikájának egyik vezető egyénisége, recenziójában többek között azt kifogásolja, hogy Renfrew, amikor a Kr. e. 7. évezred eleji indoeurópai expanzióról beszél, elfeledkezik arról, hogy az ekére, a házasított lóra és a kerekcsőrű jánművekre vonatkozó terminusok hiányoznak a proto-indoeurópai nyelvből, és azok csak a javasolt időpont után néhány évezreddel jelennek meg. Nem ért egyet azzal sem, ahogyan Renfrew a proto-ind (=proto-idoárja) csoportokat térben és időben elhelyezi.²⁰

K. V. Zvelebil és M. Zvelebil közös recenziójának az előbbi szerzőkhöz képest jóval pozitívabb a kicsengése. Úgy látják, hogy a régészeti anyag alapján nem dönthető el az, hogy az első földművesek indoeurópaiak lehettek volna.²¹ Azt viszont el tudják fogadni, hogy az indoeurópaiak a tágabb értelemben vett Anatóliából kezdték meg kolonizációs tevékenységüket. Azt is elfogadják, hogy a földműves életmódra történő átmenet az élelmiszertermelésben olyan növekedést eredményezett, ami lehetővé tette a lakosság számának gyarapodását, és végül is ez lett az expanzió hajtóereje.²² Az persze kérdéses – mondják –, hogy ez az expanzió mikor következett be, mert a neolitikumban szerintük bajos ilyenfajta népmozgást feltételezni. Úgy vélik, hogy a kritikus pont akkor következett be, amikor a tejgazdálkodás, az eke használata és az ún. másodlagos termékek az egész mezőgazdaságot intenzívebbé tették.²³

¹⁶ M. Gimbutas recenziója: *Current Anthropology*, 1988. 454. (a továbbiakban: Gimbutas)

¹⁷ Renfrew 17–18., 95. Érdemes megjegyezni, hogy Gimbutas állítólag néhány évvel ezelőtt feladni látszott kurgán elméletét. Vö. Makkay 1991. 138.

¹⁸ Gimbutas 456.

¹⁹ R. Coleman recenziója: *Current Anthropology*, 1988. 452.

²⁰ J. P. Mallory recenziója: *Antiquity*, 1988. 608–609.

²¹ Zvelebil, M. – Zvelebil, K. V.: *Agricultural tradition and Indo-European dispersals*. *Antiquity*, 1988. 579. (a továbbiakban: Zvelebil)

²² Zvelebil 575.

²³ Zvelebil 581.

K. R. Norman cambridge-i nyelvész megkérdőjelezi a hettiták korai anatóliai jelenlétét, ám ő általában sem látja kellően megindokoltnak a nagyobb méretű népvándorlásokat. Kifogásolja a Renfrew által javasolt időmértéket is, hiszen a Renfrew által feltételezett indoeurópai nyelv, amelyet a korai földművesek beszélhettek, 5000 évvel korábbi az ismert indoeurópai nyelveknél.²⁴ Mivel sok esetben az egymástól igen távol eső indoeurópai nyelvek között nagyfokú hasonlóság mutatható ki (görög és szanszkrit, kelta és tohár), igen nehéz a nyelvek s így a népek mozgását rekonstruálni. Norman utal arra, hogy ezt a problémát maga Renfrew is elismerte egy 1987-es cambridge-i előadásában.²⁵ Norman azt el tudja fogadni, hogy a földművelés Anatóliában abban az időben és azon az úton terjedt, miként Renfrew javasolja, de ehhez hozzáteszi, hogy szerinte Kr. e. 4000 körül a kelet-balkáni földművesek kelet felé a sztyeppére vonultak, és ott megkezdődött a nomád pásztorkodásra való átállás. Ezek a korai nomádok indoeurópai nyelvet beszéltek.²⁶ Ez viszont nem bizonyítja, hogy Anatóliában az eredeti nyelv indoeurópai lett volna, mert az a törzs, amelyik a földművelés elterjedése idején ott feltűnt, amellyel, hogy kölcsönözhetette a földművelés technikáját, nem feltétlenül vette át a földművesek nyelvét.²⁷ A sztyeppére áttelepültek megtanulták a lovaglást, és a következő évezredben (Kr. e. 3. évezred) elkezdtek déli irányba vándorolni. Az indoárják egy része 2000 körül valahol Iránban levált a többségtől, és nyugat felé indulva végül Mittaniba jutott, a nagyobb csoport viszont keletre, Indiába. Érkezésükkor az indusvölgyi civilizáció hanyatló korszakával kell számolnunk, ami lehetővé tette számukra, hogy igazi hódítás nélkül elfoglalhassák a domináns elit helyét az ottani társadalomban. Mehrgarh földműves kultúráját Norman önálló fejleménynek tartja, és nem látja azt sem valószínűnek, hogy az Indus folyó mellékén vagy a Szindben termelt gabonafélék anatóliai eredetűek lennének. Még egyszer végiggondolva a Renfrew által felrajzolt korai anatóliai nyelv helyzetét, azt mondja, hogy a Kr. e. 7000 körüli Anatóliában beszélt nyelveket ő leginkább euro-anatóliainak nevezné, de ott még más ismeretlen, ezzel rokon nyelvek és nyelvjárások is léteztek, amelyek a történeti korra kivesztek.²⁸

J. P. Mallory 1989-es könyve bevezetésében egyenesen azt állítja, hogy Renfrew elméletei „nagy kihívást jelentenek a közmegegyezésen alapuló bölcsességgel szemben”, s gondolkodásra serkentenek.²⁹ Ő maga a kutatások fő sodrában maradván a tudományos közvélemény által elfogadhatónak ítélt pontuszi-kaspi őshazát tartja a legelfogadhatóbbnak.³⁰ Andronovo népének nyelve indoiráni lehetett, és ez a népesség kapcsolatban állt a pontuszi-kaspi térségbeli nyugati szomszédaival.³¹ A legdélebbi andronovóiak Közép-Ázsia városias kultúráján és az indusvölgyi

²⁴ K. R. Norman recenziója: *Lingua*, 1988. 92–93. (a továbbiakban: Norman)

²⁵ Norman 95.

²⁶ Norman 96.

²⁷ Norman 96. old. 3. jegyzet.

²⁸ Norman 97.

²⁹ Mallory 1989. 8.

³⁰ Mallory 1989. 216.

³¹ Mallory 1989. 227.

civilizáció külső hídfőállásain (Shortugai) áthaladva érhettek el a Swat völgyét és az Indus északi térségét.³²

A finn A. Parpola, aki az indusvölgyi írásrendszer kutatásával szerzett nagy érdemeket, és aki hosszú évek óta foglalkozik az indiai szubkontinens nagy nyelvcsaládainak történetével és egymáshoz való viszonyával, szinte elképzelhetetlennek tartja, hogy a Quetta környékén, a Kachi síkságon a Kr. e. 7–3. évezredekben folyamatosan nyomon követhető földművelést ebben a térségben a Közel-Keletről érkező, indoeurópai nyelveket beszélő földműves csoportok honosították volna meg.³³

I. M. Djakonov, a neves asszirológus és igen sokoldalú ókortörténész elfogadja Renfrew azon előfelvetését, hogy az indoeurópaiak kezdetől fogva földművesek voltak. Sőt azzal is egyetért, hogy az indoeurópai nyelvek terjedése összekapcsolható a földművelés terjedésével. Így például a görög földművelés eredete Anatóliában keresendő, de abban nem biztos, hogy azok a földművesek, akik Görögországban a földművelést meghonosították, indoeurópai nyelvet vagy akár a görög valamilyen formáját beszéltek volna.³⁴ Azzal sem ért egyet, hogy a hettiták és a luviaiak Çatal Hüyük földműveseinek közvetlen leszármazottai lettek volna. Szerinte ezek valójában az ósanatóliai népesség egy része, amely a Balkánon indoeurópai nyelveket beszélővé vált, visszatérve Anatóliába létrehozta a hettita és luviai népességet.³⁵ Kritikájában tehát visszatér saját őshaza elméletéhez, ez szerinte a Balkán félsziget. Çatal Hüyük népességét pré-proto-indoeurópainak nevezi, és azt gondolja, hogy a proto-indoeurópaiakat a Balkánon a Kr. e. 5000–4000 közötti években kell keresnünk.³⁶

A magyar nyelvű szakirodalomban eddig egyedül Makkay János foglalkozott Renfrew könyvével, de mint maga mondja, érdemi kritikájára nem vállalkozott.³⁷ Igen fontos viszont, hogy utal a Renfrew féle „A” modell tudománytörténeti előzményeire, arra a tényre, hogy a földművelés mint katalizátor először A. M. Uesson 1970-es írásában jelent meg, és Renfrew ezt adaptálta.³⁸

W. P. Lehmann, a mai indoeurópai nyelvészet kiemelkedő személyisége, nem látja szükségszerűnek egy meghatározott technológiának egy adott nép mozgásával való összekapcsolását, annál is inkább, mert maga Renfrew sem híve a nagy népmozgásoknak.³⁹ Semmi akadályát nem látja annak, hogy Çatal Hüyükben indoeurópai nyelvet beszélőket keressünk, és annak sem, hogy ez a népesség ott átvehette egy

³² Mallory 1989. 230.

³³ Parpola, A.: *The coming of the Aryans to Iran and India, and the culture and the ethnic identity of the dāsas*. Studia Orientalia, 1988. 196. (a továbbiakban: Parpola 1988.); az indoárják türkméniai településterületével, illetve az India felé vándorlásukkal foglalkozik legújabb tanulmánya: *Margiana and the Aryan problem*. International Association for the Study of the Cultures of Central Asia. Information Bulletin, 1993. 41–62.

³⁴ I. M. Djakonov recenziója: Annual of Armenian Linguistics, 1988. 83–84. (a továbbiakban: Djakonov)

³⁵ Djakonov 85.

³⁶ Djakonov 86–87.

³⁷ Makkay 1991. 134.

³⁸ Makkay 1991. 254.

³⁹ Lehmann 35.

másik népességtől a földművelés technológiáját.⁴⁰ Lehmann közreadja I. M. Djakonov 1992. április 5-én hozzá intézett levelének egy részletét, melyben a tudós az indoeurópai őshaza kérdését taglalja. Eszerint Çatal Hüyük, az igen korai földműves központ Kr. e. 6000 körül elsősorban klimatikus okok miatt elnéptelenedett, népessége a Balkánra vándorolt. Çatal Hüyük lakosságát Djakonov kevertnek tartja, komponensei a proto-proto-indoeurópaiak és a proto-proto-kartvéliaiak. A Balkánra bevándorlók még proto-proto-indoeurópaiak lehettek, hiszen az a proto-indoeurópai nyelv, amelyet a nyelvészek rekonstruáltak, nem látszik összeegyeztethetőnek egy neolitikumbeli népesség kultúrájával, sokkal inkább egy bronzkoriéval. A Balkánról kerülhetett azután ez a népesség a pontuszi térségbe. Lehmann még hozzáteszi, hogy Djakonov saját bevallása szerint a balkáni őshaza hipotézist eredetileg a Gamkrelidze-Ivanov-féle kelet-anatóliai őshaza szatirikus bírálatának szánta, később azonban komolyan végiggondolta a lehetőségeket, így született meg a levélben kifejtett gondolatsor.⁴¹

Ezekből a vázlatosan ismertetett bírálatokból kiderül, hogy Renfrew fő elképzeléseinek megítélésében a szakemberek körében jelentős eltérések mutatkoznak. Mi úgy látjuk, hogy a modell értéke nem annak egészében, hanem egyes részleteiben rejlik. A legtöbb, amit tehetünk az, hogy kiszűrjük a nagy valószínűséggel bizonytalan elemeket, és egyúttal többoldalú megvilágításba helyezzük a továbbgondolásra érdemeseket.

Vegyük először az ősanatóliai nyelvi szituáció kérdését, illetve azt, hogy lehetséges-e Anatóliától az indiai szubkontinensig bármiféle, a földművelés terjedését jelző tényanyagot találni.

Itt mindenekelőtt szeretnénk azt leszögezni, hogy sok hipotézis dacára ma is megfontolandó Harmatta János 1970-es véleménye, miszerint egyelőre nem lehet kétséget kizáróan elvetni a hettiták anatóliai őshonosságát.⁴²

Ami Anatólia vagy a Közel-Kelet és az indiai szubkontinens esetleges kapcsolatait illeti, a helyzet itt sem annyira „reménytelen”, mint azt Renfrew kritikussai látják.

Itt van például a legfontosabb kenyérgabonát, a búzát jelentő szanszkrit godhūma- szó. A chicagói nyelvész F. Southworth, aki sokat foglalkozott az indiai nyelvek őstörténetével, az indoárja nyelvek és az indiai szubsztrátum nyelvek viszonyával, a védikus kori kétnyelvűség társadalmi gyökereivel, azt állítja, hogy a godhūma- szó egy nem azonosítható indiai nyelvből került át a szanszkritba. Összetett szónak tartja, amelynek első tagja go-/ge- (az o-/e-variánsokról az újind nyelvekben fellelhető származékok tanúskodnak), a második tag pedig dhūma. Elismeri, hogy létezik egy óperzsa gandum szó is, de ennek eredetéről szerinte semmit sem lehet tudni.⁴³ Itt tehát mindjárt ellentmondás feszül, az ismeretlen indiai

⁴⁰ Lehmann 37.

⁴¹ Lehmann 41–42.

⁴² Harmatta János: *Az indoeurópai népek régi településterületei és vándorlásai*. MTA I. Osztály Közleményei, 1972. 317–318. (a továbbiakban: Harmatta 1972.)

⁴³ Southworth, F. C.: *Lexical evidence for early contacts between Indo-Aryan and Dravidian*. In: *Aryan and non-Aryan in India*. Edited by M. M. Deshpande and P. E. Hook. Ann Arbor, 1979. 204. (a továbbiakban: Deshpande – Hook)

nyelv mint eredet és az Indián kívüli párhuzamos alak megléte között. Amint az óperzsa alak jelzi, a szó eredetét Indiától nyugatra kell keresni.

Ezt a feltevést jórészt meg lehet erősíteni Harmatta Jánosnak a szó korai, kisázsiai történetét bemutató tanulmánya alapján. Harmatta, aki Southworthtól függetlenül foglalkozott a godhūma- szóval, annak a sémi nyelvek általi kölcsönzését vizsgáló cikkében, egy Kr. e. 18. századi alalahi dokumentumban előforduló handūtu- kifejezésből kiindulva a következő fontos megállapításokhoz jutott. A szó hapax legomenon, az akkádban kölcsönszó, az egész akkád nyelvterületen csak Alalahban bukkan fel. A nadutu- alak egy *ghandu- átvétele, ami viszont Kis-Ázsiából vagy a Földközi-tengerrel szomszédos területekről származó, nem sémi eredetű szó. Alapjelentése „búzakéve”. Ebből fejlődött ki egyrészt az arameus HNDWT logogram, jelentése „nagy korsó”, illetve ennek variánsa, egy *gandh „korsó” jutott el a távoli nyugatra, a germánokhoz. A szanszkrit godhūma- ugyanebből az alapalaktól származik, amit Harmatta szerint a protoindek a Kr. e. 3. évezredben vehettek át Kis-Ázsiában.⁴⁴ Ezt a feltevést nagyban valószínűsíthetjük paleobotanikai adatok segítségével. Az indiai földművelés, azonbelül a növénytermesztés egyik legkiválóbb szakértője, M. S. Randhawa úgy látja, hogy az Indiában termelt gabonaművek közül a hordeum vulgare Linn, azaz az árpa, a triticum aestivum Linn, vagyis a kenyérbúza, mindenképpen Nyugat-Ázsiából származnak.⁴⁵ Vishnu Mittre, a kiváló paleobotanikus szerint Indiában a növénytermesztés nagyrészt idegen eredetű, és Kr. e. 3000–2700 között érte el a szubkontinenst.⁴⁶

Ugyancsak további kutatási lehetőségeket rejt magában a földművelési terminológia azon része, amely a szántásra és az ekére vonatkozó szókincset öleli fel.⁴⁷ Igaz, a szanszkrit कृ- „szántani” igének a nyugati indoeurópai nyelvekben nincsenek párhuzamai, ami azt a jelenleg érvényes tételt erősíti, hogy a nyugati és keleti indoeurópai népek még a földművelés feltalálása előtt válhattak szét, Kr. e. 5000 után, de mint azt egy tanulmányunkban már jeleztük, a szó alapjelentése, „karcol”, „vonalat húz” megvan például a csehben (čarati = vonalat húz), vö. az ócsehben (črcha = vonal, barázda), az ószorbban (čara = vonal, barázda). Emellett persze a szanszkritban más, ehhez közel álló, szántást jelentő igék is vannak, például a likh-

⁴⁴ Harmatta János: *Egy anatóliai eredetű vándorszó*. Antik Tanulmányok, 1984. 2–6.

⁴⁵ Randhawa, M. S.: *A history of agriculture in India*. I. New Delhi, 1980. 503.

⁴⁶ Vishnu-Mittre: *Changing economy in ancient India*. Lucknow, 1973. 16. (sokszorosítás)

⁴⁷ A közös földművelési terminológia problémáiról vö. Masica, C. P.: *Aryan and non-Aryan elements in North Indian agriculture*. In: Deshpande – Hook 55–56. Az egyes nagyobb nyelvcsoportok különválásának a földművelés megjelenéséhez való viszonyára: Harmatta 1972. 319. A szakirodalomban nagy vitákat váltott ki a görög – indoiráni együttélés kérdése, Kr. e. 3–2. évezredre datálása: Meid, W.: *Probleme der räumlichen und zeitlichen Gliederung der Indogermanischen*. In: *Flexion und Wortbildung*, Akten der V. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft. Regensburg 9–14. September 1973. Herausgegeben von H. Rix. Wiesbaden, 1975, 209. Tagadhatatlanok viszont az izoglossza kutatásban rejlő lehetőségek, amelyek egy kezdetleges földművelés meglétének közös szavait hozták felszínre a germán nyelvekben és a szanszkritban. Polomé, E. C.: *A critical examination of Germano-Indo-Aryan isoglosses and their significance for the reconstruction of Indo-European culture*. In: *Sanskrit and World Culture*. Proceedings of the Fourth World Sanskrit Conference, Weimar May 23–30, 1979. Edited by W. Morgenroth, Berlin, 1986. 283–286.

„vonalat húzni”.⁴⁸ A *karṣ-* párhuzamai az iráni nyelvterületig biztosan igazolhatók, és mindezekből egy árja **karṣ* volna rekonstruálható. Ez utóbbit Gamkrelidze-Ivanov összekapcsolták a hettita *harš-* igével, és valamennyit végeredményben egy indoeurópai **har-* tőre próbálták visszavezetni. Ez a magyarázat azonban nem problémamentes.⁴⁹ A műveletet jelentő szavak vizsgálata azért ígéretes, mert ezek az igék a legtöbb nyelvben korábbiak, mint a belőlük képzett, a művelet szerszámát jelentő névszó, másrészt a tapasztalat szerint ezek az igék az egyes nyelvek legkevésbé változó, legszívósabban megmaradó részét képezik. A szerszámok esetében sokkal nagyobb hatással van az adott kulturális környezet, ami névkölcsönzéssel is járhat, például a hettita átveszi a mezopotámiai eredetű APIN kifejezést, ami magában a sumérban is kölcsön szó. Ez a lehetőség magyarázatul szolgálhatna arra, hogy miért nincsen a nyugati és keleti indoeurópai népeknek közös szavuk az ekére, sőt még az óperzsában és a szanszkritban sincsen közös terminus. Az indoárjába Indiában kerül be a szubsztrátum nyelvekből kölcsönzött *lāṅgala-*, majd ebből fejlődik ki a *hala-*.⁵⁰ Van azonban egy harmadik ekenév: *sīra-*, amelynek vizsgálata ígéretes, mivel az indoárják Indián kívüli, korai településterületeire vethet fényt. J. Bloch és P. Thieme ezt a terminust már évtizedekkel ezelőtt Mezopotámia északi részéről származtatták, és felfogásukat a hatvanas években megerősítette J. Puhvel is, aki a szót egyenesen az akkád *zeru-* formával kötötte össze.⁵¹ Tárgytörténetileg ez elképzelhető volna, hiszen a vetőcke feltalálása vagy egyik legkorábbi alkalmazása Mezopotámiából egy Kr. e. 2600 körülre datált ábrázolás alapján igazolható.⁵² Itt azonban ismét egy sor részprobléma merül fel. Először is nem mindenki osztja Puhvel véleményét.⁵³ Másrészt kérdéses az is, hogy az indoárják közel-keleti csoportja hol és mikor vehette át ezt a szót. Egyáltalán vitatott az indoiráninak a mezopotámiai nyelvekkel való kapcsolata. Míg Szemerényi Oszvald konkrét mezopotámiai hatásról beszél az indoiráni magánhangzó rendszer alakulásában, addig ezt Harmatta János nem látja megalapozottnak, és azt mondja, hogy a protoindek (=az indoárják nyugati csoportja) inkább a hurritákkal voltak kapcsolatban, de mindenképpen Mezo-

⁴⁸ Wojtilla Gyula: *Notes on Indo-Aryan terms for „ploughing” and the „plough”*. The Journal of Indo-European Studies, 1986. 30.

⁴⁹ Gamkrelidze, T. V. – Ivanov, V. V.: *Indojerpejszkij jazük i indojerpejcu*. II. Tbiliszi, 1984. 677. Vö. Tischler, J.: *Hethitisches –etymologisches Glossar*. Innsbruck, 1977. 182–183.

⁵⁰ Wojtilla Gyula: *The Sanskrit terminology of plough*. Acta Orientalia, 1988. 326–327. (a továbbiakban: Wojtilla 1988.)

⁵¹ Bloch, J.: *La charrue védique*. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 1935. 418.; Thieme, P.: *Die Heimat der indogermanischen Gemeinsprache*. Abhandlungen der geisteswissenschaftlichen Klasse 1953. Wiesbaden, 1954. 559–560.; Puhvel, J.: *The Indo-European and the Indo-Aryan plough. A linguistic study of technical diffusion*. Technology and Culture, 1964. 189.

⁵² Hruška, B.: *Überlegungen zum Pflug und Ackerbau in der altsumerischen Zeit*. Archiv Orientalni, 1966, 342.

⁵³ Mayrhofer M.: *Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen*. III. Heidelberg, 1976. 476.; és Wojtilla 1988. 327–328.

potámiától északra.⁵⁴ Tárgytörténeti kérdések is felmerülhetnek. Az indiai régészeti anyagból ismeretes egy az indusvölgyi civilizáció területén, Kalibanganban feltárt szántóföld maradvány, ahol a jól látható szántásnyomok a Kr. e. 3. évezredre datálhatók. A szóban forgó területen a földművelés technikája az elmúlt évezredekben alig változott, és ezt szem előtt tartva A. Steensberg dán néprajztudós megkockáztatta azt a feltevést, miszerint ezek a szántásnyomok egy sajátos vetőekétől származnak.⁵⁵ A probléma itt az, hogy az indusvölgyi civilizációból mindössze egy eke formájú játékot és egy pecsétlőn látható, nem minden kétséget kizáró vetőszerszemet ismerünk, mindkettő a Kr. e. 2300-as évekből való.⁵⁶ Az ekés földművelés alapfeltételei a térségben adottak voltak, így az elengedhetetlenül szükséges igásállat, a szarvasmarha tartása magas színvonalú volt. Kalibangan esetében, ahol egy tűzoltár maradványai alapján a kutatók egy része „árja” jelenlétre gyanakszik,⁵⁷ azonban legalább félezer év különbség van a szántásnyomok és az esetleges legkorábbi árja népesség megjelenése között. Ha valamiféle magyarázatot keresünk, az egyik lehetőség kétségtelenül Renfrew „A” modellje lehet mindaddig, amíg azt minden kétséget kizáróan meg nem cáfolják.

Megválaszolando kérdés az is, hogy mi volt az indusvölgyi civilizációban a Kr. e. 3. évezredben a meghatározó népesség. Az a felfogás, hogy protodravida nyelvet beszélők voltak, erős gyökerekkel rendelkezik a szakirodalomban, de mint Renfrew mondja, nem több, mint előfeltételezés.⁵⁸ Amennyiben munkahipotézisként velük számolunk, akkor további kérdések vetődnek fel. A dravidák elődjait ugyanis a kutatók egymástól eltérő helyen keresik. Az egyik lehetőség, amely mellett Harmatta lándzsát tör, Közép-Ázsia, az Aral-tó környéke,⁵⁹ a másik, amelyet az amerikai D. McAlpin képvisel: Elám.⁶⁰ Tehát a dravidák nem őshonosak Indiában, és a bevándorlás ideje és iránya bizonytalan.

Amennyiben Parpolával, Malloryval együtt elfogadjuk azt, hogy az indoárják egy India előtti állomása Közép-Ázsia, a mai Türkmenia vagy ahogyan az ókorban nevezték, Baktria-Margiána, akkor azt kell tisztázni, hogy ez a térség milyen kapcsolatban állt Nyugat-Ázsiával, illetve Beludzsisztánnal, majd az Indus folyó vidékével. Az olasz beludzsisztáni kutatási program egyik vezetője, M. Tosi szerint a Kr. e. 5–2. évezredekben Dél-Türkmenia, a Hilmand-medence és Észak-Beludzsisztán között élénk kapcsolatok léteztek, de a kutatások mai állása szerint még

⁵⁴ Szemerényi, O.: *Structuralism and substratum. Indo-Europeans in the ancient Near East*. Lingua, 1964. 17. és köv.; Harmatta János: *Migrations of the Indo-Iranian tribes*. Acta Antiqua, 1978. 185–186.

⁵⁵ Steensberg A.: *Hard grains, irrigation, numerals and script in the rise of civilisations*. Copenhagen, 1989. 28. és 29. ábra.

⁵⁶ Wojtilla Gyula: *The ard-plough in ancient and early medieval India*. Tools and Tillage, 1989. 97. 57 Allchin 303.; Renfrew 191.

⁵⁷ Allchin 303.; Renfrew 191.

⁵⁸ Renfrew 185. Vö. Parpola 1988. 196. A. Parpola egy Prágában 1995. május 31-én tartott előadásában azt a véleményét fejezte ki, hogy az indusvölgyi írás és nyelv megfejtésének kutatása jelenleg holtponton van.

⁵⁹ Harmatta János: *A magyarság őstörténete*. Magyar Tudomány, 1990. 247.

⁶⁰ McAlpin, D. W.: *Linguistic prehistory. The Dravidian situation*. In: Deshpande – Hook 182.

korai lenne az egész területet egy komplexumnak felfogni.⁶¹ Beludzsisztán mezőgazdaságának fejlődése folyamatosságot mutat a kezdetektől, s ágazatai a kecskefélék tenyésztésétől az intenzív oázis-gazdálkodásig terjednek. A szarvasmarhatartás és az árpatermesztés a régészeti anyagból a Kr. e. 4–3. évezredtől mutatható ki.⁶² J. Mallory 1989-es könyvéből azt a gondolatot emeltük ki, mely szerint Andronovo indo-iráni népessége, mely egyébként nyugati kapcsolatokkal rendelkezett, dél felé vándorolt, és közben áthaladt Közép-Ázsia városias zónáján. Ennek az utóbbi térségnek a korai történetét Dzsejtun alapos feltárása révén viszonylag jól ismerjük. E kultúrának a kezdete a Kr. e. 6. évezred, előzményei a Kaspi-tengertől délre és keletre elterülő vidék, de magának a kultúrának a kialakulásában ösztönző szerepet játszottak a Közel-Kelet élelmiszertermelő kultúrái, vagyis Dél-Türkmenisztán, az ókori kelet része, északkeleti, talán legszélső tartománya.⁶³ A legfontosabb búzafajtát K. G. Masszon szerint nyugatról vették át, mert ennek vad előzményei hiányoznak a helyi flórából.⁶⁴ V. I. Sarianidi, a térség másik kiváló ismerője, úgy véli, hogy Margiána és Baktria régészeti anyaga sok közvetlen párhuzamot mutat Irán és az indiai szubkontinens anyagával, forrásai pedig nyugat felé vezetnek, Mezopotámián át Szíriába és Anatóliába.⁶⁵

Az elmondottakat összegezve azt látjuk, hogy az indoárják, akiknek útja a legtöbb kutató szerint Közép-Ázsián keresztül vezetett Indiába, elvileg birtokában lehettek a földművelés valamilyen formájának, sőt ezen ismereteiket bővíthették az Andronovo – Indusvölgy közötti útjuk során is. A gond továbbra is az, hogy Mehrgarh fejlett mezőgazdasága korábban alakult ki, mint amikor a legkorábbi feltételezhető indoárja hullám a térségbe került. Ennek megoldására két lehetőség mutatkozik: Renfrew-val egyetértve az indoeurópaiak egy korai, földműves csoportjára gondolunk, mint a 4. évezredtől ható tényezőre, azután pedig az indoeurópaiak egy másik csoportjára, amely Renfrew „B” modellje szerint a sztyeppén lovassá, hódító néppé lett, és később érkezett a térségbe, azután pedig magában Indiában is meghatározó szerepet töltött be. A másik lehetőség azonban az, ha Mehrgarht és északabba Dzsejtunt a nyugat-ázsiai fejlődéstől elszakítva, autochtón kultúráknak tekintjük.⁶⁶ Azonban, amint láttuk, igen sok jel mutat arra, hogy a

⁶¹ Tosi M.: *Baluchistan in prehistory: reversing the center-periphery paradigm for a future generation of studies*. Newsletter of Baluchistan Studies, 1982–83. 34. (a továbbiakban: Tosi)

⁶² Tosi 36–37. Az árpatermesztésre utaló kifejezések megegyeznek az irániban és a szanszkritban, vö. Harmatta János: *Irániak és finnugorok, irániak és magyarok*. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerkesztette Bartha Antal, Czeglédy Károly és Róna-Tas András. Budapest, 1977. 169. (a továbbiakban: Harmatta 1977.) Az árpa (yava) termesztése és az árjakkal való kapcsolatára vö. Vishna-Mittre: *Status of barley in Indian archaeobotany with remarks on the Arjan hypothesis*. Puratattva, 1969–70. 1–2.

⁶³ Komoróczy Géza véleménye Masszon könyvéhez írt előszavában: Masszon V.: *Egy kőkori település Közép-Ázsiában: Dzsejtun*. Budapest, 1978. 19. (a továbbiakban: Masszon)

⁶⁴ Masszon 105–106.

⁶⁵ Sarianidi, V. I.: *Margianan and the Indo-Iranian world*. In: *South Asian Archaeology*. Edited by A. Parpola and P. Koskikallio. Helsinki, 1994. 674.

⁶⁶ Makkay János: *A neolithic model of Indo-European prehistory*. The Journal of Indo-European Studies, 1992. 217. A földművelés policentrikus eredetét hangsúlyozza.

legkorábbi időszakoktól kezdve létezett valamiféle kapcsolatrendszer, ami a Kr. e. 6. évezredig nyomon követhető. Így az első lehetőség a valószínűbb. Az a tény, hogy Allchinék is több hullámról beszélnek, ugyancsak óvatosságra int, és elképzelhetővé teszi különböző indoeurópai csoportok időben eltérő megjelenését Iránban és Indiában. Azt, hogy mikor volt az utolsó ún. védikus hullám, ma nehéz lenne megmondani. Az Aveszta és a Védák s a bennük tükröződő kultúra szinkrón vizsgálata, ami régen elfogadott volt, több mint problematikus. Elég, ha Zarathustra datálására gondolunk, illetve arra, hogy az ugyancsak vitatott PGW sok esetben a Kr. e. 1. évezred elejére tehető.⁶⁷ További kérdés, hogy a védikus kultúrát, amelyet árja kultúrának is nevezhetünk, miként illeti meg ez az utóbbi elnevezés. A név az Indiába érkező külső hódítóktól származik, avagy az Indiában indoeurópai nyelvű és a nem indoeurópai nyelvű lakosság társadalmi együttélése során kialakult vezetőréteg, a társadalmi elit önelnevezése? Más szóval, az indoárja, röviden árja fogalom indiai fejlemény. Ennek tisztázása, amely jelenleg is heves, nem egy esetben különféle érzelmekből és előítéletekből fakadó viták tárgya, messze túlmutat jelen tanulmányunk keretein.⁶⁸ Itt ugyanis nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy törzsek néppé válnak, és egy nagy kultúra születik, amelyet indiai kultúrának nevezünk, s amelynek előzményei csak hézagosan ismertek, hiszen ez az az időszak, amikor először állnak rendelkezésünkre nyelvi források: a Védák. Ezzel a kör be is zárul. A tanulmányunk elején felvetett kérdéshez jutunk vissza: ennek az „árja” társadalomnak, amelyet a Rigveda tükröz, nincs Indián kívüli származástudata.

Végeredményben azt mondhatjuk, hogy C. Renfrew könyve, mely eredetileg magas szintű ismeretterjesztő műnek íródott, a szerző bátor kérdésfelvetései, mély meglátásai nyomán, sokkal többnek sikerült; arra készítetett egy sor specialistát, hogy újjólag felülvizsgálja az indoeurópaisztika és azon belül az indoárja-őstörténet nagy kérdéseit, s ez önmagában sem csekélység.

⁶⁷ Az indoiráni korszak igen rövid ideig tarthatott vö. Harmatta 1977. 169. M. Boyce Kr. e. 1200-ra gondol, vö. Boyce, M.: *A history of Zoroastrianism II*. Leiden – Köln, 1982. 3. Ezzel szemben O. Klima a Kr. e. 8. századra, vö. Klima, O.: *The date of Zoroaster*. Archiv Orientalni, 1959. 556–564.

⁶⁸ A probléma legújabb, frappáns felvetése: Kuiper, F. B. J.: *Aryans in the Rigveda*. Amsterdam – Atlanta, 1991. 96. Fontos R. P. Das vitacikke: *The hunt for foreign words in the Rgveda*. Indo-Iranian Journal, 1995. 207–238.; illetve Kuiper válasza: *On a hunt for „possible” objections*. Uo. 239–247. Az árja-kérdés politikai felhangokkal az utóbbi években Indiában ismét napirendre került. Vö. Talageri, S. G.: *Aryan invasion theory and Indian nationalism*. New Delhi, 1993.; Renu, L. N.: *Indian ancestors of Vedic Aryans*. Bombay, 1994.; Frawley, D.: *The myth of the Aryan invasion of India*. New Delhi, 1994.; Choudhury, P.: *The Aryan hoax (that dopes the Indians)*. Calcutta, 1995.

FARKAS ZOLTÁN

Cui prodest...

A posztmodern történetírásról

...azzá válik kinek-kinek az ujja alatt,
amit az éppen gyúrni akar. (Mikszáth)

René Magritte képén a tenger magyarul meghatározhatatlan színű. Valamiféle vihar előtti zöldeskék. A hullámok nem túl magasak, de tarajosak. Az égbolton füstössárgába hajló, fakó bárányszerű felhők. Középpütt, ég és víz között, hatalmas sziklatömb, rajta, mintegy belőle kinőve, sziklavár tornyokkal, bástyákkal: Le Château des Pyrénées. A festményről készült reprodukció egy pár éve megjelent, és azóta több kiadást megért kötet címképe.¹ Maga a könyv egy polémikus és ennek megfelelően kicsit provokatív hangú Einführung (leendő) történészek számára, akikben fölmerülhet a kérdés, hogy pontosan mi is az, aminek a megismerésére törekednek. Idehaza a téma irodalma – néhány honi Don Quijote tiszteletet parancsoló küzdelme mellett is – szűkös: javarészből fordítások. Ezek minősége azonban nem mindig éri el a megkívánható színvonalat, arról nem is szólva, hogy évtizedekkel korábbi álláspontokat és vitákat tükröznek. Ezt előrebecsátva talán érthető, miért nem haszontalan dióhéjba sűríteni Jenkins mondanivalóját, ami után talán arra is választ kapunk, mit jelképez a mozdulatlan sziklatömb a könyv borítóján.

* * *

„A történelem mindig változó és kérdéseket fölvető dialógus (discourse), melynek témája látszólag a világ egy aspektusa: a múlt. Ezt a dialógust a jelenük által meghatározott gondolkodású munkások egy csoportja állítja elő, akik kultúránkban túlnyomórészt fizetett történészek. Ők egymás számára kölcsönösen felismerhető módszerekkel végzik munkájukat, amelyek ismeretelméleti, módszertani és ideológiai szempontból és a gyakorlatban is különböznek. Termékeikkel, miután azok forgalomba kerültek, elvben végtelen számú módon elhetnek vagy élhetnek vissza mások, gyakorlatilag azonban a felhasználás módja összhangban van a bármely adott pillanatban jelenlévő hatalmi tényezők sorával, amelyek a különböző történelemértelmezések helyét kijelölik egy domináns – marginális skálán.”

A kissé ironikus meghatározás kifejtése és az adódó következmények ismertetése előtt a történelem szó jelentését kell pontosítani. A múlt eseményeire és/vagy a múltbeli történetekre, melyekről a források explicit vagy implicit módon szólnak, a múlt szót használjuk. A történész(ek) által megfejtett vagy megtalált és értelmezett dolgok szöveggé rögzített összességét ellenben a történet szóval jelöljük. A

¹ Jenkins, K.: *Re-thinking History*. London – New York, 1994. (1991.) (a továbbiakban: Jenkins 1994.) A könyvről magyarul is jelent meg recenzió: Gyáni G., Klié, 1995/2 14–17.

történelem magában foglalja mindkettőt és sajátos viszonyukat is. A múltat és a történetet határozottan meg kell tehát különböztetni, ez a különbség pedig lényegi. A történelem per definitionem egy dialógus, amelynek témája a múlt, tárgya a jelen, a beszélgetésben pedig a történészek vesznek részt – vagy akiket annak tartanak. A múlthoz források tanulmányozásával közelíthetünk, amiket történészek vagy mások írtak. (Ide sorolhatók természetesen a nem írott források is, amelyek szintén szövegszerű jelentést hordoznak.) Jóllehet a múlt csak egyféle lehetett, a források több olvasatot nyújtanak, mivel a leírás során sokféle kategória(rendszer) alkalmazható, s így a történészek is elvileg végtelen számú módon írhaták le a múltat. A létrehozott történetek a múlthoz képest lényegében azonos minőségűek: egyik sem lehet a múlt valódi rekonstrukciója.

A múltról szóló ismeret szavakon (jeleken) alapul, ezért az első probléma ismeretelméleti. Az alábbi okok miatt nem ismerhetjük meg a múltat:² 1. A múltat senki sem képes egészében megragadni, mert az határtalan, továbbá nagyobbik hányada örökre elveszett, mert senki sem rögzítette. Ezért „tudásunk” csak töredékes lehet. 2. Egyetlen forrás sem vethető össze magával a múlttal, csak más forrás(okkal): hitelessége nem ellenőrizhető, azaz a múltról szóló kijelentések nem igazolhatók. A történet intertextuális konstrukció, és így a történelem tanulmányozása szükségképpen azonos a történetet írók tanulmányozásával. 3. Ha bármely forrás vagy bármely történet összevethető volna is a valósággal, az sohasem lehet maga a valóság, csak konstrukció: „a múlt pedig engedelmesen meghajol az értelmezés előtt”. 4. Az előzőek után paradoxnak tűnhet az állítás, de bizonyos értelemben többet tudunk a múltról, mint az eseményeket megélő, szemlélő vagy leíró emberek. A múltat vizsgáló történész válogat, sűrít és egyszerűsít. Szemlesütve vagy korlátait fölmérve, de mindig meg is változtatja a múltat, hogy jelentést adhasson neki.

Noha a fenti érvek cáfolhatatlanok, következőképpen mindenki el is fogadja őket, a történészek többsége mégsem mond le a történeti igazság ideájáról. Minthogy posztmodern világunkban minden létező csak valamihez viszonyítva létezik, nincs abszolútum, így történeti igazság sincs. Ezért a metodológiai kutatások, amelyek a (nem létező) történeti igazság rekonstrukciójához szükséges helyes történeti módszer kidolgozását célozzák, bár nem fölöslegesek, sohasem járhatnak eredménnyel. Mindazonáltal a gyakorlatban sokféle módszer létezik. Ezek többé-kevésbé különböznek egymástól, közülük azonban egyik sem tarthat igényt a kizárólagosan helyes minősítésre.

Ha nincs egyetlen helyes metódus, amely a (nem létező) igazsághoz elvezetne, akkor a történetbe szőtt ideológia sem ítéltető el, mert ez csak a (szintén nem létező) objektivitáshoz képest jelent múltamisítást. Az egyetlen objektív történet helyett több, nem rosszabb vagy jobb, csak más és más, azonos létjogosultsággal bíró történet van. Ezekben különböző történeti prekonceptiók jelennek meg (idő, bizonyíték, empátia, ok [okozatosság], hatás, kontinuitás, változás) különböző arányban és viszonylatban. Ezekhez a történeti (vagy kevésbé objektíven: történészekhez köthető) prekonceptiókhoz járul(hat)nak az ideológiai prekonceptiók, úgymint: centrum – periféria, alap – felépítmény, domináns – marginális, mentalitás,

² Erről bővebben: Lowenthal, D.: *The Past is a Foreign Country*. Cambridge, 1985. 5. fejezet.

elit, paradigma és így tovább. Az adott helyen és időben domináns történet mindig ideológiamentesnek igyekszik magát föltüntetni.³ Ez azonban mind elméletileg, mint a gyakorlatban tarthatatlan posztulátum. Emiatt a „Mi a történelem?” helyébe a „Kinek az érdekét szolgálja a történet?” kérdést kell állítani. Hiszen a történetet, és így a múltat is a hatalom mindenkori birtokosai hangszerelik. A jövőt pedig azok befolyásolhatják, akik a jelenben meghatározzák a múltat. Más szavakkal: minden osztály vagy érdekcsoport, amely jelenlegi vagy igényelt hatalmát akarja legitimálni, a különböző történetekben kollektív önéletrajzát írja. A történet ezek szerint elmélet, az elmélet ideológia, az ideológia pedig anyagi érdek.

Aki a történetet előállítja, azaz egyéni vagy csoportérdekből ideológiát teremtve (kiszolgálva) a hatalom legitimációs igényét igazolja: a történész. Neki saját értékrendszere, társadalomban betöltött szerepe, szakképzettsége („jólképzett céhbeli”), ismeretelméleti és módszertani felfogása van, munkájáért pedig fizetést kap. Kutat, többnyire oktat és ír. A termék részben általa, részben kiadója által manipulált. (A fogyasztói társadalom néhány kifinomult mesterfogása illusztrációul: a mű terjedelme és formátuma, a megfogalmazás minősége, a képek és ábrák száma, a jegyzetanyag, az ártatlannak tűnő bibliográfia, az appendixek, a piaci bevezetés és utókezelés, recenziós tiszteletkörök stb.) A történet a történész keze alól kikerülve a különböző csoportok érdekeit szolgálja ki, hogy mi módon, azt az elmondottak után fölösleges részletezni.

Az elmélet után nézzük a gyakorlatot. A posztmodern történetírás (a definícióból következően) általában nehezen exportálható árucikk. Magyar nyelven pedig jóformán alig akad ilyesmi. A következő lapot másoltuk mégis ide P. T. (Posztmodern Történetíró) Görög történetéből – nem követendő példaként, hanem elemzés végett.

* * *

„... és az archeológia törmelékei közül bukkan elő az athéni Solón homályos alakja. Ki ez az ember, állítólag egy a hétből? A körülményekhez ügyesen alkalmazkodó politikai kalandor archetypusa? Az átmeneti korok dörzsölt túlélője, akinek még a történelembe is sikerül belopnia magát? Megtollasodott világfi? Keleti monarchák nagyképű kioktatója, aki borközi állapotban pajkos, máskor komolykodó verseket költ, jobbában tragikus, baljában komikus álarcot tartva? Unalmas erénycsősz vagy csörgősipkás hipokrata? Megfoghatatlan figura.

Amit tudni lehet róla, azt Plutarchosból, Hérodotos történetéből és Aristoteléstől tudjuk, ha ugyan ő írta a múlt század végén megtalált Athénaion politeiát. Ők mindannyian jóval a legendás törvényhozó után éltek, „rényeket” pedig az ókorban még valószínűleg nem csak fragmentumokból ismert solóni költeményekből „elemzték ki”. Gyanítható, hogy olvasták azokat a törvényeket, amelyeket a hagyomány solóniként szentesített, jóllehet azok csak részben solóniak; bőven

³ Talán megbocsátható a szerencsés csillagzat alatt született szerző (Jenkins) tájékozatlansága, és ebből fakadó tévedése. Vö: *Történelemelméleti és módszertani tanulmányok*. Szerkesztette Glatz Ferenc. Budapest, 1977. 370.

merítettek az Atthis-irodalomból, elsősorban Androtiónból – no és egymásból. Solónról és törvényeiről szó esik még a IV. századi athéni szónokoknál (főképp családjogi pereknél), sztereotip fordulatként („a törvényhozó”) a klasszikus irodalomban passim, a császárkor hangyaszorgalmú kivonatolónál, valamint a dús képzelettel megáldott Diogenés Laertiosnál. Thukydidésnél még a neve sem fordul elő.

Az athéni állam hatodik fejezetében olvasható, hogy Solón előkelő származású barátai közül többen az eufémisztikusan „teherlerázásnak” titulált politikai mestervágás során mesés vagyonokhoz jutottak. Erről Aristotelés az ötödik és negyedik századi helytörténetekben olvasott, vagy a szóbeli hagyományra támaszkodott. A botrányos ügyet nyilván előszeretettel csócsálták az oligarcha klikkek érdekeit ápolgató szerzők, de a demokrata történetírók sem tudták cáfolni a cáfolhatatlant, csak Solón ügyetlenségét, „jóhiszemű politikai ballépését” vélelmezték. A skandalumról szóló beszámolókat Aristotelés, amikor a költő-államférfi (a testet öltött aristotelési meszon) éthosára hivatkozik, gyakorlatilag ex cathedra hazugságnak minősíti azokból a költeményekből kiindulva, amelyeket, mint Plutarchos is mondja, Solón azért írt, hogy igazolja politikai ténykedését. Ezt a 'forráskritikát' az újkori történészek Wilamowitz klasszikus könyvének árnyékában ellenvetés nélkül elfogadják. Pedig ez az adat punctum saliens a solóni politika értelmezéséhez.

Az elszegényedett (vagy javait politikai tőkére váltó) arisztokrata családból származó Solón az akkortájt megélenkülő távolsági kereskedelem kínálta lehetőségeket kihasználva gazdagodott meg. És nem ő egyedül. A nagybirtokok örökeiből kicsöppent előkelő ifjak alkotják azt az érdekcsoportot, amely a sematikus kétpólusúvá szürkített attikai társadalomban a változó gazdasági környezethez idomulva az ún. athéni demokrácia megteremtője és tulajdonképpeni haszonélvezője lett. Az ő politikai exponensük előbb Solón, majd Peisistratos, az V. században pedig (Periklés haláláig) az Alkmaionidák.

A solóni törvényhozás ezt a réteget szolgálta ki. A cui bono után – egyúttal annak megerősítésére – a hogyanra térünk rá. Előtte azonban, emlékeztetünk arra, hogy Solón nem szórakozottságból került abba a pozícióba, ahonnan érvényesíthette az általa képviselt érdekcsoport politikai akaratát: a politikum minden rafinériája a kisujjában volt. Erről a kissé naivnak tűnő Plutarchos tájékoztat. A Salanis megszerzésében betöltött szerepére és Homéros meghamisítására (mindkét híradás kétes) elég csak utalni. Habár tyrannis-ellenes megnyilatkozásai közzsájon forogtak (például: Kellemes hely az egyeduralom, csak nem lehet belőle kiszállni), és emiatt barátai komolyan neheztek is rá, Solón ügyesen lavírozott a különböző célokért lobbizó 'tanácsadók' között, egyedül vezetve 'erő(szako)t vegyített össze és jogot'. Választási kampánya során kellőképpen többértelmű jelmondatot fogalmazott meg (Az egyenlőség nem szül viszályt!), amit az akkori média-mentes Attikában is sikerrel népszerűsített.

A hatalomra jutott Solón timokratikus alkotmánya a nagy évi jövedelemmel, de földdel nem feltétlenül rendelkező spekulánsok és kereskedők útját egyengette a hatalomba. Az eladósodásból fakadó anomáliákat egyszer s mindenkorra megszüntette, és megtiltotta a gabonakivitelt. Ez egyrészt gyöngítette a földbirtokos arisztokrácia gazdasági és ezen keresztül politikai pozícióit, másrészt élénkítette a

piacgazdaságra kényszerből áttérő gazdaságot. (A gabona [=életszínvonal] a politikai manipuláció egyik leghatásosabb eszköze volt és maradt azóta is.) Ugyanakkor az olaj- és bortermelés hihetetlen aprólékossággal szabályozott exportösztönző támogatása a tengeri kereskedelemben érdekelt réteget és a kézműveseket (pillanatnyilag még) kielégítette. Ugyanígy a külkereskedelem igényeit szolgálta az új pénz-, súly- és mértékrendszerre történő átállás, ami egyben megszabta az athéni külpolitika alapelveit a következő kétszáz évre.

Törvényei megalkotása után (talán nem is önszántából) visszavonult a közéletből (emigrációba kényszerült?), a hatalmat pedig átjátszotta rokonának, Peisistratosnak, akihez korábban gyöngéd szálak fűzték. Peisistratos hatalomra kerülésének körülményei azonban ... ”

* * *

A találomra kiválasztott téma görög idézetekkel tarkítva szolid stílusban is kidolgozható lenne (ötvennyolc lapalji jegyzettel megtoldva) egy quasi-tudományos cikkekcskévé, ám akkor posztmodern jellege kevésbé domborodna ki. Nem az olyan megcsontosodott közhelyeket hiányoljuk, mint például: „merész és előremutató, de alapjában konzervatív reformer”, vagy „a közép-reteget képviselő arisztokrata államférfi”, vagy „a demokrácia megalapítója”, és nem érezzük olyan gondolatpanelek hiányát sem, mint: „Reformjai forradalmat jelentettek, de nem törték meg teljesen az arisztokrácia hatalmát.”, vagy „A forradalmi helyzet nem alakult ki – még.”, vagy „A Solónnal kezdődő és következetes útja végén a demokráciába torkolló fejlődés”. De indoklás nélküli, harsányan magabiztos állítások azért itt is bőven találhatók. Ez a posztmodernre mint olyanra jellemző. A másik általános vonás a bevett terminusok hiánya. A posztmodern gondolkodó és történetíró minden korábbi véleményt fölünyesen és határozottan elutasít, mindent átkomponál saját nyelvére. A posztmodern történetben a bizonyítás helyére a kételkedve fogadott impresszió lép. Hasonlóképp az idő sem létfontosságú elem, hiszen az igazi tárgy az (amúgy szintén megragadhatatlan) jelen, a múlt csak ürügy az aktualizálásra, az alkalmi történetírára.

A tartalom észrevételezéséből kitetszik, hogy P. T. olvasta a modern szakmunkák egy részét (kézikönyvek idevágó fejezeteit, szakcikkeket), talán jóval többet is, mint amennyit a szöveg sejtetni enged. Feldolgozását ezek a tanulmányok mégsem befolyásolták, mert meggyőződése, hogy közülük egyik sem lehet hívebb az övénel. A bevezető retorikai kérdések, megannyi bombaszt, korlátainkat tudatosítják. Figyelmünket ezért P. T. Solónról az ókori beszámolók felé terelgeti, ám a sajnálatosan hézagos antik források részrehajlók. Solón költészete propaganda vagy öngazolás: ezért megrostálendő. Ráadásul a költő csak általánosságban beszél (ami érthető, hiszen költő), konkrétumok nélkül: nincs is nagyon mit rostálni. A verseket citáló Aristotelész (vagy névtelen tanítványa) és Plutarchos tehát már egy legalább egyszer átglyúrt anyagot vehet csak kézbe, mindkettőjük határozott elképzeléssel arról, hogy mit akar belőle formázni. Elég Androtión seisachtheia-értelmezését megnézni ahhoz, hogy kiderüljön, mennyire bizonytalanok ezek a „műelemzések”. Aristotelész teleologikus felfogása alapján építi be alkotmánytörténetébe a Solóntól és másoktól kiollózott „tényeket”. Ebben a felfogásban, mint közismert, az athéni állam

fejlődésének a célja (cél-oka) a szabadság és az ennek megfelelő alkotmány. A leírásban ez a prekonceptió minősíti az eseményeket (progresszív vagy regresszív) és a politikusokat (demokratikus, demokratikusabb, nem demokratikus): így lesz a solóni törvényhozás a demokrácia csírája. Plutarchos, aki többször felhívja a figyelmet bios és histórié lényegi különbségére, gyakorta aktualizálja és idealizálja a hősi múltat, gyakorta anakronizmussal. Hérodotos ritkán említi Solónt, de a Kroisos-logos stílizált bölcsé alaposan felkavarja a hagyományos kronológiát. Az attikai szónokok inkább a hatályos jogról beszélnek, mintsem Solónról, az akkori corpus iuris majd minden rendelkezését neki tulajdonítva. Diogenész Laertios életrajza a hatodik századra vonatkozóan valóban irreleváns, de mint a kultúrhérosszá magasztosult Solón kanonizációjának egyik állomása, érdekes.

A történet kiindulópontjával önkényesen megtett forrásrészlet (Arist. Ath. pol. 6,2-4; vö.: Plut. Sol. 15) az „akadémikus” (más néven: „tanszéki”) történetekből hiányzik: Duenmiller és Wilamowitz múlt századi ítélete ma is elfogadott. A consensus alapja: a Plutarchosnál megnevezettek utódai az ötödik század végén töltötték be jelentős politikai szerepet, és minden bizonnyal akkor találták ki a történetet. E hipotézist erősíti a propagandaízű és retrospektív „palaioplutos”. Még hatásosabb Fine érvelése. Szerinte abban az időben nem volt olyan pénzforgalom, hogy a nagy kölcsönökről szóló hírt igaznak tarthatnók, sem olyan terület, aminek a megvásárlásával vagyonhoz lehetett volna jutni, ha a föld akkori elidegeníthetőségét egyáltalán elfogadjuk.⁴

A szövegrészlet negyedik bekezdése két újdonságot kínál: az első a „javait politikai tökére váltó” kifejezés, ami Plut. Sol. 2,1-nek egyfajta értelmezése, és Finley hatását mutatja, míg a másik (a juss nélküli ifjak) távolról Dubyre emlékeztet.

Ezután egy kis (mindig jóleső) bálványdöntögetés: a plutarchosi anekdotákat felhasználva P. T. a Dikét mindenek fölé helyező békéltető alakját igyekszik sárba rántani – mai áthallásokkal. Az erőltetett aktualizálás érződik a befejezésen is, amely a solóni törvényhozás néhány elemét tagadhatatlanul egyfajta szkhémában, de túlságosan leegyszerűsítve ábrázolja. A zárómondatokból pedig kiderül, hogy P. T. elfogadja a solóni törvényhozás kései, az ókori tradíciót elvető datálását, és egy merész, ám sajnos részletekbe nem bocsátkozó átmenettel néhány bizonytalan forráshely alapján Peisistratos tyrannisiát Solón-működéséhez kapcsolja.

Miért fölösleges az efféle, ötleteket kétségkívül tartalmazó kísérlet? Mert nem tárgyalja, még csak nem is érinti az ún. tudományos, és ezért P. T. számára érdektelen problémákat. Pedig a téma kapcsán bőven adódik nehézség. A leghevesebb vitákat például a hagyományos kronológián kirajzolódó repedés váltja ki, amihez szorosan kapcsolódik a hatodik század gazdaságtörténetének néhány kínos kérdése. Elidegeníthető-e a föld Solón előtt? Ha akkor még nem, mikortól az? Milyen volt a korabeli mezőgazdaság? Mikorra datálható az athéni pénzhasználat kezdete, széleskörűvé válása? Visszavásárolhatta-e Solón az idegenbe eladott athéniaiakat? Ha igen, miből? A kutatás következő nagy kérdésköre maguk a törvények és írásba rögzítésük (az ún. axones – kyrbeis vita), valamint a létrejött alkotmány jellege. Volt-

⁴ Rhodes, P. J.: *A Commentary on the Aristotelian ATHENAION POLITEIA*. Oxford, 1993. 128–130.

e Solón korában vagy korábban tyrannis-ellenes törvény Athénban? Milyen volt a kor politikai morálja? Ez az összetétel akkor még nem volt *contradictio in adiecto*? Milyen volt a negyedik század Solón-képe? Kik voltak az orgeónok? Hová tűntek Solón után a hektémorosok és a pelatések? Miért nevezték a zeugítéseket úgy, ahogy? Hogyan állapították meg a jövedelmeket? Plutarchos egészében ismerte még Solónt, vagy csak citátumokból? Ezek azok az egymásba gabalyodó kérdések, amelyeken töprengeni haszontalan. Ha ezek mai tudásunk szerint nem megoldhatók, akkor be kell vallani az *ignoramust* – és nem kell mindjárt karddal hadonászni.

* * *

De talán ideje lassacskán visszakanyarodni a tengerpartra, a szikláinkhoz, mert ahogy Nemes Nagy Ágnes írja: *„Vizsgálunk kell kékjeinket gyanakvón és fáradhatatlanul, mert becsapjuk magunkat, mert hajlamosak vagyunk rá, hogy saját külön gombfestékeinkkel fessük kékre a világot. Nem azonosak. Nem azonos a festékszín és a világszín.”*

Nem árt tudni, hogy a fent ismertetett történelemfelfogás mögött önmagát hol komolyan (néha túl komolyan), hol ironikusan szemlélő filozófia áll: *„Erkölc nélküliek, sceptikusak, ironikusak és világi szemléletűek vagyunk. Társunk a bizonytalanság. Felzavartuk az igazságot, követtük a nyomát, és mit találtunk? Az igazság egy nyelvi jel. Egy fogalom. Egy önmagára utaló nyelvi alakzat, amely képtelen elérni a jelenségek világát. Szó és világ, szó és tárgy: különálló dolgok maradnak.”*⁵ Körülbelül ez az a posztmodern állapot, amiből a posztmodern történetírás fakad.

A posztmodern legerősebb gyökere az amerikai pragmatizmus, a posztmodern történetírás tudománytörténeti előzménye pedig a világgazdasági válság sokkolta Amerikában előtérbe tolaakvó prezentizmus, bár a posztmodern mindezekben (és még sok egyében) való túljutását hangsúlyozza. De ez az Európát föllármázó filozófia a tradíciók közül csupán egy, nem az egyetlen, nem a többinek a betetőzője vagy zsákutcája. Tagad minden tradíciót, szélsőségesen relatív és skeptikus. Új szofista mozgalom a maga Prótagorásaival és Gorgiásaival – és ámuló-bámuló követőikkel. Nem vagyunk főszakácsok, de anélkül is érezzük, hogy ez a leves ehetetlenül el van sózva, amiért udvariasan, de határozottan visszaküldjük. A posztmodern filozófusok megítélése azonban mások feladata. Számunkra ha egyáltalán marad valami feladat, akkor az a jelenség észlelése, a tény rögzítése és annak a megállapítása, hogy a huszadik század utolsó harmadában, a fogyasztói társadalomban létezik a gondolkodóknak egy kicsiny, de annál hangosabb csoportja, akik ilyen semmisem-az, semmisem-úgy módon gondolkodnak, de rajtuk kívül vannak még mások is, akik nem így gondolkodnak, és nem tudnak arról, hogy gombfestékké posztmodern világban élnek. Konstatálni kell továbbá, hogy ezek a filozófusok egyre nagyobb számban foglalkoznak a hagyományos tudományfelosztást tekintve (ha van még

⁵ Jenkins 1994. 29–30: „We are a-moral, sceptical, ironic, secular. We are partners with uncertainty; we have disturbed truth, have tracked it down and found it to be a linguistic sign, a concept. Truth is a self-referencing figure of speech, incapable of accessing the phenomenal world, world and word, word and object, remain separate.”

ilyen) olyan disciplínákkal, amelyek a filozófiának nem (voltak) részei. Ez persze nem baj, de nyilván vannak olyanok, s miért ne lehetnének, akiknek ez nem tetszik. A többségnek azonban mindegy.

Mindez lehet akár igaz is, de miért fontos ez számunkra? Nos, kíváncsi emberek vagyunk, szeretünk sokféle választ meghallgatni a minket is foglalkoztató kérdésekről. Beszélgethetnénk és el nem unnám, ha a másik nem tagadná a szót, a tudást, meg a valamit-a-másiknak-mondás lehetőségét. És ha a posztmodern alaptónus nem az (általában) lekezelő, (néha) támadó hang volna (a gunyoros mosolyú eironeia és önirónia helyett).⁶ Mivel beszélgetni nem tudunk, csak szemlélődünk. Szemlélődés közben pedig azt tapasztaljuk, hogy a filozófia, amely tagad mindenféle centrumot, minden erejével a centrum felé tör – és nyomul. Néhány „tudományágban” máris domináns, másutt coexistens, emitt éppen csak jelen van. Ez az, ami elgon-dolkodtató.

Felkapott csak a posztmodern, vagy egy tudományos őrségváltás (paradigma-váltás)⁷ jele? Lehet, hogy múltó divatnak bizonyul, de a váltásra törekvés jegyeit hordozza magán. Az alapokra kérdez rá. A meglévő paradigmát (a korszerűtlen tudományt) és eredményeit nem fogadja el. Ez leginkább a jegyzetekben és a bibliográfiákban szembeötlő. A máshonnan érkező kritikákon nagyvonalúan siklik át, vitatva az éppen adott „másik oldal” megjegyzéseinek elvi alapját. A posztmodern gondolkodók egymást idézik, és csak saját paradigmán belül fölmerülő kérdéseket vitatnak meg, általában szintén egymás között; elfogadott állításaik is egymásra épülnek. A mozgalom saját kiadókka-l és folyóiratokkal rendelkezik – képviselői pedig sokat publikálnak: az ismertebbek máris könyvtárakat írtak össze. (Magyarországon a tendencia hasonló. Könyvtárak nélkül.)

A történelmet illetően⁸ ez a változás, ha bekövetkezne, vajon azt jelentené, hogy a történettudományból és a történetírásból publicisztika válik? Üdvös leend e változás az ókortörténetre, hiszen nem kell évtizedeket „pazarolni” a holt nyelvekre, hanem boldog-boldogtalan művelheti a posztmodern ókortudományt. Megfeledezhet a szakirodalomról, szelektálhat a forrásokból, nem kell kéziratokkal meg effélékkel bíbelődnie. Elég az élénk fantázia, néhány kapós téma, máris lehet allegorizálni. Hogy ez az udvari történetírás bértollnokság, hogy ez Klió szolgálóvá alacsonyítása? Oda se neki. De hát ki fogja megvenni ezeket a talmi történeteket? Nyilván a törzsvásárló, és akit sikerül az árukapcsolással megtéveszteni. Idővel azonban az ilyen, az elején-tudom-mi-a-vége tanmesék egyszerűen unalmas történetekké válnak. Már csak az tűnik nehezen érthetőnek, hogy ha valaki a jelenről akar beszélni, akkor miért nem a jelenről beszél? Ha pedig valaki a múltról akar beszélni, akkor próbálkozzék pártatlan maradni. Ha már objektív nem lehet. És birokra kelhet a szavakkal is. Mármost a megőrzött szavakkal.

⁶ Lásd Jenkins (et al.) veszekedésé durvult vitáját Eltonnal. (Szinte kihallatszik a lapokról az emelt hang.) Elton, G.: *Return to Essentials*. Cambridge, 1991., illetve Jenkins, K.: *On „What is History?” From Carr and Elton to Rorty and White*. London – New York, 1995.

⁷ Vö: Kuhn, T. S.: *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago, 1970. = A tudományos forradalmak szerkezete. Budapest, 1984.

⁸ A posztmodern történetírás egymondatos értékelését lásd Stanford, M.: *A Companion to the Study of History*. Oxford (UK) – Cambridge (USA) 1995. (1994.) 167.

Amit a tarolás után Jenkins kínálni tud: ocsú drágán. Minden történésznek újra végig kell gondolnia (re-thinking), mit csinál, miért csinálja azt, amit, és miért úgy, ahogy. Ehhez azonban, úgy véljük, nem kell „állapotba kerülni”. Vélekedésünkben megerősít bennünket az a tény, hogy mindig akadt reflexív hajlamú történész, régente csakúgy, mint manapság. Bízunk az időre, hadd döntse el, hogy ez a Jenkins (és mások) kínálta szikla a tenger fölött vajon egy felfújtt léggömb csupán a gondolkodás történetében, egy mintha-szikla, vagy valódi. Ha az, bele kell zuhannia a vízbe, lehet, hogy még jókora hullámokat is kelt a csobbanáskor, majd mégis lassan elmerül, hogy más szikláknak adjon helyet. Netán akkorra ez a tömb, hogy a fenéken megülve egy része látható marad, mint sziklazátony különös várával, tornyostul? Én mindenesetre kétlem.

HOFFMANN ZSUZSANNA

Földtulajdon az ókori Rómában

Földbirtokviszonyok¹ a korai köztársaság korában

Róma történetének kezdetén városállam, melynek népessége zömében földműveléssel foglalkozik. A római jogtörténet szerint az ingatlan magántulajdont a földközösségi tulajdon előzte meg. A hagyomány Romulusnak tulajdonítja a földmagántulajdon bevezetését, aki minden polgárnak két-két *iugerum* (0,5 ha) földet adott magántulajdonként (*heredium*).

Ugyancsak a föld magántulajdona szolgált alapul Róma legrégebbi alkotmányának is. Ezt az alkotmányt a hagyomány a hét király egyikének, Servius Tulliusnak tulajdonítja,² ő volt az, aki a lakosságot a földtulajdon alapján öt vagyoni osztályba sorolta. Az első osztálynak legalább húsz *iugerum* (5 ha) földje kellett, hogy legyen. A serviusi besorolás határozta meg katonai kötelezettségeket is, vagyis minden polgár vagyoni helyzetének megfelelő fegyvernemben katonáskodott, fegyverzetét ki-ki maga volt köteles kiállítani. A földtulajdon birtoklása Rómában tehát jog és egyben kötelezettség is. Nincstelenek nem katonáskodhattak. A római polgár (*civis*) mint földműves (*arator*) és mint katona (*miles*) is meg kellett, hogy feleljen az elvárásoknak.

A háborúkban megszerzett földterületek egyenlőtlen elosztása érzékenyen érintette a parasztságot. Az agráregyensúly felborulásának a döntő oka azonban a homályos eredetű foglalási jog, a *ius occupationis*. Rómában eredendően kétféle földtulajdont különböztettek meg: 1. magántulajdonban lévő föld (*ager privatus*); 2. közföld (*ager Romanus v. publicus*). A közföldök tulajdonosa a *populus Romanus*,³ illetve az állam, így ezek a földek a közjog védelme alatt álltak. Az volt az általános gyakorlat, hogy a rómaiak a meghódított itáliai területeken a földek kétharmadát meghatározott feltételek mellett meghagyták a legyőzötteknek, egyharmadát pedig közföldre nyilvánították. Az így állami tulajdonná lett földekhez hozzácsatolták még a gazdátlanra vált területeket, illetve a végrendeletileg az államnak juttatott parcellákat is. Az *ager publicus* művelt és nem művelt részekből állt, hasznosítása többféle lehetett, kiosztották egyeseknek, vagy telepes csoportoknak (*colonia*), illetve eladták, vagy bérbeadták. A bérelt parcellák árverés útján lettek gazdára, és továbbra is állami tulajdonban maradtak, a kiosztott vagy eladott földek ellenben magántulajdonná váltak. A nem művelt részekben lehettek erdők, közlegelők, ill. ezekből hasítottak ki parcellákat a szentélyek részére. A megmaradt területekből foglalás útján lehetett részesedni. Ennek lényege, hogy a jelentkező bizonyos évi adó fejében (egy tized, ültetvények esetében egy ötöd) akkora területet vehetett művelés alá

¹ A kérdéskör legújabb összefoglalását lásd: Flach, D.: *Römische Agrargeschichte*. München, 1990. (a továbbiakban: Flach)

² Lásd: Dion. Hal. Servius Tullius reformjai. Római Történeti Chrestomathia 16. (Tankönyvkiadó)

³ Lásd: Zlinszky János: *Ius publicum. A római közjog*. Budapest, 1994. 130 skk.

visszavonásig, amennyit bírt. Az állam megmaradt tulajdonosnak, a földet csupán birtokba adta a foglalónak, a tulajdonosi jogát a tulajdonos (elvben!) bármikor érvényesíthette. Az idők folyamán azonban a foglalások egyre inkább elveszítették eredeti jellegüket, és mindinkább közeledtek a teljes jogú tulajdonhoz. Ennek egyik oka a foglalási jog védelme lehetett, másik, hogy ezeken a földeken az állam tulajdonjoga formális, főként a gazdag patríciusok ellenében alig realizálható volt. A nagybirtokosok gyakorlatilag ezeket a területeket beolvasztották a magánbirtokba, eladták, pénzkölcsönökkel terhelték meg, elzálogosították, hozományba adták stb. A számos visszaélés teljes tulajdonjogi káoszt eredményezett. Ez a zűrzavar minden olyan esetben nyilvánvalóvá vált, valahányszor az okkupált földek felosztását célzó törvényjavaslatot fogadtak el. Ez a gyakorlat eredményezte a nagybirtok kialakulását. A nagybirtokosok egyre több földet foglaltak, és az állam tulajdonosi jogát velük szemben még akkor sem tudta érvényesíteni, ha az adót sem fizették ki. A hannibáli háborúk után (Kr. u. 2. sz.) egyre dinamikusabban fejlődött a nagybirtok.⁴ Közismert tény a történetíró Livius közlése, aki arról tudósít, hogy a római lovagok milyen erőszakosan követelték vissza Kr. u. 200-ban az államnak adott kölcsöneiket, hogy élhessenek a kedvező fölvásárlási lehetőséggel.⁵

Agrárviszonyok a köztársaságkor második felében

A Földközi-tenger keleti és nyugati medencéjének meghódítása nyomán bekövetkezett gazdasági és társadalmi változások jelentősen kihatottak a római parasztságra is. A birodalom területe több mint tízszeresére nőtt, töménytelen hadizsákmány, kincs és rabszolga özönlött be Itáliába. Az állam vezetése átment a senatorok kezébe, továbbá jelentős volt a pénzarisztokrácia ténygerése a földművesek rovására. A születési arisztokrácia helyét a *nobilitas* vette át. A lovagok egyértelműen a pénzügyletek felé fordultak, míg a senatori arisztokráciának ezt törvény tiltotta,⁶ így ők tőkéjüket továbbra is földbirtokba fektették.

Az említett változások eredményeként növekedett a nagybirtok és ezzel együtt a földjüket vesztett parasztok száma is. A nagybirtok részben felvásárolta a tönkrement kisbirtokokat, másrészt okkupálta a közföldeket. Az állami földek a senatori arisztokrácia kezén voltak. A legjobb földeket, Róma szűkebb körzetét, Latiumot, a maguk és híveik számára tartották fenn, a telepéseket távolabbra küldték. Ezt bizonyítja például, hogy Kr. e. 218 és 169 között kizárólag észak- és dél-itáliai coloniákat hoztak létre. A Rómától számított 70–100 km-es körzetet a nagybirtok uralta, de ezek a földek nem mindig egy tagban voltak. Crassusnak, a köztársaságkor egyik leggazdagabb emberének a földbirtokát 25 ezer *ingerumra* (250 km²) becsülik.

A nagybirtokok sok kisebb birtokot kiszorítottak és tönkretettek, azonban a legveszedelmesebbnek a csillapíthatatlan földéhség bizonyult. A gátlástalan

⁴ Bővebben lásd: Maróti Egon: *Az itáliai mezőgazdasági áruteremtés kibontakozása*. Budapest, 1981. (a továbbiakban: Maróti)

⁵ Liv. XXIX. 16., 1–3. A római állam szorult helyzetében földdel törlesztette a lovagok kölcsöneit.

⁶ Lex Claudia Kr. e. 220.

földfoglalás tette szükségessé a törvényi szabályozást, így elsőként a Licinius–Sextius-féle törvény maximálta a közföldből bérelhető föld nagyságát. (Kr. e. 367-ben egy polgár a saját részére 500, két felnőtt fia részére további 500 *ingerum*ot bérelhet). A földekből egyeseknek túlságosan sok, másoknak semmi sem jutott, jellemző például, hogy 169 után szünetelt a telepítés, ugyanis elfogytak a közföldek.

Mit is jelentett a rómaiak számára a föld? Mindenekelőtt jelentette a tekintélyt, a társadalmi súlyt, rangot, anyagi eszközöket, továbbá ez tette lehetővé a nobilitas számára az államvezetésben való tevékeny részvételt, ugyanis Rómában a magasabb hivatalokat nem fizették, ugyanakkor sok kiadással jártak, főként a választások. A földművelés az ókori Rómában ugyanakkor általános elismertségnek örvendett, egyfajta arisztokratikus értékrendet őrzött, a „derék földműves, jó gazda” minősítés nagy elismerésnek számított. Gellius közlése szerint,⁷ aki elhanyagolta vagy rosszul művelte a földjét azt megbüntették, illetve bolondnak tartották, ilyen esetekben a bérleti jogot vissza lehetett vonni. A római nagybirtokosoknak a rentábilis gazdálkodáshoz agrár-szakirodalom is rendelkezésre állt.⁸

A kisbirtokosok másik nagy ellensége a rabszolgamunka volt.⁹ A 2. században rohamossá vált a rabszolgák beáramlása Itáliába, ezek ráadásul fejlettebb, orientális államokból jöttek, zömük rendelkezett szakértelemmel. A másik nagy előnye a rabszolgaságnak, hogy nekik nem kellett katonáskodniuk, így a nagybirtok számára nagyon vonzó munkaerőnek bizonyultak.

A Kr. e. 1. században Beloch adatai szerint Itália népessége 4,5 millió, a mezőgazdaság munkaerő-szükséglete 1,2 millió, ugyanakkor a rabszolgák száma 1,5 millió.¹⁰

A neves agrárszakíró, az idősebb Cato szerint, 85 hektár szántót, amelyből 25 szőlő, 60 pedig olajültetvény, két rabszolgacslád és 25 nőtlen rabszolga művel, ugyanez 17 római parasztcsaládot tarthatna el (kb. 68 ember!).¹¹ A fentiekben vázolt jelenséggel összefügg a köztársaságkor végére jellemző népességsökkenés.

A szabad parasztok számára legyőzhetetlen rivális az olcsó rabszolga-munkaerő. A nagybirtok témyerésének a gazdasági következményeken túl társadalmi kihatásai is voltak. A nincstelenné vált parasztok polgárjoguk áruba bocsátása céljából a városba özönlöttek, ill. új foglalkozások felé fordultak, mint például a kereskedelem. Ebben az időben két újabb kategória tűnt fel a földművesek között, a bérlő (*politer*), valamint a napszámos (*mercennarius*).¹² Az előbbi kis parcellát kap a nagybirtokostól művelésre, bizonyos évi terményhányad fejében. Ez a hányad Cato szerint jó földön minden 8., közepesen minden 7., a rosszon minden 6. véka. A napszámosok olykor

⁷ Lásd: Gell. *Noctes Atticae* IV. 12. vö. Varro: *Rerum rusticarum* I. 2,8 és Columella I. 3,1.

⁸ A karthágói Mago mezőgazdasági szakmunkáját, fontosságára való tekintettel a senatus lefordíttatta latinra, illetve a római szakírók, Cato, Varro és Columella írásai.

⁹ Nagybirtokokon először a karthágóiak alkalmaztak nagy tömegben rabszolga-munkaerőt, a módszert tőlük vették át a rómaiak. Vö. még Maróti 36 skk.

¹⁰ Lásd Frank, T.: *An economic history of Rome* (2). New York, 1962. 205. (a továbbiakban: Frank 1962.); Beloch: *Bevölkerung des Griechische-Römische Welt*. 347 skk.

¹¹ Cato X. 1., XI. 1. vö. Varro II. 10.

¹² Cato V. 4. vö. Maróti 189 skk.

tömegesen szerződtek idénymunkára, illetve a veszélyesebb, egészségtelenebb feladatokra Cato is ezeknek az alkalmazását tanácsolja a rabszolgák helyett.¹³ Meglepő, hogy hosszú katonai szolgálat is néha arra indította a parasztokat, hogy megváljanak földjüktől. (Kr. e. 100-ig ugyanis vagyontalan nem lehetett katona!).

Kísérletek a parasztság megmentésére 133 előtt

A kisbirtokosok megmentését célozták a colonia-alapítások,¹⁴ illetve a földműveseket védő törvények. A telepítési tevékenység Róma egész történetén végigvonul. A meghódított területek stratégiaiul fontos pontjain azonnal coloniát alapítottak védelmi célzattal, ezek mintegy előbástyaként funkcionáltak. Kr. e. 202-ig ilyen telepeket kizárólag a tengerparton létesítettek, mindkét oldalon. Ezek lélekszáma először 300 fő, később több; ez eredetileg hadiszolgálatnak minősült. A Latiumon kívüli területek védelmére Róma latin népeket küldött ki, ezek nagyobb lélekszámú telepek voltak. A telepítést az állam indította és vezette, s mindig törvénnyel történt. A telepítési jog a népgyűlésé, ahol a consul vagy a néptribunus tett javaslatot,¹⁵ a senatus előzetes jóváhagyásával (ez volt a gyakorlat a Gracchusok fellépéséig). A telepeseket önkéntes jelentkezés vagy toborzás útján gyűjtötték össze egy bizottság irányításával. A telepek nagysága, illetve az ottani parcelláké változó. Ennek pontos felmérését az *agrimensorok* (földmérők) végezték.¹⁶ Csak a művelt részeket osztották fel, mégpedig sorsolással (katonai jellegű bevonulás, vallásos szertartások melletti felavató, sorsolás, átirások következtek). Az itt kiosztott parcellák a telepes teljes jogú tulajdonává váltak. A telepítés különösen élénk a 2. század elején. 197–177 között például 18 római és 5 latin jogú colonia létesült. Erre az időre esik a senatus nagyarányú földosztó tevékenysége is (az egyéni földosztás a telepítéshez hasonló módon zajlott), így például Scipio Africanusnak, Karthágó legyőzőjének minden katonája földet kapott. 173-ban a Pó völgyében került sor földosztásra, ahol elsősorban római polgárok jutottak földhöz. Telepítések főként Észak- és Dél-Itáliában, Campaniában és Eturia déli részén történtek. A Licinius–Sextus-féle törvény arra is kitér, hogy a birtokos köteles bizonyos számú szabad embert tartani munkafelügyelőnek, továbbá, hogy a közlegelőkön 100 nagy

¹³ Hasonlóan vélekedik róluk Varro is: „Mindezekről az a véleményem, hogy az egészségtelen helyeket hasznosabb bémunkásokkal műveltetni” (I. 17., 3.) Varro a saját rabszolgák kímélését is indokként említi.

¹⁴ Lásd: Velleius Paterculus: *Róma története*. I. 14.; vö. még: Salmon, E. T.: *Roman colonisation under the republic*. London, 1969.; Schneider, H.-CHR.: *Das problem der Veteranenversorgung in der späten römischen Republik*. Bonn, 1977.; Keppie, L.: *Colonisation and veteran settlement in Italy 17–14 B.C.* London, 1983.

¹⁵ Gracchus karthágói colonia-alapítási javaslatának betervezője, tribunustársa, Rubrius, ez a törvény a Lex Rubria.

¹⁶ Lásd: *Corpus agrimensorum Romanorum*. (rec. C. Thulin) I/1. Lipsiae, 1913. A téma részletes feldolgozását lásd: Dilke, O. A. W.: *The Roman Land Surveyors*. Mewton Abbot, 1971.; Hinrichs, F. T.: *Die Geschichte der gromatischen Institutionen*. Wiesbaden, 1974.

és 500 aprómarhánál többet nem tarthat.¹⁷ A birtokosok vajmi keveset törődtek a törvénnyel – ha hinni lehet a híradásoknak, maga a törvény megalkotója is 1000 *iugerum*ot bérelt a fiával.

Kr. e. 232-ben Gallia egy részén, Picenumban Flaminius néptribunus tett kísérletet földosztásra, de eredménytelenül. Történtek kísérletek a földosztásra az előkelők részéről is, így például Laelius, Scipio Aemilianus barátja 140-ben előterjesztett egy javaslatot arra vonatkozóan, hogy az okkupált földek egy részét osszák fel a nincstelenek között. Javaslata azonban a nagybirtokosok ellenállásán megbukott, illetve visszavonta, amit a *Sapiens* (Bölcs) melléknévvel honoráltak neki.

A földkérdés 133 és 31 között

T. Gracchus agrárreformja első lépésként felújította a Licinius-féle törvényt, megszüntette az adót, és a földet a birtokos teljes jogú tulajdonába akarta juttatni.¹⁸ A reform értelmében az 500 *iugerum* feletti részt 30 *iugerum*os parcellákban a földnélkülieknek kívánta kiosztani, amely után adózni kell, de elidegeníteni nem lehet. A bizottság bizonyos bíraskodási jogkört is kapott (első ilyen eset!) a földek jogi határainak megállapítása céljából. Vállalkozásuk azonban szinte lehetetlennek bizonyult. A helyzet kilátástalanságát még tetőzte T. Gracchus erőszakos halála. Sérelmet szenvedtek a szövetségesek is, mivel a mértéken felül bérelt földek visszavétele őket is érintette, ám nekik nem osztottak földet. Scipio Aemilianus védelmébe vette a szövetségesek ügyét, az ő javaslatára 129-ben elvették a bizottságtól a bíraskodási jogkört és Sempronius Tuditanus consulra bízta, aki inkább az illírek elleni hadjáratot választotta. A földosztó bizottság munkáját azonban sikerrel gátolta, végül lehetetlenné tette az ellenzék gáncsoskodása.

C. Gracchus földreform kísérlete

Nagy politikai gyakorlat, éleslátás, körültekintés jellemezte a reformert, emellett kitérő szónok is volt. A hagyomány szerint 17 törvényjavaslatot terjesztett be, amelyekben megpróbálta képviselni a kisbirtokosok, a szövetségesek és a lovagok ügyét egyaránt. Visszaállította a földosztó bizottságot, bíraskodási jogkörével együtt. Őt azonban elgáncsolta a senatusi opposíció a colonia alapítási javaslata kapcsán. Az ellene felbérelt hivatali kollégája, Livius Drusus túllícitálta Gracchus javaslatát, és elhódította annak híveit. Bár C. Gracchus 70 nap alatt megszervezte a karthágói coloniát, a következő évre nem hosszabbították meg hivatalát. L. Opimius consul rendkívüli teljhatalmat kapott a válság rendezésére, érvénytelenítették Gracchus colonia alapítási javaslatát, aki maga is áldozatul esett Opimius akciójának.

¹⁷ Appianos: B. C. I. 8.

¹⁸ Plut. Tiberius Gracchus (*Párhuzamos életrajzok*), vö. még Bringmann, K.: *Die Agrarreform des Tiberius Gracchus. Legende und Wirklichkeit*. Frankfurter Historische Vorträge Heft 10, 1985.

A Gracchusok reformjainak a mérlegét a 125. évi census illusztrálja,¹⁹ eszerint ugyanis az öt évvel korábbihoz viszonyítva a népszámlálás 76 ezerrel több polgárt regisztrált. (Leszámítva a természetes szaporulatot és az esetleges manipulációt, kb. 60 ezerrel nőtt a lélekszám!) Ez a 60 ezer polgár körülbelül 375 ezer hektár földet kapott. A parasztság erősítése mellett a másik cél a nincstelen tömegeknek a várostól való távol tartása, valamint a katonai utánpótlás biztosítása volt. A reform azonban megkésett, a nagybirtok tényerése már túlságosan előrehaladt.

A földreformok további sorsa

121-től kezdődően lényegében elindult a Gracchusok reformjainak a felszámolása.²⁰ Ennek értelmében felfüggesztették a kiosztott földek elidegenítési tilalmát. 118-ban minden további földosztást megtiltottak. 111-ben eltörölték a földért fizetendő adót.²¹ 109-ben L. Marcius Philippus kísérletet tett a 111. évi agrártörvény bizonyos pontjainak hatálytalanítására, és megfogalmazta híressé vált mondatát: „Nincs a római államban kétezzer ember, akinek vagyona volna.”²²

Marius hadseregreformjának köszönhetően a földigénylők között megjelent a kiszolgált katona is. Apulcius²³ a 103-ban beterjesztett javaslatával Marius veteránjainak akart kedvezni, akik Jogurtha ellen harcoltak. A katonákat Africa provinciában telepítették le, egyenként 100 *ingerumos* parcellákon. 100-ban újabb két javaslattal állt elő, amelyekkel Szicília, Görögország, Makedónia, másrészt Gallia Pón túli területein akart coloniákat létesíteni, és a telepesek közé szövetségesek felvételét is javasolta.

Kr. e. 91-ben Livius Drusus terjesztett be törvényjavaslatot itáliai, illetve szicíliai telepekről.²⁴ Ennek érdekében létrehozott egy tíztagú bizottságot, amelynek maga is tagja volt. „A nép örült a coloniáknak – írja Appianos²⁵ – de nem örültek a nagybirtokosok ...” Drusus megsértett egy consult, sőt magát az alkotmányos gyakorlatot is. Vizsgálat alá vették törvényeinek érvényességét, majd hatályon kívül helyezték azokat.²⁶

Sulla telepítéseinek köszönhetően 120 ezer veterán kapott földet, azonban ezek a földek rövid időn belül beolvadtak a nagybirtokba. A következő javaslat Servilius

¹⁹ Frank 1962. 131 skk.

²⁰ Frank, T.: *Economic survey of ancient Rome*. I. New Jersey, 1959. 247–253.

²¹ A 111. évi *lex agraria*: CIL I. 2 585., 458., Bruns 11. sz. magyarul lásd: Római Történeti Chrestomathia 96.

²² Cic. *de off.* II. 73.

²³ Tomasz Jenő: *Római földkérdés*. Parthenon, 1943. 70 skk. (a továbbiakban: Tomasz)

²⁴ Florus (II. 5.) a következőképpen ír róla: „Drusus az égen és pocsolyákon kívül semmit sem hagyott maga után földosztás céljaira.”

²⁵ App. B. C. I. 36.

²⁶ Törvény (Lex saturna) tiltotta ugyanis, hogy különböző tárgyú törvényjavaslatokat ugyanazon népgyűlésen megszavaztassanak. Cicero szerint (*leg. agr.* II. 14.): egyetlen sorral törölték ki a római törvények közül, ti. Drusus törvényeit.

Rullus nevéhez fűződik, a háttérben Caesarral és Crasusszal.²⁷ A javaslat szövegét Ciceróról ismerjük, aki hevesen támadta azt, a népet pedig arra buzdította, hogy ne menjen a coloniába.²⁸ Végül Rullus visszavonta javaslatát.

A még mindig megoldatlan földkérdéssel Caesar foglalkozott 59-ben, ő főleg a három és többgyerekesek, illetve Pompeius veteránjainak földhöz juttatását akarta először megoldani.²⁹ Caesar óvatosan adagolta javaslatát a senatusnak, programjába belevette ugyanis a római nobilitas legféltettebb kincsét az *ager Campanus* és az *ager Stellatus* is.³⁰ Caesar javaslatának eredményeként 20 ezer többgyerekes és 40 ezer veterán jutott földhöz.

Caesar 46-ban beterveztett földosztási javaslata elsősorban galliai veteránjainak földhöz juttatását célozta. Ezeket Caesar szételepítette, elkerülendő a lázadást, illetve hogy a szomszédos birtokosok között ne keltsenek ellenérzéseket.³¹ A fellázadt légiónkhoz intézett beszédében Caesar (47-ben) említette ezt a földosztási tervét: „Egy darab földet is adok majd mindegyikőtöknek ... de nem úgy mint Sulla, hogy mástól veszem el a birtokot, és a megajándékozottakat a megraboltakkal egy városba terelem össze ... hanem úgy, hogy az állami földet osztom fel és odaadom a saját birtokaimat is, ahol még hiányzik, ott vásárolok ahhoz földet.”³² Caesar a veteránokon kívül letelepített még 80 ezer embert. Első javaslata nem valósult meg, a második pedig halála miatt befejezetlenül maradt. A következő földtörvényjavaslatok 44-ben keletkeztek, és M. Antonius és Cornelius Dolabella nevéhez fűződnek, de rövidesen mindkettőt hatálytalanították.

A triumvirek telepítési politikájának köszönhetően földhöz jutott még 80 ezer polgár. (Sex. Pompeius leverése után 20 ezer, az actiumi csata után pedig 60 ezer.)³³ Ezek a frissen földhöz jutott polgárok azonban már nem váltak igazi földművesekké, és ugyancsak sikertelen maradt a földműves réteg vagyontalanokkal való pótlásának kísérlete is.

Birtokviszonyok a császárkorban

A gazdasági élet alapja továbbra is a földművelés maradt.³⁴ Jelentősen kiterjesztették a termőterületeket, Észak-Afrika, Gallia, Britannia és Germánia egyes részeire. A 2. században a birtokállomány zöme nagybirtok volt,³⁵ amely főleg rabszolgamunkára épült, azonban ezt a formát már kezdte kiszorítani a colonus-

²⁷ Tomasz 74 skk.

²⁸ Cic. *leg. agr.* II. 15.

²⁹ Dio Cassius 38., 1.

³⁰ Cic. *ad Att.* II. 16.

³¹ Suet. *Caesar* 38.

³² Appianus B.C. II. 94.

³³ A földosztás miatti elkeseredett hangulathoz lásd: Hoffmann Zsuzsanna: *A Dirae mint carmen magicum*. Acta Ant. et Archeol. Univ. Szeged Suppl. II. (1979) 17–23.

³⁴ Frank 1962. 347 skk.; Flach 82 skk.

³⁵ Flach 82 skk.

rendszer.³⁶ A 2. században már érezhető a provinciák gazdasági emelkedése, amely hátrányosan hatott vissza Itáliára. A fejlődés elsősorban területi terjeszkedésben látszik. A rabszolgamunka jelentőségének csökkenésével válságba került a nagybirtokrendszer. Ez a változás arra kényszeríti a nagybirtokot (főként a provinciákban), hogy átálljon a colonus-rendszerre.

A colonus a földet 5–6 évre bérelte, a termés egyharmada-egyötöde fejében. Ezenfelül évenként 6–12 napi munkaszolgálatral is tartozott. A colonusok szolgáltatásait a conductor ellenőrizte, egyben ő volt a birtok kezelője is. Ez a változás a császári birtokokon kezdődött el, és innen terjedt át a magánbirtokokra is. A 3. században tovább folytatódott a rabszolgamunka hanyatlása, a helyzetet súlyosbította az anarchia és a katonacsászárok uralkodása. A szabad termelő lakosság függő helyzetbe került. Diocletianus adórendszere a szabad költözködést is korlátozta. Constantinus egyes tartományokban megtiltotta a szabad költözködést, amit utódai az egész birodalomra kiterjesztettek. Az elhagyott földeket kényszerbérlet formájában a szomszédos birtokosokkal műveltették bizonyos adófizetési kötelezettség mellett. Ebben a válságos helyzetben a szabad földművesek számára megoldásnak tűnt, hogy egy-egy nagybirtokos védelméhez folyamodjanak, ez a *patrocinium*. Ellenszolgáltatásként átengedték birtokuk tulajdonjogát, vagy a termés bizonyos hányadát.

A római köztársaság korából kb. 40 földtörvényjavaslatról tudunk, köztük mindössze 1–2 olyan van, amit consul terjesztett be. Ez a tény jól illusztrálja azt az érdektelenséget, amellyel a senatus viseltetett a parasztság helyzete iránt. Ezek a javaslatok mindig az elé a testület elé kerültek, ahol legkönnyebben lehetett azokat agitációs célokra felhasználni. A helyzet a császárkorban még kilátástalanabb, amikor a szabad földművelők gazdasági függőségéhez különböző mértékben személyi függés is társult (*colonatus*, *patrocinium*). Ezzel egyre inkább közeledtek a középkori parasztság feudális függéséhez.

³⁶ A colonusok helyzetére vonatkozó forrásrészleteket (magyarul!) lásd: Római történeti Chrestomathia 224., 237., 255–256.

A Vörös-tenger körülhajózása Alexandriától Indiáig

„Hajózni kell, élni nem kell!” – kiáltotta Gnaeus Pompeius Plutarchos leírása szerint, amikor a heves szélviharban a gabonaszállító hajók kapitányai vonakodtak elindulni. Márpedig Rómának égetően szüksége volt gabonára, hiszen a várost éhínség fenyegette. A tengeri kereskedelem igen fontos szerepet játszott a római birodalom gazdasági életében, s a mindennapi élethez szükséges gabonán kívül egyre bővült a behozott áruk köre, különösen azután, hogy Kis-Ázsia, Szíria és Egyiptom meghódításával Róma kapcsolatba került a Kelettel, s így a császárság első két évszázada a keleti kereskedelem fellendülésének időszaka volt. Megnőtt az igény a különleges fűszerek, illatszerek, drágakövek és egyéb luxuscikkek iránt. Augustus ugyan minden erejével azon volt, hogy megőrizze az ősi erényeket, de a korszellem ellen nem sokat tehetett. Az id. Plinius a Kr. u. 1. század közepén arról panaszkodott, hogy évente körülbelül 50 millió sestertius áramlik Indiába az onnan hozott árukért.¹

A rómaiak a punoktól, illetve a görögöktől tanulták meg a hajóépítés fortélyait, s először főleg hadihajókat építettek, melyeket evezősök működtettek, de kedvező szél esetén a vitorlákat is felhúzták, a kereskedelmi hajók viszont szinte kizárólag vitorlások voltak. Augustus uralkodásától kezdve egyre nagyobb hajókat építettek a gabonaszállítások lebonyolítására, átlagosan 7–800 tonnásak lehettek, és utasokat is szállítottak. (Egy ilyen vitte Pál apostolt is fogolyként Rómába). A partmenti szállításra használt hajók kisebbek voltak, mintegy 100–200 tonnásak.

Az egyiptomi gabonaszállító hajók és általában az értékesebb rakományok nem Róma kikötőjébe, Ostiába érkeztek, mert az a Tiberis iszaposodása miatt veszélyes volt a kereskedelmi hajók számára, hanem Puteoliba. Itt Augustus császár hatalmas raktárakat is építtetett. Puteoli volt tehát a célállomása az alexandriai és szíriai hajórakományoknak, s egyben fontos elosztóhely a provinciákba irányuló kereskedelem számára.²

¹ Naturalis historia. VI. 101.

² A keleti kereskedelemre vonatkozó szakirodalom igen gazdag. Az egyik legfontosabb és sokat idézett mű Warmington, E. H.: *The commerce between the Roman Empire and India*, mely először 1928-ban jelent meg. A jegyzetekben szereplő lapszámok az indiai kiadásból származnak. Delhi, 1974. (a továbbiakban: Warmington). Az újabb irodalomról is tájékoztat Raschke, M.: *New studies in Roman commerce with the East*. In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. II. 9. 2. Berlin, 1978. 604–1361. Az ókori hajótípusokról ad áttekintést Höckmann, Olaf: *Antike Seefahrt*. München, 1985., illetve Lionel Casson egyik legújabb könyve, *Ships and seafaring in ancient times*. London, 1994. A speciális indiai hajótípusokkal foglalkozik Dieter Schlingloff: *Indische Seefahrt in römischer Zeit* című tanulmányában. In: *Zur geschichtlichen Bedeutung der frühen Seefahrt. Kolloquien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archeologie*. Bd. 2. München, 1982. 51–85., illetve Gopal, Lallanji: *Art of shipbuilding and navigation in Ancient India*. Journal of Indian History. 1962. 40. 313–327. Érdekes és egyedülálló adalék az indiai kereskedelemhez az a néhány éve a bécsi papiruszgyűjteményből előkerült, a Kr. u. 2. századra datált töredék, amely két hajós

Róma keleti kereskedelmében Alexandriának különösen nagy szerep jutott. A kereskedők a városból a csatornán keresztül elhajóztak a Nílus kanobisi ágához, majd azon dél felé körülbelül 11 nap múlva elérték Kaenopolisig (Kenah) és Koptosig (Keft). E két városból árujukat tevekaravánon vitték tovább a Vörös-tenger partjára, a Kaenopolistól 6–7 napi útra levő Myos–Hormosba, vagy pedig a Koptostól 12 napi járásra levő Berenikébe. Maguk a rómaiak ritkán merészkedtek tovább Kis-Ázsiánál, fő kereskedelmi bázisuk Alexandria maradt. A város élénk kereskedelméről a Kr. e. 1. századi Strabón a következőket írta: „A város gazdagságának fő oka abban rejlik, hogy egész Egyiptomban ez az egyetlen hely, amely mindkét szempontból kedvező helyzetben van, egyrészt jó kikötője miatt a tengeri, másrészt a szárazföldi kereskedelem szempontjából, mert a folyó mindent kényelmesen szállít és gyűjt össze olyan helyre, amely a lakott földnek a legnagyobb kereskedelmi piaca ... Azelőtt 20 hajó sem mert az Arab-öblön átvitorlázni, hogy a szorosokon túljusson, most pedig nagy hajóhadakat küldenek Indiáig és az aithiopiai hegyfokig, s onnan a legértékesebb árukat hozzák Egyiptomba, innen meg tovább küldik más vidékekre, úgyhogy kétszeres vám folyik be: a behozatali és a kiviteli; a nagy értékű áruknak a vámjuk is nagy. Azonkívül egyedárúsító szerepe is van, mert úgyszólván Alexandria az egyedüli lerakódó helye az ilyen áruknak, s csak onnan szállítják azokat külföldre.”⁸

A keleti luxuscikkek egyre több vásárlóra találtak a római birodalomban. Közvetlen kapcsolat Róma és India között csak Augustus uralkodása idején jött létre, jöllehet a hellenisztikus államok és India között gyakori volt a követjárás. A Kr. e. 4. század végén Seleukos Nikator Megasthenést küldte Csandraguptához, illetve Deimachost Binduszarához, Csandragupta fiához és utódjához. Indiából is érkeztek követek a Kr. e. 3. században Asóka megbízásából Szíriába és Egyiptomba.

A fényűzést kedvelő rómaiak Pompeius hadjárata révén ismerkedtek meg az indiai árukkal, de csak néhány évtizeddel később, az actiumi csata után (Kr. e. 31) kerültek közelebbi kapcsolatba a keleti fényűzéssel, hiszen Kleopátra udvarában nagyon kedveltek voltak az indiai luxuscikkek. A császárkor kezdetén az indiai árukért a rómaiak nem tudtak cserébe árut küldeni, pénzzel fizettek értük. A legkorábbi római pénzek – néhány köztársaságkori – kizárólag Észak-Indiában kerültek elő, a kusánok idejéből, akik a római aranypénzeket alakították át saját fizetőeszközükké. A császárkorban egyre nagyobb mennyiségben áradt a pénz Indiába, igen sok arany és ezüst érme került elő a tamil királyságokból Augustus és Tiberius képmásával. Tiberius mérsékelni akarta a keleti selymek és drágakövek használatát és behozatalát; panaszának jogosságát igazolják a pénzleletek is, a Dél- és Nyugat-Indiában talált Tiberius-kori pénzek száma meghaladja az ezret, míg Augustus korából mindössze félszáz került elő.

Ennek a kereskedelemnek a legfontosabb korabeli dokumentuma egy görög mű: A Vörös-tenger körülhajózása (Periplus rés Erythras Thalassés). De itt nem csupán

közi megegyezést tartalmaz. Indiában, Musirisban kötötték, s rögzítette a szállítás feltételeit egészen Alexandriáig. A papirusz egyik oldalán van maga a szerződés, a másikon pedig a szállított áruk egy része. Közlte: Harrauer, H. –Sijpesteijn, P.: *Ein neues Dokument zu Roms Indienhandel*, P. Vindob. G. 40822. In: *Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wiss. phil.-hist. Kl.* 122. 1985, 124–155.

⁸ *Geographika*. Fordította Földy József. Budapest, 1977. XVII. 1. 13.

a mai földrajzi fogalmaink szerinti Vörös-tengerről van szó, hanem ennek ókori, tágabb értelmezéséről, melybe bele tartozott a mai Indiai-óceán jelentős része, az Arab-tenger és a Perzsa-öböl is. A mű a maga nemében egyedülálló, hiszen valójában nem a szó klasszikus értelmében vett útleírás, hanem egy kereskedő pontos útmutatása a távoli Indiáig vezető hajóutakról. A görög szöveg nyomtatásban alig több húsz oldalnál, s 66 fejezetre van osztva. Az 1–18. fejezetekben az egyiptomi Myos Hormosból kiindulva végigvezet a Vörös-tenger nyugati partján, majd Afrika keleti szegélyén dél felé. A másik útvonal (19–37. fejezet) a Vörös-tenger keleti partját mutatja be Leuké Kómétól Arábia nyugati és déli partja mentén, egészen a Perzsa-öböl mellett fekvő Ománáig, illetve a 38. fejezettől elvezet az Indus torkolatvidékének fontos kereskedőhelyén, Barbarikonon át, végig India nyugati partján, leírva a többi fontos kikötőt, majd az indiai szubkontinens legdélibb pontjától észak felé fordulva rövidebben számba veszi a keleti part kereskedő helyeit is, észak felé haladva a Gangesz torkolatáig, illetve onnan a távoli Kína felé tekintve. Beszámol a hajóutak közbeeső állomásairól, a fontosabb településekről, a szállított árukról, s az egyes helyi jellegzetességekről – kézikönyv ez tehát mindazoknak, akik kereskedni óhajtottak a távoli vizeken.

A mű egyetlen kéziratban maradt fenn, mely a heidelbergi Universitäts Bibliothekben található: ez a 10. század elejére datált, pergamenre írt Codex Palatinus Graecus 398. A Periplus a 40v–54v levélen olvasható. A másoló sokat küszködhetett a szöveggel, két helyen üresen hagyott hellyel jelezte a másolt szövegben tapasztalt hiányt,⁴ másutt pedig igyekezett a számára érthetetlen szavakat korrigálni, sőt egy másik kéz is több helyen belejavított. A téma jellegéből adódóan igen sok ritka termék- és helynév olvasható a műben, s ezek a későbbi másolóknak nagy fejtörést okozhattak. Ismerünk egy másik kéziratot is, mely a 14–15. századból való, s a British Libraryben található.⁵ Valószínű, hogy ennek a kéziratnak egy része az Athosz hegyi kolostorból származik, de mivel hibái megegyeznek a heidelbergiével, leginkább egy arról készült másolatnak látszik, vagy egy közös, azóta elveszett kéziraatra mennek vissza.

A mű keletkezésének idejéről évtizedeken át heves vita folyt, s Kr. u. 30-tól 230-ig különböző időpontok kerültek szóba. A kérdés eldöntéséhez nincs más segédlet, csak maga a szöveg. Jelen pillanatban úgy látszik, hogy a Kr. u. első század második fele a legvalószínűbb datálás. A 19. fejezetben ugyanis szó van egy bizonyos nabateus királyról, Malichasról, aki akkortájt Petrában uralkodott. Feliratok alapján viszont bizonyosra vehető, hogy itt II. Malichasról van szó, aki Kr. u. 40 és 70 között uralkodott. A mű datálását Albrecht Dihle tisztázta a legelfogadhatóbban.⁶

A szerző személyének megállapításához sincs más forrásunk, mint műve. Egyiptomi görögnek kellett lennie, ennek számos bizonyítéka olvasható a szövegben, például a 29. fejezetben a dél-arábiai tömjéntermő fákról így ír: „sem nem terebélyesek, sem nem magasak, s a kergükön megszilárdult tömjén található ugyanúgy, mint nálunk Egyiptomban bizonyos fákön, melyek gumit könnyeznek.”

⁴ 2.11; 58. 14.

⁵ Jelzete: Add. Mss 19391. A Periplus a 9r–12r levélen.

⁶ *Umstrittene Daten. Untersuchungen zum Auftreten der Griechen am Roten Meer.* Köln, 1965.

Egyiptomi származására utal az is, hogy a hajók indulására javasolt idő latin hónapnevei mellett mindig megadja az egyiptomi megfelelőjét is, például a 6. fejezetben: január – Tybi, szeptember – Thoth. Foglalkozását tekintve pedig minden kétséget kizáróan kereskedő volt. A számos egyéb görög útleírás – utalhatunk itt a Földközi- és Fekete-tengert leíró Skylax művére (Kr. e. 4. század) vagy Arrianosnak a Fekete-tenger partvidékét bemutató munkájára (Kr. u. 2. sz.) – elsősorban hajósoknak szólt, míg az anonym alexandriai szerző műve főleg a kereskedőknek közöl fontos információkat: mely időpontokban kell útrakelni, hol vannak a horgonyzásra, kikötésre alkalmas partszakaszok, védett öblök, kik az adott terület helyi uralkodói, jóindulatukat milyen ajándékokkal lehet megnyerni, milyen árucikkeket érdemes egy adott területre szállítani, s melyek az ott vásárolható portékák, milyen azok minősége; időnként beszámol érdekességekről is, az ott lakó népek karakteréről, külleméről, különös szokásaikról.

A Periplus nyomtatásban először 1533-ban jelent meg, Sigismundus Gelenius szöveggondozásában, de mint ahogy ez még sokáig szokásos volt, nem anonym műként, hanem a hasonló téma és cím miatt Arrianos neve alatt.⁷ A szöveg reménytelenül hibás, de mégis közel 300 évig ez szolgált az újabb kiadások alapjául, mivel a 10. századi heidelbergi kéziratot a harminc éves háború alatt Rómába vitték, Napóleon uralomra jutásakor pedig Párizsba, s csak 1816-ban került vissza Heidelbergbe, s addig a kutatás szem elől veszítette. A 16. századi első kiadást több követte, latin és olasz fordításban is, különböző gyűjteményes munkákban. A 17. és 18. században is több görög, illetve latin kiadása volt; angol fordítását, a szöveg helyenkénti javításával William Vincent készítette s adta ki 1807-ben Londonban, kétnyelvű kiadásban, hosszú bevezető tanulmánnyal.⁸ Újabb előrelépést jelentett Carl Müller görög – latin nyelvű kiadása 1855-ben, mely már az újra fellelt heidelbergi szöveg alapján javasolta a szükséges korrekciókat.⁹ Szövegkritikai módosításait több későbbi kiadás vette át, így részben a J. W. McCrindle-féle, kommentált angol fordítás, melynek külön értéke, hogy sok indiai vonatkozást pontosított.¹⁰ 1883-ban Lipcsében jelent meg B. Fabricius görög – német kétnyelvű kiadása, lényegében a Müller-féle szöveget véve alapul, de újabb korrekciókkal, és számos kultúrtörténeti jegyzettel.¹¹ Ugyancsak a Müller által javított szöveget vette alapul Wilfred H. Schoff angol nyelvű fordítása, mely 1912-ben jelent meg bőséges annotációval, illusztrációkkal.¹² De a számos szövegjavítás továbbra sem elégítette ki a témával foglalkozókat. Végül 1927-ben Hjalmar Frisk készítette el az azóta is legjobbnak látszó, emendált szövegkiadást.¹³ Túl szép lenne azt hinni, hogy ezzel minden probléma megoldódott. Továbbra is maradtak problémás olvasatok, nehéz, szinte

⁷ Basel, 1533, Frobenius.

⁸ Vincent, W.: *The commerce and navigation of the ancients in the Indian Ocean. II. The Periplus of the Erythraean Sea*. London, 1807.

⁹ Müller, C. In: *Geographi Graeci Minores*. Vol. I. Paris, 1855. XCV–CXI és 257–305.

¹⁰ McCrindle, J. W.: *The commerce and navigation of the Erythraean Sea*. Calcutta, 1879.

¹¹ Fabricius, B.: *Der Periplus des Erythräischen Meeres von einem Unbekannten*. Leipzig, 1883.

¹² Schoff, W. H.: *The Periplus of the Erythraean Sea*. London – New York, 1912.

¹³ *Le Périphe de la mer Érythrée*. Göteborg, 1927.

megfejtethetlen szövegrészek, a sok hapax legomenon, az olykor rejtélyes árucikkek, pontosan nem lokalizálható földrajzi nevek. Frisk szövegét alapul véve készítette el G. W. B. Huntingford a *Periplus* újabb angol fordítását, hatalmas jegyzetanyaggal, mutatókkal és több tanulmánnyal. A fordító évtizedeken át dolgozott a szövegen, s mivel 1920-tól sok éven át Kelet-Afrikában élt, így a térség régészeti anyagát is szembesíthette a *Periplus* adataival.¹⁴ Ám távol a nagy könyvtárak kínálta lehetőségektől nem vehette figyelembe a közben megjelent szövegjavításokat, módosítási javaslatokat, így munkája sok kritikai észrevételt eredményezett. Ugyancsak évtizedekig foglalkozott a szöveggel Lionel Casson, a New York University professzora, akinek számos részlettanulmánya után 1989-ben jelent meg a korábbi kiadásokat felhasználó, újabb korrekciókat tartalmazó szövegkiadása, alapos bevezetővel, angol fordítással és bőséges kommentárral.¹⁵

Magyar fordításunk a Frisk-féle szövegkiadás alapján készült, figyelembe véve az újabb szövegkritikai módosításokat, illetve a mű kultúrtörténeti vonatkozásait érintő munkákat. A jegyzetekben főleg L. Casson munkáira támaszkodtunk.

1. Az Erythraei-tenger kijelölt horgonyzóhelyei és a partjai mentén levő kereskedelmi kikötők közül az első az egyiptomi Myos Hormos,¹⁶ továbbhajózva pedig, 1800 stadionnyira,¹⁷ a jobb oldalon található Bereniké.¹⁸ Mindkét kikötő Egyiptom szélén található s az Erythraei-tenger öblei.

2. E jobb oldali területek közül a közvetlenül Bereniké mögött levő a barbároké. A tengerpart mentén, a keskeny részekben szétszórtan felépített kunyhókban laknak az ichthyophagosok, a szárazföld belsejében levő rész pedig a barbároké, a mögöttük levők az agriophagosoké és a moschophagosoké, akik törzsfői irányítás alatt állnak.¹⁹ Mögöttük, még beljebb a szárazföldön, nyugati irányban van a Meroé-nak nevezett metropolis.²⁰

3. A moschophagosokon túl, a tengerparton, mintegy négyezer stadionnyi távolságra van egy kicsiny kereskedőhely, az ún. Ptolemais Thérón, ahonnan a Ptolemaiosok idején a királyi vadászok útrakeltek.²¹ A kereskedőhelyen található valódi teknőcpáncél, kevés

¹⁴ Huntingford, G.: *The Periplus of the Erythraean Sea*. London, 1980.

¹⁵ Casson, Lionel: *The Periplus Maris Erythraei*. New York, 1989. (a továbbiakban: Casson 1989.)

¹⁶ Myos Hormos – azonosítására több lehetőség is felmerült. A legvalószínűbb a modern Abu Shar, mely Suezetől mintegy 480 km-nyire délre fekszik.

¹⁷ stadion – koronként és területenként eltérő hosszúságot jelölt: egy olympiai stadion = 192 m, az aiginai-attikai = 164 m, a római = 185 m, a Kr. e. 3–2. századi Eratosthenész-féle = 161 m. A *Periplus* szerzője leginkább ezt használhatta.

¹⁸ Bereniké – több város is létezett ezen a néven, itt arról van szó, amelyet II. Ptolemeios Philadelphos (Kr. e. 308–246) alapított a Vörös-tenger partján anyja tiszteletére, a mai Ras Banas közelében.

¹⁹ barbárok – nomád pásztornépesség, valószínűleg a berbereket jelenti; ichthyophagosok = halevők, agriophagosok = vadevők, moschophagosok = növényi hajtásokat evők.

²⁰ A szöveg itt hiányos és rekonstruált. Meroé – egykor virágzó város a Nílus mentén, mintegy 205 km-rel északra a mai Kartumtól.

²¹ Ptolemais Thérón = Vadászatok Ptolemaiosza. Ez a hely a régészeti feltárások alapján leginkább a mai Aqíqkal azonosítható, mely 3500 stadionnyira van a moschophagosok területétől. A települést Ptolemaios Philadelphos alapította.

szárazföldi teknős, valamint egy fehérés színű, kisebb páncélzatú is.²² Néha még kevés elefántcsont²³ is lehet itt bukkanni, ami az adulisihoz hasonló. A helységnek nincsen kikötője, és csupán kisebb csónakok számára jelent biztos révet.

4. Mintegy háromezer stadionnyira Ptolemaüs Théróntól van a törvénnyel korlátozott kereskedőhely, Adulis, ami egy dél felé nyúló mély öböl mentén terül el, amellyel szemközt egy Oreinének nevezett sziget fekszik, az öböl legbelső pontjától a nyílt tengerig mintegy kétszáz stadionnyira, mindkét oldalról a szárazföldtől szegélyezve. A szárazföld felőli rajtaütések miatt manapság itt horgonyoznak az errefelé tartó hajók. Egykor ugyanis az öböl legkülső szegélyén vetettek horgonyt, a Didórosnak nevezett szigetenél, amely a szárazföld közelében terül el, ahová egy gyalogos átjáró vezet, amelyen keresztül a szárazföldön lakó barbárok megtámadták a szigetet. Az Oreinéval szemben levő szárazföldön, mintegy húsz stadionnyira a tengertől van Adulis, a közepes méretű falu, ahonnan három napi útra van a szárazföld belsejében levő város, Koloé, az első elefántcsontpiac,²⁴ ettől további öt napi útra van az Axomitésnak nevezett metropolis, ide hozzák a Níluson túlról, a Kyéncionnak nevezett területről az összes elefántcsontot, majd innen tovább viszik Adulisba. Mert valamennyi leölt elefánt és orrszarvú a feljebb levő helyeken legelészett korábban, kivételesen ritkán láthatók csak a tengerparti területen, Adulis környékén. Ezzel a kereskedőhellyel szemben, a tengeren, jobbra, számos egyéb kicsiny, homokos sziget is van, Alalaiounak nevezik őket, teknősbékák élnek rajtuk, melyeket az ichthyophagosok a kereskedőhelyre visznek²⁵

5. Innen mintegy 800 stadionnyira egy másik, igen mély öböl található, melynek szájánál, jobb oldalon, egy nagy homokpadka hordódott össze, ennek mélyében obsidiánkő

²² teknőcpáncél – a Periplus egyik legfontosabb árucikke. Az ókori görögök és rómaiak a teknős több fajtáját ismerték és használták különféle célokra, a nagyobbakból székeket továbbá kerevetek és egyéb bútorok intarziáit készítettek, a kisebbekből gyűrűket, broszokat, fésűket faragtak.

²³ elefántcsont – Egyiptomban már a 6. dinasztiától (Kr. e. 2600 körül) fontos kereskedelmi árucikk volt az elejtett elefántok agyara. Az elefántokat egyébként nem csupán ezért kedvelték, hanem élve elfogva, majd idomítva a ptolemeiosi hadseregben is használták.

²⁴ Adulis – a Vörös-tenger nyugati partjának legfontosabb kikötője, kereskedelmi központja volt, Etiópia kereskedelmének legnagyobb része rajta ment keresztül. Bár évszázadokon át virágzó település volt, azonosítása rendkívül nehéznek bizonyult. Lionel Casson éppen a Periplus alapján, egybevetve a régészeti leletekkel, határozta meg a város egykori helyét. (*The location of Adulis*. In: *Coins, culture and history in the ancient world. Numismatic and other studies in honor of Bluma L. Trel*. Edited by L. Casson and M. Price. Detroit, Mich. 1981.) – Eszerint Adulis a modern Massava. A dél felé nyúló öböl a Zula-öböl. Oreiné (jelentése: hegyes) – a modern Dissei-sziget; Didóros-sziget a mai Taulud; Koloé a mai Kohaito.

²⁵ Axomités – az axumi királyságra vonatkozó legrégebb utalás. Axum az ősi etióp királyság fővárosa, melynek kultúrájába dél-arábiai semita elemek is keveredtek. A német Axum-expedíció tárta föl az egykor virágzó várost, templomokat, palotákat, síremlékeket és hatalmas sztéléket. A város az India és Egyiptom közti kereskedelmi útvonal fontos pontja volt. A 4. században vette fel a keresztiséget, és az iszlám hódítás után is, mind a mai napig az etióp keresztények szent helye. Kyéncion azonosítása vitatott – leginkább Kohain vidéke a Baraka folyó mentén levő területtel azonos. Alalaiu szigetek – a modern Dahlak-szigetek.

halmozódott fel, amelynek ez az egyedüli lelőhelye.²⁶ Ennek a területnek a királya a moschophagosoktól egészen a többi barbár területig, Zóskalés, aki életvitelében fukar, s mindig többre vágyik, egyéb vonatkozásban viszont nemeslelkű, s járatos a görög nyelv ismeretében is.²⁷

6. Ezekre a helyekre az alábbiakat viszik be: ványolatlan, barbár ruhákat, melyeket Egyiptomban készítettek, Arsinoéból való, hosszú ruhákat, nem eredeti, hanem festett köpenyeket, lenkendőket, kétszeresen szegett holmikat,²⁸ sokféle üvegárut, murrhinát, amit Diospolisban állítottak elő,²⁹ bronzot, amelyet ékszerkészítésre és feldarabolva pénzként használnak fel, mézréz edényeket, melyeket főzéshez használnak, valamint feldarabolva egyes asszonyoknak kar- és lábperecet készítenek belőle,³⁰ továbbá vasat, amit az elefántok és más vadállat ellen lándzsahegyként használnak, illetve a háborúzásban. Ugyancsak szállíthatók ide kis bárdok, ácsszekercék, török, nagy, kerek, réz íróedények, valamint egy kevés, római denarius az ott élő idegeneknek, továbbá laodikeiai³¹ és itáliai bor kis mennyiségben és egy kevés olívaolaj. A királynak a helyi mérték szerint megmunkált ezüst és aranytárgyakat, ruhafélékből köpenyeket és kaunakait, egyszerűeket és nem nagy értékűt.³² Ugyanígy Ariaké belső részéről³³ indiai vasat és acélt, indiai, szélesebb pamut ruhaneműt, az ún. monachét és sagmatogénét, öveket, kaunakait és molochinont, egy kevés

²⁶ Az öböl a mai Howakil-öböl. Az obszidiánról az id. Plinius említi (*Nat. hist.* XXXVI.67), hogy az etióp obszidián sötét színű, egyébként viszont áttetsző. Ékszereket, szobrokat és fogadalmi tárgyakat készítettek belőle. Henry Salt a szövegben megjelölt helyen még a múlt század elején is tömegével talált nagyméretű obszidiánt. (*A voyage into Abyssinia*. London, 1814. 192.)

²⁷ Zóskalés – egyes kommentátorok szerint az etióp Za Hakale, axumi uralkodóval azonos, mások szerint egy helyi törzsfő, de ennek ellentmond a szövegben szereplő basileuei ige, melynek jelentése: királyként uralkodik, ellentétben a törzsfők megjelölésére használt tyrannos főnévvel. Casson valószínűnek tartja, hogy itt egy önálló, adulisi királyról van szó, aki a hosszan elnyúló tengerparti részen uralkodott. Casson 1989. 109–110.

²⁸ A ruhaneműk pontos azonosítása ugyancsak sok problémát vetett fel. L. Casson kutatási eredményei meggyőzőnek látszanak, ld. erről *Greek and Roman clothing: some technical terms*. Glotta, 1984. LXI. Bd. 193–207. (a továbbiakban: Casson 1984.) Illetve Casson 1989. 246–249. Arsinoé – a mai Szueznél; a várost nővéréről nevezte el Ptolemaios Philadelphos. Hosszú évszázadokon át ipari és kereskedelmi központ volt. Az Arsinoéból való hosszú ruhákat a görög szövegben a latinból (stolae) átvett stolai olvasható, mely eredetileg a római nők hosszú, ujjas ruháit jelölte, de itt inkább olyanokról van szó, melyeket a perzsák is viseltek.

²⁹ *murrhina* – az eredeti valószínűleg achátot jelölt, amiből az ókorban kelyheket, poharakat készítettek (v.ö. Plinius: *Nat. hist.* XXXIII.2.5; XXXVII. 2.7.), de az ún. vasa murrhina igen drága volt, itt sokkal inkább egy színezett üvegből készült utánzatról lehet szó, amit Föniciában és Egyiptomban készítettek. Diospolis – az ókori Théba, a mai Karnak.

³⁰ mézréz edények – homályos megnevezés, talán egy méz színű rézfajtára utal.

³¹ Laodikeia – a mai Ladikije, szíriai város. Az itt termelt bor messze földön híres volt.

³² kaunakai vagy gaunakai – vastag kabátot jelöl, melyet eredetileg a babiloniak viseltek, s valószínűleg báránypremből volt (a gaunaka is iráni eredetű szó), de használták az indiaiak, majd a rómaiak is, bár ezek már valószínűleg már gyapjúból szóttek voltak.

³³ Ariaké – az északnyugat-indiai Aryaka, vagyis az árják földje – a mai Kutch, Gujarat és Kathiawar vidéke.

pamut ruhát, lakk festéket.³⁴ Ezekről a vidékekről pedig a következőket exportálják: elefántcsontot, teknőcpáncélt, orrszarvúagyarat. Egyiptomból a legtöbb cikket erre a piacra januártól szeptemberig, vagyis a Tybitől Thotig terjedő időszakban viszik be. Egyiptomból a legmegfelelőbb szeptember táján távozni.

A mai értelemben vett Vörös-tengert elhagyva két út között választhatott a kereskedő, az egyik Afrika keleti partja mentén haladt dél felé, a másik pedig keleti irányban India partjaihoz. Az ismeretlen szerző végigvezet mindkét útvonalon, s így megismerhetjük a legkeresettebb árucikkeket is. A mai Etiópia területéről a már említett teknősbékán és elefántcsonton kívül orrszarvúagyarat is exportáltak, valamint fűszereket. A mai Észak-Szomália területéről (a Periplusban Malao, Mundu, Mosyllon, Opóné vidéke ez) a legfontosabb cikkek: a mirrha, a tömjén, a fahéj különböző fajtái, fűszerek, illatszerek és füstölők, elefántcsont, teknőcpáncél sőt rabszolgák is. Érdekes a bevitt áruk köre is: sokféle ruhanemű (különböző vastagságú és finomságú kaftánok stb.), üvegáruk, sárgaréz, de sok arany és ezüst pénz is áramlott Afrika keleti partjainak piacaira. Indiából pedig vasat, acélt, különféle vászonneműt és egyéb ruhaféleséget szállítottak ide. Lényegében tehát az afrikai partszakasz használati tárgyakra és javakra tartott igényt, nem pedig luxusra.

Afrika keleti partja mentén egészen a mai Dar es Salaamig írja le a szerző a jelentősebb kikitőket, a fontos árucikkeket, a területek politikai viszonyait. Az ettől délebbre levő területekről viszont nincsenek ismeretei, de azt tudja, hogy az óceán dél felé keveredik a nyugati tengerrel.

A másik útvonal a mai értelemben vett Vörös-tenger keleti partján és Arábia déli szegélyén halad egészen Indiáig. Eudaimón Arabia (a mai Aden) volt az a pont, ameddig az Indiából jövő kereskedők elmerészkedtek, illetve ez volt az Egyiptomból érkezőknek is a végállomása, mindaddig, amíg a görögök meg nem ismerték az indiai part felé fújó monszun kedvező széljárását. Dél-Arábia volt a fő tömjéntermő terület. A szerző bemutatja a vidék természeti adottságait, a lakosságot, a helyi kormányzás jellegzetességeit, a kereskedelem lehetőségeit.

India északnyugati partjának két fontos kikötője volt, az egyik az Indus torkolatvidékén fekvő Barbarikon (Barbariké néven is szerepel, s pontosan nem azonosítható) és az ettől délebbre fekvő Barygaza, ez a mai Bharuch (az angol Broach), a Narbada folyó partján. Ez utóbbi mindig fontos kikötőnek számított, hiszen a Selyem-út indiai végpontja is volt. A Periplus leírásából megtudjuk, hogy a városig nagyon nehéz elhajózni, mert egy öböl mélyén terül el, s a kereskedelmi hajókat a helyi királyi tengerészek kalauzolják jellegzetes vízi járműveikkel a veszélyes zátonyok között. Különösen érdekesek a Periplus Indiáról szóló fejezetei. Ezekből idézünk néhányat a továbbiakban.

³⁴ monaché és sagmatogéné – sokat vitatott, pontosan nem ismert ruhaféleség; molochinon – bizonytalan jelentésű szó, valószínűleg egy finomabb fajta pamut ruhaneműt jelöl. V.ö. Casson 1984.; lakk festék – egy csak Ázsiában előforduló fajtája kérgének gyantaszzerű leve. A lakk-gyantát porrá törve festékként használták, de indiai orvosi tankönyvekben a lakk-por és -olaj gyógyszerként is szerepel.

47. Barygaza mögött, a szárazföld belsejében több néptörzs lakik: az aratrioi, az arakhusiaiak, a gandariaiak és a Proklais-beliek, ahol Bukephalos Alexandreia található.³⁵ Ezek fölött lakik a baktriaiak igen harcias népe, saját, helybeli királyuk uralma alatt.³⁶ Alexandros ezekről a területekről elindulva jutott el egészen a Gangeszig, de nem ért el Limyrikéig és Dél-Indiáig. Ezért van az, hogy Barygaza vidékén mind a mai napig használatban vannak olyan régi drachmák, amelyekre görög betűkkel vannak vésvé az Alexandros utáni uralkodók, Apollodotos és Menandros feliratai.³⁷

48. Ezen a vidéken, egy kissé keletebbre van egy Ozénénak nevezett város,³⁸ ahol régebben az uralkodói székhely is volt, ahonnan mindent, ami a vidék jólétéhez szükséges, Barygazaba szállítanak, így a nekünk szánt árucikkeket is, onixkövet, murrhinát, indiai finom pamutruhát és molochinont, továbbá meglehetősen sok közösleges pamutneműt. Ezen a vidéken keresztül hozzák az északi tájakról Proklais érintésével a nárdust, a Kattyburinét, a Patropapigét és a Kabalítét, és azt a nárdust, ami a szomszédos Skythiából való, továbbá kostost és bdelliumot.³⁹

³⁵ A szöveg itt több helyen is hiányos. Aratrioi – utalás Punjab lakosaira. Az arachusiaiak – Arachosia, a mai Afganisztán déli részének megfelelő terület lakosai. Gandariaiak – Gandhara lakosai – területileg a modern Peshawar és környéke az Indusig. Proklais, másik olvasata Poklais, a mai Charsadda, Ganghara egykori nyugati fővárosa, 25 mérföldnyire Peshawartól. Bukephalos Alexandreia – Ptolemaiosnál Bukephalé, melyet Nagy Sándor alapította kedves lova, Bukephalos emlékére – a mai Jhelum, Peshawartól 150 mérföldnyire délkeletre.

³⁶ A baktriaiak igen harcias népe – a szöveg itt is romlott, de minden valószínűség szerint a kusánokra utal, akiknek híres uralkodója volt I. és II. Kaniska, bár uralkodásuk pontos ideje állandó vita tárgya, de mindenesetre a Kr. u. 1–2. századra tehető. Ezzel összefüggésben Harmatta János a Peripluszt Kr. u. 160 utánra datálja, vö. *Der östliche Hintergrund der Partherkriege unter Marcus Aurelius*. Actes de la XII e conférence internationale d' études classiques EIRENE, Cluj-Napoca, 2–7 octobre 1972. Bucuresti – Amsterdam, 1975. 445–447. Mások ezt a dátumot korábbra teszik.

³⁷ Nagy Sándor nem jutott el a Gangeszig, hanem csupán Gurdaspurig, ami nincs messze a mai Lahoretől. Limyriké nevét többen módosították volna Damirikére, Schoff (205) és H. Warmington 57., 167., továbbá Huntingford 116., így viszont Tamil Nadu-ra vonatkozna, s nem a valójában helytálló Malabár-partra. (ld. Casson 1989. 213–214.) Menandros, graeco-baktriai király Kr. e. 150 táján uralkodott, míg Apollodotos valószínűleg Kr. e. 115-től 95-ig uralkodott (ld. Narain, A. K.: *The Indo-Greeks*. Delhi, 1980. 65–69.) A Periplus idején tehát már 200 éve használták az említett drachmákat az említett királyok felirataival.

³⁸ Ozéné – a modern Ujjain. India hét szent városának egyike. Fontos buddhista kegyhely. A Periplus idején már nem volt többé főváros, hanem helyette Minnagara.

³⁹ nárdus – élő növény a Himálaja magasabb részeiről. A levelét gyógyászati olajok illatosító adalékul használták, a néphit hajnövesztő és feketítő hatást is tulajdonított neki. Plinius szerint (XII. 26.) a nárdus a legkedveltebb balsam volt a korabeli Rómában. A Kattyburiné a Patropapigé jelentése ismeretlen, a Kabalité talán a mai Kabullal hozható kapcsolatba; kostos – a szanszkrit kushtha szóból származik – egy főleg Kasmír völgyeiben élő, magas törzsű, élő növénynek a gyökere, melyet a gyakran említene az egyiptomi görög papiruszok is. Az apróra vágott gyökeret a rómaiak ételízesítőnek és illatszert alapanyagként használták; bdellium – egy Északnyugat-Indiában honos kicsiny fának (balsamodendron, illetve helyi nevén mukul) áttetsző, illatos gyantája. Orvosi és szakrális célokat szolgált. Plinius is említi (XII. 9.), hogy a legkiválóbb fajtája Baktriából származik.

49. Erre a piacra lehet szállítani bort, főleg itálieit, valamint laodikeit és arabiait,⁴⁰ ezenkívül rezet, önt és ölmot; korállt,⁴¹ topázt, mindenféle ruhaneműt, egyszerűt és nyomott mintásat, egy könyök széles, különféle szálakból szőtt öveket, storaxot, mézlótuszt, nyers üveget, arzénsulphidot, antimónport,⁴² arany és ezüst dénáriust, amit bizonyos haszonnal lehet átváltani a helyi pénzre, továbbá nem nagy értékű és nem is sok illatszert. Ilyen alkalmakkor a királynak értékes ezüst árut, zenész rabszolgákat és csinos lányokat szállítanak a háreme számára, finom bort, drága, díszítetlen ruhákat és kiváló minőségű illatszert. Ezekről a helyekről szállítanak nárdust, kostost, bdelliumot, elefántcsontot, onixkövet, murrhinát, lykiont,⁴³ mindenféle pamut ruhaneműt, kínai selyem és molochinon ruhát, selyemfonalat, hosszú borsot,⁴⁴ és a más piachelyekről ide hozott cikkeket. Az Egyiptomból erre a kereskedőhelyre hajózóknak a július hónap körüli időszak, vagyis az Epihi a legalkalmasabb az indulásra.

50. Barygaza után az összefüggő partszakasz egyenesen nyúlik északról dél felé, s éppen ezért hívják ezt a vidéket Dachinabadésnak, a dachanos jelentése ugyanis a helyi nyelven „dél”,⁴⁵ a mögötte, kelet felé, a szárazföld belsejében levő terület sok sivatagos vidéket, hatalmas hegyeket ölel fel, ahol megtalálható mindenféle vadállat: leopárdok, tigrisek,

⁴⁰ arabiai bor – valószínűleg az arabiai Muza (a modern Mocha) vidékéről.

⁴¹ korall – itt a Földközi-tengerben található piros korallról van szó, ami a rómaiak egyik fontos kiviteli cikke volt. Különösen nagy piaca volt Indiában és Kínában.

⁴² storax – fa illetve bokorszerű növény gyantája, melynek két fajtája van, a szilárd storax illetve styrax officinalis, melyet főképp füstölőszernak használtak, és a folyékony storax liquidambar orientalis, mely Egyiptomban és Kis-Ázsiában volt őshonos. Ez utóbbit gyógyszerként használták, főleg légcsőhurut ellen, és sokat szállítottak belőle Indiába sőt Kínába is; mézlótusz – vagy édes mézhere, melyet illatszernak és gyógyszerek készítésére használtak; nyers üveg – valójában félig kész üvegről van itt szó, kisebb, öntött üveg tömbökről, melyet megolvastva dolgoztak fel a kívánt formákra.; arzénsulphid – realgar – (görögül: sandaraké), festőanyagként és gyógyszerként használták. Dioskuridés szerint (5. 122) gyantával keverve és elégetve igen jó volt inhalálásra köhögés és asztma ellen; antimónpor – a görög, egyiptomi és indiai nők szemhéjfestékének fontos alapanyaga. De gyógyszerként is használták, tömjénnel és gyantával keverve hatásos volt bizonyos szembetegségek kezelésében is.

⁴³ onixkő – ékszereket (vésett gemmákat), csészéket, kisebb szobrokat készítettek belőle. V.ö. Warmington 240–241.; murrhina – itt inkább egy achátfajtáról lehet szó, mely Indiában is található, s nem azonos a 29. jegyzetben említettel; lykion – több növény ismert ezen a néven. Létezik egy borbolyafajta, ami a Himálaja vidékén honos, gyökerét sárga festőanyagként használták, szárát, gyümölcsét és gyökerének kergét pedig vérzéscsillapító szerként. V.ö. Warmington 205–206. Casson viszont az ókori gyógyszerészet szakértőjének, John Scarborough-nak a javaslatát tartja valószínűbbnek, mely szerint itt az ugyancsak gyógyszer alapanyagul szolgáló acacia catechuról van szó. V.ö. Casson 1989. 192–193.

⁴⁴ hosszú bors – piper longum – élő növény, ami Indiában többfelé is terem: Kelet-Assamban, a Khasia-hegyekben, Bengálban, Bombaytól délre és nyugatra, valamint Nepálban. A szanszkrit „pip-pali” tulajdonképpen ezt a növényt jelölte, és csak később használták ezt a szót rokonsága alapján a fekete borsra. A termést zöld állapotban szedték le, gyökerével együtt napon szárították, s mindkét részt gyógyszerként használták. A rómaiak főleg gyógyhatása miatt értékelték, s az ára is sokkal magasabb volt a fekete borsénál. V.ö. Warmington 232–234.

⁴⁵ Dachinabadés – szanszkrit: daksinapatha, prákrit: dakkinabadha – „a dél felé vezető út” – a modern Dekkan.

elefántok, hatalmas kígyók, hiénák és igen sokféle majom; s egészen a Gangeszig sokféle és nagyszámú nép lakja.

51. Dachinabadás vidékének kereskedő helyei közül kettő különösen kiemelkedik: Paithana,⁴⁶ ami Barygazától déli irányban húsz napi útra van, s ettől kelet felé, újabb tíz napi útra, az igen nagy város, Tagara.⁴⁷ Ezekről a helyekről szekereken, hatalmas, úttalan vidékeken keresztül hozzák az árut Barygazába: Paithanából nagy mennyiségű onixot, Tagarából pedig sok közönséges ruhaneműt, mindenféle, finom, pamut és molochinon ruhaféléket, ezenkívül számos helybeli, a tenger melléki részekről való árucikket. Az egész hajójút Limyrikéig hétezer stadionnyi, de a legtöbb esetben ennél tovább hajóznak a Partig.⁴⁸

52. A helybeli kereskedőhelyek sorban a következők: Akabaru, Suppara és Kalliena város,⁴⁹ az utóbbi az idősebbik Saraganos idején törvényekkel szabályozott kereskedőhely lett,⁵⁰ de miután a Sandanés uralma alá került, attól kezdve tiltottá vált (t. i. a kereskedés, ford.), s ha görög hajók véletlenül mégis ezekre a helyekre vetődnek, őrizet alatt Barygazába vezetik őket.⁵¹

53. Kalliena után más helybeli kereskedőhelyek vannak: Sémylla, Mandagora, Palaipatmai, Melizeigara, Byzantion, Toparon és Tyrannosboas.⁵² Azután pedig a Sésekreicnainak nevezett szigetek, illetve az Aigidioi és a Kaineitoinak nevezett szigetek az ún. Felsősziget mentén; ezeken a helyeken kalózkodnak, s utána következik az ún. Fehérsziget.⁵³ Ezután Naura és Tyndis, majd pedig Limyriké első piachelyei következnek, utánuk pedig Musiris és Nelkynda, amelyek ma is igen élénk forgalmú városok.

54. Tyndis, a híres tengerparti falu, Képrobotos királyságában van,⁵⁴ Musiris is ehhez a királysághoz tartozik, és gazdagságát az Ariakéból ide érkező, valamint a görög hajóknak köszönheti. Folyam mentén terül el, Tyndistól tengeri és folyami úton egyaránt ötszáz

⁴⁶ Paithana – a modern Paithan a Godavari folyó mentén, a Dekkan egyik legrégebbi városa, királyi székhely.

⁴⁷ Tagara – a modern Ter (Thair) Paithantól délkeletre.

⁴⁸ a Part – Casson a Ceylon és India közti partszakasz északi részén levő Palk-öböllel azonosítja. V.ö. Casson 1989. 214.

⁴⁹ Akabaru – azonosítatlan helység. Suppara – a modern Sopara, Bombaytól északra. Kalliena – a modern Kalyana, a Bombayi-öböl keleti partján.

⁵⁰ Saraganos – valószínűleg azonos az andhra királyi család nevével: Satakarni. Az itt említett király Arista Satakarni lehet, aki a Kr. u. I. században uralkodott.

⁵¹ Sandanes – egy Saka főnököt jelölhet. A szöveg értelmezéséről sok vita folyt. Meggyőzőnek látszik Casson megállapítása, mely szerint a sakák és az andhrák viszályáról van itt szó, akik a Kr. u. I. században Dekkan két meghatározó erejét jelentették. A sakák a Barygazába igyekvő hajókat őrsgükkkel védelmezték az esetleges andhra támadásoktól. Bővebben ld. Casson: *Sakas versus Andhras in the Periplus Maris Erythraei*. Journal of the Economic and Social History of the Orient. Vol. XXVI, Part II. 1983, 164–177. illetve Casson 1989. 215.

⁵² Semylla – a modern Chaul, Bombaytól délre, Mandagora = Bankot, Palaipatmai = Dabhol, Melizeigara = Jaigarh, Byzantion = Vijayadurg, Toparon és Tyrannosboas névalakja bizonytalan, mert a szöveg romlott, így azonosíthatatlan helyek.

⁵³ Sésekreicnai-szigetek – a modern Vengurla-szigetek, Aigidioi-szigetek = talán Goa, Kaineitoin-szigetek = Oyster-szirt, Fehér-sziget = Netrani, ismertebb, angol nevén Pigeon-sziget. Naura = Mangalore, Tyndis = Ponnani, Limyriké – a modern Tamil Nadu szövetségi állam nyugati szegélye, Musiris = Cranganore, Nelkynda valószínűleg a modern Niranom.

⁵⁴ Képrobotos – tamil király; a terület neve szanszkritul Kerala, tamilul Chera.

stadionnyira, a folyó torkolatától pedig húsz stadionnyira.⁵⁵ Nelkynda pedig folyón vagy tengeren egyaránt közel, ötszáz stadionnyira van Musiristől, de más királysághoz tartozik, Pandionéhoz; ez is folyóparton terül el, a tengertől körülbelül százhusz stadionnyira.⁵⁶

55. Közvetlenül a folyó torkolatánál fekszik egy másik falu: Bakaré.⁵⁷ A Nelkyndából jövő hajók ide ereszkednek le, mielőtt kifutnának a nyílt tengerre. A tengeren horgonyoznak le, hogy felvegyék rakományukat, mert a folyó tele van zátonyokkal, a csatornák pedig sekélyek. Mindkét kereskedőhely királya a szárazföld belsejében lakik. A tenger felől ezekre a helyekre érkezőknek a szárazföld közelségét itt is a kigyókkal való találkozás jelzi, ezek is fekete színűek de rövidebbek, és sárkányszerű fejük van, a szemük pedig vöröses.

56. Ezekre a kereskedőhelyekre telerakott hajók közlekednek a bors és a malabathron nagy tömege és mennyisége miatt,⁵⁸ ide viszont behozható főképp igen sok pénz, topáz, egy kevés egyszerű ruhanemű, tarka szövetek, antimónpor, korall, nyers üveg, réz, ón, ólom, nem sok bor, annyi, amennyi Barygazaba érkezik, vörös és sárga arzénsulphid, és annyi gabona, amennyi a hajók legénységének elegendő, mivel a kereskedők ott ezzel nem foglalkoznak. Exportálnak viszont borsot, ami nagy mennyiségben csupán egyetlen helyen terem a kereskedőhelyek közelében, az í. n. Kottanarikében.⁵⁹ Exportálnak még ezenkívül elég sok és kiváló igazgyöngyöt, elefántcsontot, kínai seelym ruhaneműt, gangeszi nárdust és malabathront, amit a szárazföld belsejéből hoznak ide, és mindenféle átlátszó követ, gyémántot, zafírt, teknőcpáncélt, mely részint a Chrysé szigetről való,⁶⁰ részint olyanokat, amelyeket a Limyriké előtt levő szigetekeken fogtak meg. Azok számára, akik Egyiptomból errefelé hajóznak, az indulás legmegfelelőbb ideje a július hónap tájéka, ami az Epiphinek felel meg.

57. A Kanéból és Eudaimón Arabiából kiinduló, imént leírt egész hajóutat a korábbi hajósok kisebb hajókon s az öböl mentén haladva tették meg. Hippalos, a kormányos volt az első, aki feltárta a kereskedőhelyek elhelyezkedését és a tenger természetét.⁶¹ Rájött a tengert

⁵⁵ A folyó a Periyar.

⁵⁶ Pandion – a híres Pandion királyság India legdélibb részén, Augustus császárhoz is érkeztek követek Pandionból, mint erről Strabón is beszámol. (XV. 686.) A három legrégebbi tamil állam egyike. A név maga nem személynév, hanem a terület és egyben uralkodójának örökletes címe. Ugyanilyen az 54. jegyzetben említett Képrobotos is.

⁵⁷ Bakaré – Pirakkad.

⁵⁸ malabathron – fahaját adó fák levelei (szanszkrit nevük: tamalapatra), a fák Északkelet-Indiában nőnek. A leveleket alapanyagul használták fel különböző, drága balzsamokhoz. A Periplus itt nem közölt 65. fejezetében a levelekkel folytatott különös, szóltan cserekereskedelemtől is lehet olvasni.

⁵⁹ Kottanariké – a modern Kuttanadu.

⁶⁰ Chrysé – Ptolemaiosnál Chrysé Chersonnésos – az „Arany Fél-sziget” – s ott a mai Sumatrara vonatkozik, de egyesek Maláj-fél-szigetre is gondolnak.

⁶¹ Hippalos – tengerész, hajókormányos lehetett, valószínűleg a Kr. e. I. században élt, s felfedezte a görögök számára a rendszeresen fújó monszun szeleket, melyeknek titkát addig az arab és indiai hajósok, hogy kereskedelmi monopóliumukat megőrizhessék, féltékenyen őrizték. A szél iránya félénkénként szabályosan változik az Arab-tengeren: októbertől májusig északkeletről fúj, s ez egy nyugodt és csendes időszak, júniustól szeptemberig pedig délnyugatról, ami viszont szinte végig heves és viharos időszak. A kétféle széljárást kihasználva biztonságosan el lehetett jutni átszelve a tengert Afrikából vagy Arabiából az indiai kikötőig. A görögök Hippalos felfedezése előtt csak a mai Adenig merészkedtek, ott áruikat átvették az arab vagy indiai kereskedők. Ettől kezdve

átszelő hajózás lehetőségére, mert ezen a vidéken, azokat a szeleket, amelyeket mi „etésiai”-nak hívunk, s az évszaknak megfelelően az óceán felől támadnak fel, és az Indiai tengeren délnyugatról fújnak, arról a férfiről nevezték el, aki először fedezte fel az áthajózás lehetőségét. Ennek következtében mind a mai napig némelyek egyenesen Kanéból, mások a Fűszertermő partokról indulnak hajóikkal, azok pedig, akik Limyriké felé tartanak, az út legnagyobb részén a széliránynak megfelelően elfordítják vitorlájukat, s azoknak, akik Barygazaba, illetve Scythiaba indulnak, a hajózás nem tart tovább három napnál, és a további utat ugyanezen irányhoz tartva magukat, a parttól távol, meglehetősen messze a szárazföldtől, az előbb említett öblön átkelve teszik meg.(?)

58. Bakarén túl van az í.n. Vörös Hegy,⁶² és egy másik vidék terül el mellette ... déli irányban, amit Tengerpartnak neveznek. Az első hely Balita,⁶³ melynek jó kikötője van, s a település a tenger partján fekszik. Ezen túl egy másik hely is van, az un. Komar,⁶⁴ ahol egy erőd (?) és kikötő van; ide jönnek azok, akik életük hátralevő részét szentként akarják leélni nőtlenységben, és tisztára mossák magukat. Ugyanezt megteszik a nők is. Azt is mesélik, hogy néha még az istennő is itt időzik, s ő is lemosa magát.

A Periplus szerzője ezután India keleti partja mentén vezet végig, de sokkal szűkszavúbban, ami azt valószínűsíti, hogy már nem személyes tapasztalatból írta le a Bengáli-öböl sorjázó kikötőket, hanem mások elmondása alapján. Az Egyiptom felől érkező hajók minden valószínűség szerint az indiai kontinens déli csücskéig mentek csak el, a Comorin-fokig, s nem hajóztak be a kontinens és Ceylon közti tengerszorosba sem. A Bengálig hátralevő utat már a helyi hajósok végezték a part mentén navigálva kisebb méretű hajóikkal.

Nem is lenne igazi görög a szerző, ha nem tekintene még messzebbre, s nem érdekelne az akkor ismert világ legtávolabbi pontjai. Végezetül egy rövid részt idézünk a mű végéről, ahol a Gangesz deltájára, Hátsó-Indiára és a távoli Kínára vonatkozó ismereteit közli.

63. Ezután kelet felé hajózva úgy, hogy az óceán jobb kézre esik, a hátralevő szárazföldi rész pedig balra, feltűnik a Gangés, közelében pedig, kelet felé nyúlva a szárazföld legtávolabbi része, Chrysé.⁶⁵ Ennek közelében van az a folyó, amelyet Gangésznak hívnak, s India legnagyobb folyója. Eredete és torkolata olyan mint a Nílusé. A folyó mentén van egy vele azonos nevű kereskedőhely, Gangés, ezen keresztül szállítják a malabathront, a gangeszi nárdust, az igazgyöngyöt és a legfinomabb pamut ruhaneműt, amit gangeszinak neveznek. Azt is mondják, hogy ezen a vidéken aranybányák is vannak, az

viszont elmentek egészen India déli csücskéig. E fejezet szöveghiányos és meglehetősen problematikus. Értelmezési lehetőségéről ld. Casson: *The sea route to India: Periplus Maris Erythraei* 57. *Classical Quarterly*. 34. 1984, 473–479.

⁶² Vörös Hegy – valószínűleg Varkallai, Trivandrumtól északra.

⁶³ Balita – Vilinjam.

⁶⁴ Komar – a modern Comorin-fok. Szanszkrit neve Kumari, tamil: Komar, jelentésük: fiatal lány, utalás Durga illetve Parvati istennőre, Siva hitvesére.

⁶⁵ Chrysé – nem azonos a 60. jegyzetben leírttal, itt az „Arany Sziget” – és Hátsó-Indiára, pontosabban Burmára utal.

aranyépízt pedig kaltisnak hívják.⁶⁶ A folyó közelében, az óceánban van egy sziget, a lakott világ keleti részének legtávolabbi pontja, ami pontosan a felkelő nap alatt fekszik, s Chrysének hívják, s itt található az egész erythreai tengermellékről a legkiválóbb minőségű teknochpáncél.

64. E terület után, egészen fönn északon, a messzeségben, ott ahol a tenger végetér, van egy igen nagy szárazföldi város, melyet Thinanak hívnak.⁶⁷ Innen szállítják a nyerselymet, selyemfonalat és selyem ruhákat szárazföldi úton Baktrián át Barygazaba és a Gangesen Limyrikébe. Nem könnyű eljutni ebbe a bizonyos Thinába, és onnan is csak ritkán és kevés ember érkezik. Maga a hely pedig a Kis Medve csillagzat alatt fekszik, és azt is mondják, hogy határos a Pontus és a Kaspi-tenger azon részével, melyek visszafelé kanyarodnak, közel ahhoz, ahol ez utóbbi (t.i. a Kaspi-tenger) a vele párhuzamosan fekvő Maeotis-tóval az óceánba torkollik.

(...)

66. Az ezen túl levő területek a rendkívül erős viharok, az igen kemény fagy, az áthatolhatatlan terek,⁶⁸ azonkívül valamiféle isteni erő következtében még nincsenek felfedezve.

Fordította, bevezette, az összekötő szövegeket
és a jegyzeteket írta W. Salgó Ágnes

⁶⁶ aranybányák – a mai Calcuttától nyugatra, Chota Nagpur vidékén voltak nagyobb aranylelőhelyek, igaz nem bányák, mert a folyók és patakok hordalékából gyűjtötték az aranyat.

⁶⁷ Thina – Kína. Városnévként pedig Hienyang, a későbbi Si-gnan-fu-val lehet azonos, mely város a Vej folyó partján van, a Huang-ho (Sárga-folyó) torkolatától keletre. A szerző téves földrajzi ismeretei Ázsia e területéről a korabeli geográfusok elképzelését tükrözik.

⁶⁸ Az áthatolhatatlan terek valószínűleg utalás a Himálaja vonulatára.

„Az eredmények azt mutatják, hogy a születéskorlátozás már 1790 körül megjelent Magyarországon.”

Beszélgetés Andorka Rudolf szociológussal

Közvetlenül számunk nyomdába kerülése előtt érkezett a megrázó hír, hogy Andorka Rudolf életének 66. évében hosszas betegség után elhunyt. Halálával pótolhatatlan veszteség érte a magyar tudományos és szellemi életet. Következő összeállításunk tudományos értékén túl egyben tisztelgés is emberi tartása és tudási pályája előtt.

Andorka Rudolf 1931-ben született. 1949-től fizikai munkás, az ELTE Jog- és Államtudományi Karán 1963-ban szerzett diplomát. 1960–1961 között műszaki fordító, majd 1962 és 1983 között a Központi Statisztikai Hivatalban dolgozott, előbb a Könyvtár, később a Népeségtudományi Kutatóintézet, illetve a Társadalmi Statisztikai Főosztály munkatársaként. 1984-től a Budapesti (akkor Marx Károly) Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszékének vezetője. Kutatási területei közé tartozik a társadalmi rétegződés, társadalmi mobilitás, a családok gyermekszáma, a deviáns viselkedés szociológiája.

Milyen szerepet játszott a családi háttér Tanár úr pályaválasztásában? Kérjük, hogy röviden sorolja fel pályájának legfontosabb állomásait!

A családi háttérrel annyit mondanék nagyon röviden, hogy apámat mind a két totalitárius rendszer, tehát mind a nyilas rendszer, mind a kommunista rendszer bebörtönözte és egyik esetben sem tudtuk jó fél évig, hogy kivégezték-e már, vagy még él. Tehát koncentrációs táborban és az ÁVH börtöneiben is volt. Minkét esetben polgári-liberális elvei, lényegében nemzeti polgári-liberális felfogása miatt került börtönbe. Ezek a körülmények természetesen meghatározóak voltak látásmódomra és pályafutásomra egyaránt.

1949-ben érettségiztem a Piarista Gimnáziumban és ettől kezdve egy rendkívül mozgalmas szakasza kezdődött az életemnek. 1949 után egyszerűen azért, mert a családnak semmi jövedelme nem volt – az apám nyugdíját már megvonták, de ekkor még nem volt börtönben –, kénytelen voltam elmenni munkásnak, és két évig mint gyári segédmunkás dolgoztam Budapesten. Eközben 1949-től 1951 tavaszáig esti hallgatóként jártam a Jogi Egyetemre. Ezután apámat bebörtönözték, családomkat pedig kitelepítették Besenyszögre, egy kis Szolnok megyei községbe, ahol másfél évet mezőgazdasági munkásként dolgoztam: arattam, csépeltem, kubikoltam. Ott alkalmam volt megismerni a parasztságot – főleg a szegényparasztságot.

Besenyszőgről behívtak munkaszolgálatra, 1952 és 1954 között munkaszolgálatos katona voltam. Itt a börtönviselt betörők mellett a rendszer ellenségeinek számító társadalmi rétegeket sikerült alaposan megismernem, mert a munkaszolgálatosok között a legkülönfélébb emberekkel lehetett találkozni a kulákoktól a szerbekig és a svábokig. Leszerelésem után hat évig egy műanyagfeldolgozó szövetkezetben dolgoztam, mint betanított munkás. Ez ismét jó iskola volt, mert itt is a legkülönbözőbb emberek keveredtek össze a munkásoktól a volt recski rabokig. Ezt az időszakot 1957-ben megszakította még egy öt hónapos börtönbüntetés, „izgatásban való bűnszegédi közreműködés büntette miatt”. Ez egyébként abból állt, hogy két alkalommal egy-egy csomag röpcédulát átvettem az utcán és fölvittem egy barátomnak a lakására.

A kitelepítés miatt kizártak az Egyetemről és csak 1956 szeptemberétől tudtam újra folytatni tanulmányaimat. Az októberi forradalom után az a sajátos helyzet állt elő, hogy amikor vizsgázni kellett, akkor éppen nem voltam börtönben, így 1959-re el is végeztem az Egyetemet. Diplomát azonban nem kaptam, mert 1956-os tevékenységemért 1959-ben fegyelmi úton újból kizártak az Egyetemről. Így doktorrá csak az 1963-as amnesztia után avattak.

A börtönbüntetés után visszamentem a szövetkezetbe és 1960-ig ott is maradtam. 1960-ban, miután ekkorra már több idegen nyelvet elsajátítottam, egy műszaki fordítóirodába kerültem, és másfél évig fordítóként dolgoztam. Hozzáteszem, hogy ebből a fordítóirodából is néhány hónap múlva „kitettek” mint politikailag megbízhatatlan elemet. Egy rövid ideig szabadúszóként az országos fordítóirodának is dolgoztam, és végül 1962 őszén, lényegében a nyelvtudásom alapján, a Statisztikai Hivatal könyvtárába vettek föl, először négyórás, aztán hatórás könyvtárosnak. A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének az igazgatója, Szabady Egon, 1963 tavaszán teljesen váratlanul meghívott a Kutatóintézetbe tudományos segédkutatónak. 1963 tavaszától 1970-ig tehát a Népeségtudományi Kutatóintézetben dolgoztam. A Kutatóintézetből 1970-ben áthelyeztek a KSH újonnan alakult Társadalomstatisztikai Főosztályára, amelynek – az akkori KSH elnök Huszár István szándéka szerint – lényegében az volt a feladatköre, hogy szociológiai adatfelvételeket végezzen. Megrázkódtatások itt is értek, mert a Főosztályt egy elnökváltás után feloszlatták. Az új elnök, Bálint József, politikailag nem tartotta kívánatosnak, hogy munkatársaimmal szociológiai vizsgálatokat végezzünk. Később az említett elnököt menesztették. Én továbbra is a KSH-ban maradtam és újból a Társadalomstatisztikai Főosztályra kerültem. Innen hívtak meg 1983 nyarán a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemre, a Szociológia Tanszék vezetőjének és egyetemi tanárának. 1984-től 1991-ig a Szociológia Tanszékot vezettem, majd 1991 tavaszán némileg váratlanul megválasztottak a Közgazdaságtudományi Egyetem rektorának.

Hogyan fordult Tanár úr érdeklődése a társadalomtudományok felé és hogyan került kapcsolatba azokkal a kutatókkal, akikkel több kutatásban is együttműködött?

1949-ben miután leérettségiztem, egy hónapot dolgoztam az akkori Gazdaságkutató Intézetben, amelynek az élén Varga István, egy kiváló polgári közgazdász állt. Az Intézetet rövidesen feloszlatták egy politikai döntés alapján – Varga István

ugyanis kiszagzapárti volt –, ott mégis ösztönzést kaptam a polgári közgazdaságtan irányába és néhány érdekes könyvhöz is hozzájutottam. Talán nem érdektelen elmondani, hogy amikor kitelepítettek, nagyon kevés holmit vihettünk magunkkal, de néhány könyvet azért bedobáltam, és emlékszem, hogy a bedobott öt-hat könyv között ott volt Marshallnak a „Principles of Economics”-a, Keynesnek a „General Theory”-ja és egy kommentár a „General Theory”-hoz. Ezek a könyvek úgy kerültek hozzám, hogy két vagy három héttel előtte, Balassa Béla, aki akkor tanársegéd volt a Varga-féle Statisztikai Tanszéken – és aki később Amerikában lett egyetemi tanár –, azt mondta, hogy ezeket a könyveket hamarosan úgyis bezúzzák, jobb ha nálam vannak, vigyem őket haza. Tehát volt egy ilyen indítás a közgazdaságtan felé, és kitelepítettként, majd később munkásként nagyrészt közgazdaságtant próbáltam olvasni, az volt az elképzelésem, hogy közgazdaságtannal fogok foglalkozni, annak is a matematikai ágával. Úgy alakult azonban, hogy 1962-től a KSH-ban elsősorban szociológiával foglalkoztam. A KSH Könyvtárban ismerkedtem meg és barátkoztam össze Szelényi Ivánnal, aki tulajdonképpen ott kezdte a pályáját. Hajdú Elemérné – aki akkor a KSH könyvtárban dolgozott, és akinek jelentős közgazdasági tudása volt – és Szelényi ajánlottak a Könyvtár igazgatójának, Dányi Dezsőnek. Dányi volt az, aki a történeti demográfiai kutatásokra ösztönzött engem, vele a későbbiekben is szoros kapcsolatban maradtam, amikor már nem a Könyvtárban dolgoztam.

Később a Népeségtudományi Kutatóintézetben is a demográfiai és szociológiai kutatás volt a munkaköröm, így nekiálltam, és alaposan végigolvastam a világ szakirodalmát. A KSH-ban ismertem meg Cseh-Szombathy Lászlót, akivel nagyon hamar összebarátkoztunk, és több tudományos munkán dolgoztunk együtt. 1970-ben a Kutatóintézettől átkerültem ugyanarra a főosztályra, ahol Cseh-Szombathy László dolgozott, így vele tartós és jó munkatársi viszonyban maradtam a későbbiekben is. Ekkoriban ismerkedtem meg Buda Bélával, akivel szintén sok közös kutatást végeztünk, különösen a társadalmi deviancia vizsgálatában, és akinek kiemelkedő pszichológiai látásmódjából és probléma-érzékenységből sokat tanultam. A nyolcvanas években sokat dolgoztam Kolosi Tamással, több közös kutatást is végeztünk együtt. Mellettük nagyon jó munkakapcsolatban voltam néhány olyan kollégával, akiket némi túlzással tanítványaimnak mondhatok. Itt Harcsa Istvánt említeném a Statisztikai Hivatalból, illetve Tóth István Györgyöt, Spéder Zsoltot, Gyenci Mártát és Elekes Zsuzsát a Közgazdasági Egyetemről.

A szélesebb értelemben vett kutatási együttműködésekön kívül volt-e olyan intellektuális hatás, amely befolyásolta Tanár úr tudományos munkásságát?

Két olyan társadalomtudós szellemi hatását említhetném, akiket személyesen is volt szerencsém megismerni és akiknek a munkássága példaértékű volt számomra. Az egyik Fülep Lajos volt, akivel tulajdonképpen a történeti demográfia révén kerültem kapcsolatba. A hatvanas évek közepén megjelent egy tanulmányom, amelyben a magyarországi demográfiai helyzet gazdasági következményeit történeti perspektívában próbáltam vizsgálni, ezt olvasta Fülep Lajos is és írt nekem egy lapot, amelyben azt írta, hogy nagyon tetszett neki a tanulmány. Ekkor már komolyabban érdeklődtem a történeti demográfia iránt, és ismertem Fülep írását az ormánsági egykéről, ezért írtam neki egy levelet, amelyre Fülep Lajos azt válaszolta, hogy ha

akarok, találkozhatok vele a Széher úti sétáin. Így több alkalommal „sétáltam” vele a Széher úton és ez egy nagy élmény volt számomra. Sok művét olvastam, és mindig nagyon imponált nekem, egyrészt tudományos sokoldalúsága miatt – bár egyénisége is rendkívül magával ragadó volt –, másrészt azért mert egyszerre tudta egyesíteni az európaiságot és a magyarsághoz való kötődést a keresztény szellemiséggel.

Fülep Lajos mellett Bibó István nevét szeretném megemlíteni, akiről tulajdonképpen 1956-ig semmit nem tudtam – ez a szellemi elszigeteltség jól jellemzi a korszakot. 1956 után, amikor gondolatai szélesebb körben ismertté váltak, sikerült hozzájutni néhány művéhez, amelyek nagyon tetszettek, aztán megismertem személyesen is a Statisztikai Hivatal könyvtárában. Dányi Dezső ugyanis egy-két évvel utánam fölvette Bibó Istvánt is a Könyvtárba, így ott ismerkedhettem meg vele. Akkor már nem a Könyvtárban dolgoztam, de időnként beszélgettünk, ami nem volt egyszerű, mert Bibó még nálam is jobban tudta, hogy akivel ő beszélget, azt azonnal jelentik a politikai rendőrségnek. Bibóban is valami hasonló ragadott meg, mint Fülep Lajosban, egyszerre tudott lenni magyar, keresztény és liberális világpolgár. Fülep és Bibó ezt meg tudta valósítani, és ez bizonyos fokig követendő példát jelent számomra.

A világ társadalomtudományát elsősorban olvasás útján, autodidakta módon ismertem meg. Ez lehet a magyarázata annak, hogy nem mindig az uralkodó irányzatok és képviselőik tettek rám a legnagyobb hatást. A közgazdaságtanban Schumpeter és Keynes munkái hatottak rám a legerősebben. A demográfusok közül a francia A. Sauvy, a szociológiában Max Weber és a neoweberianusok, mint Raymond Aron és Gerhard Lenski, az ő munkáikból – tehát nem a funkcionalistáktól vagy a nyugati marxistáktól – tanultam a legtöbbet.

Tanár úr itthon sokáig háttérbe volt szorítva mind a publikációs lehetőségek, mind a tudományos kutatás szempontjából, viszont a nemzetközi tudományos közéletbe viszonylag korán sikerült bekapcsolódnia. 1978-ban önálló kötete is megjelent nyugaton, ami akkor szinte egyedülálló jelenség volt Magyarországon. Hogyan sikerült a hazai elszigeteltségből kitörni?

Először is nagyon tudatosan. Felismertem azt, ami egyébként mindenki számára nyilvánvaló, hogy társadalomtudósként, kutatóként nem maradhatok elszigetelten a nemzetközi irodalomtól. Egyik első külföldi publikációm szintén a történeti demográfiához kapcsolódott. Itthon írtam egy tanulmányt az ormánsági egykéről, ami a „Demográfia” című folyóiratban jelent meg először, ezt lefordítottam franciára és elküldtem Louis Henry-nak, a francia történeti demográfia egyik legnevesebb képviselőjének. Legnagyobb meglepetésemre a cikk pár hónap múlva megjelent a „Population”-ban. Hasonló módon kerültem be a szociológia területén is a nemzetközi szakirodalomba. Az „Acta Oeconomica”-ban megjelent egy cikkem a társadalmi mobilitásról angolul. Ennek a folyóiratnak az a kitűnő tulajdonsága volt, hogy a tanulmányok szerzői írásaikból kaptak ötven különnyomatot. A nemzetközi címjegyzékekből kiválasztottam húsz-harminc külföldi szociológusnak a címét, akikről tudtam, hogy foglalkoznak társadalmi mobilitással és elküldtem nekik egy-egy példányt a különnyomatokból. Ennek eredményeként kaptam az első meghívást egy

római konferenciára – amely a társadalmi mobilitás nemzetközi összehasonlításával foglalkozott – és attól fogva ezekre a konferenciákra mindig meghívtak és a külföldi kollégák többnyire a pénzt is előteremtették, ahhoz, hogy el tudjak utazni.

Az említett könyv története a „Population” cikk után kezdődik, amikor egy-két tanulmányom már megjelent angolul is. Akkoriban a londoni Methuen Kiadó éppen szerzőt keresett egy olyan könyv megírásához, amely az összes fejlett országokra kiterjedően foglalkozott volna a gyerekszám alakulásának témakörével. Nem én voltam az első jelölt, de akiket előttem felkértek, nem vállalkoztak a könyv megírására. A Kiadó tanácsadója egy történeti demográfus volt, aki valamennyire ismert engem és amikor javaslatára engem is megkerestek, boldogan elvállaltam, és így született meg a „Determinants of Fertility in Advanced Societies” című könyv. Ugy tudom, hogy elég hosszú ideig alapvető kézikönyvként és tankönyvként is szerepelt a külföldi egyetemeken és széles körben használják jelenleg is.

Itthon milyen visszhangja volt annak, hogy Tanár úr külföldön önálló kötetet publikált?

A hatvanas években a Népeségtudományi Kutatóintézetben az volt a szigorú szabály, hogy ha valaki publikálni akart, azt előtte be kellett mutatni a „főnöknék” és engedélyt kellett tőle kérni, vagyis ő mondta ki a végső szót. Mindenesetre, ha valaki túl sokszor jött önálló cikkekkkel, akkor azt nem dicsérték meg érte. Sőt! Emiatt meglehetősen feszült volt a viszony köztem és az igazgató között. A hetvenes években már a KSH elnökéhez tartoztam, aki akkor Huszár István volt, így neki jelentettem be, hogy fölkerít a Kiadó és erre ő engedélyt adott a szerződés aláírására. Amikor megjelent a könyv, voltak akik enyhén szólva nem örültek neki; hogy miért pont én, hogy hogy jövök én hozzá, hogy én könyvet írok, de végül is a könyv megjelenésének súlyosabb következményei nem lettek. Magyarországon a gyakorlat általában az volt – én úgy gondolom, de a Statisztikai Hivatalban különösen –, hogy ha valaki külföldön publikált az legalábbis gyanús volt, hogy miért publikál külföldön. Ha az ember mégis publikált, azt nem szükségképpen követte súlyos retorzió, de dicséni nem dicsérték meg érte. Nagyon jellemző, hogy annak ellenére – vagy talán éppen azért –, mert publikáltam külföldön, három hosszabb külföldi ösztöndíjmeghívást az ösztöndíjtanács megvétózott. Az ösztöndíjtanács akkoriban egyértelműen az állambiztonság szerve volt, tehát adott esetben így kaptam meg a válaszlépéseket.

Tanár úr hazai történeti demográfiai kutatásainak jelentős nemzetközi visszhangja is volt. Hogyan fordult figyelme a történeti demográfia felé?

Gyerekkorom óta egy nagyon erős történeti érdeklődés élt bennem. Középiskolás koromban nagyon sokat foglalkoztam a két világháború közötti falukutató irodalommal, ezen belül olvastam a falukutató irodalomnak a gyerekszám kérdésével foglalkozó műveit az úgynevezett „egyke” kérdésről. Volt bennem tehát egy alapérdeklődés, és amikor a Népeségtudományi Kutatóintézetbe kerültem úgy tűnt, hogy a legégetőbb probléma az, hogy sehol a világon nem olyan alacsony a

gyerekszám, mint Magyarországon. A gyerekszám már akkor alacsonyabb volt annál, mint ami ahhoz szükséges lenne, hogy a népesség száma hosszú távon változatlan maradjon. Más szóval a gyereknemzedékek létszáma kisebb volt, mint a szülő-nemzedékeké. Úgy gondoltam, hogy ez egy fontos és érdekes téma, ezzel kellene foglalkozni. Idővel írtam is erről egy tanulmányt, amit a Valóságban jelentettem meg. Bemutattam én ezt a tanulmányt, de az akkori főnököm, Szabady Egon, nem nézte meg rendesen, azt mondta, hogy „mehet”. Amikor azonban megjelent a Valóságban, nagyon dühös lett. Behívatott magához, és nagyon nagy fejmosást kaptam. Megkérdeztem, hogy mi a baj a tanulmánnyal. Erre azt felelte, hogy azt írtam a cikkben, hogy a parasztok azért nem szülnék gyereket, mert kollektivizálták őket, az értelmiség meg az ’56 miatt nem szül gyerekeket. Erre megkérdeztem, hogy olvasta-e a tanulmányt, amire azt válaszolta, hogy nem. „No de akkor honnan tudod?” – kérdeztem. „Mert mondták nekem.” Ez így jellemző volt. Hiába próbáltam megmagyarázni, hogy én nem egészen azt írtam – bár azt nem állítom, hogy a tanulmányban nem volt benne egy implicit társadalomkritika –, hogy amit kritizált az a cikkben nem szerepelt ilyen „direkt” módon, hisz az a kérdés leegyszerűsítő magyarázata lett volna. A főnök leszögezte, hogy ha még egyszer merek írni életemben a mai magyar születésszámról, akkor azonnal „kirúg” a Hivatalból, és ha egy éven belül bármit publikálok, akkor szintén. Ez 1969-ben volt. Elgondolkoztam, hogy most mit tegyek. Arra jutottam, hogy a közeljövőben a magyar gyerekszámról írni nem lenne célszerű, mert valóban elveszthetem állásomat, de akkor majd történeti demográfiával fogok foglalkozni, és ezt nyugodtan megtehetem egy éven belül is, hisz abba azért mégsem lehet belekötni, hogy írok valamit a történeti demográfiáról. Tulajdonképpen ez történt. Néhány hónap múlva megírtam az első történeti demográfiai cikkemet, és hát „elcsúszott a dolog”, nem került sor a kirúgásra. A történeti demográfia felé fordulásomnak tehát részben ez a közvetlen konfliktus volt a háttérben, részben pedig összefüggött az alacsony magyar születésszámmal kapcsolatos kutatásaim eredményével. Addigi vizsgálataim alapján az volt számomra a legérdekesebb, hogy az ország megyéi közti különbségek – sőt később ezt járási szinten is vizsgáltam – háttérben mintha történeti tényezők is sejthetők lennének. Azokban a régiókban – megyékben, járásokban – volt alacsony a születésszám kutatásom idején is, ahol valamikor a 30-as években is alacsony volt. Ez volt tehát a tudományos indíték arra, hogy a kérdés történeti háttérével foglalkozzam. Egy harmadik indíték, hogy ekkor ismerkedtem meg a családrekonstrukció módszerével, amely lehetővé tette, hogy egy adott településen történetileg vizsgálhassam a gyerekszám alakulását. A fő kérdés tehát az volt, hogy miért csökkent egyes területeken olyan korán a gyerekszám Magyarországon, és mikor kezdett csökkenni.

Dányi Dezső, aki a könyvtárigazgatás mellett leginkább történeti demográfiai kutatásokkal foglalkozott, létrehozott ekkoriban egy történeti demográfiai munkacsoportot a KSH Könyvtára mellett. A Munkacsoportnak Fügedi Erik volt a vezetője és kiváló kutatók voltak a tagjai. Én ugyan nem voltam a Munkacsoport tagja, de jó kapcsolatban voltam velük, és ösztönzést kaptam a történeti demográfiai kutatásokra. Dányi Dezső hívta fel a figyelmemet arra, hogy francia demográfusok családrekonstrukciós vizsgálatokkal próbálják meg egy-egy falu demográfiatörténetét felvázolni. A módszer lényege az, hogy az egy családhoz kapcsolódó demográfiai események anyakönyvi bejegyzéseit egy lapra gyűjtik. Ezzel a módszerrel, egy adott településre vonatkozóan, hosszú időtávon nyomon követhetők a demográfiai

folyamatok és rendkívül finom demográfiai mutatókat lehet kiszámítani. Az indíték egyértelműen az volt, hogy miért csökkent le Franciaországban olyan korán – a francia forradalom körüli időszakban –, Angliánál és Németországnál sokkal korábban a családonkénti gyerekszám. Az én kérdésfelvetésem hasonlított a francia történeti demográfusokat foglalkoztató alapkérdéshez. Louis Henry-nak a normandiai Crulai egyházközségről készült elemzését vettem alapul, és így dolgoztam fel először a besencei, majd a vajszlói anyakönyvet. Besencéről már Kodolányi is azt írta, hogy „nagyon egykés” község, Vajszlót azért vettem hozzá, mert Besence önmagában nagyon kicsi volt, kevés családot tudtam volna elemezni. Vajszló nagyobb volt, szomszédosak is voltak, tehát össze lehetett őket kapcsolni.

Az eredmények azt mutatták, hogy a születéskorlátozás már 1790 körül megjelent, míg a századforduló körül Buday Dezső, majd később a harmaincas évek egykeirodalma azt feltételezte, hogy ez csak a jobbágyfelszabadítás utáni időszakra tehető. Az említett két ormánsági református község után két ugyancsak református sárközi település vizsgálatát is elvégeztem. Későbbi családrekonstrukciós vizsgálatomban eltérő jellegű településeket is vizsgáltam. Így került sor a dunántúli, katolikus Rábakecöl, a Budapest melletti református Pócsmegyer és egy kelet-magyarországi református község, Átány családrekonstrukciós elemzésére. Utoljára a büki evangélikus anyakönyvet dolgoztam fel. Az volt az elképzelésem, hogy a korabeli Magyarországon – ahol jelentős regionális különbségek voltak etnikai, vallási és gazdasági adottságok tekintetében is – különböző „típusú” községeket választok ki, hogy családrekonstrukciós elemzésük alapján az egyes magyarországi területek fejlődése összevethető legyen. A fő következtetésem az volt, hogy a kép nagyon változatos, mert az „egykes” községek mellett találunk olyanokat is, amelyek csak a 19. század végén mutatják a születéskorlátozás jeleit (Pócsmegyer) és olyanokat is, ahol még a 20. század elején sincs nyoma a születéskorlátozásnak (Átány). Moess Alfréd kollégám, aki baranyai katolikus községekben végzett hasonló vizsgálatot, ugyanolyan korai születéskorlátozást mutatott ki, mint én az ormánsági települések esetében. Nincs tehát egységes magyarázat az okokra vonatkozóan: sem a vallásfelekezeti, sem az etnikai sajátosságok (bár ez utóbbi néhány esetben fontos szerepet játszhat). Végül arra a következtetésre jutottam, hogy a „földszűke” az a tényező, ami magyarázó elvül szolgálhat. Az Ormánságban és a Sárközben a mocsaras környezet miatt már több évszázaddal ezelőtt kialakulhatott az a helyzet, hogy nem volt több termelésbe fogható föld, míg Átányban valószínűleg még a 20. század elején sem voltak hasonló problémák. A városközeliség hatása kétféleképpen jelentkezhetett. A város bizonyos fokig korlátozhatta a születéskorlátozás elterjedését, mert a város piacot és munkalehetőséget kínált, így a gazdasági kényszer kisebb volt. Később azonban a városi születéskorlátozás megjelenése visszahatott a közelben fekvő településekre.

A történeti demográfiai vizsgálatokon belül mikor és hogyan kezdett el Tanár úr család- és háztartásszerkezeti kutatásokat végezni?

Cambridge-ben, 1970-ben, egy ökonometriai konferencián tartottam egy előadást egy mai magyarországi demográfiai témáról. Ezen a konferencián részt vett Peter Laslett is, aki alapító tagja volt a háztartásszerkezeti kutatásokkal foglalkozó

„Cambridge Group”-nak¹ Az előadásom felkelthette Laslett érdeklődését, mert az előadások után arra kért, hogy látogassam meg otltétem alatt. Találkozásunkkor Laslett „fölbiztatott”, hogy végezzen háztartásszerkezeti kutatásokat Magyarországon, mert innen még nem állt adat a rendelkezésére. Az addigi kutatási eredmények azt mutatták, hogy Angliában a nukleáris család-háztartások voltak többségben, míg Kelet-Európában sok volt az összetett háztartás. Közép-Európából azonban nem voltak kutatási eredmények. Korábban már hallottam Andrásfalvy Bertalantól, hogy egy sárközi faluban, az alsónyéki plébánián van egy olyan lista, amely az egész lakosságot felsorolja háztartásonként. Leutaztam Alsónyékre és a listát lemásoltam. Így született az első elemzésem a laslett-i módszer alapján. Kiderült, hogy Magyarországon több a komplex háztartás és kevesebb a nukleáris, mint Angliában, de jóval kevesebb az összetett háztartás, mint Oroszországban. Tehát valahol a „kettő között” helyezkedtek el az alsónyéki háztartások. Ha nem is szenzációs, de elgondolkoztató ez az eredmény: azt a következtetést támasztja alá, hogy a család- és háztartásszerkezet tekintetében is köztes helyzetben voltunk Európában, Nyugat-Európa és Oroszország valamint a balkáni társadalom között.

Ezután még több olyan községet is találtam, ahol volt 18. századi háztartásonkénti népességlista, amely a családtagok háztartásfőhöz fűződő rokoni kapcsolatát is feltünteti, ideális esetben az életkorral együtt. Több település alapján az a kép rajzolt ki, hogy Magyarország a háztartások összetettségét tekintve mintegy közbülső helyet foglal el Európában a „nyugati” típus és a Kelet-Európában domináns háztartástípusok között. Ritka, hogy a házas, vagy nemrég megözvegyült szülők együtt élnek több, házas gyermekükkel, az azonban gyakorinak mondható, hogy egy házas gyerek otthonmarad a szülői háztartásban. Több házas gyerek együttélése a szülőkkel általában csak átmeneti állapotot jelent, rövidesen kívánnak a háztartásból. Oroszországban viszont a házas szülők együtt élnek az összes házas fiúgyerekkel, és ez jellemző a szerbiai zadrugákra is. Nyugat-Európában és elsősorban Angliában csak a legkivételesebb esetben fordul elő az, hogy a szülő együtt éljen házas gyerekeivel. Angliában ugyanis az volt az alapelv, hogy valaki akkor köthet házasságot, ha önálló háztartást tud alapítani. Laslett ebből nagyon messzemenő következtetéseket vont le a társadalom működésére vonatkozóan. Szerinte ott, ahol a nukleáris család-háztartások dominánsak – tehát a szülők legfeljebb nem házas gyerekeikkel élnek együtt – nagyobb az individualizmus, hamarabb létrejön az ipari-munkás tartaléksereg. A nem házasodó fiatal férfiak azonnal elmennek az iparba dolgozni, mert ők is szeretnének valamikor megházasodni.

Faragó Tamással később együtt is dolgoztunk ezen a területen, és a nem nemesi összeírások alapján arra az érdekes megállapításra jutottunk, hogy Magyarországon a 18. század végétől a 19. század közepéig nőtt az egy háztartásra jutó személyek száma, és nőtt az összetett háztartások aránya. Faragó ezt a földhiánnyal magyarázta. Csökkent az egy főre jutó földterület, viszont az iparban csak nagyon kis mértékben tudtak munkát találni, tehát egyre kevésbé tudtak önálló háztartást alapítani. A folyamat következménye az volt, hogy a jobbágyháztartásokban egyre több nukleáris család halmozódott össze.

¹ Cambridge Group for the History of Population and Social Structure

Tanár úr nem csupán történeti demográfiával foglalkozott, hanem más társadalmi jelenségek történeti háttérének tanulmányozását is célul tűzte ki. Kérjük sorolja fel, hogy mely kutatásainak vannak még történeti vonatkozásai!

Magyarországon konkrét kutatások alapján látszik, hogy egy-egy társadalmi jelenség vizsgálatánál milyen fontos a „történeti hagyomány” szerepe, az adott jelenség kialakulásának történeti folyamatban való értelmezése. A magyarországi öngyilkosságok arányszámának alakulása jó példa erre. A viszonylag magas öngyilkossági ráta valószínűleg a „Kiegyezés” körüli időkre nyúlik vissza, bár nem voltunk világelsőek mint manapság. A hazai öngyilkossági arányszámok különleges jellegzetessége, hogy ezek megyei különbségei száz év óta azonosak. Ebben az időszakban változatlanul Szeged környékén a legmagasabbak és ez nem magyarázható semmilyen eddig ismert jelenséggel. Ezt Cseh-Szombathy László mutatta ki egyik első szociológiai tanulmányában. Az azonban bizonyos, hogy ennek nagyon mély történeti gyökerei kell hogy legyenek, hisz már az 1870-es években kezdett emelkedni az öngyilkossági arányszám. Ugyanígy az alkoholizmussal kapcsolatos kutatásaimból is kitűnt a történeti hagyomány szerepe és kiemelt jelentősége.

Az 1960-as évek végén bekapcsolódtam a Népeségtudományi Kutatóintézet társadalmimobilitás-vizsgálatába. Ennek a kutatásnak az összefoglaló elemzésével sokat dolgoztam, és végül az derült ki belőle, hogy a magyarországi társadalmi mobilitás nem különbözik jelentősen a nyugat-európai országok társadalmi mobilitásától. Felmerült a kérdés, hogy hogyan alakult ez történetileg? Már hosszú ideje dolgoztam az 1962–64-es társadalmimobilitás-vizsgálaton, amikor egy idős kollégám a Statisztikai Hivatalban felhívta a figyelmem arra, hogy az 1930-as és az 1949-es népszámlálásnál megkérdezték az apa foglalkozását. Később az is kiderült, hogy a Fővárosi Statisztikai Hivatal több húszas évekbeli rétegvizsgálatában megkérdezték az apa foglalkozását. Ezeknek az adatoknak a segítségével egy nagyon érdekes történeti összehasonlításra nyílt lehetőség. Az összehasonlító vizsgálatból az derült ki, hogy a húszas-harmincas évek társadalma lényegesen zártabb volt – tehát kisebbek voltak a mobilitási lehetőségek –, mint a hatvanas években. Társadalmi mobilitás szempontjából tehát a szocialista rendszer „közelebb vitte” a magyar társadalmat Nyugat-Európához. Magyarországon a két világháború közötti társadalmi rendszer távol állt a fejlett kapitalista és demokratikus rendszerektől, ami egyébként is sejtető volt, de a mobilitásvizsgálat eredményei ezt alá is támasztották. A hatvanas évektől a nyolcvanas évekig valamennyire csökkent a nyitottság és a felső rétegek esetében szűkültek a mobilitási lehetőségek, zártabbá vált a társadalom csúcán álló réteg, vagyis a politikai és a gazdasági elit.

A korábbi kutatási tapasztalatokon felbuzdulva, amikor a társadalmi rétegződést és a jövedelemkülönbségeket kezdtem vizsgálni, ott is megpróbáltam a régebbi adatokat összegyűjteni. A jövedelemkülönbségek vizsgálatánál különösen jelentős a Matolcsy-féle jövedelemelosztás vizsgálat a harmincas évek elejéről, amely ugyan nagyon merész becsléseken alapul, de mégis kitűnik belőle, hogy a jövedelemkülönbségek meghatározóan nagyobbak voltak a szocialista korszakhoz képest, de a korabeli Németországhoz és az USA-hoz képest is. Ez ismét azt mutatja, hogy a két világháború közötti magyar társadalom fejlettsége elmaradt a korabeli nyugati társadalomakétól, a polgári rétegek nem tudtak a „hatalomtól” függetlenedni. Ma főleg a publicisztikában mintha egy olyan nézet jelenne meg, hogy Magyarországon 1945

előtt egy „nagyon szép” és korszerű polgári társadalom volt. Az említett kutatások eredményei ezt nem támasztják alá.

A mobilitás- és rétegződésvizsgálatok után a nyolcvanas években megpróbáltam kialakítani egy olyan társadalmi indikátorrendszert, amellyel a társadalmi változásokat hosszú távon szemléltetni lehet. A hetvenes évektől kezdve Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban is megfigyelhetők voltak azok a kezdeményezések, amelyek hosszú távú idősorok elemzésével próbáltak meg összképet adni a társadalomról. Az ilyen vizsgálatok feltétele, hogy bizonyos adatok történeti időszakok formájában álljanak rendelkezésre és összehasonlíthatók legyenek (az egyes időszakok adatfelvételi szempontjai ne különbözzenek). Még a Statisztikai Hivatalban dolgoztam, amikor összeállítottam egy kiadványra való adatsorozatot és elemzést is írtam hozzá. Ez akkor nem jelent meg, de később a Közgazdasági Egyetemen újraírtam és tanszéki kiadványként jelent meg magyarul és angolul. 1990-ben Kolosi Tamással és Vukovich Györggyel együttműködve megjelentettük könyv alakban is „Társadalmi riport” címmel. Azóta ez minden második évben megjelenik, lényegében azonos elvek szerint. Az első részben vannak az idősorok és azok rövid elemzése, a második részben pedig egy-egy kérdéskört részletesen elemző szociológiai tanulmányok szerepelnek.

Tanár úr szerint mi az oka annak, hogy a magyarországi történetírásba nem épültek be a történeti demográfia és a történeti jellegű szociológiai kutatások eredményei?

Nem ismerem igazán jól a mai történeti irodalmat, így nem tudok a kérdésre áttekintő választ adni. Annyi bizonyos, hogy van egy hagyományosan erős politika-történeti irányzat, amely nem érdeklődik a történeti demográfia és szociológia iránt. A gazdaságtörténetek nagyon gyakran makroadatokkal dolgoznak. Valószínű, hogy kevés a társadalomtörténettel foglalkozó kutató, aki a szociológiai-demográfiai módszerek és a mikrotörténelem felé nyitott lenne. A jövőben talán nagyobb hangsúlyt kap ez a terület a történeti kutatásokban. Az ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszéke mellett a Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszéke lehetne az a bázis, ahol az ilyen irányú kutatások meghonosodhatnak. Fontosnak tartom ennek megvalósításához a társadalomtudományi kutatással foglalkozó tanszékek közötti jobb együttműködést a jövőben.

Milyen munkán dolgozik jelenleg Tanár úr ?

Szeretném befejezni a „Bevezetés a Szociológiába” című tankönyv újabb, jelentősen kibővített változatát, és ha azzal készen vagyok, szeretném folytatni a már említett hosszú távú történeti idősorok vizsgálatán alapuló kutatásaimat. Ehhez további adatgyűjtésre van szükség, ami azonban lehetővé tenné, hogy az egyes vizsgálati területekről, társadalmi jelenségekről még sokkal részletesebb elemzést lehessen készíteni.

Köszönöm az interjút!

Pozsgai Péter

Budapest, 1996. október.

Andorka Rudolf

történeti tárgyú szociológiai és demográfiai publikációinak jegyzéke

A magyar népesség termékenysége alakulását befolyásoló gazdasági és társadalmi tényezők. *Demográfia*, 1967. 1. 87–102.

A regionális termékenységekülönbségeket befolyásoló gazdasági és társadalmi tényezők. *Demográfia*, 1969. 1–2. 114–124.

A déldunántúli egykeutak története. *Statisztikai Szemle*, 1969. 12. 1245–1257.

A születésszám gazdasági és társadalmi tényezői Magyarországon. *Valóság*, 1969. 3. 26–39.

Születéskorlátozás az Ormánységben a XVIII. század vége óta. *Demográfia*, 1970. 1–2. 73–85.

La prévention des naissances en Hongrie dans la région „Ormansag” depuis la fin du XVIIIe siècle. *Population*, 1971. 1. 63–78.

Social mobility and economic development in Hungary. *Acta Oeconomica*, 1971. 1. 25–45.

A társadalmi mobilitás Magyarországon a felszabadulás előtt. *Statisztikai Szemle*, 1971. 10. 1020–1034.

Mobilité sociale développement économique et transformations socio-professionnelles de la population active en Hongrie. Vue d' ensemble (1930–1970). *Revue Française de Sociologie*, 1972. 607–629.

Un exemple de faible fécondité dans une région de la Hongrie. L' Ormansag a la fin du XVIIIe siècle et au début du XIX : controle des naissances ou faux-semblants? *Annales de Démographie Historique*. 1972. 25–53.

Birth control in the region „Ormánység” since the end of the 18th century. In: *Advances in the biology of human populations*. Szerkesztette Törő I., Szabady E., Nemeskéri J., Eigen O. G. Akadémiai Kiadó, 1972. 291–305.

Andorka Rudolf – Buda Béla: Az alkoholizmus okainak kutatása. *Statisztikai Szemle*, 1972. 12. 1274–1382.

Andorka Rudolf – Buda Béla: Egyes deviáns viselkedések okai Magyarországon. Valóság, 1972. 11. 55–68.

Andorka Rudolf – Harcsa István – Kulcsár Rózsa: A társadalmi mobilitás történeti tendenciái. Statisztikai Időszaki Közelmények, 1975. 343. 309.

Az ommánsági születéskorlátozás története. Valóság, 1975. 6. 45–61.

Paraszti családszervezet a XVIII–XIX. században. Alsónyék és Kölked adatai nemzetközi összehasonlításban. Ethographia, 1975. 2–3. 340–367.

The peasant family structure on the 18th and 19th centuries. (Data from Alsónyék and Kölked in international comparison.) Acta Ethographica Hungaricae, 1976. 3–4. 321–348.

Zmeny socialni struktury v Madarsku v letech 1930–1970. Sociologicky Casopis, 1976. 2. 228–234.

Andorka Rudolf – Illés János: A nemzedékek közötti társadalmi mobilitás változásai. Statisztikai Szemle, 1976. 10. 933–950., 11. 1045–1055.

Social mobility and economic development in Hungary. In: Faber, B. L. (ed.): The social structure of Eastern Europe. New York, Praeger, 1976. 51–70.

Bara ett barn. Forsking och Framsteg. 1977. 5–6. 82–85.

A család és háztartás nagysága és összetétele 1800 körül két déldunántúli faluban (Alsónyéken és Kölkeden). Kísérlet P. Laslett elemzési módszerének felhasználására. KSH Könyvtár, Történeti Statisztikai Tanulmányok, 1977. 3. 215–236.

Determinants of fertility in advanced societies. London, Methuen, 1978. 431.

Az értelmiség társadalmi mobilitásának történeti alakulása. In: Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások. Szerkesztette Huszár Tibor. Kossuth, 1978. 71–95.

Az „egykés” családok a magyar népességtörténetben. Confessio, 1978. 2. 65–76.

Magyarország társadalmi fejlődése hosszú távon – társadalmi jelzőszámokkal mérve. Magyar Tudomány, 1978. 12. 883–893.

Tendencies of social mobility in Hungary: comparisons of historical periods and cohorts. In: Wesolowski, W. – Slomczynski, K. M. – Mach, B. W. (eds.): Social mobility in comparative perspective. Ossolineum, Wroclaw, 1978. 305–319.

A magyar községek társadalmának átalakulása. Magvető, Budapest, 1979. 167.

Birth control in the eighteenth and nineteenth centuries in some Hungarian villages. *Local Population Studies*, 1979. 22. 38–43.

A társadalmi mobilitás és az életmód változásai az 1930-as évek óta. In: *Tanulmányok az életmódról*. Szerkesztette Szántó Miklós. Gondolat, Budapest, 1979. 149–182.

Hungary's long-term social evolution. *The New Hungarian Quarterly*, 1979. 75. 85–94.

Family reconstitution and types of household structure. In: Sundin, J. – Söderlund, E. (eds.): *Time, space and man. Essays in microdemography*. Almqvist and Wiksell International, Stockholm, 1979. 11–33.

Andorka Rudolf – Faragó Tamás: The family and household in Hungary in the pre-industrial period c. 1700–1867. In: Rogers, J. (ed.): *Family building and family planning in pre-industrial societies*. Meddelande från Familjen-historiska projektet. Historiska institutionen Uppsala universitet, Uppsala, 1979. 1. 16–24.

Long-term social development of Hungary, measured by social indicators. *Social Indicators Research*, 1980. 1. 1–13.

Évolution démographique et socio-économique dans les sociétés paysannes: la Hongrie de 1700 à nos jours. FAO, Roma, 1981. 120.

A gyermekszám alakulásának társadalmi tényezői paraszti közösségekben (XVIII–XIX. század). *Ethnographia*, 1981. 1. 94–110.

A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Gondolat, Budapest, 1982. 327.

Andorka Rudolf – Faragó Tamás: Pre-industrial household structure in Hungary. In: Wall, R. (ed.): *Family forms in historic Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 1983. 281–307.

A társadalomstatisztika kezdetei Keleti Károly munkásságában. *Statistikai Szemle*, 1983. 10. 1059–1069.

Age, cohort, and historical factors influencing inter- and intragenerational mobility. In: Treiman, D. J. – Robinson, R. V. (eds.): *Research in social stratification and mobility*. vol. 2. Jai Press, Greenwich, 1983. 197–248.

Pócsmegyer népesedési viszonyai 1744–1895. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, no. 5. KSH Könyvtára, Budapest, 1984. 39–68.

A társadalomstatisztika az 1930-as években. *Statistikai Szemle*, 1984. 4. 397–413.

Andorka Rudolf – Balázs-Kovács Sándor: A háztartás-összetétel típusai és változásai (Sárpilis, 1792–1804). *Ethnographia*, 1984. 2. 177–241.

Andorka Rudolf – Balázs-Kovács Sándor: A háztartások jellemzőinek és azok változásainak rétegek szerinti különbségei Sárpilisen, 1792–1804. In: Történeti antropológia. Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülészek előadásai. Szerkesztette Hofer Tamás. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 1984. 257–280.

Andorka Rudolf – Balázs-Kovács Sándor: A háztartások jellemzőinek és azok változásának vagyoni rétegek szerinti különbségei Sárpilisen (1792–1804). *Dunatáj*, 1984. 2. 53–62.

Andorka Rudolf – Faragó Tamás: Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle*, 1984. 3–4. 402–437.

A nagy európai pestisjárványok. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek. 1985. 2. 47–70.

Andorka Rudolf – Harcsa István: A magyar társadalom modernizációja hosszú és rövid távon társadalmi jelzőszámokkal mérve 1870–1984. MKKE Szociológia Tanszék, Szociológiai Műhelytanulmányok, 1986. 268.

The decline of fertility in Europe: review symposium. *Population and Development Review*, 1986. 2. 329–334.

Andorka Rudolf – Balázs-Kovács Sándor: The social demography of Hungarian villages in the eighteenth and nineteenth centuries (with special attention to Sárpilis, 1792–1804). *Journal of Family History*, 1986. 2. 162–192.

Járványok, népesedés, társadalom. A legpusztítóbb: a pestis. *Élet és Tudomány*, 1986. 16. 498–500.

Alestalo, M. – Andorka, R. – Harcsa, I.: Agricultural population and structural change: a comparison of Finland and Hungary. Research Group for Comparative Sociology, University of Helsinki, Research Reports, 1987. 34. 89.

Gyermekszám a fejlett országokban. *Gondolat*, Budapest, 1987. 372.

Andorka Rudolf – Harcsa István: Az elmúlt negyedszázad társadalmi változásai. *Tervgazdasági Fórum*, 1987. 1. 1–15.

Járványok, népesedés, társadalom. Százvezrek halála: a kolera. *Élet és tudomány*, 1987. 4. 117–119.

Járványok, népesedés, társadalom. A himlő. Élet és Tudomány, 1987. 13. 392–393.

Történet, demográfia, társadalmi különbségek. (Társadalmi beilleszkedési zavarok.) INFO-Társadalomtudomány, 1987. 1. 17–28.

Adalékok az ormánsági egyke történetéhez Vajszló és Besence református anyakönyveinek családrekonstrukciós vizsgálata alapján. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Füzetek, 1987. 3. 57–96.

Andorka Rudolf – Harcsa István: Modernization in Hungary in the long and short run measured by social indicators. Karl Marx University of Economic Sciences Department of Sociology, Sociological Working Papers, 1988. 1. 287.

A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Történeti Demográfiai Füzetek, 1988. 4. 73.

Háborúk és embervesztések. Élet és Tudomány Kalendárium, 171–176.

Short information on historical demographic research in some Central and Eastern European Countries. Bolletino di Demografia Historica, 1988. 7. 55–62.

Demographic change and economic development in Hungary since the Second World War. In: Wenig, A. – Zimmermann, K. F. (eds.): Demographic change and economic development. Springer, Berlin-Heidelberg, 1989. 183–201.

Andorka Rudolf – Harcsa István: Social changes of the last 25 years. In: Stolle-Heiskanen, V. (ed.): Sociology in the context of social change: Finland and Hungary. Tampereen yliopiston sociologian ja sosialpsykologian aikoksen. Sarja A Tulkimuksia. 1989. 15. 173–198.

Economic development and demographic changes in Hungary. In: Chakravaty, S. (ed.): The balance between industry and agriculture in economic development. vol. 3. Manpower and transfers. Macmillan, London, 1989. 24–42.

Társadalmi riport 1990. Szerkesztette Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György. TÁRKI, Budapest, 1990. 629.

Andorka Rudolf – Harcsa István: Modernization in Hungary in the long and short run measured by social indicators. Social Indicators Research, 1990. 1–2. 1–199.

Changes of social mobility in Hungary, 1930–1983. In: Haller, M. (ed.): Class structure in Europe. New findings from East-West comparisons of social structure and mobility. Sharpe, Armonk, 1990. 198–232.

Simkus, A. – Andorka, R. – Jackson, J. – Yip, K. – Treiman, D. J.: Changes in social mobility in two societies in the crux of transformation. In: Research Social Stratification and Mobility. vol. 9. Conn. Jai Press, Greenwich, 1990. 33–78.

Vallásosság és egyházak a XX. században – fő tendenciák és nyitott problémák. INFO-Társadalomtudomány, 1990. 17. 41–47.

Changes in social mobility in Hungary, 1962–1983. Szociológiai Figyelő, 1990. 2. 5–29.

Településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok egyes eredményei. In: Demográfiai átmenet Magyarországon. Szerkesztette Dányi Dezső. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek, 1990. 9. 35–41.

Egy „igazi” magyar falu, Átány népesedésének története a XVII–XIX. században. Ethnographia, 1991. 1–2. 120–146.

Social report. Szerkesztette Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György. TÁRKI, Budapest, 1992. 445.

Társadalmi riport 1992. Szerkesztette Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György. TÁRKI, Budapest, 1992. 530.

Társadalmi változások és társadalmi problémák, 1940–1990. Statisztikai Szemle, 1992. 4–5. 301–324.

The socialist system and its collapse in Hungary: an interpretation in terms of modernisation theory. International Sociology, 1993. 3. 317–337.

Regime transitions in Hungary in the 20th century: the role of national counter-elites. Governance, 1993. 3. 358–371.

Wandlungen der Religionsität in Ungarn. In Schäfers, B. (ed.): Lebensverhältnisse und soziale Konflikte in neuen Europa. Frankfurt, Campus, 1993. 656–661.

Ursachen, Probleme und Lösungsstrategien in der Revolution. In Schäfers, B. (ed.): Lebensverhältnisse und soziale Konflikte im neuen Europa. Campus, Frankfurt, 1993. 45–54.

Andorka Rudolf (vendégszerkesztő): Studies in the Population History of Hungary. Journal of Family History, 1994. 4. 309–425.

Társadalmi riport 1994. Szerkesztette Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György. Budapest, TÁRKI, 1994. 489.

A konzervativizmus, liberalizmus és szocializmus viszonya és szerepe az európai gazdasági, társadalmi és politikai rendszerek kifejlődésében a XIX. és XX. században, különös tekintettel a szociálpolitika kialakulására és a mai problémákra. In: Magyar konzervativizmus. Hagyomány és jelenkor. Szerkesztette Tőkéczi László. Batthyány Lajos Alapítvány, Budapest, 1994. 37–48.

A Magyarországi Evangélikus Egyház helyzete és problémái 1941-től. Valóság, 1994. 5. 32–45.

Social changes and social problems in Hungary since the 1930s: economic, social and political causes of the collapse of the socialist system. In: Seligman, A. B. (ed.): The transformation from state socialism in Eastern Europe: the case of Hungary. Comparative Social Research, vol. 14. Jai Press, Greenwich, 1994. 49–96.

Devians viselkedések Magyarországon – általános értelmezési keret az elidegenedés és anómia fogalmak segítségével. In: Devianciák Magyarországon. Szerkesztette Münnich Iván és Moksony Ferenc. Közélet, Budapest, 1994. 32–75.

The historical demography of a proper Hungarian village: Átány in the eighteenth and nineteenth centuries. Journal of Family History, 1994. 4. 311–331.

A falusi társadalom változásai. Agrártörténeti Szemle, 1994. 1–4. 3–26.

Hungarian society: heritage of the past, problems of transition and possible future development up to 2005. Society and Economy in Central and Eastern Europa, 1995. 1. 7–74.

A társadalmi mobilitás változásai 1973-tól 1992-ig. Statisztikai Szemle, 1995. 2. 101–120.

Public debate on poverty in Hungary since the 1960's. In: Goodwin, C. D. – Nacht, M. (eds.): Beyond government, Extending public policy debate in emerging democracies. Westview Press, Boulder, 1995. 205–226.

Household systems and the lives of the old in eighteenth- and nineteenth-century Hungary. In: Kertzer, D. I. – Laslett, P. (eds.): Aging in the past. Berkeley, University of California Press, 1995. 129–155.

A magyar társadalom rétegződése és mobilitása az 1930-as évektől napjainkig. In: Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben. Szerkesztette Valuch Tibor. Osiris, Budapest, 1995. 46–63.

A magyar társadalom: a múlt öröksége, a rendszerváltozás problémái és a lehetséges jövőbeli fejlődés 2005-ig. Valóság, 1995. 2. 60–91., 3. 37–54.

ANDORKA RUDOLF

Háztartási rendszerek és az idős emberek élete a 8–19. századi magyarországi falvakban

Amikor Peter Laslett ösztönzésére elkezdtem 18. és 19. századi magyarországi falusi népesség és háztartási összeíráslisták elemzésével foglalkozni, elsősorban – Laslett (1972) nyomán¹ – az érdekelt, hogy milyen a háztartások szerkezete, mekkora közöttük az egyszerű nukleáris, a kiterjesztett és többcsaládos háztartások aránya (Andorka, Faragó, 1983). A nemzetközi szakirodalomban J. Hajnal (1983) nyomán az ilyen források alapján kutatott másik érdekes kérdés: hogyan függ össze a háztartásszerkezet a házassági életkorral, pontosabban, hogy a nyugat-európai házassági minta (késői házasságkötés) összefügg-e a nyugat-európai háztartásszerkezettel (a nukleáris család háztartások túlsúlyával)? A jelen tanulmány ezeknek a listáknak egy harmadik típusú kutatásra való felhasználását mutatja be. Ugyanis egy olyan konferenciára készült (Kertzer, Laslett, 1995), amelynek témája az idős

¹ P. Laslett (1972) tipológiája a következő háztartásszerkezet-típusokat különböztette meg (a tipológiát az 5.b.1. és 5.b.2. altípusok elkülönítésével egészítettem ki):

1. Egyedül élő személy; 2. Nem családos háztartás. A háztartás tagjai nem közeli rokonai egymásnak (nem szülők, gyermekek, unokák, testvérek, ezek házastársai); 3. Egyszerű családháztartás. A háztartásban egyetlen családmag vagy nukleáris család él, és nem él benne a házaspárnak szülője, testvére, unokája.; 3.a. Házaspár.; 3.b. Házaspár és nem házas gyermek.; 3.c. Özvegy férfi nem házas gyermekkel.; 3.d. Özvegy nő nem házas gyermekkel.; 4. Kiterjesztett háztartás. A háztartásban egyetlen családmag él és rajta kívül a házaspárnak külön családmagot nem alkotó (nem házas) apja, anyja, testvére, unokája.; 4.a. Fölfelé kiterjesztett, vagyis a családmag és az egyik házastárs apja vagy anyja; 4.b. Lefelé kiterjesztett, vagyis a családmag és unokájuk; 4.c. Oldalirányban kiterjesztett, vagyis a családmag és az egyik házastárs, házastárs testvére.; 5. Többcsaládos háztartás. A háztartásban több családmag él együtt, például a házas szülők, házas gyermekeik, házas testvérek, stb.; 5.a. Második család(ok) fölfelé kiterjesztett, vagyis a háztartásfő családja mellett házas szülei vagy házas apósa, anyósa élnek a háztartásban.; 5.b. Második család(ok) lefelé kiterjesztett, vagyis a háztartásfő családja mellett házas gyermek(ei), esetleg unokája családja él a háztartásban.; 5.b.1. „Törzscsalád” (stem) típusú háztartás: a házas szülők és esetleg nem házas gyermekeik mellett egyetlen házas gyermekük családja él a háztartásban.; 5.b.2. „Együttes” (joint) típusú háztartás: a házas szülők mellett több házas gyermekük él a háztartásban. Ezt szokták a magyar néprajzi irodalomban „nagy családnak” nevezni, mivel azonban ez a megnevezés többértelmű, jobbnak láttam az angol „joint” kifejezést szó szerint lefordítani és a magyar nyelven semmitmondó „együttes” háztartás elnevezést használni.; 5.c. és d. Minden család azonos szinten helyezkedik el, vagy „frèreche” típusú háztartásban él. Házas testvérek családjai élnek együtt házas szülők nélkül (de egy nem házas szülő lehet a háztartásban).; 5.e. Egyéb többcsaládos háztartás.; 6. Be nem sorolható háztartás. Laslett nyomán használom az egyszerű (3. típus) és bonyolult (4. és 5. típus) elnevezéseket is.

emberekről való gondoskodás volt az elmúlt évszázadokban (Andorka, 1995). A jelen tanulmány az eredeti angol munka némileg módosított fordítása.

A kutatás kérdésfeltevése

Milyen típusú háztartásokban éltek az idős emberek Magyarországon az elmúlt évszázadokban? Ez a kérdés nemcsak a társadalomtörténet szempontjából érdekes, hanem a mai szociálpolitika számára is. A többi fejlett országhoz hasonlóan Magyarországon is jelentkeznek a népesség öregedése által okozott problémák, azonban némileg eltérően alakultak Magyarországon, mint más országokban. Mivel a termékenységnak az egyszerű reprodukció szintje alá süllyedése egy évtizeddel korábban (az 1950-es évek végén) következett be, mint a nyugat-európai társadalmakban, ezért a népesség öregedésének következményei is egy évtizeddel korábban jelentek meg Magyarországon. Ezenkívül a jóléti állam sokkal kevésbé fejlett Magyarországon, mint a legtöbb nyugat-európai társadalomban, az idős embereknek szükségképpen nagyobb mértékben kell a családjuk támogatását igénybe venniük, és más személyes kapcsolatokra támaszkodniuk, mint Nyugaton. Ezért érdekes kérdés, hogy a magyar társadalomban a múltban hogyan gondoskodtak az idős emberek szükségleteinek kielégítéséről.

Az idősök helyzete Magyarországon a nemzetközi összehasonlítás számára is tanulságos. Korábbi történeti szociológiai kutatások, elsősorban P. Laslett vizsgálatai (1977, 1983)² megmutatták, hogy Nyugat-Európa az elmúlt évszázadokban sok demográfiai és társadalmi mutató és intézmény terén, közöttük az idős népesség helyzete tekintetében is meglehetősen egyedülálló sajátosságokat mutatott. A J. Hajnal (1965) által meghatározott híres Trieszt–Szentpétervár vonal, amelytől keletre a kelet-európai „korai házasságkötés, kevés nőtlen és hajadon” házassági minta területe kezdődik, Magyarország nyugati határa mentén halad. A magyar történetészeket régóta foglalkoztatja az a kérdés, hogy Magyarország Nyugat-Európához vagy Kelet-Európához tartozik-e. Nem foglalkozom most ennek a problémának aktuális politikai implikációival, csak arra szeretnék utalni, hogy a kérdéssel foglalkozó valószínűleg legalaposabb munka Szűcs Jenő tollából (1991, eredetileg 1979) úgy érvel, hogy Magyarország mintegy 1000-tól 1500-ig Nyugat-Európához állt közel, a mohácsi csata után azonban egy a Nyugat- és Kelet-Európa között elhelyezkedő „köztes régióba” toldott. Nyilvánvalóan érdekes megvizsgálni azt, hogy a magyar társadalom az olyan mikrojelenségek és intézmények terén, mint a család és háztartás, házassági életkor és az idős emberekről való gondoskodás inkább Nyugat-Európára vagy Kelet-Európára jellemző képet mutat.

Hozzá kell tenni, hogy az újabb kutatások szerint az európai demográfiai és társadalmi minták lényegesen bonyolultabb területi elrendeződést sejtetnek, mint amilyen az egyszerű nyugat-keleti felosztásból következne. Nyugat-Európán belül lényeges különbségek voltak, de különösen Dél-Európa különbözött Nyugat-

² A háztartásszerkezet bonyolultságának hasonló növekedési tendenciáját figyelték meg két olasz településen: Fagnanban (Laslett, 1983) és Casalecchioban (Kertner, 1989).

Európától, keleten viszont a Balkán Oroszországtól és Ukrajnától. Továbbá voltak „nyugati” szigetek Kelet-Európában és „keleti” szigetek Nyugat-Európában. Különösen gyakoriak ezek a szigetek Közép-Európában (Laslett, 1983; Viazzo, 1989). Vannak arra utaló jelek, hogy Magyarország maga is meglehetősen heterogén volt, egyes régiók, etnikai és vallási csoportok „nyugatiasabbak” voltak, mások „keletesebbek”.

Mielőtt az idős emberek helyzetére vonatkozó adatokat vizsgálnám, röviden bemutatom, mit tudunk ebben a korszakban az egész ország demográfiai, gazdasági és társadalmi viszonyairól, illetve annak a négy falunak a helyzetéről, amelyekben megfelelő összeírások alapján az idős emberek helyzetét kutatom.

Magyarország demográfiai, gazdasági és társadalmi viszonyai a 18–19. században

A közel kétszáz éves török háborúk és hódoltság (1526-tól, a mohácsi csatavesztés időpontjától 1711-ig, amikor a Rákóczi-szabadságharc véget ért) nagy népességvesztéseket okoztak, főleg Magyarország középső részein, amelyek a Török Birodalom uralma alatt voltak. Az 1715. és 1720. évi adóösszeírásokon alapuló népességszám-bebecslések 2,6 millió és 4 millió között helyezkednek el a Magyar Királyság akkori területére és Erdélyre vonatkozóan. Ennek a népességnek kevesebb mint egyharmada élt a mai Magyarország területén. A 18. század következő évtizedeiben a viszonylag békés viszonyok és a pestis fokozatos visszaszorulása (az utolsó nagy pestisjárvány 1738–1741-ben volt) elősegítette a gyors népességnövekedést. Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787-ben, amelyet II. József uralkodása alatt végeztek el, 8,1–8,2 milliós népességet regisztrált Magyarországon és Erdélyben, ebből 2,7 milliót a mai Magyarország területén. Az 1715–1720-ra vonatkozó becsléssel összehasonlítva tehát a népességszám 70 év alatt több mint kétszeresére nőtt.

Egy névtelen állami tisztviselő kiszámította és publikálta az 1777. évi élveszületési és nyers halálozási arányszámot. Az előbbi 55,2 ezrelék, az utóbbi 40,4 ezrelék volt. Ezek az adatok alátámasztják azt a népszámlálási adatokból levont fenti következtetést, hogy a 18. század második felében a népesség növekedése gyors volt. A nagyarányú népességnövekedés jelentős részben a legutolsó pestisjárvány és az első súlyos kolerajárvány (1831) közötti nyolc évtized viszonylag zavartalan fejlődésének köszönhető, részben pedig a bevándorlás is szerepet játszott a gyors ütemű növekedésben.

A következő megbízható népszámlálás idején, 1870-ben a mai országterület népességszáma 5 millió volt. Tehát a népességszám több mint kilencven év alatt ismét megkétszereződött. A népességnövekedés üteme 1787 és 1870 között egyértelműen lassabb volt, mint az 1715–1787 közötti időszakban. Az 1870–1879-es évtizedben az élveszületési arányszám 45,4, a nyers halálozási arányszám 40,2 volt. Tehát az élveszületési arányszám a 19. század első felében, jóval az iparosodás megindulása előtt csökkenni kezdett, a halálozási arányszám viszont az 1870-es években ugyanolyan magas volt, mint a 18. század utolsó évtizedeiben. A 18. század végétől a 19. század végéig terjedő időszakra az egyházi anyakönyveken alapuló vizsgálatok

alapján vannak adataink a halandósági és termékenységi mutatók alakulásáról. Az egyházi anyakönyvek nagyobb mintájának 1821 és 1830 közötti bejegyzései alapján a 30 éves életkorban várható átlagos további élettartamot és a megszületett csecsemők közül a 60. születésnapot megelőző arányát lehetett meghatározni (1. táblázat). Eszerint a 30 évesek átlagosan további 31–32 élettévre számíthattak és a megszületett csecsemők kevesebb mint egynegyede élte meg 60. születésnapját. Figyelmet érdemel, hogy a férfiak halandósága országosan valamivel kedvezőbb, mint a nőké. Különösen a falvakban magasabb a nők halandósága a férfiakénál, míg a szabad királyi városokban a nők halandósága kedvezőbben alakult a férfiakénál. Családrekonstrukciós vizsgálatokból a 30 éves életkorukban a házasságban élő férfiak és nők továbbélési rendjét lehetett megállapítani (2. táblázat). A 30 éves életkorban várható élettartam ezen adatok szerint is 30 év körüli átlagot mutat. Nincs egyértelmű javulás a 18. században, de a századforduló körül, és a 19. század első felében házasságban élő nők között sem. Az adatokból kitűnik, hogy a felnőtt nők 30 éves korban várható élettartama általában alacsonyabb a férfiakénál. A családrekonstrukciós módszerrel feldolgozott egyházi anyakönyvek alapján csecsemőhalandósági arányszámokat is próbáltunk számítani (3. táblázat). A fiú és lány csecsemő- és gyermekhalottak számának összehasonlítása is arra enged következtetni, hogy a női halandóság a csecsemő- és gyermekkorban valamivel rosszabb volt az ilyen korú férfiak halandóságánál.

Azt az általános következtetést vonhatjuk le ezekből a halandósági adatokból, hogy 1. 1800 körül a halandóság viszonylag alacsony, vagyis kedvező volt; 2. a következő évtizedekben a halandóság nem javult; 3. a női halandóság minden korcsoportban valamivel kedvezőtlenebb volt a férfi halandóságnál, ami a lányok és nők hátrányos megkülönböztetésére utal; 4. lényegesek voltak a regionális és/vagy települések közötti különbségek.

Élveszületési arányszámok nem becsülhetőek megbízható módon az egyházi anyakönyvekből, mivel nem ismerjük évről-évre a népességszámot. Teljes házasságtermékenységi arányszámokat (vagyis a 20. életévüktől 49. életévük végéig házasságban élő nők által szült gyermekek hipotetikus számát) viszont megbízhatóan lehet becsülni a családok alapján (pontosabban azon családok alapján, amelyeknek minden szükséges adatával rendelkezünk). Ilyen arányszámokat számított ki Dányi Dezső (1991) az egyházi anyakönyveknek a mai országterületről vett reprezentatív mintájából. Az 1830–1839-ben házasságban élő nőknél 6015, az 1830–1859-ben házasságban élő nőknél 5400 szülés jutott ezer nőre. Egyes falvak egyházi anyakönyvei alapján végzett családrekonstrukciós vizsgálatok (Andorka, 1978, 1988, 1990) alapján a falvakban korábbi termékenységre is lehet következtetni. Eszerint – bár az adatok kétségtelenül szörvényszerűek – az 1790 előtt házasságban élő nők kohorszokban nem fordult elő születéskorlátozás, egyes dél-dunántúli falvakban a 19. század második feléig, sőt egyesekben a 20. század első évtizedéig magas maradt a termékenység, tehát aligha fordult elő születéskorlátozás (3. táblázat). Korábbi állításokkal ellentétben a születéskorlátozás előfordulása vagy hiánya a 19. században nem mutat határozott kapcsolatot az egyes falvak lakosságának vallásával, más szóval a korai születéskorlátozás nem kizárólag református falvakban fordult elő, és voltak olyan református falvak, ahol a termékenység a 20. századig igen magas maradt.

Az átlagos házasságkötési életkor viszonylag alacsony volt Magyarországon. A nők átlagos életkora házasságkötéskor 20,3 év volt az 1830–1839-es házasságkohorszamban, és 19,4 év az 1850–1859-es házasságkohorszamban (Dányi, 1991). A családrekonstrukciós vizsgálatok lényeges regionális eltéréseket mutatnak. Az átlagos házasságkötési életkor a dél-dunántúli falvakban volt a legalacsonyabb, a nyugat-dunántúliakban a legmagasabb (3. táblázat). Csábító az a feltételezés, hogy Nyugat-Magyarországnak, amely sohasem volt tartósan török hódoltság alatt, és így a legszorosabb kapcsolatban maradt Nyugat-Európával, a demográfiai mutatóin érvényesült a nyugat-európai minták hatása.

A családrekonstrukciós vizsgálatok alapján nehéz az életük végéig hajadonok, illetve nőtlenek arányát megállapítani. Ha a nők családi állapotát feltüntették a halálozási anyakönyvben, akkor ebből meg lehet határozni a hajadonok arányát az 50 éves és idősebb elhunyt nők között. Egyik családrekonstrukciós módszerrel vizsgált faluban sem volt ez az arány 5 százaléknál magasabb. Ennek egyik magyarázata lehet az özvegy férfiak majdnem általános újraházasodása. Közülük sokan fiatalabb hajadon nőket vettek feleségül. Ez a szokás mintegy „felszívta” a házassági piacon jelentkező hajadon nők kínálatát.

Tehát az idős emberek a 18. és 19. századi Magyarországon a nyugat-európaiaktól némileg eltérő demográfiai feltételek között éltek: a házasságkötésre fiatalabb életkorban került sor és majdnem mindenki megházasodott; a házasságtermékenység Magyarország egyes részein a gazdasági fejlődés alacsonyabb szintjén korábban kezdett csökkenni (Vásáry, 1989), mint Nyugat-Európa legtöbb részén, kivéve Franciaországot (ahol szintén a 18. század végén indult meg a csökkenés); a halandóság nem volt lényegesen rosszabb a 18. század végén, mint Nyugat-Európában, de nem javult a 19. század utolsó negyedéig (Flinn, 1981).

A magyarországi háztartásszerkezet-vizsgálatok, amelyekben a Laslett-féle (1972) tipológiát használtuk, olyan háztartásszerkezeti képet mutatnak, amely a két tekintetben szélsőséges ország, Anglia és Oroszország között helyezkedik el (4. táblázat). A kiterjesztett és a többcsaládos háztartások aránya a magyar falvakban nagyobb, mint Angliában, Bristolban, amerikai angol gyarmaton, a franciaországi Longueueesben, a flandriai Lampernisseben (Denhieux, 1983), a németországi Grossenmeerben (Laslett, 1983) és Belgrádban (Laslett, 1972), hasonló mint az észti Karuseban (Palli, 1983), az olasz Alagnaban (Viazzo, 1989) és Fagagnaban (Laslett, 1983), de kisebb mint az olasz Casalecchióban (Kertzer, 1989) és az orosz Mishinoban (Czap, 1983). Tehát a háztartásszerkezet tekintetében Magyarország közbülső helyet foglalt el a Laslett (1983) által definiált közép-európai (Németország), valamint a mediterrán és a kelet-európai régió között.

Magyarországon ezekben az évszázadokban lényeges regionális különbségek voltak, és a lakosság etnikai összetétele meglehetősen kevert volt. A háztartásszerkezet különbözött az egyes régiókban és etnikai csoportoknál. A német és szlovák falvak a legnagyobb magyar város, Buda közelében jobban hasonlítottak a Laslett-féle közép-európai régióhoz, mint a dél-dunántúli magyar falvak. A háztartásszerkezet időbeli változása figyelhető meg Nagykovácsiban és Sárpilisén. Mindkét esetben olyan háztartás- és népességlista állt rendelkezésre, amelyet a Laslett-féle tipológiával elemezni lehetett. E lista tanúsága szerint az összetett (kiterjesztett és többcsaládos)

háztartások aránya emelkedett (Andorka, Faragó, 1983). Az 1784–1787. évi népszámlálás, valamint az 1804., 1819. és 1828. évi nem nemes összeírások makroadatainak elemzése hasonlóképpen azt mutatja, hogy a háztartások átlagos nagysága, taglétszáma és az egy háztartásban élő felnőtt férfiak átlagos száma nőtt (Faragó, 1977; Andorka, Faragó, 1983).

Az 1792. és 1804. évi sárpilisi összeírásban szereplő háztartásokat és személyeket párosítottuk és hozzájuk kapcsoltuk az anyakönyvi bejegyzéseket. Így meg lehetett állapítani, mi történt a háztartásokkal és az egyes személyekkel 1792 és 1804 között (Andorka, Balázs-Kovács, 1986). E tizenkét évben a népességszám 458-ról 555-re nőtt. A háztartások száma azonban csak kisebb mértékben, 85-ről 100-ra emelkedett. Ennek következtében az átlagos háztartásnagyság 5,39-ről 5,55-re nőtt. Ez a háztartás-növekedési tendencia még erősebb volt, ha csak a református parasztokat nézzük, vagyis az őslakos és jobb módú népességet. (A sárpilisi katolikusok más-honnan beköltözött zsellérek vagy cselédek voltak.) A református népesség 431-ről 515-re nőtt, a háztartásaik száma pedig 74-ről csak 77-re, ezért átlagos háztartásnagyságuk 5,83-ról 6,69-re emelkedett. A háztartások egy része változatlan szerkezetű maradt. A háztartásszerkezet változásának három típusát lehetett megkülönböztetni: 1. néhány esetben a korábbi összetett háztartás egyszerű családháztartássá vált; 2. a legtöbbször a korábban egyszerű családháztartás vált kiterjesztett vagy többcsaládos háztartássá; 3. néhány háztartás két vagy három háztartássá hasadt szét.

Az 1816. évi kölkedi háztartás- és népességösszeírás segítségével a népesség életkor szerinti kategorizálása alapján fel lehet vázolni egy „háztartási életciklus” modellt (Andorka, Faragó, 1983). A kiterjesztett és többcsaládos háztartásban élők aránya magas volt a házasságkötés életkora körül, vagyis a 20–29 évesek között, lecsökkent a 30–49 évesek között, amikor a gyermekes házaspárok egy része kivált a szülői háztartásból (ezért a gyermekek közül is kevesebben éltek kiterjesztett és többcsaládos háztartásokban), majd ismét megnőtt az 50 éves életkor fölött, amikor az idős szülők gyermekei megházasodtak és legalább egy részük egy időre a szülői háztartásban maradt.

Tehát a bonyolult háztartás nem volt „örök” Magyarországon, sem makroszinten, vagyis évtizedeken és évszázadokon keresztül, sem az egyes személyek és családok mikroszintjén. Inkább úgy látszik, hogy a családok a háztartásszerkezet megváltoztatásával reagáltak a demográfiai és gazdasági körülmények változására.

Az egyik lényeges tényező, amely a háztartásszerkezetet és valószínűleg a demográfiai viselkedést is befolyásolta, a népesség sűrűségének növekedése volt, amelyet a népesség 18. századi gyors növekedési üteme okozott. Ennek következtében földszűke állt elő, legalábbis az ország nagyobb népsűrűségű régióiban. A földszűkét súlyosította a földesúri majorsági gazdálkodás léte. A parasztok nagyjából jobbágyok voltak, „jobbágytelket” kaptak a földesuraktól. A jobbágy-családok nagy nehézségekkel kellett, hogy szembenézzenek, ha az általuk művelt földterületet növelni akarták, mivel a földesurak általában növelni vagy legalább megtartani igyekeztek a majorsági gazdálkodás alatt álló területeket. Ezért azok a jobbágyparaszt-családok, ahol több örökös volt, fel kellett osszák a jobbágybirtokot. Ez nyilvánvalóan szegénnyel járt. A piacok hiánya és a szállítás fejletlensége miatt

ugyanis a termelés intenzívebbé tétele és a mezőgazdasági termékeknek távolabbi piacokon történő értékesítése majdnem lehetetlen volt. Ezért a háztartások növekedésének és bonyolultabbá válásának folyamata mögött lényegében a birtokaprózódás és az elszegényedés elkerülésére szolgáló stratégia húzódtott meg.

A jobbágybirtokok felaprózódásának kedvezett az örökösödési szokásjog. Az örökösödési szokások a 18. és 19. századi Magyarországon meglehetősen változatosak voltak (Tárkányi-Szűcs, 1981). Például a német nemzetiségű falvakban az osztatlan öröklés és az elsőszülött öröklése érvényesült. Az elmaradott és sűrűn lakott régiókban élő magyar jobbágyparasztok viszont szokás szerint egyenlően osztották meg az örökséget a fiúgyermekek között, a leánygyermek pedig jelentős hozományt kapott házasságkötésükkor. Az élők közötti (inter vivos) öröklés és az idős szülők birtokátadási szerződésai, amelyeket D. Gaunt (1983) Nyugat-Közép-Európában és L. Berkner (1972) Ausztriában talált, kivételesek voltak Magyarországon. Ezért érthető, hogy a házas fiúgyermek legalább átmenetileg a szülők háztartásában maradtak és velük együtt művelték a jobbágygazdaságot.

A 18. és 19. századi Magyarországnak, különösen a falvaknak, másik fontos intézményi sajátossága volt, hogy az állam, a helyi önkormányzatok és jótékonyági szervezetek nem juttattak jövedelmet azoknak a szegényeknek, akiknek nem volt családjuk vagy rokonságuk, amely támogathatta volna őket. Ezért Magyarországon „nuclear hardship” (a családmag bajba jutása) esetén elszegényedőknek a családra és rokonságra kellett támaszkodniuk. Ez a tény szükségképpen erősen befolyásolta a háztartás szerkezetét és a rokoni kapcsolatokat. Ez lényeges különbség volt a nyugat-európai társadalmakhoz képest, ahol a szegényeket a nagyobb közösségek támogatták (Laslett, 1988; McIntosh, 1988; Pullan, 1988).

Ugyanakkor a magyar parasztság gondolkodásában egészen a 20. század második feléig élt az a nem pontosan körvonalazott, de mély meggyőződés, hogy a házas gyermekeknek segíteniük kell vagy illik szüleiket a gazdálkodásban, és hogy helyes, vagy legalábbis elfogadható, hogy a házasságkötés után évekig a szülői háztartásban maradjanak. Még akkor is, amikor a fiatal házaspár megépítette saját házáat, és odaköltözött, fennmaradt a kölcsönös segítő kapcsolat a szülők és gyermekek, sőt a házas testvérek között is (Fél, Hofer, 1969). A magyar parasztság kultúrája tehát támogatta, ha nem is írta elő kötelezően, a szülők és felnőtt gyermekek közötti kölcsönös segítséget és közös háztartást, vagy háztartásaik egymáshoz közeli elhelyezkedését.

Adatforrások az idős emberek háztartási körülményeiről

Ahhoz, hogy az idős emberek háztartási körülményeit vizsgáljuk, olyan népszám- és háztartásösszeírások szükségesek, amelyek feltüntetik az összeírt személyek életkorát. Ilyen listákat használt Laslett (1977) az öregedésnek és az idős emberek helyzetének vizsgálatára. A rendszeres népszámlálások előtti évtizedekben és évszázadokban viszonylag ritka az ilyen forrás Magyarországon. Az 1784–1787-es népszámlálásnak csak néhány összeíró listája maradt fent különböző helyi levéltárakban (Dányi, 1965). Az 1870-ben kezdődő rendszeres népszámlálásoknak

majdnem minden összeírólapját megsemmisítették. Ezért a helyi levéltárakban és az egyházközségekben kell ilyen népesség- és háztartásösszeírásokat keresnünk. Ebben a tanulmányban négy ilyen listát használok fel. Mindegyiket a helyi egyházközségi levéltárban találták meg. Ezek a következők: 1. Fajsz római katolikus falu „status animarum” összeírása 1762-ből, amely a Kalocsai Püspökség számára készült. A listát Bárh János (1975) publikálta. 2. Mezőcsoknya református falu összeírása 1800-ból, amelyet a lelkész azért készített, hogy a két évvel korábban – a templommal együtt – elégett anyakönyvet pótolja. Ezt a listát Kósa László bocsátotta rendelkezésemre. 3. Sárpilis református falu összeírása 1804-ből, amelyet a lelkész Tolna megye számára készített a megyei népességösszeírás céljára. A listát Balázs-Kovács Sándor találta meg az egyházközség iratai között, majd együtt elemeztük azt. 4. Kölked református falu összeírása 1816-ból, amelyet az egyházközség vezetői készítettek. A listát Mándoki László (1971) publikálta.

Ezeknek az összeírásoknak különböző a minősége. A sárpilisi összeírás például nem tünteti fel a nők életkorát, ezért a halálozási anyakönyv átnézése alapján próbáltuk az életkorukat meghatározni. Ennél is komolyabb gondot okoznak az esetleges hiányok. A hiányok előfordulását gyaníthatjuk a férfiak nagy létszámbeli túlsúlya mögött a 60 éves és az idősebb népességben (5. táblázat). Az erős férfitöbbség a 60 évesek és idősebbek között azonban lehet annak következménye is, hogy a felnőtt korú nők halandósága a férfiakénál magasabb volt (5. táblázat). Az igen nagy férfitöbbséget Fajszon és Sárpilisen azonban szerintem nem magyarázhatjuk csak a halandóság különbségével. Sárpilisen az összeírás és a halálozási anyakönyv összehasonlítása alapján meg lehetett állapítani, hogy egyetlen idős nő (aki a következő években szerepelt az elhunytak között) sem maradt ki az összeírásból. A férfitöbbséget esetleg a két nem eltérő vándorlási egyenlege okozhatta. 1792 és 1804 között 45 férfi vándorolt el és 33 vándorolt be Sárpilire, ugyanakkor 58 nő vándorolt el és 40 vándorolt be. Tehát a vándorlási veszteség 12 férfi és 18 nő volt. Nem ismerjük a vándorlók életkorát. Lehetséges, hogy az elvándorló nők között több idősebb volt. Ha a vándorlási mérleg a megelőző évtizedekben is hasonló volt, akkor ez és a nők magasabb halandósága megmagyarázhatná a nagy férfitöbbséget az idősök között. Nincsenek hasonló vándorlási adataink Fajszról. Feltételezhetjük azonban, hogy – mivel a fajsi lista korábbi mint a sárpilisi lista – a nők halálozási többlete még nagyobb volt, mint Sárpilisen, így ez okozhatta a nagy férfitöbbséget az idősök között.

Mind a négy összeírás feltünteti a falu lakóinak nevét és életkorát háztartásonként. A háztartásokat sorszámok jelölik meg, tehát a szétválasztásuk egyértelmű. Nem teljesen világos azonban, hogy a sorszámok háztartásokat vagy házakat jelölnek-e meg. Feltételezhetjük azonban, hogy az összeírók az 1784–1787. évi népszámlálás utasításait követték, amelyek szerint azok a személyek tartoznak egy „famíliához”, akik együtt főznek és esznek, tehát egy háztartást alkotnak.

Többnyire a legidősebb férfit tüntetik fel első személyként a háztartáson belül és így őt definiálhatjuk háztartásfőként. Kivételes esetekben a háztartásokban élő fiatalabb család (férfi) fejét tüntetik fel elsőként az összeírás. Az özvegy férfiakat láthatóan hasonlóképpen kezelték: többnyire első helyen szerepelnek, amennyiben

nincs náluk idősebb férfi. Így ezeket az özvegy férfiakat háztartásfőként határozhatjuk meg. Néhá özvegy asszonyokat sorolnak fel az első helyen, ilyenkor őket tekintettük a háztartás fejének. Más esetekben később szerepelnek a listán, a háztartásfő családtagjaként, legtöbbször annak édesanyjaként. A háztartás többi tagját az összeírások a háztartásfőhöz való viszony alapján jelölik meg, tehát mint házastársat, gyermeket, anyát stb.

A fajszi és a sárpilisi összeírás kifejezetten zsellérként és szolgaként megnevezett személyeket is tartalmaz. Két fajtájukat lehet megkülönböztetni: 1. egyedülálló zselléreket és szolgákat, akiket mindig a háztartás tagjai között jelölnek meg, a háztartás tagjaiként kezelnek; 2. családos zselléreket és szolgákat, akiket külön háztartásként tüntetnek fel, még akkor is, ha az összeírás megjelöli, hogy melyik jobbágyháztartáshoz tartoznak. A néprajzi ismeretek szerint ezek a zsellér és szolga családok külön főztek és ettek. Én is külön háztartásnak tekintettem őket. Mivel azonban az ilyen családos és külön háztartásként összeírt zsellérek és szolgák száma viszonylag kicsi (sokkal kisebb, mint a korabeli Angliában), az elemzés eredményeit nem nagyon befolyásolja az, hogy külön háztartásként vagy a jobbágyháztartás tagjaiként kezeltem őket.

Mint ahogyan az a jelen tanulmányban korábban már idézett adatokból kitűnik, Sárpilis esetében további adatforrásokat is hasznosítottam az elemzésben, például az 1792. évi háztartásszerkezet vizsgálatára egy 1792. évi népességösszeírást, amely nem adta meg mindenkinek az életkorát. Az 1792. és 1804. évi összeírás, valamint az anyakönyvek összevetése alapján vizsgáltam a háztartásszerkezet változását és a vándorlást. A sárpilisi háztartások gazdasági erőforrásainak 1793. évi összeírása lehetővé tette, hogy a háztartások jellemzőit társadalmi rétegenként elemezzük (Andorka, Balázs-Kovács, 1986). A sárpilisi református anyakönyv alapján végzett családrekonstrukciós vizsgálat pedig lehetővé tette a sárpilisi demográfiai viszonyok elemzését 1752-től a 19. század végéig.

Néhány adat a négy falu gazdasági, társadalmi és demográfiai viszonyairól

A négy falu egymáshoz viszonylag közel fekszik, Magyarországnak egy jól körülírható régiójában: a Dél-Dunántúlon, illetve a Dunának vele szemközti partján. Ez a régió nem volt kifejezetten szegény. A 18. század második felében azonban fokozatosan beállt a földszűke. Ugyanakkor ez a régió távol volt minden nagyobb piactól és protoindusztrializációs központtól. A földrajzi viszonyok, a mocsaras terület a Duna mentén és az utak hiánya szintén hozzájárultak ahhoz, hogy a régió elszigetelődjék az európai, sőt magyarországi behatásoktól is. Azt lehet mondani, hogy a régió paraszti lakossága archaikus viszonyok között élt.

Viszonylag keveset tudunk e négy falu családi gazdálkodásáról. A Duna nyugati partján fekvő falvakról, Sárpilisről és Kölkedről Andrásfalvy Bertalan (1975) monográfiájában találhatunk információkat. Valószínű, hogy a Duna keleti partján fekvő Fajsz gazdasági viszonyai hasonlóak voltak. Ezeknek a falvaknak a gazdálkodását az a tény határozta meg, hogy a Duna árterületén feküdtek, ezért viszonylag kevés szántóföldjük volt. A szántóföldi növénytermesztést kombinálniuk

kellett az állattenyésztéssel (erre nagyon alkalmasak voltak az időnként elöntött legelők és rétek), halászáttal, az ártéri erdőkben folytatott vadászattal és a távolsági fuvarozással. Az 1793. évi gazdasági összeírás, amelyet összekapcsoltunk az 1792. és 1804. évi népességösszeírással, valamint két másik hasonló gazdasági összeírás arra enged következtetni, hogy a sárpilisi háztartásoknak kevés szántóföldjük volt, a háztartások többsége kis méretű – gyakran töredék – jobbágytelken gazdálkodott. Az állatállomány (lovak, ökrök, tehenek) viszont jelentős volt. Ezek a töredékes adatok azt mutatják, hogy a falvak parasztháztartásai rugalmasan gazdálkodtak, folyamatosan hozzá kellett igazítaniuk munkaerő-kínálatukat az éppen adott munkalehetőségekhez, kiterjesztve vagy lecsökkentve termelő tevékenységeiket a lehetőségek és a háztartásokban élő felnőttek száma szerint. Szántani például lehetett ökrökkel is lovakkal is. Az ökrök erősebbek voltak, ezért mélyebben felszánthatták a talajt, de az egy vagy két ökörpárral végzett szántáshoz két felnőtt férfire volt szükség, mert az ekét tartó férfi mellett egy másik férfinak kellett az ökröket vezetnie. Ezért vagy a felnőtt férfiak számát kellett az ökrökhöz igazítani, vagy – ha csak egy felnőtt férfi volt a háztartásban – ökrök helyett lovakkal kellett szántani, vagy esetleg más háztartástól kellett segítséget kérni. Feltételezhetjük, hogy a jobbágyparasztek olyan háztartásszerkezetet igyekeztek létrehozni, amellyel a leghatékonyabban tudták termelési lehetőségeiket kihasználni.

A falvak parasztlakossága társadalmilag meglehetősen differenciált volt. Az 1793. évi sárpilisi adatok szemléltetik a társadalmi különbségeket: a 85 háztartás közül 32 gazdagnak tekinthető, mert 2–4 ökre vagy 2–6 lova volt; 31 háztartás közepes gazdasági erejűnek tekinthető, mert 0–2 lova és néhány tehenek voltak; végül 11 háztartás nagyon szegény lehetett, mert nem szerepelt a gazdasági erőforrások összeírásában. A gazdagabb háztartások nagyobbak voltak és több volt közöttük a bonyolult összetételű, mint a szegényebbek között. Más magyarországi falvakkal összehasonlítva mind a négy faluban az átlagosnál több volt a bonyolult szerkezetű háztartás (4. táblázat).

Nincs rá bizonyítékunk, legfeljebb feltételezhetjük, hogy a sárpilisi halálozási, termékenységi és házassági viszonyok jellemzőek voltak a másik három falura is. A sárpilisi halandóságot a csecsemő- és gyermekhalandóság mutatóival jellemezhetjük. (3. táblázat) 1792 és 1820 között 382 0–9 éves gyermek szerepel a temetési anyakönyvben.⁵ Az ezer élveszületéshez viszonyított arány valamivel magasabb volt a leányok (410) mint a fiúk esetében. Ez a különbség az ellentéte annak, amely a fiú és leánygyermekről való egyforma gondoskodás esetén szokott előfordulni. Az utóbbi esetben ugyanis a fiúk halandósága valamivel nagyobb, mert a férfiak biológiai adottságuk folytán gyengébbek a nőknél. A felnőtt férfiak halandósága is kedvezőbb képet mutat, mint a felnőtt nőké (6. táblázat). Ebben a nők tudatos diszkriminációja mellett szerepet játszhatott a nőknek a szüléssel kapcsolatos halandósága is.

Az 1752–1790 közötti időszakban a nők első házasságkötéskori életkorának átlaga 19,0 év volt, 1791 és 1820 között pedig 18,4 év. Nehéz megbecsülni az

⁵ Azért használom itt a csecsemőhalandóság helyett a 0–9 évesek halandóságának mutatóját, mert nem egészen világos, hogy azok a gyermekek, akiknek halálozáskori életkorát „egyévesként” tüntetni fel az anyakönyv, ténylegesen első születésnapjuk előtt vagy után haltak meg.

özvegyek újránházasodásának gyakoriságát, mert 1805-ig a házasságot kötő férfiak családi állapotát nem tüntették fel az anyakönyvben, vagyis nem tudjuk, nőtlen vagy özvegy volt-e a vőlegény. Az 1792 és 1804 között kötött 100 házasság közül 13 esetben volt özvegy a menyasszony és 2 esetben volt elvált. Az 1805 és 1814 között kötött 66 házasság közül a vőlegény 18 esetben volt özvegy, a menyasszonyok közül 9 volt özvegy és egy volt elvált. Ezekből az adatokból is valószínűsíthető – amit a népességlisták adatai megerősítenek –, hogy az özvegy férfiak gyakrabban házasodtak újra, mint az özvegy nők.

Sárpilis egyike azoknak a falvaknak, ahol az 1790 és 1819 között házasságot kötő kohorszban meg lehetett figyelni a korai születéskorlátozást. Az 1752–1789 között házasodott kohorszban azonban még igen magas volt a termékenység, a teljes házas termékenységi arányszám a 20. életévtől a 49. életév végéig 7180 szülés volt ezer házas nőre számítva. A házasságon kívüli születések aránya igen alacsony volt (3. táblázat).

A 18. századi magas termékenység és a viszonylag alacsony halandóság következtében a természetes szaporodás gyors volt. 1779-től 1803-ig 630 keresztelest és 414 temetést jegyeztek be az anyakönyvbe Sárpilisen és a népességszám (1792-ben 458 és 1804-ben 555) 216-tal nőtt a születéseknek a halálozások fölötti többlete következtében.

A vándorlásra vonatkozóan úgy kaptunk adatokat, hogy párosítottuk az 1792. és 1804. évi népességösszeírásokat és az anyakönyvi bejegyzéseket. Az 1792. évi 458 fő népességből 103 személy vándorolt el a következő 12 évben. Az 1804. évi 555 fő népességből 73 személy a megelőző 12 évben vándorolt be. Vagyis e 12 év 216 fő természetes népszaporodásából egy részt „lecsapolt” a negatív vándorlási egyenleg. Ez a tény már maga is jelzi, hogy Sárpilis társadalmának nehézségeket okozott a gyors természetes szaporodás.

A 22 százalékos elvándorlás Sárpilisről 1792 és 1804 között kisebb mint a vándorlás gyakorisága Clayworth és Cogenhoe angol településekről a 17. században, és Hellines francia településről a 18. században, és körülbelül hasonló intenzitású vándorlást jelent, mint amilyen Longuenesse francia faluban fordult elő a 18. században (Laslett, 1977). Nagyobb viszont a vándorlás Sárpilisen mint a lettországi Pinkenhofban Lettországon a 19. század első felében (Plakans, Wettherell, 1995), és mint Krasnoe Sobakino orosz faluban a 19. században (Czap, 1983).

Mind az elvándorlásnak mind a bevándorlásnak lényeges összetevője volt a sárpilisek házasságkötése a szomszédos falvak lakóival. Az új házaspár lakóhelyének eldöntésénél láthatólag az az elv érvényesült, hogy lakjanak a vőlegény apjának háztartásában vagy legalább azzal azonos faluban. Néhány olyan esetet is találtunk, amikor az új házaspár a menyasszony apjának háztartásában vagy vele azonos faluban lakott.

Az elvándorlásban és bevándorlásban lényeges összetevő volt a teljes háztartások vándorlása is. Ezek a vándorló háztartások három típusba sorolhatóak: 1. a legtöbben földnélküli zsellérek voltak, akik gyakran vándoroltak egyik faluból a másikba; 2. a falu református lelképásztora, jegyzője és tanítója időnként elköltözött az egyik faluból a másikba; 3. két gazdaságilag erős háztartás és egy gazdaságilag erős többcsaládos háztartás egyik nukleáris családháztartásának tagjai elvándoroltak 1792

és 1804 között. Ez utóbbi tény is bizonyítja, hogy a földszűke arra kényszerítette a sárpilisi családok egy részét, hogy Magyarország kevésbé sűrűn lakott részein új gazdaságokat próbáljanak létesíteni a maguk számára.

Ezenkívül volt néhány „egyéni” vándorló. Öt ilyen személyt találtunk az 1804. évi összeírásban. Demográfiai és társadalmi jellemzőik szemléltetik ezeknek a vándorlásoknak az okát. Ezek a bevándorlók ugyanis a következők voltak: 1. egy 35 éves elbocsátott katona, aki hazatért apja és testvére háztartásába; 2. egy megözvegyült apa, aki Sárpilisen élő házas fiának háztartásába költözött; 3. egy özvegyasszony, aki házas nőtestvéréhez költözött; 4. egy 77 éves özvegy férfi (az egyetlen, aki ezen bevándorlók közül 60 évesnél idősebb volt) a fiához költözött, aki egy sárpilisi jobbágyparaszt leányát vette feleségül; 5. egy özvegyasszony, aki házas fiának háztartásába költözött. Úgy látszik tehát, hogy a nukleáris család nagy nehézségeinek (nuclear hardship) felmerülése esetén felhasználták a „reinkorporációs stratégiát”, vagyis az egyedül maradt szülőt és más rokont befogadták a háztartásba (Hammel, 1995). Ennek ellenére igazolódni látszik Plakans hipotézise, hogy az öregkori vándorlás ritka volt a preindusztriális falvakban Európában.

Mindezek az adatok azonban azt sejtetik, hogy Sárpilis nem volt átlagos magyar falu, hanem az akkori településekhez képest meglehetősen archaikus viszonyok jellemezték. Ezért a sárpilisi idős emberek helyzetét nem általánosíthatjuk a korabeli Magyarországra. A másik három itt vizsgált faluról nincsenek ilyen részletes demográfiai és társadalmi adataink, legfeljebb feltételezhetjük, hogy közeli fekvésük és – Kölked és Fajsz esetében – hasonló földrajzi körülményeik miatt hasonlíthatnak Sárpilisére, tehát szintén nem tekinthetők átlagosnak. Mégis azt gondolom, hogy az ezen négy faluban talált adatok az idős emberek helyzetéről bizonyos információt nyújthatnak arról, hogy a 18. század második és a 19. század első felében hogyan éltek az idős emberek az ország elmaradottabb falvaiban.

A 60 éven felüli idős emberek háztartásainak és háztartáson belüli helyzetüknek alakulása a négy faluban

Fajszon, Mezőcsoknyán, Sárpilisen és Kölkeden összesen 88 hatvan éves és idősebb férfi és 54 ilyen életkorú nő szerepelt a vizsgált összeírásokban. Összesen 120 olyan háztartás volt, ahol 60 éves és idősebb személy élt. Az alábbiakban az ő adataikat elemzem.

Az életkorokat feltüntető népességösszeírások alapján a Laslett (1977) által kiszámított mutatókat és összeállított táblázatokat készítettem el. Az adatokat a Laslett által közölt adatokkal hasonlítottam össze.

A 60 éven felüli népesség aránya Sárpilisen alacsonyabb, mint a Laslett által bemutatott angol, francia, olasz, izlandi és japán településeken, és hasonló az Ausztriában, Észtországban és Szerbiában talált arányokhoz. A nemek aránya, vagyis a száz nőre jutó férfiak száma a 60 évesek és idősebbek között sokkal magasabb, mint az említett többi európai településen. Ezért az idős emberek problémái, amelyek a mai nyugati társadalmakban és Magyarországon is túlnyomó részben az idős nők

problémái, ebben a négy faluban a 18–19. században elsősorban az idős férfiak problémái voltak.

A legfeltűnőbb különbség a négy magyar falu és a Laslett által bemutatott adatok között az idősek családi állapota tekintetében az, hogy a magyar falvakban egyetlen nőtlen férfit és hajadon nőt sem találtunk. (4. táblázat) A házas férfiak aránya valamivel magasabb a magyar falvakban, mint a Laslett által bemutatott falvakban, a házas nők aránya viszont ugyanakkora vagy kissé alacsonyabb a magyar falvakban, mint Angliában és Franciaországban, de sokkal nagyobb mint Szerbiában és Japánban (7. táblázat). Ebből következik, hogy az özvegyasszonyok aránya a nők között a magyar falvakban magasabb, mint az angol és francia településeken, de sokkal kisebb, mint Szerbiában és Japánban.⁴

A férfi népességtöbbslet a női népességhez viszonyítva és a házasoknak a férfiak közötti sokkal magasabb aránya, arra enged következtetni, hogy a házastársak életkora közötti különbség nagy lehetett. Ugyanakkor Sárpilis családrekonstrukciós vizsgálatából tudjuk, hogy az első házasságot kötő férfiak és nők korkülönbsége nem volt nagy. Ha azonban a 60 éves és idősebb házas férfiak feleségeinek életkorát vizsgáljuk a népességösszeírás alapján, akkor azt látjuk, hogy a feleségek több mint fele tíz vagy több évvel fiatalabb volt a férjénél (8. táblázat). Csak a mezőcsoknyai összeírás jelölte meg, ha a férfi második házasságban élt. Mind a két mezőcsoknyai 60 éven felüli férfi, akinek felesége több mint tíz évvel fiatalabb volt, második házasságban élt, tehát megözvegyült és újránházasodott. (5. táblázat) Feltételezhetjük, hogy a többi három faluban is azok a 60 évesnél idősebb férfiak, akik jóval idősebbek voltak feleségükénél, második házasságban éltek. Ezért levonhatjuk azt a következtetést, hogy azért volt kevés özvegy az idős férfiak között, mert a megözvegyült férfiak többnyire újránházasodtak, és jóval fiatalabb feleséget választottak. Ez egyben azt is megmagyarázza, hogy miért nem találtam hajadont a 60 éves és idősebb nők között. A szokásos első házasságkötési életszakasz után hajadon állapotban maradt nők később férjhez mentek megözvegyült férfiakhoz.

Hasonlóan a Laslett által bemutatott angol településekhez, a 60 éven felüli házas férfiak és nők nagy többsége Magyarországon is háztartásfő vagy annak házastársa volt. Csak kivételesen fordult elő, hogy „házastárstagként” (legtöbbször házas gyermek apjának vagy anyjának minőségében) éltek a háztartásban. Más szóval az idős házaspárok nem adták fel a háztartásfői pozíciót. Az özvegy férfiak többsége is háztartásfő volt, de az özvegy nőknek csak a fele volt háztartásfő. Együttvéve a 60 évesnél idősebb férfiaknak 70 százaléka, a nőknek 60 százaléka háztartásfő vagy annak házastársa volt (9. táblázat).

Ha közelebbről megnézzük azokat a 60 éven felülieket, akik nem voltak háztartásfők, akkor megértjük, hogy ez csak kivételes esetben fordult elő. A hat ilyen férfi közül kettő volt házas, közülük az egyik 93 éves volt és 88 éves feleségével élt házas fiának háztartásában. Nyilvánvalóan igen idős kora miatt adta át fiának a

⁴ Igen alaposan áttanulmányoztam a listákat, hogy megállapítsam, nem „bújhatnak-e meg” ténylegesen nőtlen és hajadon személyek az özvegyként feltüntetettek között. Ennek alapján biztosan állíthatom, hogy e négy faluban valóban nem volt nőtlen férfi és hajadon nő a 60 évesek és idősebbek között.

háztartásfői pozíciót. A másik 85 éves lakó szolga volt, aki 38 éves feleségével élt egy nem rokon jobbágyparaszti háztartásban. A négy özvegy férfi közül, akik nem voltak háztartásfők, ketten 77, illetve 76 évesek voltak és házas gyermekeik háztartásában éltek. Feltehetően a „vezető” háziasszony-feleség hiánya miatt kényszerültek átadni a háztartás vezetését. A két másik özvegy férfi közül az egyik 76 éves lakó volt, a másik 60 éves szolga. A nem háztartásfő özvegyasszonyok közül az egyik szolga volt egy nem rokon háztartásban. Összefoglalóan azt lehet mondani, hogy az idős férfiak csak kivételes esetekben nem maradtak háztartásfők, az özvegy nők esetében viszont nem lehet világosan megállapítani, milyen körülmények között maradtak vagy nem maradtak háztartásfők.

A legvilágosabb különbség a Laslett által vizsgált angol települések és a magyar falvak között az, hogy az utóbbiakban egyetlen 60 évesnél idősebb személy élt valamilyen „intézményben” – lakóként élt egy nem rokon háztartásban, és csak két nem házas férfi és egy nem házas nő élt lakóként egy nem rokon háztartásban, végül egyetlen idős ember sem élt egyedül, egyszemélyes háztartásban. Világosnak látszik, hogy ezekben a magyar falvakban semmilyen intézmény sem létezett, amely az idős és szegény emberekről gondoskodott volna, és a felnőtt gyermekek nem akarták megözvegyült szüleiket egyedül hagyni. A megözvegyült idős emberek vagy egy háztartásban éltek továbbra is nem házas vagy házas gyermekeikkel, vagy a megözvegyülés után egyik házas gyermekük háztartásának tagjává váltak. Nemcsak a háztartásfő szülei, hanem néha a háztartásfő házastársának özvegy édesanyja is a háztartás tagja volt. Az 1792. és 1804. évi sárpilisi háztartási listák összehasonlítása azt mutatja, hogy egyes esetekben a korábban külön háztartásban élő megözvegyült szülőket befogadták a házas gyermekek a háztartásukba. Tehát a „nukleáris nehézségek” esetében történő „reinkorporáció” stratégiája előfordult.

Magyarországon nemcsak a megözvegyült idős emberek, hanem a házasok is sokkal gyakrabban éltek házas gyermekeikkel egy háztartásban, mint Angliában (10. táblázat). A 60 éven felüli férfiak 76 százaléka, a nőknek 82 százaléka házas gyermekkel, és sok esetben unokákkal közös háztartásban élt. Ennek következtében az idős emberek háztartásainak generációs „mélysége” nagy volt: e háztartások 73 százalékában három nemzedék tagjai éltek együtt (11. táblázat). A legtöbb idős ember tehát naponta kapcsolatban volt unokáival és sok gyermek mindennapos kapcsolatban volt nagyszüleivel.

Ennek másik oldala az, hogy a legtöbb háztartás, amelyben idős ember élt, bonyolult összetételű volt: a Laslett (1972) által javasolt tipológia szerint a háztartásoknak csak 13 százaléka tartozott a kiterjesztett háztartás típusba, 57 százaléka a többcsaládú háztartás típusba. (A háztartások 4 százalékát nem lehetett e típusokba besorolni.) Az 57 százalékból, amely a többcsaládú típust alkotta, 26 százalék a „törzs” (stem) típusba tartozott, vagyis a szülői házaspár vagy családmag egy házas gyermekkel élt együtt, 18 százalék az „együttes” (joint) típusba, vagyis több házas gyermek élt együtt a házas szülőkkel, végül 13 százalék a „frèreche” típusba, vagyis házas testvérek éltek együtt a szülői család nélkül, más szóval már csak az egyik szülő élt együtt több házas gyermekével, vagy az idős személy házas testvérével. Más szóval az „együttes” és „frèreche” típusú háztartások, amelyek nagyon ritkák voltak Angliában és általában Északnyugat-Európában, valamint Magyarországon is

viszonylag ritkán fordultak elő, az idősök háztartásai között e négy faluban meglehetősen gyakoriak voltak (12. táblázat).

Az idős emberek tehát a fiatalabbaknál jóval nagyobb arányban éltek kiterjesztett vagy többcsaládos háztartásokban, nagy részük felnőtt gyermekekkel közös háztartásban. Ahhoz hogy megállapítsuk, miért ilyen nagy – vagy miért nőtt meg – a bonyolult háztartások aránya az idős korban, az 1792. és 1804. évi sárpilisi összeírást hasonlíthatjuk össze. Ebből pontosan látjuk, hogyan változott 12 év alatt azoknak a háztartásoknak az összetétele, amelyekben 1804-ben idős emberek éltek. Az alábbiakban bemutatom minden egyes idős személy háztartásszerkezetének változásait 1792-től 1804-ig:

- Öt idős személyt, aki az 1804. évi összeírásban szerepelt, nem találtam meg az 1792. évi összeírásban, valószínűleg időközben elvándoroltak. Kettő közülük 1804-ben háztartásfő özvegy édesanyja volt. Feltételezhetjük, hogy valamelyik szomszédos faluban éltek, és férjük elhunytá után költöztek házas fiúgyermekükhöz. A három másik idős ember olyan férfi, aki családotul költözött be Sárpilisére.

- Két idős személy, zsellér, illetve szolga lett. Közülük a férfi – aki korábban egy egyszerű háztartás feje volt – miután megözvegyült, zselléreként élt egy nem rokon háztartásban, míg a fia egy másik háztartásba nősült be. A másik egy fiával közös háztartásban élő nő volt, aki fiának halála után egy nem rokon háztartásban szolga lett.

- Egy idős férfi mindkét összeírás idején egy egyszerű családháztartás feje volt, ahol rajta kívül felesége és nem házas fiatal gyermekei éltek.

- Három idős ember mindkét összeírás idején ugyanabban a bonyolult, „törzscsalád” típusú háztartásban élt. Az egyik közülük mindkét időpontban olyan törzscsalád feje volt, ahol rajta kívül felesége és házas fiának családja élt. A másik kettő – egy idős házaspár – legidősebb házas fiukkal élt közös háztartásban. Az 1792-ben még ott élő két fiatalabb leánygyermekük 1804-ig, a házasságkötés alkalmával, elköltözött a faluból.

- Kilenc idős személy 1792-ben egyszerű családháztartásban élt, amely 1804-ben bonyolult összetételű háztartássá változott. Közülük három házaspár és egy férfi háztartásfő 1792. évi egyszerű családháztartása „törzscsalád” típusú bonyolult háztartássá változott, mert például az egyik fiúgyermek megházasodott és családjával együtt a szülői háztartásban maradt. Az egyik férfi háztartásfő háztartásában 1804-ben az időközben megházasodott két fiúgyermeké élt, így vált „együttes” típusú bonyolult háztartássá.

- Végül kilenc háztartás, amelyben 1804-ben idős ember élt, 1792-től 1804-ig széthasadt. Egy idős nő 1792-ben férjével és gyermekeivel egyszerű család háztartásban élt. Ezután megözvegyült, egyik fia megházasodott és külön háztartást alapított, a másik fia szintén megházasodott és az özvegyasszony az ő háztartásában élt, mint a háztartásfő édesanyja, kiterjesztett típusú háztartásban. Egy idős férfi feleségével, házas fiával és másik nem házas fiával élt „törzscsalád” típusú háztartásban 1792-ben. Ezt követően a házas fiú külön háztartást alapított, a másik fiú is megházasodott, a szülőkkel közös háztartásban maradt, ahol a szülői házaspár maradt a háztartásfő. Egy idős házaspár „törzscsalád” típusú háztartásban élt egy házas és két nem házas fiával. Ezt követően az egyik nem házas fiú megházasodott és külön

háztartást alapított, a másik szintén megházasodott, de a szülői háztartásban maradt, így abban 1804-ben a házas szülők két házas fiúgyermekükkel éltek együtt.

Egy idős férfi háztartásfő 1792-ben két házas fiával élt együtt, közülük az egyik 1804-re külön háztartást alapított.

Egy másik idős férfi háztartásfő 1792-ben két fiatalabb házas testvérével élt „frèreche” típusú háztartásban. 1804-re a három házas testvér külön-külön háztartást alapított, idős emberünk egyik fia megházasodott és apjával közös háztartásban maradt, így az idős ember most „törzscsalád” típusú háztartásban élt.

Egy idős házaspár 1792-ben két házas fiával és egyik menyük özvegy nővérével, valamint annak fiúgyermekével élt közös háztartásban. 1804-re az özvegy meghalt, fia egy másik háztartásba házasodott be, ahol apósa volt a háztartásfő, a két házas fiú közül az egyik külön háztartást alapított, a másik együtt élt szüleivel „törzscsalád” típusú háztartásban.

Végül egy férfi háztartásfő 1792-ben „frèreche” típusú háztartásban élt fiatalabb férfitestvére családjával. A két testvér háztartásai különváltak, az idősebb testvér egyszerű családháztartásban élt 1804-ben. A másik fiútestvérenek egyik fia megházasodott és apjával együtt élt „törzscsalád” típusú háztartásban. A 27 idős ember közül, akik 1804-ben Sárpilisén éltek, ez az egyetlen olyan, aki 1792-ben bonyolult háztartásban élt, de 1804-re ez egyszerű családháztartássá alakult át.

Mint láthatjuk, az idős emberek háztartásai nagyon sokféle módon változtak meg 1792-től 1804-ig. De csak egyetlen esetben fordult az elő, hogy egy idős ember 1792-ben még bonyolult összetételű háztartásban élt, 1804-ben azonban már egyszerű családháztartásban. Ebben az esetben is az áll az ilyen irányú változás hátterében, hogy ennek az idős embernek 1804-ben nem volt a faluban élő házas gyermeke. Feltételezhetjük, hogy a gyermekek házasságkötése után ez az idős ember is bonyolult típusú háztartásban fog ismét élni.

Úgy látszik tehát, hogy a sárpilisi háztartásstratégia arra irányult, hogy az idős emberek lehetőleg házas gyermekükkel vagy gyermekeikkel éljenek közös háztartásban. Bár a háztartások szerkezete gyakran változott, egyszerű családháztartások egy-egy gyermek megházasodása nyomán bonyolult összetételűekké váltak, bonyolult háztartások pedig a házas gyermekek vagy testvérek különválása következtében széthasadtak. Idős szülő jelenléte esetén láthatóan az az elv érvényesült, hogy maradjon vele közös háztartásban legalább egy házas gyermeke. Mind a négy vizsgált magyar falu „keresztmetszeti” képe az összeírás időpontjában (10. táblázat) ezt a következtetést támasztja alá. Az idős emberek nagy többségének háztartásában egy vagy több házas gyermek élt velük együtt.

Fel kell arra hívni a figyelmet, hogy ez korántsem jellemző ilyen mértékben a fiatalabb felnőttek háztartásaira: azok közül sok egyszerű családháztartás típusú volt. Úgy látszik azonban, hogy mire megöregedtek, többnyire megvalósították azt az elképzelést, hogy egy házas gyermek legyen mellettük a háztartásban.

Ez arra enged következtetni, hogy az idős emberek életét másképpen szervezték meg a négy magyar faluban, mint Nyugat-Európában vagy Nyugat-Közép-Európában (például Ausztriában). Az idős emberek nagy többsége kiterjesztett vagy többcsaládos típusú háztartásban élt házas gyermekének családjával (13. táblázat). Nemcsak a lakást (lakóházat) osztották meg, hanem a megélhetési költségeket is. Szükség esetén a felnőtt gyermekek gondoskodtak idős szüleikről. Ez a háztartásszerkezeti minta, vagyis a kiterjesztett és többcsaládos háztartások viszonylag

magas aránya, de korántsem teljesen általános volta (mint például Oroszországban) jól alkalmazkodott a falvak gazdasági körülményeihez, megakadályozta a családtagok szélsőséges elszegényedését vagy egyéb szükséghelyzetek tartóssá válását. Ugyanakkor minden bizonnyal alátámasztotta ezt a háztartásszerkezetet a falvak kultúrája, az abban élő értékek és normák. Ugyanakkor nem eredményezett „örökös” többcsaládos háztartásokat, mint Oroszországban. A háztartások szerkezete a változó demográfiai helyzet és a változó gazdasági követelmények szerint folyamatosan változott. Ha a szülők idősek lettek, akkor kiterjesztett vagy többcsaládos háztartás létrehozására törekedtek, ha viszont a többcsaládos együttélés terhekké vált, akkor egy-egy család kivált belőle, külön háztartást alapított a faluban vagy – ritkábban – el is költözött onnan.

Települési kategória	30 éves életkorban várható átlagos élettartam (*30)		Ezer megszületett csecsemő közül 60 éves születésnapját megéri (* 60)	
	férfi	nő	férfi	nő
Falvak				
2000-nél kisebb lakosságúak	31,3	28,8	251	226
2000-nél nagyobb lakosságúak	32,6	30,9	258	253
Mezővárosok				
2000-nél kisebb lakosságúak	31,5	29,5	265	219
2000-nél nagyobb lakosságúak	32,6	31,4	255	253
Szabad királyi városok	28,6	30,5	172	214
Együtt	31,6	30,8	238	242

1. táblázat Kiválasztott halandósági mutatók az egyházi anyakönyvek mintája alapján készített halandósági táblákból, 1821–1830

Falu	A házasságkötés éve	30 éves korban várható élettartam (*30)	
		férfi	nő
Vajszló és Besencs	1791–1820	36	31
	1821–1850	35	33
	1851–1880	40	41
Alsónyék	1760–1790	34	28
	1791–1820	32	31
Sárpilis	1752–1790	37	28
	1791–1820	34	29
Átány	1730–1789	33	29
	1790–1819	29	28
Pócsmegyer	1759–1790	29	29
	1791–1820	25	28

2. táblázat 30 éves életkorukban házas férfiak és nők várható további élettartama hat magyar faluban a 18. és 19. században, házas kohorszontként, családrekonstrukciós vizsgálatok alapján

Falu	Régió	Etnikum	Vallás	A nők első házasság-kötési életkora, 1850-1895	Házasságon kívüli születés, %		Csecsemőhalandóság, ezer élveszülettre			Házas nők teljes termékenysége 20-49 életkorban, ezer nőre házasságon kívül	
					1790-1820	1850-1895	1790-1820	1850-1895	1790-1819	1850-1895	
Vajszló és Besenye	D-Dunántúl	magyar	református	19,9	1,0	4,4	282	130	4760	2760	
Alsónyék és Sárpiis	D-Dunántúl	magyar	református	17,5	0,4	4,5	188	215	3725	2725	
Kerkáskápolna	D-Dunántúl	magyar	református	19,1	5,9	7,8	168	182	4415	2500	
Bakonya	D-Dunántúl	magyar	róm. kat.	20,5	3595	.	
Töttös	D-Dunántúl	magyar	róm. kat.	19,9	4705	.	
Velem	Nyugat	magyar	róm. kat.	22,1	6635	.	
Rábakecöl	Nyugat	magyar	róm. kat.	.	1,4	.	290	.	7395	.	
Bük	Nyugat	magyar	evangélikus	21,3	0,9	4,9	189	207	7505	7700	
Bük	Nyugat	magyar	róm. kat.	25,0	4,6	7,0	128	207	.	.	
Bárna	Észak	szlovák	róm. kat.	19,5	1,2	2,3	.	225	7795	7375	
Felsővadász	Észak-K.	ruthén	görög kat.	20,1	1,9	3,6	243	108	6249	8665	
Átány	Alföld	magyar	református	22,8	1,5	2,4	173	232	6230	6775	
Pócsmezger	Közép	magyar	református	22,5	1,5	9,7	.	241	6385	5420	

3. táblázat Néhány demográfiai mutató családkonstrukciós vizsgálatok alapján magyar falvakban

Falu	Év	Régió	Etnikum	Vallás	Egysze mélyes	Nem család	Egyszerű család	Kiterjesztett	Többes aladás	Be nem sorolható	Átlagos háztartás nagyság
									háztartások aránya, százalék		
Perbál	1747	Közép	német- magyar	róm. kat.	1	1	85	6	5	2	4,67
Piliszzántó	1747	Közép	szlovák	róm. kat.	3	1	71	8	17	-	4,61
Nagykovácsi	1747	Közép	német	róm. kat.	6	-	79	7	7	1	4,82
Nagykovácsi	1769	Közép	német	róm. kat.	3	-	77	6	14	-	5,28
Fajsz	1762	DK-Alföld	magyar	róm. kat.	1	1	56	10	32	-	5,91
Sárpilis	1792	Dél-Dunántúl	magyar	református	2	-	72	5	21	-	5,33
Sárpilis	1804	Dél-Dunántúl	magyar	református	1	-	54	9	36	-	5,77
Alsónyék	1792	Dél-Dunántúl	magyar	református	2	-	44	15	39	-	5,80
Kölked	1816	Dél-Dunántúl	magyar	református	-	-	47	13	36	1	5,75
Mezőcsoknya	1800	Dél-Dunántúl	magyar	református	-	-	47	15	38	-	6,01

4. táblázat Háztartásszerkezet: a különböző típusokba tartozó háztartások aránya néhány magyar faluban

Falu	Év	A falu népességszáma	A 60 éves és idősebb népesség száma			A 60 éves és idősebb népesség aránya (százalék)	Nemek aránya (száz nőre jutó férfi a 60 éves és idősebb népességben)
			férfi	nő	összesen		
Fajsz	1792	1022	43	18	61	6,0	239
Mezőcsoknya	1800	547	9	11	20	3,7	82
Sárpilis	1804	525	19	10	29	5,5	190
Kölked	1816	643	17	15	32	5,0	113
Együtt		2737	88	52	142	5,2	163

5. táblázat A 60 éves és idősebb népesség egyes jellemzői négy magyar faluban

Életkor	Száz 30 éves házas férfi, illetve nő közül a jelzett életkort megérté	
	férfi	nő
30	100	100
40	100	89
50	91	71
60	74	50
70	46	34

6. táblázat Házas férfiak és nők továbbéleési rendje
Sárpilisen 1791 előtt

Falu	A házasok aránya	
	férfi	nő
Fajsz	81	61
Mezőcsoknya	89	9
Sárpilis	79	60
Kölked	53	27
Együtt	76	41

7. táblázat A házasok aránya a 60 éves és idősebb
népességben a négy magyar faluban

A férj életkora (év)	A feleség életkora (év)									Összesen
	40 alatt	40-49	50-54	55-59	60-64	65-69	70-74	75-79	80 és több	
60-64	1	12	9	3	4	-	-	-	-	29
65-69	1	1	1	-	1	1	-	-	-	5
70-74	-	2	1	1	2	3	2	-	-	11
75-79	2	-	1	-	-	1	1	-	-	5
80 és több	1	1	1	1	-	1	2	1	2	10
Összesen	5	16	13	5	7	6	5	1	2	60

8. táblázat A 60 éves és idősebb házas férfiak száma korcsoportonként a feleségük életkora szerint a négy magyar faluban (Fajsz, Mezőcsoknya, Sárpilis, Kölked)

Falu	Férfi		Nő	
	házas	nem házas	házas	nem házas
Fajsz	94	75	91	100
Mezőcsoknya	100	100	100	30
Sárpilis	100	100	100	9
Kölked	100	100	100	60
Együtt	97	81	96	52

9. táblázat 60 éves és idősebb háztartások és háztartásfők háztartásainak aránya a négy faluban

Családi állapot és háztartási állás	Fajsz		Mezőcsoknya		Sárpilis		Kölked		Együtt	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Házas, háztartásfő, a háztartásban élnek										
- nem házas gyermekek	7	-	3	-	-	-	-	3	10	3
- házas gyermekek	6	3	1	-	9	3	6	1	22	7
- nem házas és házas gyermekek	17	6	2	-	6	3	3	-	28	9
- mások	3	1	-	-	-	-	-	-	3	1
- csak a háztartás	-	-	2	1	-	-	-	-	2	1
Házas, nem háztartásfő, a háztartásban élnek										
- házas gyermekek	1	1	-	-	-	-	-	-	1	1
- mások	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Nem házas, háztartásfő, a háztartásban élnek										
- nem házas gyermekek	2	1	-	-	-	-	1	-	3	1
- házas gyermekek	2	5	1	2	1	-	7	5	11	12
- nem házas és házas gyermekek	2	1	-	1	1	-	-	1	3	3
- mások	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Nem házas, nem háztartásfő, a háztartásban élnek										
- házas gyermekek	1	-	-	7	1	2	-	3	2	12
- nem házas és házas gyermekek	-	-	-	-	-	1	-	1	-	2
- mások	1	-	-	-	1	1	-	-	2	1
Együtt	43	18	9	11	19	10	17	15	88	54

10. táblázat A 60 éves és idősebb népesség száma nem, családi állapot és háztartási állás szerint a négy faluban

A háztartásban élő nemzedékek száma	Fajsz	Mezőcsoknya	Sárpilis	Kölked	Együtt
1	1	1	-	-	2
2	16	4	3	4	27
3	31	14	18	24	87
Egyedül élő zsellér, szolga	2	-	2	-	4
Együtt	50	19	23	28	120

11. táblázat A 60 éves és idősebb személyek háztartásának száma a bennük élő nemzedékek száma szerint a négy faluban

Életkor (év)	Kiterjesztett és többszalados háztartásban élők aránya (százalék)	
	férfi	nő
0-9	55	62
10-19	51	63
20-29	85	88
30-39	71	57
40-49	49	59
50-59	68	83
60 és több	89	100
Összesen	64	69

13. táblázat A bonyolult szerkezetű háztartásokban élők aránya nem és életkor szerint Kölkeden

Házartástípus	Fajsz	Mezősoknya	Sárpilis	Kölked	Együtt
3. Egyszerű családházartás					
3.a. Házaspár gyermek nélkül	1	1	-	-	2
3.b. Házaspár gyermekkel	8	3	-	1	12
3.c. Özvegy férfi gyermekkel	-	-	-	1	1
3.d. Özvegy nő gyermekkel	1	-	-	-	1
4. Kiterjesztett háztartás					
4.a. Főfelé kiterjesztett	8	6	3	11	28
4.b. Lefelé kiterjesztett	2	-	-	-	2
4.c. Oldalirányban kiterjesztett	1	-	-	-	1
5. Többszalados háztartás					
5.b.1. Második család lefelé kiterjesztett „törzscsalád”	16	4	6	5	31
5.b.2. Második család lefelé kiterjesztett „együttes” háztartás	6	-	10	6	22
5.c.d. Minden család egy szinten, „fratère” háztartás	4	5	2	4	15
5.e. Egyéb többszalados (*)	1	-	-	-	1
6. Be nem sorolható / egyedül álló szolgál, zsellér nem rokon háztartásban	2	-	2	-	4
Együtt	50	19	23	28	120

(a) Két házas fiútestvér családja, továbbá egyikük házas fiának a családja.

12. táblázat A 60 éves és idősebb személyek háztartásainak szerkezete a háztartások száma a különböző háztartás típusok szerint a négy faluban

Háztartás típus	Személyek	Háztartások
	százalék	
Egyedül élő	7,1	19,6
Nem családháztartás	2,6	3,4
Egyszerű családháztartás	68,5	63,5
Kiterjesztett háztartás	13,5	9,2
Kétszalados háztartás, házasszülő és házasszermek	7,4	3,8
Kétszalados háztartás, házasszermek	0,1	0,1
Kétszalados háztartás, nem rokon családok	0,4	0,2
Háromszalados háztartás	0,4	0,2
Összesen	100,0	100,0

14. táblázat Háztartásszerkezet. A személyek és a háztartások százalékos megoszlása háztartástípusok szerint Magyarországon 1980-ban

IDÉZETT SZAKIRODALOM

Altergott, Karen: *Daily life in later life: Concepts and methods of inquiry*. In: *Daily life in later life*, ed. Karen Altergott, 11–22. Califa Sage, Newbury park, 1988.

Andorka, Rudolf: *Determinants of fertility in advanced societies*. London, Methuen, 1978.

Andorka Rudolf: *A családrekonstrukció vizsgáló módszerei*. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek, 1988.

Andorka, Rudolf: *The role of the family in the care of the elderly in Hungary*. In: *Aiding and aging: The coming crisis in support for the elderly by kin and state*. Ed. John Moge, 35–48. Greenwood Press, New York, 1990.

Andorka, Rudolf: *Household systems and the lives of the old in eighteenth- and nineteenth-century Hungary*. In: Kertzer, Laslett, op. cit. 129–155. 1995.

Andorka Rudolf – Babarczy Lászlóné – Cseh-Szombathy László – Glyczy Béla-Lajos András: *Az öregek helyzete és problémái*. Central Statistical Office, Budapest, 1972.

Andorka, Rudolf and Sándor, Balázs-Kovács: *The social demography of Hungarian villages in the eighteenth and nineteenth centuries, with special attention to Sárpilis, 1782–1804*. Journal of Family History 11. 169–192. 1986.

Andorka, Rudolf and Faragó, Tamás: *Pre-industrial household structure in Hungary*. In: *Family forms in historic Europe*. Ed. Richard Wall, with Jean Robin and Peter Laslett, 281–307. Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

Andrásfalvy Bertalan: *Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya vármegyében az ármentesítés befejezéséig*. Szekszárd: Tolna megyei Tanács Levéltára. 1975.

Barth János: *Fajsz népessége a 18. század közepén*. Bács-Kiskun megye múltjából 1. 81–131. 1975.

Berkner, Lutz K.: *The stem family and the development cycle of the peasant household*. American Historical Review 77 (2) 398–418. 1972.

Czap, Peter: *A 'large family, the peasant's greatest wealth': Self households in Mishino, Russia, 1815–1858*. In: *Family forms in historic Europe*. Ed. Richard Wall, with Jean Robin and Peter Laslett, 105–151. Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

Danhieux, Luc: *The evolving household: The case of Lampernisse, West Flandes*. In: *Family forms in historic Europe*. Ed. Richard Wall, with Jean Robin and Peter Laslett, 409–420. Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

Dányi Dezső: *Városi háztartások és családok a 18. század végén, Győr, 1787*. Történeti Statisztikai Évkönyv 1963–1964 3. 5–204. 1965.

Dányi Dezső: *Regionális családrekonstrukció 1830–1839, 1850–59*. KSH Népeség tudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetek. no. 9. 99–156. 1991.

Faragó Tamás: *Háztartásszerkezet és falusi társadalom-fejlődés Magyarországon 1787–1828*. (Structure of households and development of rural society in Hungary, 1787–1828). Történeti Statisztikai Tanulmányok 3. 105–214. 1977.

Farber, Bernard – Mogey, John – DeOllos, Jone – Lewis, Robert A.: *Household composition among the elderly in the United States and Hungary: A comparison*. In: *Aiding and aging: The coming crisis in support for the elderly by kin and state*. ed. John Mogey, 11–33. Greenwood Press, New York, 1990.

Fél, Edit– Hofer, Tamás: *Proper Peasants*. Wenner-Gren Foundation, Chicago, 1969.

Flinn, Michael V.: *The European demographic system 1500–1820*. Harvester Press, Brighton, 1981.

Gaunt, David.: *The property and kin relationships of retired farmers in northern and central Europe*. In: *Family forms in historic Europe*. Ed. Richard Wall, with Jean Robin and Peter Laslett, 249–279. Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

Hajnal, John: *European marriage patterns in perspective*. In: *Population in history*, ed. C. V. Glass and D. E. C. Eversley, 101–143. Edward Arnold, London, 1965.

Hajnal, John: *Two kinds of pre-industrial household formation systems*. In: *Family forms in historic Europe*. Ed. Richard Wall, with Jean Robin and Peter Laslett, 65–104. Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

Hammel, E. A.: *The elderly in the bosom of the family: la famille souche and hardship reincorporation*. In: Kertzer, Laslett, op. cit. 107–128. 1995.

Kertzer, Davis I.: *The joint family household revisited: Demographic constraints and household complexity in the European past*. Journal of Family History 14 (1) 1–15. 1989.

Kertzer, David I. – Laslett, Peter (eds.): *Aging in the past. Demography, society and old age*. Berkeley – University of California Press, 1995.

Laslett, Peter: *Introduction: The history of the family*. In: *Household and family in past time*. Ed. Peter Laslett, with Richard Wall, 1–89. Cambridge University Press, Cambridge, 1972.

Laslett, Peter: *Family life and illicit love in earlier generations*. Cambridge University Press, Cambridge, 1977.

Laslett, Peter: *Family and household as work group and kin group: Areas of traditional Europe compared*. In: *Family forms in historic Europe*. Ed. Richard Wall, with Jean Robin and Peter Laslett, 513–563. Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

Laslett, Peter: *Family, kinship and collectivity as systems of support in pre-industrial Europe*. *Continuity and Change* 3. 153–176. 1988.

Mándoki László: *A kölkedi népszámlálás*. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 13: 215–224. 1971.

McIntosh, Marjorie K.: *Local responses to the poor in late medieval and Tudor England*. *Continuity and Change* 3. 209–246. 1988.

Palli, Haldur.: *Estonian households in the seventeenth and eighteenth centuries*. In: *Family forms in historic Europe*. Ed. Richard Wall, with Jean Robin and Peter Laslett, 207–216. Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

Andreja, Plakans – Cahrel, Wetherhell: *Migration in later years of life in traditional Europe*. In: Kertzer, Laslett, op. cit. 156–174. 1995.

Pullan, Brian: *Support and redeem: Charity and poor relief in Italian cities from the fourteenth to the seventeenth century*. *Continuity and Change* 3. 177–208. 1988.

Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. In: Bibó-émlékkönyv. Századvég, Budapest, 1. 161–218. 1991.

Tárkány-Szűcs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Gondolat, Budapest, 1981.

Vásáry, Ildikó: „The sin of Transdanubia”: *The one-child system in rural Hungary*. *Continuity and Change*, 4. 429–468. 1989.

Viazzo, Pier Paolo: *Upland communities: Environment, population, and social structure in the Alps since the sixteenth century*. Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN

Mi a mikrotörténelem?

Bernard Lepetit szerint „manapság a mikrotörténelem divatban van.”¹ Ezt a megállapítást örömmel nyugtázhajuk, mindamellett talán nem felesleges felvetni azt a kérdést, hogy egyáltalán mi is a mikrotörténelem. Amikor 1995 szeptemberében egy olvasósemináriumot indítottam az ELTE Bölcsészettudományi Karának Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékén, csak azért választottam a „Mikrotörténelem” címet, hogy a történeti antropológiánál valamelyest szélesebb körből válogathassak kítűnő könyveket. Bizony később kellett megtudnom, hogy a mikrotörténelem elnevezés sok helyütt saját jogán is műfajmegjelölésként szerepel. Pedig magam nem gondoltam többre annál, mintsem hogy olyan történelmi tárgyú könyveket ismertessek meg az érdeklődő hallgatókkal, amelyek mintegy mikroszkóp alatt vizsgálják a történelmet a megszokott madártávlat helyett, azaz nem a makro-összefüggések körében, hanem a mikroszinten találják meg vizsgálatuk tárgyát. A mikrotörténelmi esettanulmány előnye az, hogy fókuszpontot teremt. A fókusz konkrét esetekre, személyekre és körülményekre való beállítása a tárgy intenzív tanulmányozását teszi lehetővé, melynek révén egészen más képet kapunk a múltról, mint a nemzetek, államok, egyes társadalmi csoportok történetéből évtizedeket, századokat vagy valamely hosszú időtartamot felölelő vizsgálatok eredményeiből. A mikrotörténelmi vizsgálat, miként a klasszikus drámai hármas egység megvalósulása, nagy térterőt teremt egy helyen, s a benne ábrázolt történelmet ez valódi átütő erővel képes felruházni.

Ha fogalmát ilyen általánosan értelmezzük, akkor a mikrotörténelemben semmiféle újdonság nincs. Nagy emberek élete, rendkívüli esetek már a történetírás kezdeteitől fogva a történészi vizsgálódás homlokterébe kerülhettek, de az átlagemberekre, a köznapi eseményekre, a mindennapi életre sem csupán napjainkban irányul a figyelem. Más megközelítésben viszont a mikrotörténelem jelentkezése nagy horderejű változás a történetírásban, és a mikrotörténelmi megközelítés lehet a következő évtizedek (bombasztikus fogalmazásban a következő évezred) vezető történeti áramlata. John Higham, az amerikai történészek egyik doyenje *Az amerikai történetírás jövője* című cikkében² – melyet a Századok is ismertetett – 1994-ben azt írta, hogy „a történész-szakma az utóbbi időben egyre nagyobb mértékben fragmentálódott: a mikrotörténelem háttérbe szorította a nagyobb összefüggéseket kereső makrotörténelmet.” Ha ezt a – különösen Magyarországon elég furcsán csengő – állítást nem is fogadjuk el, el kell ismernünk, hogy a mikrotörténelmi munkákat a történészek egy része már jóval többre értékeli a korábbiaknál, azaz egy réginek is tekinthető forma új helyiértéket kapott.

¹ Lepetit, Bernard: *Építész, földrajz, történelem. A lépték használatai*. (Fordította Czoch Gábor.) AETAS, 1995. 4. szám 142. (a továbbiakban: Lepetit)

² The Journal of American History 80. (1994) 1289–1309. Ismerteti Magyarics Tamás. Századok, 129. (1995) 958–959.

Robin Hoodtól a macskavadászatiig (Az angolszász történetírás és a mikrotörténelem)

Találkozhatunk mikrotörténelmi megközelítéssel kilencedik újranyomásban megjelent munkában is, mint például a Cambridge University Press viszonylag új Canto sorozatában *H. S. Bennett* könyvével, melyben a Paston családnak a rózsák háborúja korából fennmaradt kiterjedt levelezése alapján festi le egy jómódú angol birtokos család mindennapjait (*The Pastons and their England. Studies in an Age of Transition. Cambridge – New York – Port Chester – Melbourne – Sidney, 1990⁵.*) – ez a könyv 1922-ben jelent meg először. A széles értelmezés alapján szintén mikrotörténelmi munkának tekinthető a lélektani történelem (*psychohistory*) úttörő és máig felül nem múlt⁶ remeke: *Erik H. Erikson* közel négy évtizede írt könyve a fiatal Lutherről (*Young Man Luther. New York, 1958; magyar kiadás: A fiatal Luther. Tanulmány a pszichoanalízisről és a történelemről. In: uő: A fiatal Luther és más írások. Budapest, 1991.*). Ennek középpontjában Luther életének egyetlen, 21 és 32 éves kora közé eső időszaka áll. Erikson a pszichoanalízis módszerét alkalmazza a rendelkezésre álló forrásanyagra, és saját klinikai tapasztalatai alapján azt a következtetést vonja le, hogy a fiatal Luther elhúzódoó identitásválságon ment át, és ezt, illetve az ebből való felépülést teológiája világosan tükrözi.

Sokkal újabb, de módszertanát tekintve teljesen tradicionális munka az alább bemutatásra kerülő művek közül *J. C. Holt* először 1982-ben kiadott *Robin Hoodja* (*Robin Hood. London, 1989⁷*). Noha – nagy valószínűséggel sikertelen – kísérletet tesz az eredeti Robin Hood felkutatására is, a könyv valódi tárgya maga a legenda, mely a főhős köré szövődött. Ennek legrégibb szövegváltozataiból kiindulva Holt lehántotta róla a később ráakodott rétegeket, majd megszabadult a toposzoktól is, s meghatározta az eredeti változat keletkezési helyét. Rekonstruálta továbbá ennek társadalmi kontextusát, s vázolta a Robin Hood-legenda máig tartó fényes karrierjét, melynek során az általa hordozott jelentések állandó módosulása ment végbe. A könyvből a tér és idő egysége hiányzik, hisz fókuszában a legenda áll, de az előszóban könyvét nem véletlenül hasonlítja Holt azoknak a történészeknek a munkájához, akik „az utóbbi időben azáltal kísérelték meg a múltat megvilágítani, hogy egyes eseteket vagy eseményeket tanulmányoztak, melyeket minden társadalmi és pszichológiai vonzattal együtt vizsgáltak meg.” Holt joggal mondja, hogy, miként az egyedi esemény, Robin Hood legendája is csak a teljes kontextusba ágyazva érthető meg. A mikrotörténelem jól sikerült darabjai mind messze túlmutatnak szűken értelmezett tárgyukon, miként Holt könyve is, noha emez a szélesen értelmezett mikrotörténelemnek is csupán a határmezsgyéjére esik.

Paul Boyer és *Stephen Nissenbaum* nem véletlenül nyerték el az Amerikai Történelmi Társulat díját az Arthur Miller által világhírrév tett salemi boszorkánysesetről szóló könyvükkel (*Paul Boyer – Stephen Nissenbaum: Salem Possessed. The Social Origins of Witchcraft. Cambridge, Massachusetts – London, 1974.*), mely

⁵ Lawrence Stone értékelését idézem. (*History and the social sciences in the twentieth century. In: uő: The past and the present revisited. London – New York, 1987.* 26. A tanulmány eredetileg a következő kötetben jelent meg: Delzell, C. (szerk.): *The Future of History. Nashville, Tennessee, 1976.*)

szokásos társadalomtörténeti módszereket alkalmazó mikrotörténelmi feldolgozás. Salem Village közösségének történetéről hatalmas és szinte teljesen érintetlen forrásanyagot dolgoztak fel, és a tágabb összefüggések tükrében azt mondják, hogy nem arról volt szó, hogy a közösség uralkodó helyzetű, felívelőben lévő pályájú frakciója vádolta meg boszorkánysággal a versenyben lemaradó szegényeket, a boszorkányüldözési eset inkább egy visszavonulóban lévő, s hosszabb távon majd vereséget is szenvedő társadalmi erő ellencsapása volt. Vagyis Boyer és Nissenbaum könyvének tárgya nem a boszorkányság, hanem egy megosztott közösség. Gondolatmenetük a végső soron determináló gazdasági tényezőkből indul ki. Az ezekből fakadó ellentétek Salem Village önállósága kapcsán manifesztálódnak és legjobban a két vezető család ellentétében kristályosodnak ki. A krónikus konfliktushelyzet puszkaporos hordójába egy új lelkes megjelenése vetette a szikrát, aki a település pártharcát a jó és a rossz küzdelmeként állította be. 1692-ben párthívei, akik frusztrációjukat politikai téren nem tudták feloldani, archaikusabb módszerrel éltek, és ellenfeleiket erkölcsileg fenyegető egyének összességének állították be: a boszorkányvád segítségével a „puritánok” megkíséreltek leszámolni az „individualistákkal”.

Magyarul is olvasható *Barbara Tuchman* amerikai történész *Távoli tükör* című könyve, mely a 14. századot, különösen a kor francia lovagságának életét ábrázolja – egyetlen ember, Enguerrand de Coucy sorsán át (*A Distant Mirror*. London, 1979.; magyarul: *Távoli tükör. A szerencsétlen XIV. század*. Budapest, 1987.). Hasonlóképp nagy sikert aratott *Iris Origo* könyve *A pratói kalmár* (*The Merchant of Prato*. Francesco di Marco Datini. Harmondsworth, 1992.), mely Francesco di Marco Datini hatalmas levelezésére támaszkodva eleveníti fel egy 14. századi toszkán kereskedő tevékenységét, háztartását és egy középkori itáliai város mindennapi életét. Az első 1978-ban, a második 1957-ben jelent meg először.

Mindebből kitűnik, hogy a mikrotörténelem ebben a széles értelmezésben mindössze gyűjtőfogalom. Szűk értelmében véve viszont a mikrotörténelem több a mikroszintre összpontosító vizsgálatnál. Peter Burke szerint a mikrotörténelem a hetvenes évek terméke, amikor az antropológusok nyomdokain járva a történészek nagyobb figyelmet fordítottak a mikrovizsgálatokra: „teleszkóp helyett mikroszkópot” vettek a kezükbe. Emmanuel Le Roy Ladurie Montaillouja és Carlo Ginzburg *A sajt és a kukacok* című műve fémjelezte a mikrotörténelem megjelenését, majd őket követte többek közt Natalie Zemon Davis és Giovanni Levi. A mikrotörténelmi megközelítésű munkákon jól látszik a kulturális antropológia hatása: a Robert Redfield nyomdokain haladó közösség-tanulmányoké (*community studies*), Victor Turner koncepciójáé a társadalmi drámáról (*social drama*), s különösen Clifford Geertz szimbolikus antropológiájáé, aki a bali kakasviadal esetében egy mikroszkopikus méretű esetből egy egész kultúra értelmezését bontotta ki. A legkomolyabb kritika ezt a fajta mikrotörténelmet a tipikusság kérdésével kapcsolatban érte: mit ér ugyanis egyes esetek bemutatása, ha a belőlük levont következtetések nem mutatnak túl önmagukon. Erre vagy azzal felelhet a mikrotörténelem, hogy az esettanulmányokat kvantitatív módszerekkel társítja, vagyis bizonyítja a feldolgozott eset tipikusságát, vagy a „normális kivételes” koncepciójához

(*the exceptional normal*)⁴ fordul segítségért, amely szerint egy eset épp kivételességében mondhat sokat, mert azt mutatja meg, hogy a társadalmi mechanizmusok mikor válnak képtelenné feladatuk ellátására. Burke szerint mindenesetre a mikro-történelemnek, ha nem akar a csökkenő hozadék törvényének áldozatul esni, többet kell mondania a szélesebb kulturális közegről, és „meg kell mutatnia a kis közösségek kapcsolódását a makrotörténelmi tendenciákhoz.”⁵

A Burke által említett Montaillou a mikrotörténelem egyik klasszikusa (Emmanuel Le Roy Ladurie: *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*. Paris, 1975.). *Emmanuel Le Roy Ladurie* Jacques Fournier, Pamiers püspöke egyházmegyéjében 1318-tól 1326-ig működött inkvizíciós törvényszékének 1965-66-ban publikált jegyzőkönyveit használta fel. Ezeknek különleges értékét a püspök munkamódszere adta, aki nemcsak igen művelt és okos ember volt, de borzasztó aprólékos is, és az igazság kiderítésére irányuló buzgalma nem ismert határokat. Kínvallatást csak kivételképpen rendelt el, s maga vezette személyesen az összes vádlott, elsősorban az albigenis eretnekséggel gyanúsítottak kihallgatását. A Pireneusok egy kis hegyi falujából, Montaillouból nem kevesebb, mint 25 vádlott került az inkvizíciós törvényszék elé. Könyvében Le Roy Ladurie ennek a falucskának a mindennapi életet mutatja be, melyet kivételes részletességgel tükröznek a jegyzőkönyvek adatai.

Carlo Ginzburg nagyszerű könyve *A sajt és a kukacok* szintén inkvizíciós iratok alapján kísérli meg rekonstruálni egy 16. századi észak-itáliai eretnek molnár világképét (Il formaggio e i vermi. Torino, 1976.; magyar kiadás: *A sajt és a kukacok*. Egy XVI. századi molnár világképe. Budapest, 1991.) Azt mondja, hogy Menocchio gondolatának robbanó elegyét a népi és a magas kultúra találkozása hozta létre. Noha benne a mintegy repedésen felszínre törő ősi hagyomány képviselőjét látja, Ginzburg Menocchio minden megnyilvánulása mögött a magas kultúra jelentette hátteret igyekszik meghatározni. Ezt a látszólagos ellentmondást azzal oldja fel, hogy Menocchio világképe alapján véve nem könyveiből származott, mert olvasáskor olyan, az orális kultúrából származó „szemüveget” használt, amely szinte a felismerhetetlenségig eltorzította az olvasmányjaiból kiemelt elemeket, s az inkvizítorokat megdöbbenítő egyéni világképért ez felelt elsősorban. Noha nem sikerült egészen meggyőzően megmutatnia, hogy Menocchio „szemüvege” nem egyedi darab volt, hanem tényleg ősi paraszti örökség, a Montaillouhoz hasonlóan Ginzburg könyve is lebilincselő olvasmány.

Emmanuel Le Roy Ladurie-ről nemcsak Burke állítja, hogy az antropológia hatott rá, hanem maga Le Roy Ladurie is nyíltan vállalta ezt könyve előszavának Az

⁴ Jacques Revel ezt a koncepciót Edoardo Grendi nevéhez köti (*Micro-analyse et construction du social*. In: uő. (szerk.): *Jeux d'échelles. La micro-analyse a l'expérience*. Megjelenés előtt. 31.) (a továbbiakban: Revel), amint Giovanni Levi is (*On Microhistory*. In: Burke, Peter (szerk.): *New Perspectives in Historical Writing*. Oxford, 1992. 109.) (a továbbiakban: Levi), míg Peter Burke tévesen Carlo Ponichoz (*History & Social Theory*. Cambridge, 1992. 42.) (a továbbiakban: Burke 1992.)

⁵ Burke 1992. 38–43.

inkvizíciótól az etnográfiaig címet adva.⁶ Az inkvizítort szokás párhuzamba állítani az antropológussal, arra hivatkozva, hogy mindketten magas státusú kívülállók, akik átlagembereket kérdegetnek, akik pedig gyakran nem is értik teljesen, mire is vonatkoznak ezek a kérdések.⁷ Lawrence Stone szerint az antropológia a hetvenes évektől kezdve „megtanított bennünket arra, hogy hogyan lehet az egész társadalmi rendszert és az értékrendet ragyogóan megvilágítani egyetlen esemény aprólékos részletességgel történő megörökítése révén (*searchlight method*), feltéve, hogy azt nagyon gondosan teljes kontextusába helyezik, és kulturális jelentését nagyon gondosan kielemezzik.”⁸ Miként ebből az idézetből is kitűnik, igen problematikus a történeti antropológia és a mikrotörténelem viszonyát meghatározni,⁹ hiszen a történeti antropológiai munkák többnyire már az antropológiai megközelítésmód miatt is eleve mikroszintűek. Az antropológus általában egyetlen közösséget vizsgál egyszerre, s a történeti antropológia legjobb eredményei szinte mind esettanulmányok, a mikroszinten maradó elemzések.¹⁰ Robert Scribner is a „mikrotörténeti kutatásokat” jelöli meg, mint a történelem és az antropológia együttműködésének legígéretesebb területét.¹¹

Ennek a kölcsönhatásnak az egyik legelső gyümölcse Alan Macfarlane angol antropológusnak Ralph Josselin, egy 17. századi angol puritán lelkész naplóját feldolgozó könyve (*The Family Life of Ralph Josselin. A Seventeenth-Century Clergyman. An Essay in Historical Anthropology*. New York – London, 1977.) A kivételes részletességű napló egyszerre rögzíti a kiadásokat és bevételeket, megörökíti a fontos eseményeket, és vallásos napló is egyben, így „tükrözi egy család életének totalitását”. Mint gazdálkodó, Ralph Josselin a protestáns etika megszemélyesítőjének tekinthető: keményen dolgozott, nagyon takarékos volt, ritkán folyamodott

⁶ Ugyanaz, amit angolul antropológiaként (*anthropology*) emlegetnek, a franciában gyakran etmológiaként (*etnologie*) szerepel. Az *ethnohistoire* pedig a történeti antropológia megfelelője. (Burke, Peter: *The French Historical Revolution. The Annales School, 1929–1989*. Cambridge, 1990. 113.) (a továbbiakban: Burke 1990.) Alább, a Franconeto kapcsán is látni fogjuk, hogy Le Roy Ladurie magát „a néprajz befolyása alatt álló kutató”-nak tekintette.

⁷ Burke 1992. 39. Idézi R. Rosaldo tanulmányát: *From the Door of his Tent*. In: Clifford, J. – Marcus, G. (szerk.): *Writing Culture*. Berkeley, California, 1986. 77–97.

⁸ Stone, Lawrence: *The revival of the narrative: reflections on a new old history*. In: uő.: *The past and the present revisited*. London–New York, 1987. 86. (A tanulmány eredetileg a *Past and Present* 85. számának (1979) hasábjain jelent meg.)

⁹ Peter Burke 1992-ben megjelent könyvének a mikrotörténelemről írt fejezete (*The Social Microscope*, 38–43.) által mikrotörténelmi munkákként említett művek nagyobbik részét megtalálhatjuk Robert W. Scribnernek a történeti antropológiáról írt historiográfiai tanulmányában is, mint történeti antropológiai munkákat. (A kora újkori Európa történeti antropológiája. BUKSZ 7. 1995. 468–478.) (a továbbiakban: Scribner) Gyáni Gábor: *A mikrotörténet vitája* című rövid ismertetésében (BUKSZ 4. 1992. 492–495.) a címben szereplő ellentétpárt a következőképp állítja fel: „strukturális makrotörténet” kontra „antropológizáló mikrotörténet”.

¹⁰ Kiváló kivétel azonban például az antropológia történeti alkalmazásának egyik úttörő munkája: Thomas, Keith: *Religion and the Decline of Magic: Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth-Century England*. London, 1971.

¹¹ Scribner 479.

kölcsönhöz, óvatosan tervezett, és a haszon jelentős részét visszaforgatta: vagy földbe vagy gyermekei nevelésébe fektette. Macfarlane a jövedelmeket és a kiadásokat történeti munkákban szinte páratlanul alapos közgazdasági elemzéssel az egész életciklus hosszában próbálja meg felmérni, a folyó kiadások és bevételek mellett figyelme a tőkemérlegre is kiterjed. Ralph Josselin papi állása nem biztosított gondtalan megélhetést számára, ezért komoly szerepet játszottak kiegészítő jövedelmei. (Összbevételeinek nem egészen felét tették ki a lelkési járandóságok.) Jövedelme akkor érte el csúcspontját, amikor ellátta az iskolamesteri hivatalt is. Josselin nemcsak pap volt, hanem *yeoman* is, szabad paraszt. Arra törekedett, hogy újabb és újabb parcellákat szerezzen, s így szilárdabb jövedelmi bázisra tegyen szert. Erre a célra használta fel jövedelmének mintegy ötödrészét. Magának, feleségének és a háztartás magjához tartozó szolgálónak az önfenntartására (valamint a szolgáló bérére) körülbelül jövedelmének negyedét fordította. Kiadásai közt a legnagyobb tételt gyermekei jelentették (felnevelésük, taníttatásuk és kiházasításuk), összjövedelmének mintegy harmadrészét költötte rájuk. Ennek a „befektetésnek” nem kevesebb, mint harmadrésze kárba vészett a magas gyermekhalandóság következtében, pedig Josselin hosszú életű volt és módos gazda. „Azoknak a mezőgazdasági bémunkásoknak a számára, ... akik Josselin jövedelmének kevesebb, mint a negyedével rendelkeztek, de hozzá hasonlóan sok gyermeküket elvesztették, vagyonuk ezen elpazarlása (*the waste of economic assets*) minden bizonnyal egész életük keresményének jelentős részét érintette,” s ez komoly hatással volt a gazdaság növekedésre is.

A gyermekeket otthon nem dolgoztatták, és serdülőkorukra azok elhagyták a szülői házat: inaskodni vagy szolgálni mentek. (Az angol preindusztriális társadalom egyik anomáliája, állítja Macfarlane, hogy a gyermekeket akkor küldték el otthonról, amikor fogyasztókból termelők lettek. Egy háztartásban a terhesekkel, a betegségekkel, az öregedéssel, illetve a magas mortalitással együtt járó problémák következtében két felnőtt nem volt elegendő, mivel pedig a gondokon a nagycsalád intézménye nem enyhített, szükségessé vált egy szolga alkalmazása.) A gyermekeknek ez a rendszer anélkül adott viszonylagos függetlenséget, hogy házasságba kényszerítette volna őket, s így vált lehetővé az angolok számára, hogy a többi mezőgazdasági társadalom tagjainál jóval később házasodjanak. A párválasztás inkább a fiatalok, mint a szülők kezében volt, miképp Ralph Josselin házassága is a kölcsönös vonzalom alapján jött létre. Egész életében számára a legfontosabb kapcsolat a feleségéhez főződő viszony volt. Valószínűleg minden feladatot együtt láttak el (*joint role relationship*), nemcsak a munkát osztották meg, hanem a döntéseket is együtt hozták. Viszonyuk gyermekeikkel a szeretetre épült, s a korai elválás és a földrajzi távolság ellenére is egész életükben közeli és szeretetteljes kapcsolatban maradtak majdnem mindegyikükkel. Naplóbejegyzései tanúsága szerint viszont rokonai nem álltak különösebben közel Ralph Josselinhez. Helyettük szükség vagy betegség esetén barátokhoz és szomszédokhoz fordultak segítségért. „Rokoni kapcsolatai sok tekintetben olyanok voltak, mint az igen mobil modern család viszonyai...”

A 17. századi ember állítólag „elégedett, alkalmazkodó személyiség, mentes a modern élet megterheléseitől és konfliktusaitól.” Ezzel a képpel szemben viszont Ralph Josselin „épp annyira aggodalmas, bizonytalan, mint a modern ember. A

kísértés ellen vívott heves, önmarcangoló csatáira mai fogalmak szerint még a 'neurotikus' bélyeget is könnyen rásütnék.” Világában az Isten mindenütt jelen volt. Ha iránymutatásra volt szüksége, közvetlenül hozzá fordult. „Ő képviselte a biztonságot a változó világban, a Josselin által ismert dolgok közül ő volt a biztosító, a bank vagy a jóléti állam legközelebbi megfelelője, akibe valamelyes bizalommal lehetett investálni.”¹²

Macfarlane nem az egyetlen antropológus, akinek történelmi munkássága is jelentős. *Marshall Sahlins* Cook kapitány halálát rekonstruálta egy nagy sikerű esszéjében.¹³ (Captain James Cook; or, The Dying God. In: uő: Islands of History. Chicago – London, 1985.) Értelmezésében nem a hirtelen árulóvá váló hawaii bennszülöttek áldozata lett a felfedező, akik aztán ismét – és megmagyarázhatatlanul – angolbarátokká váltak. Első partraszállásakor Lono isten megtestesüléseként fogadták Cookot. A szigetre való váratlan visszatérése viszont rossz jegyben történt, s a kozmikus rendet csak Cook meggyilkolásával lehetett helyerállítani, ami éppúgy rituális cselekmény volt, mint a megelőzőek. A Kamehameha főnök által néhány év múlva követett angolbarát politikát az magyarázza, hogy ez illet leginkább egy olyan emberhez, aki Cook karizmáját (*mana*) örökölte. A hawaiiak tehát Cookot saját kultúrájukon keresztül nézték. Miközben azonban a hawaii kultúra ezeket az eseményeket „asszimilálta”, „gyökeresen és döntően meg is változott”. A domináns-alávetett ellentétet például az angol-hawaii ellentétpárban fogalmazták meg, s a főnökök olyan neveket vettek fel, mint a „György király” (*King George*) vagy a „Billy Pitt”.¹⁴

Az antropológiai elméletek közül a kora újkori Európával foglalkozó történészekre a legnagyobb befolyást talán Clifford Geertz szimbolikus antropológiája gyakorolta,¹⁵ melyet minden bizonnyal *Robert Darnton* alkalmazott a legtisztább formában

¹² Sok tekintetben rokonítható ezzel a könyvvel Arthur E. Imhof *Elveszített világok* című munkája (*Die verlorene Welten. Alltagsbewältigung durch unsere Vorfahren - und weshalb wir uns heute so schwer damit tun.* München, 1984. Magyar kiadása: Arthur E. Imhof: *Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk ezzel mi oly nehezen ...* Budapest, 1992.) Imhof egy 1670 és 1755 közt élt hesseni paraszt, Johannes Hooss „életvilágát” rekonstruálta, majd ebből kiindulva előbb a természeti-társadalmi környezetet, azután a mentalitást vizsgálta, s gondolatmenetével végül saját korunk problémáihoz jutott el.

¹³ A rövid ismertetés alapjául a következő szövegek szolgáltak: Burke 1992. 157–158. és Scribner 476. Gananath Obeyesekere komoly kritikáját Robert Scribner idézett ismertetése tolmácsolja. (476–477.) A Sahlins-Obeyesekere vitához Clifford Geertz hozzászólása a BUKSZ 8. évfolyamának (1996) 304–308. oldalain olvasható *Kultúrák háborúja* címmel (a továbbiakban: Geertz 1996.)

¹⁴ Témája miatt itt kell említenem Greg Dening William Gooch haláláról írt könyvét (*The Death of William Gooch. A History's Anthropology.* Honolulu, 1995.) „A szerző behatóan tanulmányozza azt a kulturális környezetet (a Wordsworth korabeli Cambridge-et), amelyből kiemelkedett egy fiatal csillagász, és felfedező-kutatóként hasonló véget ért, mint Cook, csak Oahu szigetén és tizenhárom évvel később.” Geertz 1996. 306.

¹⁵ Scribner 471.

történeti forrásokra.¹⁶ *A nagy macskamészárlás és más epizódok a francia kultúrhistoria köréből* című kötetének (The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History. New York, 1985.; magyar válogatás: Lúdanyó meséi. A nagy macskamészárlás. Két epizód a francia kultúrhistoria köréből. Budapest, 1984.) darabjait nem a tipikusságra törekedve válogatta össze, hanem a leggazdagabb források legérdekesebb eseteit választotta ki azon megfontolás alapján, hogy ha a múlt kultúrába akarunk behatolni, akkor abban az esetben vagyunk nyomon, ha nem értünk valamit. Ezen behatolási pontokból kiindulva azután idegen jelentérendszer, s ezen keresztül ismeretlen világképet tárhatunk fel. Nem jelent problémát az esetek atipikus volta, mert az egyén az általános kifejezőmód nyelvén szól, benyomásait, tapasztalatait kultúrája nyelvén értelmezi. A címadó tanulmány egy 18. századi francia nyomdász emlékiratainak egy részletén alapszik, melyben Nicolas Contat felidézi a nagy macskavadászat élményét. Ebben az inasok és segédek élték ki a mesterrel és családjával szembeni indulataikat, melyek a nyomdák valójában már kapitalistának nevezhető viszonyai és a múlt patriarchális képe (hajdanában a mester és emberei egyetlen baráti társaság tagjaiként dolgoztak) közti feszültségből táplálkoztak. De vajon mi tette a résztvevők számára olyan fergetegesen mulatságossá a macskák hajszolását és öldöklését?

Két inas, Jérôme és Léveillé azért nem tudnak aludni, mert néhány ördögi macska boszorkányszombatot ül. A mesterék először papot akarnak hívni, de végül a vadászat mellett döntenek. (A babona szerint a megcsonkítás hatásos a boszorkány-macskák ellen.) Az inasok és a segédek viszont először a círmot, a mesterné „ördög famulusát” ütik agyon, s ezáltal őt vádolják boszorkánysággal. (Valamint így jelképesen megerősözköljük.) Azután macskazenét rendeznek, ami a mestemek jár ki, mert feleségét gyóntatója szeretőjének tartják. Mindvégig a karnevál hangulata uralkodik, Léveillé és Jérôme a Karnevál Hercegeiként jelennek meg, s a karneváli ceremóniához hasonlóan a hajszja tárgyalással és jelképes kivégzéssel ér véget, amellyel a mesterről mint munkaadóról mondanak ítéletet. A tréfát a szimbólumok hordozzák tehát, nem a macskák lemészárlása maga, csak éppen nekünk, az utókorunk már el kell magyarázni, miképp volt mindez sértés. Darnton szerint a férj sem értette egészen a dolgot, de az asszony igen, ami nyilvánvalóan növelte a segédek jókedvét.

Ezt a tanulmányt komoly kritika érte egyfelől a történeti kutatás és az eset bemutatásának bizonyos hiányosságai vonatkozásában, másfelől a szimbolikus antropológiai megközelítést illetően: a macskát a sexualitás szimbólumaként

¹⁶ Érdemes egy rövid kitérő erejéig szemügyre venni azt a műfaji kavalkádot, amely Darnton magyarul is megjelent esettanulmányai körül kavarog. A szerző azt mondja, hogy gondolkodásmódokat vizsgál, de amit művel, az nem esztétörténet (*history of ideas*), hanem mentalitás-történet (*histoire des mentalités*), mivel arra kérdez rá, hogyan látták az emberek a világot. Pontos angol terminus azonban erre nincs, de Darnton szerint kultúrtörténet (*cultural history*) lenne a leginkább megfelelő. Ő – ahogy írja – „ugyanúgy tanulmányozza saját civilizációjukat, ahogy az antropológusok az idegen kultúrákat”, mégsem történeti antropológiáról beszél, ami ebből inkább következne. Ugyanakkor a magyar kiadás egyik jegyzete szerint a könyv kiadása a történeti antropológia megközelítésmódjának népszerűsítését célozza, s érdekessége folytán a könyv „a művelődéstörténet iránt érdeklődők szélesebb táborának is megfelel.” De Darnton tovább fokozza a műfaji összevisszaságot, amikor kijelenti, hogy ez „nem más tehát, mint néprajzi szellemű történetírás.”

beállítani önkényes és hamis – szól az ítélet.¹⁷ Darnton azonban igen sok dolgot idéz, ami ilyen értelmezés meglétére is utal. Továbbá meggyőzően mutatja be, hogy a korban macskát ölni szokás volt, ezért nem érezték a nyomdászok azt az undort, amelyet mi éreznénk. S ha bizonyos állításai nem is igazolhatóak, akkor is marad annyi elem, mely – ha nem is az eredeti színpompájában – lényegében fenntarthatóvá teszi Darnton elméletét.

Említett tanulmányában Scribner annak a véleményének ad hangot, hogy a népi kultúra nem rekonstruálható, „legjobb lenne feladni annak a látszatát, hogy felfedhetjük a korábbi állapotot, és képesek vagyunk a dialógusra, mint központi hermeneutikus szöveggörnyezetre összpontosítani.”¹⁸ Pontosan ez, az alávett kultúrának a beavatkozásra adott reakciója áll *David Warren Sabeant* a kora újkori délnémet népi kultúráról írt munkáinak a középpontjában. (Power in the blood. Popular culture and village discourse in early modern Germany. Cambridge University Press: Cambridge, 1984.; magyarul részben: Vári András (szerk.): Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben. Budapest, 1988.) „A hatalom dinamikáját” vizsgálja, és a kultúra Sabeant értelmezésében a hatalom gyakorlásának kísérlete. Az uralom kapcsán egyszer azt az aspektusát nézi, hogy vallási intézményeket hogyan használtak a hatalom megerősítésére, másszor pedig azt, hogy ugyanezen intézményeket, szertartásokat hogyan próbálták a parasztok saját értelmezésükkel megtölteni, és hogyan harcoltak értük a felsőbbiséggel. Egy pap halálának esetét vizsgálva Sabeant azt a megállapítást teszi, hogy a falut egy félelem-mátrix határozta meg. A tisztviselők és a nagybirtokosok alkotta hatalmi csoport a félelem révén uralkodott a faluban. Az új pap is attól tartott, hogy úgy végzi, mint elődje. A lelkiismeret fogalma volt az ő aduja. A parasztokban az evilági félelmet túlvilági ijesztgetésekkel igyekezett ellensúlyozni, hogy kiálljanak a hatalom ellen. Ezt a szegények számára a lelkiismeretükre való apellálás tette lehetővé: erre való hivatkozással nyithatták ki egyáltalán a szájukat, szólhattak bele a dolgokba. Egy boszorkánysági eset kapcsán az elemzés középpontjába a „nyelv metaforikus struktúrája” kerül, s hogy ezek a „metaforák” miként értelmezhetők „a társadalmi viszonyok nyelvtanaként.”

Sabeant egyik tanulmányának forrásközlő része olyan közel van a geertzi sűrű leíráshoz (*thick description*), amennyire a történész egyáltalán juthat. Anélkül foglalta össze a tanúvallomásokat, hogy ezeket értelmezte volna. A kulcsfontosságú kifejezéseket (pl. *Sage*, *Gerücht*) megőrizte, meghagyta németül, így azok (csakúgy, mint egy másik esettanulmányban a *Herrschaft*) tulajdonképpen „üres dobozok” az olvasó számára eleve adott jelentéstartalom nélkül, s Sabeant definíciója és maga a szöveggörnyezet töltheti meg ezeket jelentéssel. A fogalmak elemzése alkothatja az esettanulmányok gerincét. A mikro-esemény sokféle, szerteágazó részlete viszont Sabeant egyszerűen nem érdekli, nem az eset teljes feltárására helyezi a hangsúlyt, hanem az olvasatra, az a lényeg, miként értelmezi a kultúrát, a hatalmi viszonyokat, a kommunikáció jelentőségét. Kötetében rejtőznek olyan igazgyöngyök is, mint egy öregasszony mintegy mellékesen ismertetett esete, aki minden vele történt

¹⁷ Scribner 472–473.

¹⁸ Scribner 477.

balszerencséért szomszédai rosszakaratát hibáztatta, világának horizontja alig néhány száz méternyire terjedhetett. „Szegénysége az ő számára nem árváltozások, gazdasági irányzatok, öröklési intézmények vagy állami kisajátítás következménye volt. Valóságsszemléletét helyett a szomszédok közti súrlódások és a személyes erők játéka határozta meg.” Ilyen megfigyelések képezik talán a mikrotörténelmi megközelítés termésének legszebb darabjait.

Geertz szerint a kultúrát általában szöveggént lehet kezelni a szövegfogalom kiterjesztésével. „Egy nép kultúrája önmaguk rendezte szövegek együttese, amit az antropológusok igyekeznek azok válla felett elolvasni, akikhez ezek a szövegek tulajdonképpen tartoznak.”¹⁹ A bali kakasviadalban például sokféle elem van jelen (szerencsejáték, véráldozat, tömegszórakozás, státuszversengés), melyekből a kakasviadal értelmes, átlátható szimbolikus rendszert épít fel. Egy olyan elemzés, mely úgy tekint ezekre a formákra, mint amelyek „valakinek valamit mondanak valamiről”, ezek lényegének feltárására irányul.²⁰

A Martin Guerre nagy port felvert esetét²¹ feldolgozó *Natalie Zemon Davis* egy másik könyvében (*Fiction in the archives. Pardon tales and their tellers in sixteenth-century France*. Cambridge, 1987.) a központi helyre a szöveg került, de már nem a fenti geertzi, hanem az irodalomelmélet által inspirált értelemben. Ebben forrásait, 16. századi kegyelemleveleket kezelte szöveggént. A főbenjáró bűnököt, főleg emberölést elkövető kérelmezőknek a király megkegyelmezett, s az ezt kinyilvánító levele tartalmazta az eset leírását a tettes elbeszélésében. Ezek jelentik az egyik legjobb forrást, melyben az alacsonyabb néposztályok tagjai viszonylag hosszabban,

¹⁹ Más fogalmazásban a kultúra „értelmezhető jelek ... rendszereinek összessége”, „kontextus”, „társadalmilag teremtett jelentésstrukturák összessége.” A hangsúly a jelentésen van, mert Geertz szerint az emberi viselkedés többnyire szimbolikus cselekvés. (Geertz, Clifford: *Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez*. In: Vári András (szerk.): *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben*. Budapest, 1988. 26., 30., 32.; *Thick Description: Toward an Interpretative Theory of Culture*. In: uő.: *The Interpretation of Cultures*. Basic Books: New York, 1977.) A „kultúra, mint szöveg” gondolattal vö. Keith Jenkins megfogalmazását: „a világot szöveggént olvassuk, és az olvasatok száma logikailag végtelen. Ezen nem azt értem, hogy a világról/múltrol egyszerűen történeteket találunk ki ... hanem ennél sokkal többet, azt, hogy a világ/múlt már történetek formájában jelenik meg számunkra ...” Jenkins, Keith: *Re-thinking History*. London – New York, 1991. 9. (a továbbiakban: Jenkins 1991.)

²⁰ Geertz, Clifford: *Mély játék. Jegyzetek a bali kakasviadalról*. In: uő.: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest, 1994. (a továbbiakban: Geertz 1994.) 166., 169. (Első kiadás: *Deep Play: Notes on the Balinese Cockfight*. In: uő.: *The Interpretation of Cultures*. New York, 1977.)

²¹ Szintén egy híres eset áll Alain Corbin *A kannibálok faluja* című könyve fókuszában (*La Village des cannibales*. Paris – Clermont-Ferrand, 1990.). 1870 augusztusában a nyugat-franciaországi Haute-faye-ben a tömeg megkínzott és brutálisan meggyilkolt egy, a köztársaság éltetésével vádolt fiatal nemeset. Az eset kapcsán a történész a csöcselék által elkövetett erőszakos cselekmények elenzésében a francia forradalomig nyúl vissza, hogy pontosan meg tudja magyarázni a paraszti dühkitörés ezen utolsó látványos esetét. Szintén lincselés képezi a tárgyát az amerikai Wyatt-Brown *Déli becsület* című könyvének (*Southern honor: ethics and behavior in the Old South*. New York, 1982.) A Mississippi állambeli Natchez-ben egy 1834-ben lezajlott lincselés kapcsán feltáruló szenvedélyekről és intenzíven átélt társadalmi értékekről, azaz a helyi becsületfogalomról írt. Lásd: Burke 1992. 39.

megszakítás nélkül úgy mesélhettek, hogy ez írásban megörökítést nyert. Natalie Zemon Davis a fikció aspektusára helyezi a hangsúlyt, ezen azonban nem a kitalált mivoltot, hanem a megformáltságot értve. A 16. századi mesemondást vizsgálja: mitől tartottak jónak egy történetet, annak milyen változatai voltak mesehallgatók és mesélők szerint, megvizsgálja a mesemondás körülményeit, végeredményben a kulturális szövegekörnyezetet. Az egyes történeteknek azonban csak töredékei kerülnek elénk, a hangsúly az általánosításon van.

A köleves (A francia és az olasz történetírás és a mikrotörténelem)

Az eddigiekben úgy tűnt, hogy a történeti antropológia és a mikrotörténelem kéz a kézben jár. Más benyomást szerzünk azonban, ha az angolszász szerzők után a latinokat tekintjük át. A francia történetírásban a történeti antropológiai módszer olyan klasszikus elődre hivatkozhat, mint Marc Bloch 1924-ben megjelent úttörő munkája az angol és francia uralkodók görvélykórt gyógyító „királyi érintéséről”.²² Ebből a műből azonban a mentalitástörténet nőtt ki,²³ s a mikrotörténelmi megközelítés az *Annales* köréhez tartozó történészeknél csak a harmadik generációtól jelentkezik.²⁴ Ennek a nemzedéknek kiemelkedő tagja Jacques Le Goff, aki egyik előadását, melyet készülő Szent Lajos életrajza kapcsán tartott, mentegetőzéssel kezdte. Elismerte, hogy munkája háromszorosan is szembenáll az *Annales* hagyományaival: egy egyénről, sőt királyról szól, narratív a formája, s főleg az *histoire événementielle*, a Braudel által elítélően megbélyegzett eseménytörténet körébe sorolható. Véleménye szerint azonban egyrészt érezhető az életrajz, a narratíva és a politikatörténet reneszánsza, másrészt pedig az igazi történészek mindig is totális történelmet akartak írni.²⁵ A mikrotörténelem megközelítésmódja kiváló lehetőség a teljes történelem megírására, így nem csoda, hogy az a fenti változások hatására az *Annales*-iskola repertoárjában is megjelent.²⁶ Le Roy Ladurie Montailloujának megjelenése előtt már két évvel írta Georges Duby, az *Annales* harmadik generációjának kiemelkedő alakja *Bouvines-i vasárnap* című könyvét (Le dimanche de

²² *Les rois thaumaturges: Etude sur le caractere surnaturel attribué à la puissance royale, particulièrement en France et en Angleterre.* Strasbourg, 1924.

²³ Bloch a *représentations collectives* durkheimi terminusát vagy a *représentations mentales*-t használta, az *histoire des mentalités collectives* kategóriája Georges Lefebvre-től származik. Burke 1990. 115.

²⁴ Peter Burke szerint a Braudel utáni nemzedék a szociálintropológiát már annak a társadalomtudománynak tekintette, amelytől a legtöbbet tanulhatott. Burke, Peter: *Antropológusok és történészek. Megjegyzések egy kapcsolat történetéről.* BUKSZ 4. (1992) 494. Ez a tanulmány eredetileg a Wissenschaftskolleg Jahrbuch 1989/90. számában jelent meg. Berlin, 1991. 155–165.

²⁵ Le Goff, Jacques: *Saint Louis. Problèmes d'une biographie.* Előadás a bergeni egyetemen, 1993. május 11-én.

²⁶ Peter Burke az *Annales*-ról írva a következőképpen mutatja be ezt a változást: „A politikatörténet reneszánsza a determinizmus elleni reakcióhoz kapcsolódott, amely – mint láttuk – az antropológiai fordulatot is ihlette. Az emberi szabadság iránti érdeklődés (együtt a mikrotörténelem iránti érdeklődéssel) szintén hozzájárul a történelmi életrajz újkeltű reneszánszához az *Annales*-on belül és kívül.” Burke 1990. 89.

Bouvines, Paris, 1973.). A mű középpontjában egyetlen nap áll: 1214. július 27-e, a bouvines-i csata napja. Duby mindazonáltal nemcsak magát az összecsapást eleveníti fel egy résztvevő leírása alapján, s a mögötte álló politikai szövevényt világítja meg, hanem ennek kapcsán bemutatja egyrészt azt, mit is jelentett a háború, a béke és a csata a 13. században, másrészt azt, hogy miként fejlődött ki, s milyen formákat öltött aztán Bouvines „legendája”. Dubynél tehát a mikrotörténelem voltaképpen köleves főzése: az eset a kő szerepét tölti be, nem több az érdeklődést felkeltő ürügynél, amely mellé azután bekerülnek a valódi táplálékot jelentő hozzávalók is.

Le Roy Ladurie 1979-ben megjelent könyve *A romans-i karnevál* (*Le Carnaval de Romans*. Paris, 1979.) már jóval tisztábban mikrotörténelmi munka. Az egyedi esemény nemcsak ürüg, mint Dubynél, hanem valóban a középpontban áll. A délkelet-franciaországi Dauphiné tartományban 1560 óta tartó polgárháborúban a nemességet a vallási hovatartozás osztotta meg. A bizonytalan helyzetben parasztok nagy tömegei álltak fegyverben, és harcoltak a vidéket terrorizáló martalócok ellen. Kömýéke rebellis falvaihoz 1579 februárjában Romans városa is csatlakozott. Szent Balázs napján a karneváli felvonuláson megválasztották formailag csak a posztókereskedők milíciája kapitányának, de gyakorlatilag az egész város politikai vezetőjének a Paumier-nek nevezett Jean Serve-et. Leváltottak egyes tisztségviselőket, megszerezték a város kulcsait, és egy tömegdemonstráción, ahol a város férfilakosságának több mint a fele részt vett, az adószedés felfüggesztését kérték. A harag fő célpontja a közpénzek hűtlen kezelésével vádolt tisztviselők csoportja volt. Egy ekkora városban mindenki ismerte egymást – mutat rá Le Roy Ladurie: „Egymást az emberek szenvedélyesen, a szívük mélyéről és személyesen gyűlölték. Az a fajta gyűlölet volt, amelyet csak a kicsik érezhetnek a hatalmasokkal szemben, és sokkal konkrétabb volt, mint az elvont 'osztálytudat'.” Romans-ban mintegy kettős hatalom alakult ki: Paumier uralta a milíciát, a falakat, kapukat, egyes negyedeket, és mellette álltak a tanács frissen kooptált rendkívüli tagjai. A város kormányzati szerveit azonban átvennie nem sikerült: a négy konzulból három és a tanács többsége ellene volt. Az egy évvel későbbi karnevál ünnepe, elsősorban a farsangi királyságok (*reynage*) pedig megteremtették annak lehetőségét, hogy Antoine Guérin királyi bíró megszervezze a patríciusokat és szövetségeseiket, s azután véres puccsal visszavegye a hatalmat.

A plebejusok derékhadát alkotó textilmunkások felvonulásán 600 fegyveres férfi vett részt. Az ezt követő napok egyik mulatságán egy birkát futtattak, s az azt utoléró lett a Birka Királyság (*reynage*) királya. Aztán a Jacquemart negyed alakított külön *reynage*-t, kakast futtattak, amelynek elfogója lett a király. Végül a leginkább patríciusok által lakott városnegyed, a piactér és a templom környéke is saját *reynage*-t szervezett, a Fogoly Királyságot, mely lépés a gazdagok válasza volt a népi demonstrációkra. A plebejus Nyúl, illetve Kappan Királyság megalakításának célja Paumier híveinek részéről nemcsak a szórakozás, hanem egyértelműen a politikai állásfoglalás is volt: a Kappan Királyság versenye után 200-an vonultak fel fegyveresen. A karnevál mulatságai teremtették meg a keretet a Jacquemart negyed *reynage*-a és a Fogoly Királyság fraternizálása számára. A húshagyó keddre virradó éjszakájának báljáról aztán fegyveres patríciusok rohantak a báméskodó tömegre, egy

kommandó meggyilkolta Paumiért, míg más csapatok elfoglalták a városkapukat, nehogy a plebejusok fegyveres segítséget kaphassanak a környékbeli parasztokról.

Le Roy Ladurie a romans-i eseményeket az 1579–80-as dauphinéi megmozdulás egészének középpontjába állítva ábrázolja. Amikor a romans-i mozgalom elbukik, dramaturgiaiilag már csak az epilógus van hátra. Valójában azonban annak csak egy epizódjáról volt szó, s messze nem a legjelentékenyebb mozzanatáról. A romans-i patríciusok felülkerekedését a parasztliga meg sem érezte, ez utóbbi vereségét végül a királyi hadsereggel való összezapások hozták meg. A mikrotörténelmi munka mégis a romans-i kamevárlól szól, hisz a szerző erről talált részletes forrást, ami pedig nem nélkülözhető elem a mikrotörténelemnél: egy királyi jegyző naplója mellett az egyik főszereplő, Antoine Guérin beszámolójára támaszkodhatott. A narráció mindazonáltal nem szorítja ki a könyvből az elemzést, sőt a hagyományos társadalomtörténeti típusú elemző fejezetek teszik ki a könyv jó részét. Az egyes kerületek pártállását például a szerző a lakosság által fizetett adó és a foglalkozási összetétel alapján igyekszik meghatározni. A kamevál szimbólumainak elemzésénél viszont az antropológia fegyvertárát veti be Le Roy Ladurie. Eredményei azonban nem minden esetben megkérdőjelezhetetlenek – állapíthatja meg az olvasó. Bizonyos szempontból éppen ez a mikrotörténelem legnagyobb erénye: az elbeszélés annyira közel visz bennünket az eseményekhez, annyi adatot szolgáltat, amennyi már elegendő ahhoz, hogy az olvasó vitatkozhassék a szerzővel, s maga is saját verziót, önálló hipotézist alkothasson.

A pénz, szerelem és halál Dél-Franciaországban (*Pays d' Oc*) című könyvében Le Roy Ladurie egy 18. századi okcitan nyelvű történet alapos elemzése révén a *Pays d' Oc* paraszti társadalmába kínál betekintést (*L' argent, l' amour et la mort en pays d' oc*. Paris, 1980.). Egy helyi szóbeli hagyomány alapján született költeményből indul ki Jasmin boszorkánya című könyvében is (Emmanuel Le Roy Ladurie: *La sorcière de Jasmin*. Paris, 1983.), mely – szemben az előzővel, melyben még a struktúrák feltárására irányuló törekvés dominált – lebilincselő olvasmány. A francia történész a címszereplő FrançoUNETO, GÉRARDE MIMALÉ és MARIE DE SANSARRIC esete alapján bemutatja, hol volt a boszorkány helye a kora újkori gaszkon társadalomban. Ennek a boszorkánytípusnak mint – Le Roy Ladurie szavával élve – totális társadalmi ténynek a következő fő jellemzőit állapítja meg. A boszorkányságot specializálódott családok vagy nemzetségek őrizték. Támadással fenyegették az életciklust (veszélyben volt az újszülött és a hitvesi ágy), a célba vett személy fizikai és mentális integritását (főleg a kezét, a jólét forrását fenyegette veszély; veszélyes volt továbbá boszorkányokkal együtt enni, inni, szórakozni; veszélyt hordoztak a virágok és az illatok; és szokásos módszerük volt a szemmel verés). A harmadik célpontot a tulajdon, különösen a föld termékenysége jelentette, de még az állatok is veszélyben voltak, közben pedig nőtt a boszorkány, illetve varázsló saját tulajdona. A boszorkányok fontos ismérvének számított, hogy ők szomszédaik körében működtek, otthonuktól távol általában veszélytelenek voltak,²⁷ s az ellenszert az ellen-varázsló alkalmazása jelentette. Az egyház igyekezett mindebbe kívülről belevinni az ördög-imádat elemeit, de ezek nem tartoztak a boszorkányság lényegéhez. Le Roy Ladurie szerint „a

²⁷ Sabean öregasszonyának példája könnyen érthetővé teszi, miért volt így.

Mimalé házaspár, mint ő [ti. Françoneto] is, nem szándékos, sőt öntudatlan varázslók voltak, ha egyáltalán megérdemlik, hogy varázslóknak hívjuk őket. Teljes ártatlanságukat hangoztatják, és visszautasítják a természetfeletti szerepet, melyet nekik tulajdonítanak. Én azonban, mint a néprajz befolyása alatt álló kutató nem elégedhetem meg a büntelenséget hangoztató tiltakozások megörökítésével, még akkor sem, ha ezek megfelelnek a felvilágosodás világnézetének, melyben mindmáig a racionális, liberális történetek ideológiája gyökerezik. Nekem a Mimalé házaspárt szomszédok gyűlöletét sugárzó szemével, az ő, valószínűleg torzító szemüvegükön keresztül is nézmem kell.”

Ezután a szerző a költeményben említett elemek közül a bon-encontre-i kégyhely kapcsolatát vizsgálja környékbeli boszorkánysági esetekkel, majd azt nézi meg, hogy azonosíthatók-e a történet szereplői és helyszínei, végül a falu két templomának történetét deríti fel. Ezen tényezők aprólékos vizsgálata eredményeképpen kronológiai helyesbítést tesz: Françoneto története a valóságban nem a 16. század derekán játszódott, mint a költeményben, hanem körülbelül 1660 és 1700 közt. Le Roy Ladurie helynevek és anyakönyvi adatok alapján konkrétan levezeti a legenda útját a költemény szerint Françonetót feleségül vevő Pascal családról egészen addig a személyig, akitől Jasmin, a 19. századi költő gyűjtötte a történetet, s megállapítja ennek a családnak s leszármazottainak kapcsolatát a második világháborúig álló, a környékbeliek által Françoneto házaként ismert épülettel. Az első kiadást ért kritikák hatására végül a második kiadás epilógusában megteszi az utolsó lépést, és az egyik Pascal felesége, Marie Sordès személyében rámutat magára Françonetóra. Az olvasó bevonása a kutatás izgalmas részleteibe ezt a könyvet is lebilincselő olvasmánnyá teszi, noha Françoneto azonosításával kapcsolatban (miként már Robin Hoodéval kapcsolatban is) kételyek maradhatnak benne.

Az eddig tárgyalt munkákat a kategóriának csak igen rugalmas értelmezése alapján lehet mikrotörténelemnek tekinteni. A mikrotörténelmi irányzatot egészen korlátozott értelemben véve le lehet szűkíteni az ezen fogalmat mint önmegnevezést használó olasz iskolára: a torinói Einaudi kiadó által 1981-től kiadott *Microstorie* című könyvsorozat és a *Quaderni Storici* című folyóirat körül kialakult csoportosulásra.²⁸ A kutatások erősen eltérő volta, a meghatározó közös elméleti alap hiánya és az irányzat empirikus jellege miatt iskolává nem fejlődött, inkább kutatási eljárás maradt.²⁹

Az irányzat reprezentatív képviselője *Giovanni Levi*, aki egy könyvében (*L' eredità immateriale. Carriera di un esorcista nel Piemonte del seicento. Torino, 1985.* [A nem anyagi örökség. Egy ördögűző pályafutása a 17. századi Piemontban])³⁰ abból indul ki, hogy 1607-ben az egyház a santenai vikárius, Giovan Battista Chiesa ördögűzése ügyében vezetett vizsgálatot. A kiindulópont tehát igen hasonló Carlo Ginzburgéhoz, de az elemzés egész más irányt vesz. Levi Chiesa életét és a falu

²⁸ Levi 111.

²⁹ Revel 16.

³⁰ A német változatnak csak az alcíme más: *Das immateriale Erbe. Eine bäuerliche Welt an der Schwelle zur Moderne* (Berlin, 1986.), míg az angol cím *Inheriting Power. The Story of an Exorcist* (Chicago–London, 1988.), a Revel által idézett francia pedig: *Le pouvoir au village* (Paris, 1989.)

társadalmát rekonstruálja: a parasztok kockázatminimalizálásra törekedtek. Ezt meg lehet figyelni a mezőgazdaságban az aktív társadalom krémjét alkotó nagybérelő réteg (*massari*) együttműködő rokonok alkotta nagycsaládjainál, amelyek férfitagjai külön háztartásban éltek, de közösen birtokoltak és béreltek földet. A saját tulajdonú föld csak a biztonsági tartalék szerepét játszotta, a súlypont a bérelt földekre esett. A családfő 20–30 felnőttet is irányított, s köztük a parcellák a demográfiai eseményeknek megfelelően mozogtak. A *massarók* a családi együttműködés révén törekedtek a biztonság megteremtésére, mely a gazdagodásnál fontosabb cél volt.

Ezt tükrözték a földbirtokpiac hatalmas árkülönbségei is: érdekes módon minél közelebb volt a vevő az eladóhoz, annál magasabb volt az ár. A rokonok közti ügyletben ugyanis a vétel a segítségi láncban csak az utolsó szem szerepét játszotta. A magas ár részét képezték a múltban – nyom nélkül – folyósított segélyek is. (Ezt bizonyítja, hogy éppen ebben a kategóriában volt igen magas azoknak az ügyleteknek az aránya, amelyekben nem történt készpénzfizetés.) A másik végletet a külső vevő képviselte. Ezekben az ügyletekben az ár erősen nyomott volt, mert eladási kényszer érvényesült, de rokon vagy szomszéd vevőt nem tudott az eladó találni, mást is alig. Igen gyakran előkelők vagy nemesek szívességből vették meg a parasztok kis parcelláit.

A falu előkelői szintén összehangolt nagycsaládokban tevékenykedtek. A köztük is rangelső Tesiók közt például a családtagok foglalkozásukat – gabonakereskedő, orvos, patikus vagy pap – nemzedékről nemzedékre (főleg nagybácsiról unokaöccsre) örökítették, s minden generációban volt egy vagy két személy, akinek a kezében koncentrálódott a föld. Ilyen volt általában az adómentességet élvező pap. A földek a családban gyorsan mozogtak, és annak, hogy éppen kinek a nevében szerepeltek, nem sok köze volt ahhoz, hogy ki művelte őket. Miként a nagybérelő családoknál, itt is erős endogámiát figyelhetünk meg. Tekintve, hogy a presztízst drága lett volna mindenkire nézve fenntartani, a család egyes egyedeit (elsősorban rosszul kiházasított és „elfeledett” lányokat) feláldozott. Másrészt viszont egyes képviselőket „futtatták”, azaz ezek a család erőforrásaiból aránytalanul nagyobb részt kaptak. Ők magasra feljutva a társadalmi hierarchiában családjukat onnan segítették, mintegy maguk után húzták, és a háttérben maradókra presztízst, biztonság és erőforrások háramlottak.

A Giovan Battista Chiesa által végzett ördögűzés Levi szerint a parasztok gazdasági kockázatminimalizálási stratégiájához világosan illeszkedett: ennek révén igyekeztek ellenőrzésük alá vonni testi és lelki bajaikat. Chiesa páciensei esetében már kudarcot vallott egy vagy többféle orvosság, illetve orvos, s nem egyszer ők maguk küldték Chiesához a beteget. Mivel az általános vélekedés szerint a betegséget természetes okok, természetfeletiek, társadalmiak és egyéniek egyaránt okozhatták, ugyanazt a betegséget más személyeknél más és más terápiával kellett gyógyítani, s az orvosok maguk is elismerték hatókörük korlátozott voltát. Chiesa sikerét az hozta meg, hogy a betegségek kilencven százalékára egyetlen okot adott: a démonokat, s ezt a magyarázatot a betegek megértették és könnyen elfogadták, mivel külső ok volt, mely találmányra sújtott le, és nem kellett magukban keresni a betegség okát. Chiesa továbbá nem „égett le”, vagyis sikertelensége nem csökkentette presztízst: a gyógyítást, a démon kiűzését akkor is sikeresnek tekintették, ha a páciens helyre nem

hozható egészségkárosodást szenvedett. Mindez azonban a gyógyítás keretei közt maradt, Chiesa nem tett csodát: a környéken azt a műfajt egy kézrátétellel gyógyító pap és egy csodatévő Szűz Mária-képmás képviselte.

Levi a santenai bíró és közjegyző, Giulio Cesare Chiesa, vagyis Giovan Battista apja pályafutásán keresztül azt mutatja meg, hogyan uraltak egy falut a 17. század végén Piemontban. Őt a földesurak tanácsa nevezte ki Santena podestájának és közjegyzőnek, és sikerrel közvetített a parasztok, a földesurak és a központi hatóságok közt. A közösségnek biztonságot nyújtott. Ebben az időszakban Santena megpróbált kibújni Chieri városának joghatósága alól. Az eset nem volt világos, Santena privilégiuma hiányzott, de az önálló város szerveivel rendelkezett. Az évtizedes vita idejére mindenesetre a sikerrel manőverező podestà eltüntette a várost az adólistákról. Giulio Cesare Chiesát nem érdekelte a föld, ingóságain kívül presztizsbe és társadalmi kapcsolataiba investált, leányainak nagy hozományt adott, fiait taníttatta. Gyermekre társadalmi helyzetét hagyta örökölni. A gazdasági helyzet romlása, a háború, a földesurak vitái következtében a hatalom megrendült, s Giovan Battista Chiesa nem volt képes megőrizni az örökölt hatalmat és presztizst. Az ördögűzés részéről kétségbeesett kísérlet volt ennek visszaszerzésére. Az egyház közbeavatkozása viszont ennek végleges kudarcát jelentette.

A történet egyes elemeit lehet Levitől eltérően is értelmezni. Giulio Cesare Chiesa sikerét kizárólag a konfliktusok szünetelése jelzi. Mi a garancia arra, hogy ez a szünet tevékenységének volt köszönhető? Talán csak egy szerencsés időszakban viselte hivatalát, és ezért tudta sokáig megtartani posztját. A háborús időszakot és a fő pártfogó földesúri család csillagának átmeneti leáldozását egész egyszerűen nem érte meg. Másrészt pedig azt a stratégiát, hogy nem földbe eszközölte beruházásait, Levi minősíthetné akár kudarcnak is, hisz a családi presztizst Giovan Battista négy év alatt felélte. Joggal mondhatnánk tehát, hogy e társadalomban csak a földbirtok biztosíthatott hosszú távon is magas státuszt.

Az ördögűzési eset és a Chiesák egész története egyszerre témája a könyvnek és ürügy arra, hogy a szerző a falu világát rekonstruálja. Míg Carlo Ginzburg egy kivételes forrást dolgozott fel, s könyve nagyszerű olvasmány, de irigységet inkább gerjeszt egy történészben, mint munkakedvet, ebben a könyvben Levi mikrotörténelmet írt inkvizíciós források nélkül, elsősorban köznapi helyzetet elemezve és mindennapi forrásokat felhasználva. Magyarországról nézve talán ez munkájában a leginkább figyelemre méltó.

A francia történetírás olasz mikrotörténelem-recepciója külön figyelmet érdemel. A hetvenes-nyolcvanas években a francia társadalomtörténeti kutatásokat a mind többféle irány, az (eddig egységesítő) kvantitatív módszerek háttérbe szorulása, a kapcsolatok fellazulása jellemezte, melynek eredménye az eredetileg megbélyegző értelemben használt, de azután már önként is vállalt „szétmorzszálódott történelem” (*histoire en miettes*) lett, érdeklődésének homlokterében a cselekvő emberrel.⁵¹ Az

⁵¹ Bódy Zsombor – Czoch Gábor – Sonkoly Gábor: *Paradigmaváltás a francia társadalomtörténetírásban*. AETAS 1995. 4. szám 132. (a továbbiakban: Bódy–Czoch–Sonkoly); Lepetit, Bernard: *A történettudomány komolyan vesz-e a történelem szereplőit? (intellektuális önéletrajz)* című előadásának ismertetése, uo. 135.

Annales válságjeleket mutatott, s fennállásának hatvanadik évfordulóján, 1989-ben a szerkesztőbizottságban is felvetődött a folyóirat esetleges megszüntetése.³² Az olasz mikrotörténelem kínálta tanulságokat mindenesetre azok szerteágazó történetfilozófiai következményeivel együtt igyekezett levonni a francia társadalomtörténet néhány kiemelkedő képviselője. A mikrotörténelmet alapvetően társadalomtörténeti vizsgálati módszerként értelmezve próbálták integrálni az *Annales* alapvető tradícióiba, konkrét programként pedig átvették, és úgy hirdették a mikrotörténelmet, mint amely esetleg kihúzza a kátyúból a francia történetírás szekerét. Úgy vélhették, hogy a mikrotörténelem épp az ő kérdéseikre válaszol.³³

Bernard Lepetit az AETAS hasábjain magyarul is olvasható tanulmányában a mikrotörténelemről úgy ír, mint amely szakított első szerelmével, az angolszász antropológiával, mert az a geertzi értelmezés, mely szerint a kultúra szöveg, s ennek jelentését kell megfejteni, megfosztja a társadalmi szereplőket autonómiájuktól, s az interpretatív elemzés ördögi körbe kerül, mivel a szöveg tükrözi a kulturális kontextust, és a kontextus kölcsönöz értelmet ennek a szövegnek.³⁴ Levi és más olasz mikrotörténészek munkásságában Lepetit az „experimentális történelem” megvalósulását látja, melyben a történelmi modell elemeinek érvényességét először helyi szinten egyenként vetik empirikus ellenőrzés alá, majd az egész modellt vizsgálják, s akkor fogadják el, ha a kimutatott elméleti folyamatok nincsenek ellentmondásban a társadalmi változással. A mikrotörténelem ezen áramlata mögött álló antropológus nem Geertz, hanem Fredrik Barth, akitől a „racionális és aktív egyén modelljét” kölcsönzik, mely egyén „választásokat eszközöl egy bizonytalanságokkal és korlátokkal teli univerzumban.”³⁵ A legfontosabb azonban a lépték változtatása, s ennek funkciója „azoknak a kontextus-rendszereknek az azonosítása, amelyek a társadalmi játékok keretét alkotják.” Miként a térképek méretaránya esetében, a történelmi vizsgálatban is a léptékek megválasztásán múlik az ábrázoltak összerendeződése. Miközben a léptékek egyenrangúak („a makrojelenségek nem kevésbé, a mikrojelenségek nem jobban valóságosak [vagy fordítva]: nincsen közöttük hierarchia”), a léptékek változtatásával újabb ismeretekhez juthatunk, a valóságot más elvek szerint szerveződőnek és más oksági összefüggések szerint értelmezhetőnek látva.³⁶

Maurizio Gribaudi mellett érvel, hogy a mikrotörténelem valódi megkülönböztető jegye nem témáiban vagy léptékeiben keresendő, hanem oksági érvelésében: mivel a vizsgálat középpontjában nem társadalmi tényezők állnak, hanem egyének, az oksági összefüggések nem általánosak, melyeket aztán úgy bontanak le

³² Lepetit, Bernard: *Les Annales aujourd'hui*. Review 18. (1995) 334.

³³ Revel 15. Ahogy írta, „a mikrotörténelem reakcióként született, a társadalomtörténet állapotára adott állásfoglalásként, melynek egyes koncepcióit, kívánságait, módszereit újrafogalmazni javasolta.” Revel 16.

³⁴ Revel szerint Levi Geertz-kritikájának az a lényege, hogy nem létezik „homogén kontextus”, „melyen keresztül az emberek a világot és tetteiket értelmeznék (*construire*), a történelmi szereplők tapasztalatai (*expérience*) és társadalmi reprezentációi többfélék és részben ellentétesek, mindenesetre nem egyértelműek.” Revel 26. Vö.: Levi 98–105.

³⁵ Levi könyve, mint láttuk, eklatáns példa ennek az elméletnek az alkalmazására.

³⁶ Lepetit 145–148., 155.

az individuumok szintjére, hanem eleve itt jelentkeznek „a szereplők interakcióinak dinamikus nyílt rendszerében.”³⁷

Jacques Revel alább olvasható nagyszabású elméleti tanulmányában Lepetit-hez hasonlóan abban látja a lényegét, hogy a lépték változik. A mikroszint nem kitüntetett, csak éppen mást tár fel, és a mikrotörténelem sikere évtizednyi makrotörténelem után ellenhatás csupán. Levi például absztrakciók helyett a „valóságot még úgymond gazdagítja is, számba véve a társadalmi tapasztalat legkülönbözőbb aspektusait.” Ez a „metodológiai individualizmus” azonban korlátokba is ütközik, mert „mindig egy társadalmi egységnek – vagy még inkább egy kollektív tapasztalatnak (*expérience collective*) – kell szerveződési és működési szabályait meghatározni.” Az így kinyilvánított preferenciának a szellemében Revel azt az ismeretelméleti elvet látja a mikrotörténelem egyik legfontosabb vonásának, hogy az egyéni viselkedésből indul ki a társadalmi felé. A hagyományos társadalomtörténeti monográfiában az általános síkon megfogalmazott elmélet igazolására lokálisan tesznek kísérletet. A mikrotörténelem megközelítésében ezzel szemben minden történeti szereplő részt vesz különböző szintű folyamatokban, s nem feszül ellentét a helyi és a makroszintű történelem közt. A mikrotörténelem nem a társadalmi valóság valamely korlátozott értékű helyi változatát adja, hanem valami mást.³⁸

A mikrotörténelemről írva maga Levi úgy véli, hogy az (olasz) mikrotörténészek marxista gyökerek, és többen látnak a történetírásban tisztán retorikus vagy esztétikai tevékenységnél. Azt vizsgálják, hogy a meghatározó erők által hagyott margón fennmaradó mozgástérrel miként rendelkezett az egyén. Levi a könyve francia kiadásához előszót író Revel felfogásához igen közel állva annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a mikrotörténelmet nem tárgyának mikro-dimenziója tesz azzá, hanem a megfigyelés léptékének (*scale of the observation*) redukálása, mely független a vizsgálat tárgyának dimenzióitól. Miként Revel, ő is az Antonioni által megfilmesített Julio Cortazar-novellát, a Nagyítást idézi fel példaként, hogy plasztikussá tegye állítását: „Minden mikrotörténelmi kutatás egyesítő elve a hit abban, hogy a mikroszkopikus megfigyelés eladdig nem észlelt tényezőket fog felfedni.” Ennek alapján aztán jóval szélesebb általánosítások válnak lehetővé.³⁹

A mikrotörténelem mibenlétét firtató kérdésre visszatérve, talán közelebb jutunk a lényeghez, ha nem azt kérdezzük, „mi a mikrotörténelem?”, hanem azt, hogy milyen szerepet játszik. Láttuk ugyanis, hogy amennyiben nem szűkítjük le a mikrotörténelem fogalmát, az bizony szép múltra tekint vissza, s igencsak különböző felfogásban íródott munkákat lehet ide sorolni. Ha viszont abból az nézőpontból exponáljuk a különféle véleményeket, hogy azokban milyen súly kerül a mikrotörténelmi megközelítésben született munkákra, azt láthatjuk, hogy míg korábban nemigen jutott nekik több szerep az illusztrációénál, addig egyes újabb keletű értelmezésekben az egész történeti modell szerkezeti részei, sőt mondhatni, egyenesen

³⁷ Maurizio Gribaudi: *A 'mikro' és 'makro', konfiguráció, léptékek; A társadalom diszkontinuitásai. Egy konfigurációs modell című előadásainak ismertetését lásd: Bódy-Czoch-Sonkoly 135–136. Az idézetet Gribaudi Levitől veszi át.*

³⁸ Revel 19–22., 24., 26.

³⁹ Levi 93–98.

tartópillérei lettek. Azokat a történészeket képviselve, akik a mikrotörténelem esettanulmányaiban többet szeretnének látni egyedi eseteknél, Burke, mint láttuk, kettős kiutat vélt felfedezni. Az első utat, az *exceptional normal* vállalását leginkább Darnton és Sabeau képviselte, míg az egyedinek az átlagoshoz való kötését Levinél láthatjuk erősebbnek, ha nem is az egyszerű statisztikai átlag értelmében.⁴⁰ Egyre többen vallják viszont azt, hogy minden egyedi esemény önmagáért érdemes a tanulmányozásra. Noha a mikrotörténelem születésének háttérében felsejlik a nagy magyarázó elméletekbe vetett hit összeomlása,⁴¹ ezekben az olasz mikrotörténelemhez kapcsolódó elméleti írásokban vagy Peter Burke gondolataiban a posztmodern rosszindulat a modernista mentalitás utóvédharcát láthatja, amint a mikrotörténelmet a még mindig kitüntetett társadalmi szinthez próbálják kötni. A mikrotörténelem helyére vonatkozó kérdésre a harmadik alapvető válasz tehát a posztmodern felfogásé, mely szerint minden történet önmagában egyenrangú és ezért egyenlően értékes, s ezek „versenyében” már a hatalmi viszonyok nyilvánulnak meg.

Tájkép csata után: a mikrotörténelem és a posztmodern állapot

A *The Times Higher Education Supplement* 1994. november 25-i számában rövid vitát olvashattak az érdeklődők. A történelem empirikus művelőinek képviselőjében Arthur Marwick azt az álláspontot fejtette ki, miszerint a történészek a múltról a jelen számára nélkülözhetetlen tudást közvetítik. Egyéni fogyatékoságaik tagadhatatlanok ugyan, de a történettudomány kumulatív, és legjobb, ha a szükséges módszertannal felvértezett történészekre bízunk. A kritikusok meg sem kísérlék ezt a munkát, „csak ülnek a hátsó részükön, és teljesen félrevezetően ábrázolják azt, amit a történészek csinálnak – egyszerűen igazodva politikai céljaikhoz (radikális szocializmus, radikális feminizmus, radikális homoszexuális érdekvédelem).”⁴² A poszt-strukturalizmus brit követői többnyire volt marxisták, állítja Marwick, „néhányan nyíltan ki is mondják, hogy céljuk a 'burzsoá liberális humanista empirizmus' szétzúzása.” Hayden White, a poszt-strukturalizmus kiemelkedő amerikai képviselője „nem foglalkozik a

⁴⁰ Lepetit elveti a kivételes normális (*exceptional normal*) kategóriáját mint a reprezentativitás problémájára adott választ. Szerinte a lépték határozza meg az elemzés érvényességi körét. Lepetit 145., 155.

⁴¹ Lásd: Levi 93–94. Revel is úgy véli, hogy a mikrotörténelmi kísérlet annak a jele, hogy megkérdőjeleződtek a társadalomtudományok nagy közös paradigmái, s így a talaj az össztársadalmi megközelítés alatt egyszerűben ingoványossá vált. Revel 18–19.

⁴² A posztmodern felfogás ellen valóban az egyik leggyakoribb kifogás az, hogy az teoretikusok betolakodása a gyakorló történészek felségterületére. Mi jögon beszélnek bele, ha nem csinálják? Noha jómagam a belebeszélés jogát eleve senkitől nem vonnám meg, a kutatás és az eredmények mindennapi összegzésének folyamatában ébredtem igazán annak tudatára, mennyire az én saját alkotásom a végeredmény, hogy mennyire nem feltárom, hanem alkotom a történelmet. Hosszú hónapokon át próbálkoztam azzal, hogy Somogy megye *bene possessionatus* köznemességét az endogámián át megragadjam abban az összetételben, amelyben az önmagát konstituálja. Kvantifikációs kísérletek sorával próbálkoztam, de be kellett látnom, hogy hiába: kívülről meghatározott szempontok vagy kritériumok nélkül ez lehetetlen – magától egy elit sohasem bontakozik ki, végső soron nekem magamnak kell azt meghatároznom.

kutatással,” a tények feltárásával, ő azt képzei, hogy „a történész mindössze narratív formát ad azoknak,” s ezt „elkerülhetetlenül a 'diszkurzus trópusain' keresztül (közérthetően: mesterségbeli fogások révén) teszi, s így kizárólag a burzsoá társadalom értékei által mélyen megfertőzött beszámolóval szolgálhat.” Marwick szerint az ideológiának és politikának semmi keresnivalója nincs a történelemben, melyet a „neo-marxista poszt-strukturalisták” a politika és metafizika szolgálóleányává akarnak tenni, megfosztva azt alapvető céljától, hogy aprólékos kutatás révén a múlt megértését segítse.

Hayden White válaszában kifejti, hogy Marwick joggal aggódik hivatása jövőjéért. A történelem ugyanis nem olyan tudomány (*science*), mint a fizika, a kémia vagy a genetika, hanem mesterség-szerű ⁴³ tudomány (*discipline*), konvenciók és szokások irányítják, és a köznapi nyelvet alkalmazza közlésre. „Persze maga az a gondolat, hogy a történelem a művészethez tartozik (*history-as-art*), zavarba ejti azt a hivatást, mely sorsát a tudomány részét képező történelem (*history-as-science*) férfiasabb ideáljához kötötte. De a kérdés nem a férfiaság vagy nőiesség, hanem a kritikus önreflexió megléte vagy hiánya.” Márpedig a „történészek szisztematikusan beépítették a tudományukról vallott felfogásukba az elmélet iránti ellenségeséget vagy legalábbis vakságot.” Ha foglalkoznának tevékenységük tárgyának episztemológiai és ontológiai problémáival, nem válogathatnának a bizonyítékok közt, márpedig egyedül ez teszi lehetővé számukra azt, hogy tárgyukról megfellebbezhetetlenül írjanak. A történészek azt sem veszik tudomásul, hogy bizonyos következményekkel jár az, hogy többségük a narratívát használja eredményei közlésére, és nem foglalkoztak azzal, hogy diszkurzusuk formájáról elméletet alkossanak.⁴⁴

White alkotott egy ilyen (tropológiának elnevezett) elméletet, mely történeti írásokat retorikai módszerrel vizsgált.⁴⁵ Noha ő magát nem tekinti posztmodern gondolkodónak,⁴⁶ gondolatai kétségkívül nagy hatást gyakoroltak a történetírás posztmodern elméletének kialakulására. Jól tükrözi ezt Keith Jenkins bevezetése a posztmodern történetfelfogásba *Újragondolni a történelmet* címmel,⁴⁷ mely a következő összefoglalást adja: Bebizonyosodott, hogy „a múltat vég nélkül újra lehet írni. Az számtalan plauzibilis és saját metodológiája fényében egyaránt legitim történelmet alátámaszthat és alá is támasztott, kivétel nélkül mindig megadta azt a

⁴³ Marc Bloch híres, 1996-ban végre magyarul is megjelent elméleti munkájában érdekes módon szintén mesterségnek (*métier*) nevezi a történelem tanulmányozását. Bloch, Marc: *A történész mestersége. Történetelméleti írások*. Budapest, 1996. (A címadó munka Apologie pour l'histoire ou métier d'historien címmel jelent meg, először 1949-ben.)

⁴⁴ A posztmodern történetírásról a *History and Theory* hasábjain 1989–1990-ben és a *Past and Present* lapjain 1991–1992-ben folytatott elméleti viták ismertetését lásd: Deák Ágnes: *A történelem mint vesélyeztetett fű?* AETAS 1994. 3. szám (a továbbiakban: Deák)

⁴⁵ *Metalhistory. The Historical Imagination in Nineteenth Century Europe*. Baltimore, 1973.

⁴⁶ Domanska, Ewa: *Fehér Tropológia, avagy Hayden White és a történetírás elmélete*. (Egy 1993 februárjában készült interjú Hayden White-tal.) 2000 7. (1995) 9. szám 41. (a továbbiakban: Domanska)

⁴⁷ Jenkins idézett műve, ismertetést magyarul Gyáni Gábor közölt róla, Klio 4. (1995) 2. szám 14–17.

történészeknek, ... amit akartak és akarnak: mindenféle születést, eredetet, legitimáló előzményt, magyarázatot és leszármazást (konzervatívot, liberálist vagy marxistát stb.), mely hasznukra lehet, amint megpróbálnak uralmon lenni, hogy a múltat saját múltjukká tehessek, és elmondhassák Nietzschével: 'Így akartam'." Ezért a történelmet mint „írott diskurzust” dekonstrukciónak kell alávetni, s arra kell törekedni, hogy „minél többen megalkothassák saját történelmüket, hogy valódi hatásuk legyen a világra, valóban szavuk lehessen.”⁴⁸

Lyotard a „'posztmodernit' a nagy elbeszélésekkel szembeni bizalmatlanságként” határozta meg.⁴⁹ Másképp fogalmazva a metanarratívák magyarázó erejének meggyengülése, a marxizmus és általában a felvilágosodás szellemében született fejlődésemleletek diszkreditálódása nyomán kialakult úrt nevezhetjük posztmodern periódusnak.⁵⁰ A történetírásban ez természetszerűleg nem az összefoglalások kora – vagyis, mondhami, most a történelem uborkaszekonyját éljük –, s ezért kerül előtérbe a mikrotörténelem.⁵¹ Két korszak közt, melyek nagy jelentőségű és maradandó átfogó munkáknak adtak életet, illetve majd fognak életet adni, most talán átmenet zajlik, és a történetírás nagy kohóinak felújítása alatt – hogy „közben az árusítás zavartalan” maradjon – egyes melléküzemágak termékeivel töltik fel a boltokat.

Annak az igénynek a megszünte, hogy a történelem nagy rendező elméleteknek feleljen meg, az olvasó igényeinek felértékelődéséhez vezetett. Simon Schama *Hol a történetírás műszája?* című cikkében az elbeszélés háttérbe szorulását okolta azért, hogy a történelem az utóbbi száz évben határozottan unalmasabb lett. Kíváncsi volna, írja, ha a történettudomány közelebb állna az irodalomhoz, mint a társadalomtudományokhoz: „A történettudomány hivatása tehát az, hogy az emlékezet tanúságának fényével megvilágítsa az emberi lényeket. Ám az efféle történetírás által feltárt igazságok alighanem mindig is közelebb fognak állni a nagy regényekben vagy költeményekben föltáruló igazságokhoz, mint a társadalomtudósok által kutatott

⁴⁸ Jenkins 1991. 65., 67.

⁴⁹ Lyotard, Jean-Francois: *A posztmodern állapot*. In: *Habermas, Jürgen – Lyotard, Jean-Francois – Rorty, Richard: A posztmodern állapot*. Budapest, 1993. 8. (Eredeti: *La condition postmoderne*. Paris, 1979.)

⁵⁰ Keith Jenkins megfogalmazásában a posztmodern kort a modernitás társadalmi kísérletének összeomlása hozta létre: „Annak a kísérletnek az ... általános kudarca, mely Európában a 18. századtól fogva az ész, a tudomány és a technika alkalmazása révén az egyéni és társadalmi jólét bizonyos szintjét igyekezett megvalósítani olyan társadalmi formációkban, melyek törvényhozásukban polgáraik/alattvalóik egyre nagyobb fokú emancipációját valósították meg, s amelyeket azzal írhatunk le a legjobban, ha azt mondjuk, hogy ... 'emberi jogok közösségeivé' (*human rights communities*) akartak válni.” Jenkins, Keith: *On 'What is History?' From Carr and Elton to Rorty and White*. London – New York, 1995. 6. (a továbbiakban: Jenkins 1995)

⁵¹ Levi is sok tekintetben a posztmodern által hangoztatott érveket sorol fel (Levi 106.). F. R. Ankersmit a posztmodern történetírás elméleti álláspontját megfogalmazva annak a meggyőződésnek adott hangot, hogy a történetírás figyelme a makrotörténeti struktúrák helyett a mikrotörténeti szituációk felé fordult, s a posztmodern történészre példaként épp Le Roy Ladurie-t és Carlo Ginzburgot említi. Deák 158.

elvont, általános törvényszerűségekhez.⁵² Erre rímél Hayden White álláspontja: „A történelem nem tudomány. ... Még lehetőségünk sincs arra, hogy megállapítsuk a történelem elemzésének egzakt szabályait és módszereit. ... A történészek mindig azt hiszik, hogy az éppen aktuális módszer a történelemkutatás leghelyesebb útja. Ez naivitás. ... Nem lehet egyszer s mindenkorra eldönteni, hogy az emberek hogyan viszonyuljanak a múlthoz, elsősorban azért nem, mert a múlt a fantázia szülötte. A múlt nem létezik.”⁵³

De ha létezik is, a múlt önmagában még nem történelem. A történelem a történész keze munkájának eredménye, voltaképp csupán iparosmunka, méghozzá mindig csak egyetlen a sok lehetséges értelmezés közül. Az íróknak megvan az erejük ahhoz, hogy saját világot teremtsenek. A történészeknek, akiknek ez nem jutott osztályrészül, a forrásokból darabonként kell összekaparniuk a „kis tények” tucatjait, hogy ezekre, mint mankókra támaszkodva fejtsék ki elképzeléseiket. De a történész e földhözragadtságában, megpróbálván a szükségből erényt kovácsolni, mestersége próbakövének épp a „kis tényekhez” való maradéktalan hűséget tette meg. A „kis tény” azonban önmagában néma, csak az interpretációba ágyazva, a narratíva részeként szólal meg. A „kis tények” a szakmai konszenzus szintjén igazak vagy hamisak – de nem fontosak.⁵⁴ Ami fontos, az az értelmezett tény, mely viszont már nem igazolható vagy cáfolható, mert az értelmezés végső soron meggyőződés kérdése.⁵⁵ Ha pedig azok a történelmi munkák, melyek túlmennek a „kis tények” általában emészthetetlen felsorakoztatásán, értelmezések, akkor talán vonatkoztatható rájuk Borges megállapítása, miszerint a valóság megengedheti magának, hogy szürke legyen, de a hipotézisnek érdekesnek kell lennie.⁵⁶

⁵² USA 1992/76. szám 66. A cikk eredetileg a The New York Times Magazine-ben jelent meg 1991-ben.

⁵³ Domanska 43.

⁵⁴ Mivel az idő irreverzibilis, a természettudományos igazságkritérium, a kísérlet megismétlése által történő igazolás nem alkalmazható a történelemben. Egy köznapi igazságkritérium szerint azt tekintjük igaznak, ami általánosan elfogadott. (Az iskolában azt tanultuk, hogy $2 \times 2 = 4$, s aki más írt a dolgozatban, az elégtelent kapott, hiába helyes válasz a 11 – hármas számrendszerben.) Ez az igazságkritérium alkalmazható a történelem „kis tényeire” is. Ha minden kompetens történész egyetért abban, hogy a mohácsi csata nem 1526. augusztus 30-án történt, akkor azt mondhatjuk, hogy ezt tudjuk. Ezt a „kis tényt” magyarok milliói tudják, pedig alig tucatnyi történész nézhetett utána alaposan, az előírt módon (több egybehangzó elsődleges forrást keresve) ennek a ténynek. Mindenki más elfogadja másod-, harmad- vagy ki tudja hányadkézből, csak azért, mert senki nem vitatja.

⁵⁵ A mohácsi csata 1526. augusztus 29-én volt. De mi ennek a „kis ténynek” a súlya? És ha 30-án volt? Vagy *horribile dictu* szeptemberben? Min változtatna ez? De az, hogy Mohács a középkori magyar állam bukása, egy korszak lezárása, az önálló magyar államnak a töröktől elszenvedett végleges veresége – nos, ezen kijelentéseknek már súlyuk van; mindezek azonban már nem „kis tények”, ezek már értelmezett tények, s vitatottak is. A „kis tények” körében érvényes a kumulatív tudományfejlődési modell, de azon túl már nem.

⁵⁶ „Lehetséges, de nem érdekes – válaszolta Lönnrot. – Azt felelheti erre, hogy a valóság a legkevésbé sem köteles érdekes lenni. Mire én azt felelem, hogy a valóság mentesülhet ettől a kötelezettségtől, de a hipotézis nem.” Borges, Jorge Luis: *A halál és az iránytű*. In: uő.: *A titkos csoda*. Elbeszélések. Budapest, 1986. 144. Fordította Jánosházy György.

A történelem ugyanis szövegekben testesül meg, melyek arra szolgálnak, hogy olvassák őket. Ha vannak is ezek közt olyanok, melyek „belső használatra” készülnek, melyeket történészek egymásnak írnak, céhük *outgroup*-ját a társadalom felé azok a szövegek alkotják, melyeknek nem történész olvasói akadnak. Az olvasó, mint mindenki más, saját mentális univerzumában⁵⁷ él. Ennek közelebbi vidékeit közvetlen tapasztalatai meglehetősen éles kontúrokkal rajzolják ki, de távolabb együtt kavarnak régen látott levelezőlapok képei az ausztrál sivatagról a purgatórium elképzelt képeivel, szappanoperák jeleneteinek töredékei iskolai emléktöredékekkel Menenius Agrippáról, s az, hogy „a lét határozza meg a tudatot”, azzal, hogy $E=mc^2$. Egyes elemek csak magukban kerengenek ebben az univerzumban, míg mások összekapcsolódva százával struktúrákat alkotnak, olyanokat, melyekre építeni is lehet, s melyekhez szívesen kapcsol az ember, ha tud, újabb elemeket.⁵⁸ Vallásos meggyőződésünk vagy a monetarista gazdaságelméletbe vetett hitünk egészen jó iránytűt adhat a mindennapokra. Ez a mindenkire egyénileg jellemző s ráadásul állandó változásban lévő mentális világ diakron természetű: benne egymás mellett található meg a múlt, a jelen és a jövő. A múltból alkotott képzetek forrása pedig csak kisebb részben a történelem, azaz a történészek munkássága, jóval inkább a szépirodalom, a filmek és az iskoláskönyvek.

Egy olvasmány szükségképpen valamilyen funkciót tölt be olvasója számára. Ha a történelem nem akar közvetlenül identitást nyújtani (egy metanarratíva szolgálóleányaként), a nemzeti tudatot erősíteni a magyarok, az osztályöntudatot a proletársarjak között, avagy az etnokulturális identitást bárkik körében, hanem csak az érdekességét tudja kínálni, akkor az irodalmi művekkel kerül egy versenypályára. Igaza van Hayden White-nak abban, hogy „általában vonakodnak annak tartani a történelmi narratívákat, amik pedig azok a legnyilvánvalóbban – szöveges fikciónak (*verbal fictions*)... ”⁵⁹, véleményem szerint mégis teljesen érvényes a történelemre is Northrop Frye azon megállapítása, miszerint általában arra jó az irodalom, hogy befogadója belebújjon mások bőrébe, s megtudja, hogyan viselkednek az emberek

⁵⁷ Vö. Robert Redfield gondolatával, aki azt fejtette ki, hogy az emberi környezet elsősorban mentális jellegű: „... az embereket leginkább a hagyományok, érzelmek, normák és törekvések veszik körül és befolyásolják, s ezek a közös mentalitást (*common mental life*) alkotják.” Redfield, Robert: *The little community. Viewpoints for the study of the human whole*. Chicago, 1955. 30.

⁵⁸ A történelmi műnek pontosan jelölnie kell azt a referenciarendszert, melyben értelmezhető, mivel az olvasó így tudja az abból kiválasztott elemeket beépíteni mentális univerzuma valamely struktúrált részébe. Egy narratíva sokszor egy metanarratíva részeként íródik, s többnyire annak kedvéért fogadják vagy vetik el. Az alapján különböző dolgok összekapcsolódásai ritkák, inkább a „*similis simile gaudet*” elv érvényesül: a feminista rítálal a *women's history*-ra, akinek pedig gondolkodásához az illik, az megtalálja Pierre Gaxotte-ot, mint a francia forradalom egyetlen krónikását, aki megmondja „az igazat”.

⁵⁹ White, Hayden: *Historical Text as Literary Artifact*. In: Canary, Robert H. – Kozicki, Henry (eds.): *The Writing of History. Literary Form and Historical Understanding*. Madison, Wisconsin, 1978. 42. (a továbbiakban: White 1978.) (A tanulmány eredetileg a *Clio* 3. (1974) 3. számában jelent meg, s olvasható még White, Hayden: *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*. Baltimore – London, 1978. című kötetben is, a 81–101. oldalon.)

a legkülönbözőbb szituációkban.⁶⁰ White álláspontja szerint a történelem úgy halad előre, mint az irodalom: klasszikusok alkotása révén.⁶¹ Szokásos kritériumok, mint bizonyítás, részletesség és logikusság alapján különbséget lehet tenni jó és rossz történelem közt, de a klasszikusokat nem érvénytelenítik a részcafólatok vagy a megjelenő új módszerek.⁶² Darnton fent ismertetett művei kapcsán is eszünkbe juthatott ez az igazság: bármennyire helytállóak lehetnek a szimbólumértelmezését ért kritikák, egy klasszikus szöveggé vált narratívát sohasem buktatnak meg a kis tényekkel felszínre kerülő konfliktusai: továbbra is úgy fogunk emlékezni a 18. századi párizsi nyomdák világára, ahogy arról A nagy macskamészárlásban olvastunk, s ugyanezt gondolom Sahlin's Cook-tanulmánya és Obeyesekere ezt támadó kritikája viszonylatában. De éppen ezért elsőrendű fontosságú igény az alkotás folyamatával szemben, hogy a „kis tények” teljes tiszteletben tartásával menjen végbe.

A kis tényekhez való hűségnek ugyanakkor fontos hozadéka is van. A történelmi szövegre ugyanis szintén vonatkoztatható az, amit Barthes valóság-effektusnak (*l'effet de réel*) nevezett. Szerinte a „valódi” említést érdemlő lett a modernitásban anélkül, hogy funkciója lenne. (Példájában Flaubert egy barométert is említ egy szobabelső aprólékos leírása alkalmával.) A konkrét részlet (Barthes példájában a „barométer”) mint jelölő jelölte nem a tárgy, hanem maga a realitás, a „valódi” kategóriája.⁶³ Nem nehéz belátni, hogy – miként az érdekesség borgesi követelményének is könnyebben megfelelhettek a széles értelemben vett mikrotörténelmi munkák – a valóság-effektus elsősorban az ilyen szemléletmóddal írt, a „kis tényekhez” a múlt makro-aspektusainak vizsgálatánál jóval közelebb vivő munkákat hathatja át. A mindennapi élet, az egyes ember, a kisebb közösség dolgai közel állnak minden olvasóhoz, s mint ismerteknek vagy az ismerthez közelebb állóknak nagyobb a vonzerejük. A mikrotörténelmi munkák ezen elemeit az olvasó minden valószínűség szerint jobban beillesztheti saját mentális univerzumának a közvetlen tapasztalatok által határozottabb körvonalakkal kirajzolt részeibe, azaz sokakat jobban megfognak az emberi élet mikroszintjének apró eseményei, mint a makroszint nagy összefüggései. (Úgy is

⁶⁰ Northrop Frye gondolatát (*The Educated Imagination*. Bloomington, Indiana, 1964. 63–64.) Clifford Geertz idézi (Geertz 1994. 166.): „Azért nem mennénk el a Machbethet megtekinteni, hogy Skócia történelméről tanuljunk, ellenben azért akarjuk látni a darabot, hogy megtudjuk, mit érezhet egy ember, ha egy királyságot megszerez, és a lelkét elveszíti. ... Az emberi életéről szerzett benyomásokat egyenként szedvegyük össze, s ez a legtöbbünk esetében ömlesztett és rendezetlen marad. Az irodalomban azonban állandóan találunk olyan dolgokat, amelyek hirtelen összhangba hozzák, és a figyelmünk középpontjába állítják az efféle benyomások sokaságát. Ez pedig részét képezi annak, amit Arisztotelész tipikusnak, illetve univerzális emberinek nevezett.” Arisztotelész itt idézett gondolatában éppen a történezzsel szemben fogalmazza meg a költő hivatását. A magam részéről azonban a történelmet nem látom alapvetően másnak, az ugyanazt a mentális univerzumot gazdagíthatja, mint az irodalom.

⁶¹ White 1978. 43.

⁶² White 1978. 59.

⁶³ Barthes, Roland: *L'effet de réel*. In: Barthes, R. et al.: *Littérature et réalité*. Paris, 1982. 87–89. (A tanulmány eredetileg a Communications 11. (1968) hasábjain jelent meg.) Barthes-nak magának valószínűleg nem volt kétsége afelől, hogy ez a történelmi szövegekre éppúgy érvényes, mint az irodalmiakra, hiszen írásában a valóság-effektusra Flaubert barométere mellett egy Michelet által említett kis kapu a másik példa.

lehetne fogalmazni, hogy a történészek szerencséjére az olvasók igen nagy része osztozik földhözragadságukban, s szívesen megmarad a „kis tények” körében.) Ez persze nem új fejlemény, az viszont annál inkább az, hogy erre a történelem „termelői” is tekintettel vannak. A mikrotörténelem csillagának felívelését az olvasóközönség igényeihez való alkalmazkodással éppoly joggal lehet magyarázni, mint a metanarratívák meggyengülésével. A Cambridge University Press a Canto sorozatban nem véletlenül jelentette meg 1990-ben a Paston családról szóló régi könyvet,⁶⁴ a Montaignou pedig a francia bestsellerlisták élére jutott a *non-fiction* kategóriában.⁶⁵ De nem prostituálja-e a történelem a közönségigények kiszolgálása? Minden bizonnyal valóban prostituálja, de ez távolról sem újdonság. Eddig is a társadalmi igények alakították a történetírást, s ezután is tág lehetőség nyílik a társadalmi igényrendszer internalizálására.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a posztmodern korban csak mikrotörténelmet lehetne írni. Ilyen kijelentést tenni éppen Magyarországon nemcsak téves, de egyenesen nevetséges is lenne. Annyit azonban mindenképpen jelent a nagy magyarázó elméletek diszkreditálódása, hogy a történésznek valódi figyelmet kellene fordítania arra, hogy munkáját világosan betájolja, azaz elhelyezze valamely referenciarendszerben, hiszen annak érvényessége erre a körre fog korlátozódni, funkcióját ott tudja betölteni. A posztmodern gondolkodás szerint ezek a különböző nézőpontok egymás mellett érvényesek, létjogosultságuk szinkron jellegű.⁶⁶

Joggal merülhet fel az a kérdés, hogy vajon a magyar történészszakma milyen választ adott a kor kihívásaira, avagy miként reagált a mikrotörténelem előtérbe kerülésére. S milyenek a magyar olvasóközönség igényei? A mai magyar történetírástól nem teljesen idegen a mikrotörténelmi megközelítés. Gondoljunk csak a Helikon Kiadó nagy sikerű Labirintus sorozatára vagy a Magvető Kiadó egyenesen Mikrotörténelem címet viselő, sajnálatosan rövid kort megért könyvsorozatára. Található köztük valóban mikrotörténelmi részletességű esettanulmány. A kérdés az eddig mondottak szellemében persze az, hogy milyen súly kerülhet egy ilyen munkára a történeti rekonstrukció folyamatában, milyen horderejű következtetések gondolati

⁶⁴ A Paston család mindennapjairól szóló klasszikus munka újabb megfelelője Steven Ozment könyve a Behaim fiúkról (*Three Behaim Boys. Growing Up in Early Modern Germany*. New Haven – London, 1990.). A kora újkori Nürnberg egyik vezető kereskedőcsaládjának három 15 és 25 év közti fia levelezéséből született ez a könyv, mely a kora újkori Európa világának jórészt ismeretlen részeit tárja fel az olvasó előtt. A fiúkat szokás volt tízes éveik elején otthonról elküldeni, s miközben tanultak, inaskodtak, katonáskodtak, felkészültek a felnőtt életre, szüleikkel vagy gyámjaikkal állandó kontaktusban maradtak. Az 1523–1534-ből, 1578–1582-ből és az 1628 és 1638 közötti időszakból származó 207 levelet azonban a huszadik század végi történész – talán az antropológiai gondolkodás hatásának köszönhetően – nemcsak forrásként használta, hanem közölte is őket elő- és utószóval ellátva, jegyzetekkel kísérve.

⁶⁵ Burke 1990. 92.

⁶⁶ Igen plauzibilisnek találom ebben a kérdésben Jenkins álláspontját. Szerinte nincs választásunk abban a tekintetben, hogy a posztmodern korban akarunk-e élni, mert ez a végzetünk, de történészként „válogathatunk a régi bizonyosság-elvű modernizmusok [old 'certainties' modernisms] maradványai (objektivitás, semlegesség, 'tények', elfogulatlanság), valamint az igazság és a retorikus 'posztista' diszkurzusok (olvasatok, pozicionáltság, perspektívák, konstrukciók, valóságérzés) közt, anélkül, hogy teljesen az egyik mellett kellene letennünk a garast.” Jenkins 1995. 7.

szerkezetének hordozására ítéli képesnek a szerző saját mikrovizsgálatát. A fenti sorozatok mikrotörténelmi jellegű darabjai megítélésem szerint döntően még az illusztráció szintjén maradtak. Nagyobb igénnyel egyes rövidebb lélegzetű írások léptek fel: elsősorban Tóth Zoltán tanulmányai (főleg a Schiszler Károly kádár-mesterről írott) és Benda Gyula esettanulmánya a Parraghy családról, valamint Fügedi Erik utolsó munkája *Az Elefúthyak*. Később talán ezt az egyetlen köznemesi családra vonatkozó minden adat feldolgozásából a késő-középkori magyar köznemesiség társadalomtörténetét kibontó művet tekintik majd az ambíciózus új mikrotörténelem magyar úttörő művének. Szakály Ferenc (a *Labirintus* sorozat *Vesztőhely az út porában* című kötetének szerzője) sem érezhette magától idegennek e műfajt, hiszen *Mezőváros és reformáció* című, nemrég megjelent kötetében már esettanulmányok sorozatában prezentálta témáját. A kis események, mindennapi emberek és köznapi történetek saját jogon történő és alapos elemzéssel kikerekített vizsgálata viszont (*Sabea* vagy *Le Roy Ladurie* mintájára) a magyar történetírásban jobbra még várat magára. A mikrotörténelmi áttörést jómagam ha a következő évtizedekre még nem is, de a következő évezredre már egészen biztosan megjósolhatom.

A mikrotörténelem lehet csupán színes illusztráció a nagybetűs történelem szűrésebb lapjai mellett; kapcsolódhat a léptékmódosítás által „nagy” állításokhoz, vagy hordozhat értéket a maga egyediségében. Bármilyen is legyen azonban, az itt említett és a következőkben ismertetésre kerülő munkák mindenesetre érdekes könyvek, olvasmányos szövegek. A történelem iránt valamennyire is érdeklődő olvasóknak bizton merem ajánlani őket: olvassák el őket és válasszanak maguknak mikrotörténelem-értelmezést (vagy alkossanak egy még újabbat). Vagy ne válasszanak. A fontos az olvasás, a többi jószívről csak fecsegés.

Válogatott bibliográfia

Benda Gyula: *Egy Zala megyei köznemesi család és gazdaság a XVIII. század közepén (Parraghy László hagyatéka)*. Agrártörténeti Szemle 26. (1984) 1-2. szám.

Bennett, H. S.: *The Pastons and their England. Studies in an Age of Transition*. Cambridge University Press, Cambridge – New York – Port Chester – Melbourne – Sidney, 1990³.

Boyer, Paul – Nissenbaum, Stephen: *Salem Possessed. The Social Origins of Witchcraft*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts – London, 1974.

Corbin, Alan: *La Village des cannibales, Aubier-Montaigne*, Paris – Clermont-Ferrand, 1990. (The Village of Cannibals. Rage and Murder in France, 1870. Polity Press, Cambridge, 1992.)

Darnton, Robert: *Lúdanyó meséi. A nagy macskamészárlás. Két epizód a francia kultúrhistoria köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. (A teljes eredeti: *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*. Basic Books, New York, 1984.)

Davis, Natalie Zemon: *Fiction in the archives. Pardon tales and their tellers in sixteenth-century France*. Polity Press, Cambridge, 1987. (Első kiadás: Stanford University Press, Stanford, California, 1987.)

Davis, Natalie Zemon: *The Return of Martin Guerre*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts – London, England, 1983. Magyar nyelvű kiadása előkészületben. Részletek jelentek meg a Café Babel 13. számában (1993/3. Ősz) 119-128.

Dening, Greg: *The Death of William Gooch. A History's Anthropology*. University of Hawaii Press, Honolulu, 1995.

Duby, Georges: *Le dimanche de Bouvines*. Gallimard, Paris, 1973. (The Legend of Bouvines. War, Religion and Culture in the Middle Ages. University of California Press, Berkeley - Los Angeles, 1990.)

Erikson, Erik H.: *A fiatal Luther. Tanulmány a pszichoanalízisről és a történelemről*. In: uő.: *A fiatal Luther és más írások*. Gondolat, Budapest, 1991. (Eredetileg: *Young Man Luther*. W. W. Norton, New York, 1958.)

Fügedi Erik: *Az Elefántthyak. A középkori magyar nemes és klánja*. Magvető, Budapest, 1992.

Ginzburg, Carlo: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világgépe*. Európa, Budapest, 1991. (Első kiadás: *Il formaggio e i vermi*. Giulio Einaudi, Torino, 1976.)

Holt, J. C.: *Robin Hood*. Thames and Hudson, London, 1989². (Első kiadás: Thames and Hudson, London, 1982.)

Imhof, Arthur E.: *Elveszített világok. Hogyan győzték le eleink a mindennapokat - és miért boldogulunk ezzel mi oly nehezen ...* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. (*Die verlorene Welten. Alltagsbewältigung durch unsere Vorfahren - und weshalb wir uns heute so schwer damit tun*. C. H. Beck, München, 1984.)

Kagan, Richard L.: *Lucrecia's Dreams. Politics and Prophecy in Sixteenth-Century Spain*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – Oxford, 1990.

Le Roy Ladurie, Emmanuel: *L'argent, l'amour et la mort en pays d'oc*. Éditions du Seuil, Paris, 1980. (*Love, death and money in the pays d'oc*. Scolar Press, London, 1982.)

Le Roy Ladurie, Emmanuel: *Le Carnaval de Romans*. Gallimard, Paris, 1979. (*Carnival. A people's uprising at Romans, 1579-1580*. Scolar Press, London, 1980.)

Le Roy Ladurie, Emmanuel: *La sorcière de Jasmin*. Editions du Seuil, Paris, 1983. (*Jasmin's Witch*. Scolar Press, Aldershot, 1987.)

Le Roy Ladurie, Emmanuel: *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*. Gallimard, Paris, 1975. Magyar nyelvű kiadása előkészületben.

Levi, Giovanni: *L'eredità immateriale. Carriera di un esorcista nel Piemonte del seicento*. Giulio Einaudi, Torino, 1985. (*Inheriting Power. The Story of an Exorcist*. University of Chicago Press, Chicago – London, 1988.)

Macfarlane, Alan: *The Family Life of Ralph Josselin. A Seventeenth-Century Clergyman. An Essay in Historical Anthropology*. Norton, New York – London, 1977. (Első kiadás: Cambridge University Press, Cambridge, 1970.)

Origo, Iris: *The Merchant of Prato. Francesco di Marco Datini*. Penguin, Harmondsworth, 1992. (Első kiadás: Jonathan Cape, 1957.)

Ozment, Steven: *Three Behaim Boys. Growing Up in Early Modern Germany*. Yale University Press, New Haven – London, 1990.

Sabean, David Warren: *Power in the blood. Popular culture and village discourse in early modern Germany*. Cambridge University Press: Cambridge, 1984. Magyarul két fejezete olvasható az alábbi Vári András szerkesztette kötetben: *Missionáriusok a*

csónakban. *Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

Sahlins, Marshall: *Islands of History*. University of Chicago Press, Chicago – London, 1985.

Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Balassi Kiadó, Budapest, 1995.

Tóth Zoltán: *Hanyatlás és átalakulás: egy régi kispolgári család sorsa a múlt századi budai Vízivárosból*. In: Mohay Tamás (szerk.): *Közelítések. Néprajzi, történeti és antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*. Ethnica Alapítvány, Debrecen, 1992.

Tóth Zoltán: *Négy parasztlány Bécsben. A bevándorlók alkalmazkodási modelljeihez*. In: Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia. Az 1983. április 18-19-én tartott tudományos ülésszak előadásai*. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 1984.

Tóth Zoltán: *Schiszler Károly kádármester Szekszárdon. Egy kiskisvárosi mesterember gazdasági-társadalmi viszonyai a századfordulón*. Agrártörténeti Szemle 19. (1977) 1-2. szám. Ugyanez megjelent: uő.: *Szekszárd társadalma a századfordulón. Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. VII. fejezeteként, 130-159.

Tuchman, Barbara: *Távoli tükrök. A szerencsétlen XIV. század*. Európa, Budapest, 1987. (A Distant Mirror. Macmillan, London, 1979., első kiadás: 1978.)

Wyatt-Brown, Bertram: *Southern honor: ethics and behavior in the Old South*. Oxford University Press, Oxford – New York, 1982.

Az olasz mikrotörténelmi iskola termésére lásd a Jacques Revel alább következő tanulmányának jegyzetei által szolgáltatott bő referenciát.

A tolvajok fejedelme?

J. C. Holt: *Robin Hood*.

Thames and Hudson Ltd, London, 1989. 223 old.

Robin Hood – szinte nincs ember, aki ne ismerné ezt a nevet. Legendája évszázadok óta velünk van, de még ma is rendkívül népszerű és sikeres, igaz, kissé megváltozott az idők során. Mi lehet e tartós siker oka? Milyen lehetett az első történet, az hogyan és miért alakult tovább és tovább? S ki lehetett egyáltalán az a „Robin Hood”? A *Robin Hood* című könyv szerzője, J. C. Holt professzor ilyen és ehhez hasonló kérdésekre keresi a választ. Szerinte a legenda bámulatos karrierjét mindenekelőtt éppen változatosságának és változékonyságának köszönhetné – bár épp ez az, ami ma megnehezíti a kutató dolgát az eredeti hagyomány és a legenda kialakulásának vizsgálatakor. A mesék korhoz, helyhez és hallgatósághoz oly annyira alkalmazkodni tudtak, hogy hosszú évszázadokon keresztül továbbélve Robin Hood története a 20. században is népszerű maradt. Némelyek számára Robin Hood a „társadalmi lázadó” archetípusát testesíti meg; van, akit a kaland vonz e mesékben. Eredetileg azonban a legenda nem volt más, mint az erőszak dicsőítése és igazolása egy, az erőszakot természetesnek tekintő és azt nagymértékben toleráló társadalomban. A vérrel-erőszakkal teli mesék Robin Hoodjából azután Hős lett, a „becsületes bűnöző”, aki ugyan vérrel és erőszakkal, de mindig győzedelmeskedik a rosszat és gonoszt megtestesítő papi kapzsiság, a királyi erdőhasználati monopólium vagy a nottinghami bíró felett.

A szerző kiindulási pontjául a ma ismert legkorábbi 15-16. századi Robin Hood történetek szolgálnak, melyek szereplői, témái, társadalmi kontextusa, illetve a bennük megtalálható, más legendákkal, mesékkel kimutatható párhuzamok alapján próbálja a legendát beilleszteni az általunk ma ismert valós személyek és megtörtént események közé. Az első mesék helyszíneinek és a mesékben tükröződő társadalmi miliő vizsgálatával az eredeti legenda jellegét, illetve ennek változását igyekszik feltérképezni.

A ma ismert legkorábbi Robin Hood történeteket a 15-16. században leírt öt költeményből (balladából) és egy drámai részletből ismerjük, melyek közül az egyik, a *Gest*, az első ismert kísérlet a különböző forrásból származó mesék összekapcsolására. A szereplők, a téma és a helyszín alapján elkülöníthető egymástól a yorkshire-i (Barnsdale, York) és a nottinghamshire-i (Sherwood, Nottingham) történet. E korai történetek szinte azonos forgatókönyvre épülnek, s bennük a főszerepet az álruha és a párbaírt játék, hangulatuk azonban jelentősen különböző (van köztük erkölcsi tanmese románc formában, zord mese egy középkori „bér-gyilkos” véres végéről, avagy burleszk a „büszke fazekas” által legyőzött Robin Hoodról). Nem szerepel e mesékben Marian és a nők-család téma, az egyedül említett király „Edward, a mi jó királyunk”, hiányoznak más, később jellegzetessé váló vonások (pl. Robin Hoodék nem doronggal, hanem karddal küzdenek). Robin Hood itt kétségtelenül nem egy „kifosztott arisztokrata sarj”, s szó sincs arról, hogy a

normannok ellen küzdene, vagy hogy ő lenne a „társadalmi lázadó archetípusa”. A „gazdagok kirablása – szegények segítése” téma is csak általánosan jelenik meg a *Gest* elején és végén a kompiláló c szavaiban: Robin Hood „sok jót tett a szegényekkel”.

A legenda a 13. század közepére már ismert volt, amit az e korból származó periratokból ismert „Robinhood” vezetéknevek tanúsítanak (a szokatlan és ritka összetételű név sokszor feltehetően „bűnöző-becenév” lehetett, amint azt a ma ismert legkorábbi, 1261–62. évi eset mutatja); a legenda eredete tehát még korábbra tehető, bár Holt szerint az „eredeti” Robin Hood nem élhetett a 12. század utolsó éveinél korábban. Feltehetően azonban nem is egyetlen „eredeti” áll a történetek hátterében: több valódi zsvány, rablóbandavezér, stb. felvehette, megkaphatta a nevet „álnév-ként” (amint ezt példák bizonyítják), ezek tettei és jellemvonásai viszont bekerültek a hagyományba, s a legenda részei lettek – mely tehát már eleve valóság és fikció keveréke volt. Minden bizonnyal volt persze egy „legelő” Robin Hood is, akitől a név származott, s ennek azonosítására Holt két lehetséges, bár ma még nem bizonyítható megoldást kínál: elképzelhető, hogy a 13. század elejétől folyamatosan a yorkshire-i Wakefieldben és környékén élő Hood család valamelyik tagja volt, de az 1225-ös kincstári számadásokban szereplő Robert Hod, a yorki érsekség egykori parasztja, ekkor épp menekülésben lévő törvényenkívüli is számba jöhet lehetséges jelöltként. Az 1261-es évszámot alapul véve a szerző még egy elképzelhető, de nem bizonyítható biográfiát is felállít a korábbi kutatások eredményeit is felhasználva. Eszerint az 1190-es években már aktív, 1225-ben törvényenkívüli és 1247-ben meghalt Robin Hood történetéből 1261-re már legenda lesz. E spekulációkon túl azonban csak egy évszám látszik biztosnak: a *Gest* által említett Edward király nottinghami látogatása, majd kiegyezése Robin Hooddal ugyanis pontosan megfeleltet II. Edward 1322–23-as északi körutazásának. A legendában éppúgy, mint a valóságban a király a lancashire-i királyi erdők leromlott állapota miatt megy Lancashire-be, majd körútját Nottingham városában fejezi be. Ez alapján tehát a legenda e része, ilyen formában bizonyosan csak 1323 után jöhetett létre.

Az első mesék és a történeti források összehasonlításával az eredeti Robin Hood azonosítására tett kísérletek után – ezek alátámasztása érdekében, illetve a legendát teremtő és formáló körülmények vizsgálatához – a szerző először az eredeti hagyományt igyekszik meghatározni, ismét csak az első mesék alapján. Annak érdekében, hogy elvlassza a biztosan kölcsönvett vagy kitalált anyagot a feltehetőleg eredetitől és a valós adatoktól, e meséknek más korabeli legendákkal, valós törvényenkívüliekről szóló, illetve mesés történetekkel fennálló párhuzamait, az analógiákat keresi meg. Ahol ilyet nem vagy csak keveset talál, az lesz a feltehetően eredeti és a valósághoz közelebb álló hagyomány. Ezt a módszert nevezi Holt „analógia-próbának” (trial by analogue). A három legfontosabb 13. századi, latin vagy francia nyelvű, lovagi románc valós törvényenkívüliekről (Hereward the Wake, Eustace the Monk és Fulk fitz Warin) szóló mese, mely a Robin Hood-legendához hasonlóan tartalmazza az erdőben élő számkivetett, a becsületes zsvány és ennek a királlyal való kiegyezése motívumokat; lényegesen különbözik azonban attól nyelv, költői forma, hősök és a társadalmi kontextus tekintetében. Az egykorú és jórészt kitalált mesék közül az Adam Bill, Clim of Clough és William of Cloudesley című történet áll Robin Hoodéhoz legközelebb. Ennek egész történet szerkezete, yeoman hősei és

környezete, illetve az alkalmazott költői eszközök (pl. a hallgatóság megszólítása, utalások az erdő szépségeire) olyannyira hasonlóak hozzá, hogy a két mesét a 18. század végéig sokszor keverték is, míg végül Robin Hood története kerekedett felül. (E mese illusztrálja, hogy Robin Hoodéhoz hasonló meséket, hasonló kontextusban más személyekről is meséltek.) A korabeli irodalommal való párhuzamok alapján tehát a korai történetek két csoportra oszthatók, a jórészt csak Yorkshire-ben vagy csak Nottinghamshire-ben játszódó mesékre. Holt az analógiákat egyáltalán nem vagy csak kis mértékben tartalmazó yorkshire-i történeteket tartja az eredeti hagyománynak.

Yorkshire elsősege felé mutatnak ezenfelül a Robin Hood azonosítására tett kísérletek is (hiszen mind a Hood család, mind Robert Hod itt élt), és ezt erősíti az a tény is, hogy a sherwoodi idealizált erdőképpel és a többi általános helyleírással szemben Barnsdale (Dél-Yorkshire) a legrészletesebben és legréalisztikusabban ábrázolt helyszíne a meséknek (emellett innen származnak a legkorábbi Robin Hood-helynevek is). A nottinghamshire-i helyszínek, történetek, szereplők és témák – köztük olyan fontosak, mint a nottinghami bíró mint fő ellenség, az íjászat, a királyi szarvasok orvvadászata – csak „megfertőzték” ezt. Az, hogy a késői hagyományban, amint ma is, Robint mégis Sherwoodba és Nottinghambe helyezik, Holt szerint annak a késői fejleménynek az eredménye, hogy a reklám miatt kereskedelmileg fontos Robin-kultuszban Nottingham, a forgalmas és jelentős város győzött a kicsi és jelentéktelen Barnsdale vidéke felett. Ezenfelül Lancashire-ből származtatható helységnevek és talán itteni esetekre tett utalások is megjelennek elszórva a *Gest*-ben, sőt ennek az anyagnak köszönhető az egyetlen biztos évszám is a legenda kronológiájában, II. Edward már említett utazásának dátuma. Hogy megállapíthassa az eredeti Yorkshire-i történetek „megfertőzésének” útját-módját, Holt az ezeket a területeket összekötő szálakat keresi meg. Ilyen például az 1311-től egy kézben egyesített Lacy és Lancaster birtok (Thomas Earl of Lancaster és Alice de Lacy 1296-os házassága révén), mely biztosította a kapcsolatot Yorkshire és Lancashire között, és hasonló szálak léteztek Yorkshire és Nottinghamshire között is. A „megfertőzés” módját pedig egyrészt azokban az esetekben és mesékben keresi, melyeken e területek osztozhattak (ilyen például Richard Goldberg, 1266–1272 között sherwoodi „gerilla-kapitány” és rablóbandavezér, illetve az őt valószínűleg támogató és bujtató nemesi pártfogó, Richard Foliot története – az utóbbinak birtokai pedig Sherwood keleti része mellett, Barnsdale-től néhány mérföldre a Went völgyében feküdtek); másrészt pedig a Lacy hűbérurak szórakoztatásában találja meg, történjen az akár vadászat vagy más hagyományos hűbéri szolgálat teljesítése közben, akár az udvarban.

Ezek az arisztokrata-lovagi udvarok biztosították elsőként a hallgatóságot és az előadók eltartását, s ezáltal a legenda terjesztését és továbbfejlesztését is. Az első mesék kétségtelenül a yeoman világot ábrázolják, tehát a yeomanekhez szóltak. A *yeoman* szó azonban a 15. század közepére két, eléggé eltérő jellegű társadalmi csoportot takart. Ahogy Holt fogalmaz, yeomannek vagy a bizonyos vagyonnal bíró szabad földbirtokost (freeholder of some substance) vagy a bizonyos ranggal bíró udvari tisztségviselőt nevezték (household officer of some status). Ezen az alapon utasítja el Holt

Dobson és Taylor elméletét,¹ akik szerint a Robin Hood-legenda eredeti formájában a yeoman földbirtokosok emelkedő osztályának növekvő magabiztosságát fejezte ki. Holt ezzel szemben úgy érvel, nem az osztály, inkább azok a körülmények a döntőek, melyek között megszületett és elterjedt a legenda: az első mesék a 14–15. századi feudális udvar és szolgálat-függőség mintáit fejezik ki (ilyen például a szolgálat-egyenruha-fizetség visszatérő témái, s ennek felel meg az is, hogy egyik törvényenkívülinek sincsen családja vagy földje), ezek a történetek tehát elsősorban az udvar yeomanjeinek szóltak.

Robin Hood legendáját a 15. század végére Anglia szerte ismerték, s a legenda ekkorra már kikerült az udvarból a piactérre és a fogadóba. A hallgatósággal együtt azonban a mesék maguk is változatossá lettek: a 16. században Robin Hood hol egy kitalált, örökségéből kiforgatott arisztokrata (Earl of Huntington néven), hol Május Királya az angol „majálison” (May Gamesben), hol a kialakuló tömegpiac számára készült ponyvaregények plebejus és sokszor nevetséges hőse. E késői hagyományban új szereplők jelennek meg, a két legfontosabb – Robin Hood mellett a majális főszereplője – Marian és a szerzetes. (Az előbbi alakja egy francia pásztorjátékból származik és valószínűleg John Gower révén került be az angol tradícióba, ahol 1450–1500 között lett Robin Hood partnere Május Királynőjeként.) Bizonyos témák és történetek teljesen eltűnnek a késői mesékből, míg a „gazdagok kirablása – szegények segítése” téma, melynek valódi forrását Holt szerint Robin Hoodnak a majálison játszott szerepében kell keresni (ő lett a hagyományos adománygyűjtő menet vezetője), hangsúlyossá válik.

Ezek azonban már mind késői fejlemények. A Robin Hood történetek, sekélyességük és alacsony művészi színvonaluk ellenére, hamar nagyon népszerűvé váltak. Robin Hoodot ma általában az igazság bajnokának tekintjük, aki kirabolta a gazdagokat, hogy a szegényeknek adja a zsákmányt. A legelső történetek közül viszont csupán egynek fő témája az, hogy Robin Hood kirabolja az apátot (pontosabban az apátság egy szerzetesét), hogy a pénzt, melyet ő adott kölcsön az apát adósának, a lovagnak, visszaszerezze. A többi csak harc, verseny, álcázás és hadicserek szórakoztató, kalandos története, melyben Robin Hoodot nem érdeklik az osztályellentétek vagy a parasztok nyomorúsága. Nem a törvényt vagy a társadalmi rendet támadja, hanem az ezeket korrumpáló és kihasználó embereket, s anélkül, hogy bármelyiket is megváltoztatná, egyszerűen csak kikényszeríti az igazságot csellel és erőszakkal. Mindazonáltal van az eredeti legendának is társadalmi tartalma, Holt szerint az, hogy összekeverte az erőszakot és bűnt az igazsággal és jótettekkel, tisztességes és erényes hősokeket csinált a törvényenkívüliekből, akik az erdőben, a valóságos és legendabeli bűnözők és lázadók lakóhelyén éltek. A mesék emellett realiztikus háttérbe ágyazottak, ismerős helyszíneket (pl. a piactér, a kastély termei, konyhája, börtöne) és tevékenységeket (pl. íjászverseny, vadászat, párbaj, vásárlás-eladás, stb.) villantanak fel. Mindezek alapján Holt megállapítja, hogy a korai Robin Hood-legenda funkciója, az emberek életében betöltött fontos szerepe az volt, hogy a bűn igazolását és megdicsőülését nyújtsa „a becsületes bűnöző” hőisével – ami elsősorban a kor bűnöző-közösségének érdekeit szolgálta, ám ugyanakkor kifejezte az emberek rendezettebb és igazságtalanságoktól mentes élet utáni vágyát is.

¹ Dobson, R. B. and Taylor, J.: *Rymes of Robin Hood*. London, 1976.

Holt professzor könyve igen szórakoztató és érdekes olvasmány. „Történelmi detektív-munka”, ahogy a Sunday Times kritikusa fogalmaz, hiszen a szerző összeegyeztetni próbálja az első mesék egy-egy szereplőjét, témáját a történeti forrásokból megismerhető tényekkel, és megvizsgál minden körülményt, helyszínt, a feltételezhető hallgatóságot is azért, hogy a legenda eredetének, illetve eredeti jelentésének nyomára bukkanjon. Ez a fajta történetírás valóban nagyon emlékeztethet bennünket a történeti antropológia vagy éppen a mikrotörténelem-írás módszereire. De vajon erről van-e szó valójában? Ahogy a szerző maga is kifejti könyvének utószavában, Robin Hood legendájának esetében, éppen mert legendáról és nem egy esetről vagy egy eseményről van szó, felmerül egy komoly probléma. A legenda egy hosszú évszázadokon át fennmaradó és változó történetcsokor, mely nincsen sem helyhez, sem időhöz kötve, s benne kezdettől fogva keveredett a valóság és a fikció. Ráadásul, mivel a hallgatósággal együtt maguk a mesék is változtak, de úgy, hogy közben a korábbi hagyomány bizonyos része, legalábbis egy ideig, még eredeti formájában megmaradt, a történet tartalma és kontextusa közötti kapcsolatnak a megállapítása külön bonyolult kronológiai vizsgálatokat igényel. A könyv ehhez próbál bizonyos módszereket mutatni, s Robin Hood legendájának eredetéről és korai alakulásáról valóban alapos, talán az elérhető legteljesebb és legvalószínűbb magyarázatot adni. Miközben keresi az eredeti Robin Hoodot vagy hagyományt, a szerző vizsgálja azt is, mi lehetett a jelentőségük e történeteknek a bűnözőtársadalom, a helyi közösségek és a hatalom felé; hogy a mesék egyes témái kikhez szólhattak és mikor kerülhettek be a legendába; de elemzi például az angol társadalmi kategóriák elnevezésének 14–15. századi változásait vagy a vándorénekeség jelenségét is. Talán a könyv valójában még jóval többet is foglalkozik az „eredeti” Robin Hood keresésével, mint azt a téma fontossága magyarázná, hiszen a valóság és fikció keveredése legalábbis kétségesse teszi az eredeti megtalálásának lehetőségét. Persze egy meddő nyomozás akkor is lehet szórakoztató, sőt hasznos, ha előre tudjuk a hiábavalóságát. A szórakoztatás pedig valóban erénye e könyvnek, míg a hasznosságát a fentebb említett „mellékes” vizsgálatokban találhatjuk meg.

Végezetül néhány kritikai megjegyzést kívánunk tenni. Holt elsősorban a legenda eredetére volt kíváncsi, ezért a könyv nagyobb részében csak a korai hagyományt vizsgálta. Ennek történeteit viszont egyedül a hat fennmaradt 15–16. századi műből (a legkorábbi 1450-ből való) ismerjük. Semmi nem biztosítja azonban – jegyzi meg ő maga is –, hogy ezek a mesék nem teljesen félrevezetőek, ha elfogadjuk, hogy a legenda (a Robinhood vezetécknevek tanulsága szerint) valamikor a 13. század közepén, tehát legalább kétszáz évvel korábban alakult ki; ráadásul a fennmaradás véletlenszerűsége miatt abban sem lehetünk biztosak, hogy valóban ezek reprezentálják az eredeti hagyományt. A szerző azonban kénytelen volt ez utóbbi feltevésre igennel felelni, hiszen ez volt az egyedüli pont, ahonnan kiindulhatott.

Ehhez kapcsolódik az „analógiapróba” módszer kapcsán felvethető probléma is, hiszen, s a szerző ezt szintén érinti, minden bizonnyal nem az összes releváns analógiát tartalmazó történet maradt fenn (melyek alapján talán a most eredetinek tűnő anyagról is az ellenkezője derülne ki); másrészt, ha el is fogadjuk a Yorkshire-ben játszódó történetek eredetiségét, arra továbbra sincs bizonyíték, hogy az történelmileg hiteles is. Lehetett az alap egy megtörtént eset, mint például a *Gäst* 1.,

2. és 4. éneke esetében (mely a barnsdale-i Robin Hood, egy adós lovag és a könyörtelen jelzálogos apát történetét meséli el), de túl szép, túl szabályos és ellenpontozott mese ez ahhoz, hogy valóságnak tűnjön. Ezek mellett azonban kérdéses az is, hogy vajon biztos megállapítható-e, melyik volt az egymásra sokban hasonlító történetek közül a másik forrása. Sőt ha figyelembe vesszük azt, amit Holt könyvének második (1989-es) kiadásában állít (az 1261-es Robinhood vezetéknév felbukkanása után), hogy a latin és francia nyelvű románcok mégsem előzményei, hanem kortársai voltak az első Robin Hood-történeteknek, már egyáltalán nem olyan meggyőzőek a szerző korábbi érvei sem a legenda egyedül a főúri udvarokhoz kapcsolódó eredete vagy a francia románcokat is éneklő dalnokok mint a legenda legelső terjesztői tekintetében. E második kiadásban Holt valójában csak az utószót változtatta meg (kisebbségi részek mellett, amint azt az 1989-es előszóban írja), pedig úgy tűnik, helyenként magát az érvelést is újra kellett volna gondolnia és fogalmaznia.

A „gazdagok kirablása – szegények segítése” téma eredetének magyarázata sem teljesen meggyőző. Mi bizonyítja ugyanis azt, hogy az adománygyűjtő Robin Hood volt előbb, s nem egy történet, mely alapján a szegényeket segítő Robin Hood lett a quete vezetője – s ott van Marion alakja is, aki biztosan az irodalmi hagyományból került be a játékokba.

Mindezen kétfelvetések és kifogások azonban elsősorban csupán azt bizonyítják, milyen nehéz, szinte lehetetlen egy legenda kezdeteinek és korai alakulásának vizsgálata: a történetek születésüktől kezdve valóság és fantázia keverékei és nem is egyetlen forrásból származnak; ráadásul a más forrásokból (elszört írásos utalások, periratok, törvénykezési eljárások, petíciók, stb.) nyerhető információ nagyon kevés. Így nemcsak a legenda kronológiájának, hanem az egész témának vizsgálata is talán kilátástalannak tűnhet első látásra. Ennek ellenére Holt professzor Robin Hood utáni nyomozása mindenképpen sikeresnek tartható: bár az „eredeti” Robin Hoodot és a „legelső” történetet megtalálni a szerzőnek sem sikerült, a legenda kialakulásáról és változásairól élvezetes és hasznos elemzést adott, ezzel a történeti antropológia célkitűzéseinek és módszereinek nagyon jó példáját nyújtva.

Bükk Eszter

A megszállott Salem

Paul Boyer – Stephen Nissenbaum

Salem Possessed – The Social Origins of Witchcraft.

Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1974.

231 + XXI old.

A szerzők könyvükben az 1692-ben, a massachusettsi Salem Village-ben kirobbant boszorkányvádaskodások társadalmi hátterének felvázolására tesznek kísérletet: azoknak a több évtizedes folyamatoknak az ábrázolására, amelyek a szereplők gazdasági érdekeinek divergenciáját eredményezték a vizsgált időszakban, vagyis a 17. század utolsó évtizedeiben. Ezek az eltérő érdekek alkották a település függetlenségét jelentő önálló intézményrendszer megteremtése körüli küzdelmek alapját, s mivel a megoldás politikai szinten lehetetlennek bizonyult a hatalom gyakorlásának fogyatékos és megosztott volta miatt, a harc „vallási-kozmikus” síkon folytatódott tovább.

A település különböző elemeinek a templom körül kikristályosodó két frakció egyikéhez vagy másikához való csatlakozását azok a többnyire külső és véletlenszerű tényezők döntötték el, amelyek meghatározták a lakók részvételét Salem Town (a történet helyszínéül szolgáló Salem Village anyavárosa) gazdasági és társadalmi életében. A későbbi Salem Village betelepítése az 1630-as években indult meg, miután a város (alapítva 1626-ban) megszerezte a jogot a környező szabad földterületek használatbavételére. Az új település a város függelékeként, egyfajta gazdasági háttérként funkcionált, az öngazgatás minden formáját nélkülözve. A telepesek mezőgazdasági és ipari nyersanyagokkal, félkész termékekkel látták el a várost, illetve arra is lehetőségük nyílt, hogy áruikat eljuttassák a brit gyarmatbirodalom piacaira, így Salem – Boston mellett – fokozatosan Massachusetts legfontosabb kereskedelmi központjává vált. Ezzel a lehetőséggel persze nem tudott mindenki egyformán élni. A legjobb helyzetben több tényező miatt is azok a telepesek voltak, akik a település keleti, a városhoz legközelebb eső területein szereztek parcellákat. Egyrészt a szárazföldi és vízi útvonalakat könnyebben elérték, ami előnyt biztosított számukra a termékek értékesítésében (az Ipswich Road alkotta tulajdonképpen a település és a város közös határát), másrészt a keleti földek jobb minőségűek voltak a nyugatabbra található, nehezen művelhető, mocsaras területeknél. Salem Village nem mezőgazdasági vállalkozásai is – fogadók, fűrészmalom, stb. – az Ipswich Road mentén helyezkedtek el, s ezek természetesen szintén a keleti részen lakó családok kezében voltak. A település középső, valamint nyugati területein birtokos telepesek meg voltak fosztva attól, hogy élvezhessék a merkantilista-kapitalista átalakulás előnyeit, számukra a városhoz való kötődés csupán egyre nehezebben teljesíthető kötelezettségeket jelentett, elsősorban az adózás terén. Nem véletlen, hogy a Salem Village autonómiájáért indított mozgalom „élcsapatát” a nyugati birtokosok alkották, míg a város gazdasági életéhez intenzíven kötődő telepesek a politikai függés fenntartására törekedtek.

A település különböző csoportjainak eltérő gazdasági pályafutását jól illusztrálja a két – az önálló egyházközség mellett és az ellen állást foglaló – frakció vezető családjai, a Putnamek és Porterek sorsának alakulása. A két család hasonló feltételek között kezdte Salem Village-beli életét: egyaránt hatalmas földterületek gazdái voltak (a Putnamek főképp a település középső és nyugati területein, a Porterek pedig a keleti részeken), és körülbelül a 60-as évekig nagyjából egyforma hatalommal bírtak közösségükön belül. A fentebb ismertetett geográfiai különbségek azonban a Putnam családot idővel teljesen paraszti, nonkommerciális gazdálkodás folytatására kényszerítették, a Porterek viszont ügyesen kihasználva a kedvező lehetőségeiket, a város kereskedelmi életének aktív szereplőivé váltak, gondolkodásmódjukban is észrevehetően emancipálódva az ottani kereskedőréteghez. Az eltérő gazdasági szerep párhuzamba állítható a két családnak Salem város politikai életében betöltött jelentőségével: míg a Putnamek a 80-as évekig szinte teljesen kiszorulnak a vezetésből, addig a Porterek egyre gyakrabban szerepelnek a városi tanácsosok évenként újraválasztott testületében. Nincs tehát mit csodálkozni azon, hogy a Salem Village önálló egyházközségi szervezetéért folytatott küzdelemben a Putnamek játszották a vezető szerepet.

Ennek a harcnak a főbb állomásai a következők: 1672-ben a település engedélyt kap saját imaház létesítésére. Ugyanekkor létrejön egy helyi előjáróság is, mint az imaház fenntartása s a lelkési fizetés biztosítása érdekében kivetett adó begyűjtéséért és az adólista évenkénti összeállításáért felelős szerv. Ettől kezdve ez a testület válik a két család és a hozzájuk kapcsolódó csoportok összecsapásainak színterévé. (Az előjáróságot szintén évente választották újjá.) A Porter-klubb az adóbegyűjtés késleltetésével és egyéb eszközökkel igyekezett akadályozni az imaház normális funkcionálását azokban az években, amikor ők voltak többségben a testületben. A küzdelem eredményeként a település gyors ütemben „fogyasztja el” két lelkészét, amikor is 1689-ben az imaház megkapja a teljes körű egyházi szolgáltatást (úrvacsora, stb.) nyújtani jogosult egyházközség jogosítványait, és Samuel Parrist megválasztják lelkipásztorrá.

A települést megosztó ellentétek, mint láttuk, már Parris érkezése előtt is jelen voltak, ezeknek elmélyítésében, „átdimenzionálásában” azonban már jelentős szerep jutott neki. Az ő interpretációjában a település gazdasági és politikai önállóságát veszélyeztető személyek hamarosan mint a keresztény hit, az isteni rend ellenségei bélyegződnek meg, diabolizálódnak. Akik az autonóm egyházközségi szervezet léte ellen foglalnak állást, azok az ördög szövetségesei. Ezzel szemben Salem Village gyülekezetének tagjai a hit védelmezőiként manifesztálódnak. Ilyen ideológiai előkészítés után magától értetődőnek tűnik, hogy majd 1692-ben főképp a város irányába orientálódó csoportok képviselői (nagyjából a település keleti rezidenseit) fogják nagy számban érinteni a boszorkányvadás. A „boszorkányok” között szerepelnek olyan személyek is, akik bár nem kerültek Salem Townnal szorosabb gazdasági kapcsolatba, jelenlétük mégis zavaró tényező volt a település lakóinak egy része számára: nem túlságosan hosszú ideje éltek a településen, és saját jólétüket a hagyományos paraszti etikai normák megsértésével, az öröklés megszokott rendjének felrúgásával, zavaros pénzügyi tranzakciókkal stb. biztosították. Ezzel szemben – emelik ki a szerzők – a fő ellenséget, a Porter családot elkerülték a vádaskodások. Ezt

azzal magyarázzák, hogy hatalmuk és presztízsük oly régről eredő s nyilvánvaló volt Salem Village-ben, hogy az sérthetlenséget biztosított számukra az efféle vádakkal szemben. Inkább olyan egyének váltak a hisztéria áldozataivá, akik hozzájuk hasonló szerepet játszottak a régi rend bomlasztásában, de tőlük eltérően sokkal inkább „outsiderek” voltak a Parris-párt szemében.

Egyébként a Putnamek, Samuel Parris és a Wilkins család sorsának alakulása bizonyítja, hogy a boszorkányüldözésig fajuló ellenségeskedések fő motiváló tényezője nem a massachusettsi puritánok vallásossága és szigorú etikai felfogása volt, az csak mázként szolgált, amely lehetővé tette a konfliktusok spirituális szintre való transzponálását. Sem Putnamék (akiknek hanyatlását az előbb említett okokon kívül az is előmozdította, hogy a 80-as években már a harmadik generáció között kellett a csak csekély mértékben gyarapodó birtokállományt felosztani, míg a Porterek a történet idején kiskorú harmadik generációjának egyelőre még nem kellett szembesülnie ezzel a problémával), sem Wilkinsék nem nézték öltre tett kézzel társadalmi süllyedésüket. Mind a két család – vagy egyes tagjai – ipari vállalkozással (vas-, illetve fafeldolgozás) próbált kitörni helyzetéből, de csődöt mondtak, akárcsak Parris korábbi kereskedelmi kísérleteivel. Nem zárkóztak el tehát a gazdasági kihívások elől, csak éppen nem voltak olyan szerencsések, mint például a Porterek. Ezek után viszont csak úgy tudtak védekezni a kedvezőtlen folyamatokkal szemben, hogy megpróbálták magukat és a települést kivonni Salem város befolyása alól. Az önálló egyházközség megteremtését sem csupán vallási szükségletek motiválták, hiszen azáltal a városnak addig lerőtt, egyre terhesebb egyházi hozzájárulást ezentúl a valószínűleg kevésbé költséges saját templom fenntartására fordíthatták. Az öngazgatásnak eme formája azonban nem járult hozzá az ellentétek feloldásához. Ennek oka egyrészt a hatalom megosztott jellege volt (míg a gyülekezet hangadói a Putnamek közül kerültek ki, az előljárárságban 1691-1692 között a Porterek és szövetségeseik foglaltak helyet), másrészt pedig a település nélkülözte a teljes körű autonómiát: saját tanácsi testülettel nem rendelkezett, így vitás ügyeit nem tudván saját kebelén belül rendezni, továbbra is kívülről kellett a megoldást várnia. Mindez jól tükröződött a Parris távozását eredményező 1695-ös év eseményeiben.

Az egyes személyek pályafutását s a közösségi konfliktusokban játszott szerepüket részletesen bemutató elemzések minden tanulsága ellenére is a könyv revelatív hatását sajátos módon éppen az anyag túldokumentáltsága rontja némileg. Bármennyire is lenyűgöző, hogy egy adott helyen és időben kitörő boszorkányjárvány esetében ilyen részletességgel feltárhatók azok a közösséget megosztó ellentétek, melyek majd a későbbiekben is kijelölik a szereplők helyét a megrontók és megrontottak oldalán, a boszorkányvádak működési mechanizmusának az eddiginél pontosabb megértése szempontjából csekély magyarázó értékkel bír a vizsgálat. A népi boszorkányhűt kérdésével foglalkozó kutató számára a „társadalmi minimum” meghatározása lehet kitüntetett fontosságú feladat: a település együttélési normáinak akár a rontó, akár az áldozat részéről történő áthágása azon típusainak katalogizálása, amelyek által leírt esetekben, s csakis ezekben, az ellentétek feloldásának egyedüli lehetőségét a boszorkányvád jelenti. Ezzel szemben esetünkben egy olyan többszörösen összetett konfliktushalmazzal találjuk magunkat szemben, amelynek egyes elemei is már önmagukban elegendők lettek volna a vádaskodások

kirobbanásához – ahogy ezt például a magyarországi perek tanulmányozása során is megfigyelhetjük.

A paraszttársadalmakon belüli effajta konfliktusok elemzésére tett kísérletet a neves brit antropológus, Alan Macfarlane a 17. századi essexi boszorkányperekről írott munkájában. Megállapításai szerint – amelyeket a jelen elemzés tárgyát képező könyv szerzői is ismertetnek röviden – a boszorkányvádak Angliának azokon a területein bukkannak fel tömegesen és különösen nagy intenzitással, ahol a hagyományos paraszti közösségi kapcsolatok felbomlásának lehetünk tanúi. A falvak „individualizálódó”, a kapitalista viszonyok közé beilleszkedő elemei kezdik nyúgni érezni a kölcsönös segítségnyújtás elvén alapuló azon elvárásoknak való megfelelést, melyek korábban az agrárközösségek társadalmi stabilitását voltak hivatva biztosítani. A hozzájuk valamilyen formában segítségért forduló személyektől váratlanul megtagadják azt, s viselkedésüket igazolandó, a bosszú egy sajátos formája, mágikus ellenakció (rontás, maleficium) alkalmazását tulajdonítják az elutasítottaknak, amennyiben persze sikerül egy, a háztartásban hirtelen bekövetkező negatív eseményt összefüggésbe hozni egy korábbi konfrontációval. Ez hatásos vádként funkcionálhatott egy olyan civilizációban, ahol a vallás még közügynek számított; a saját – vélt vagy valós – sérelmeknek kereszténységellenes bűncselekménnyé való konverziója hozzájárulhatott a megvádolt személyek teljes kirekesztéséhez, vagy akár fizikai megsemmisítéséhez, kiiktatva ezzel a kínzó bűntudat forrását.

Nissenbauméknak a Macfarlane-i elmélet és a salemi események összeegyeztetésére tett kísérlete azokban a fejezetekben a legmeggyőzőbb, amelyekben a marginalizálódott, a település középosztályából fokozatosan kiszorult elemek elleni vádak értelmezésére vállalkoznak. Jó példa erre Sarah Good esete. Az egykor jobb napokat látott, de az apai örökségből majdnem teljesen kismizmizett asszony szállást koldul ismerősei körében, s miután kérését elutasítják, rontást alkalmaz az érintettekkel szemben – a per során rögzített vallomások szerint. Problematikussá válik azonban Nissenbaumék magyarázata, mihelyt a vádlottak egy másik, már korábban ismertetett csoportjának, a ranglétrán mások rovására felfelé kapaszkodó személyek eseteinek vizsgálatába kezdnek. Olyan interpretációhoz folyamodnak, amely inkább egy mentalitástörténeti, mintsem gazdasági és társadalmi mozgatórugók feltárására vállalkozó vizsgálat fogalmi apparátusát használja föl: Salem Village 1692-re már megindult azon az úton, amelynek végén a vallási közösség individuumokra bomlását találjuk, bámenynyire is az ellenkezőjét szeretne volna látni Samuel Parris. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy azok a személyek is, akik a településnek agrárközösségként való konzerválására törekedtek, már elutasítják bizonyos kölcsönösen elvárható szolgáltatások teljesítését. (Lásd Sarah Good példáját.) A lelkük mélyén mindannyian érzékelik a változásokat, amelyeket a városi merkantilizmus térnyerése generált, de ahogy nincs többé lehetőség a korábbi „idillikus” állapotokhoz való visszatéréshez, ugyanúgy még nem érkezett el az idő a – kölcsönösen elismert – magánérdeknek új közösségszervező elvként való deklarálására. A konfliktust úgy próbálták feloldani, hogy bűntudatukat kivetítették arra a néhány emberre, akik a legradikálisabban tagadták meg a kölcsönös egymásrautaltság elvét; őket tették felelőssé az elkerülhetetlen átalakulásért, ördögi infekcióként értelmezve a kapitalista viszonyok fokozatos térnyerését.

A szerzők által tanulmányozott két személy példáján keresztül szeretném illusztrálni, hogy a bűnösség átruházásának eme frappánsnak tűnő gondolata helyett

lehetséges olyan értelmezést találni, amely szorosabban kapcsolódik a boszorkányvádak személyes konfliktusok spirituális reprezentációjaként való felfogásának az elméletéhez. M. V. Putnam id. Thomas Putnam második felesége, s a Porterekhez húzó Joseph Putnam édesanyja volt. Az apa 1686-os végrendeletében birtokainak legértékesebb részét Josephre hagyta, kiváltva ezzel előző házasságából származó gyermekeinek haragját. Ez elég lehetett volna ahhoz, hogy a mostohaanya osztozzon a boszorkánysággal vádoltak sorsában, de nem ez történt. A könyv írói ezt azzal magyarázzák, hogy minden csalárdésága ellenére Maryt is Putnamként kezelték, és megvádolása a család egyéb tagjaira is a gyanú árnyékát vethette volna. Hamarosan sikerült azonban megtalálni helyettesítőit, akik alkalmasnak tűntek a vád célpontjának szerepére. Fontos momentum, hogy Martha Cory és Rebecca Nurse voltak egyben az első személyek, akiket már egy felnőtt, Anna Putnam vádolt boszorkánysággal. (A legelső három nő, Sarah Good, Sarah Osborne és Tituba – egy indián nő, aki fehér mágiával foglalkozott – serdülő lányok vádaskodásainak esett áldozatául; ők még a település marginális elemeihez sorolhatók: valószínűleg a gyermekeknek az idegekkel szemben megnyilvánuló élénk fantáziája tette őket legelsőkként alkalmassá a boszorkány szerepének eljátszására.) A fentebb említett két asszony, bár maguk is idegenek voltak Salem Village-ben (akárcsak Mary Putnam), már a település tehetősebb rétegéhez tartoztak. Rebecca Nurse anyját már évekkel ezelőtt megvádolták boszorkánysággal (vesd össze a boszorkányságnak a családon belüli öröklődésre vonatkozó európai hiedelemmel), s a férje (az 1691-es Parris-ellenes eljárás tagja) korábban egy hosszas – talán nem teljesen elrendezett – birtokvitába keveredett a Putnamekkel. Számomra ez a döntő momentum Rebecca vád alá helyezésében. Az idősebb Th. Putnam öröksége körül kirobbant viszálykodás kapcsán viszont meg kell említenünk, hogy az első házasságból született gyermekek kísérletet tettek a végrendelet megváltoztatására, de a pert elvesztették. Ha ezek után boszorkánysággal vádolják Mary-t, az egyenlő lett volna a hivatalos ítélet helyességének a megkérdőjelezésével, s ezt a Putnam-utódok valószínűleg nem kívánták vállalni. Arról viszont nincs tudomásunk, hogy a Nurse kontra Putnam birtokvitában valamilyen döntés született volna, s ez az a tény (egy feloldatlan személyes konfliktus továbbélése), amely véleményem szerint predesztinálta Rebeccát a boszorkányságra. A szerzők elmulasztottak egy lehetőséget azzal, hogy nem vitték következetesen végig az ilyen természetű konfliktusok vizsgálatát (amelyek nemcsak a Macfarlane által feldolgozott anyagban, de például a magyarországi boszorkányperekben is fontos szerepet játszanak a maleficium-vádak kialakulásában), pedig e révén talán árnyaltabb képet kaphattunk volna arról, hogy bizonyos személyek milyen logikai rendező elv alapján kerültek a boszorkányok társaságába. Ez alapján talán megérthető lenne az is, hogy miért bukkan fel a vád olyan emberek esetében is, akik a Parris-csoport mellett kötelezték el magukat és Salem Village gyülekezetéhez tartoztak. A boszorkányvadás a mindennapok valóságában gyökereztek: az emberek közötti összeütközések, viták egyfajta kezelési módszerként funkcionáltak, s irányultságuk híven reprezentálta egy adott közösség bonyolult viszonyrendszerét. Salemben a vádak főképp egy korábban kialakult társadalmi törésvonal mentén jelentkeztek, de az emberi kapcsolatok összetettsége miatt esetenként átlépték az érdekszövetségek határmezsgyéjét.

Szoboszlai György

A lovagság tündöklése és nyomorúsága

Georges Duby : *Le dimanche de Bouvines*.
Éditions Gallimard, Paris, 1973. 373 old.

Barbara W. Tuchman: *Távoli tükör. A szerencsétlen XIV. század*.
Európa Könyvkiadó, Budapest, 1987. 568 old.

A középkori francia lovagsággal igen sokféle hangvétellű, nézőpontú, történetírói felfogású mű foglalkozott már, az itt bemutatott két könyv ennek a sornak jelentős és nagy hatású tagja. Mindkét író feladatának tekinti más munkáiban is, hogy ne csak a szűk szakmai közvélemény számára írjon, hanem szélesebb olvasóközönségnek is élvezhetően adja át tudását. Mindkét mű stílusa alkalmas arra, hogy ne csak egyes tárgyi információkat nyújtson az olvasónak, hanem a beleélést, a tárgyalt helyzeteknek belülről való megértését is elősegítse.

Georges Duby műve egy olyan sorozat tagjaként jelent meg 1973-ban, amely a francia történelem harminc legfontosabb napjának állít emléket. A szerző könyvét így egyetlen nap, egyetlen csata elemzésének szenteli, az 1214. július 27-én lezajlott bouvines-i csatának. Az „eseményt” azonban nem a megszokott módon dolgozza fel: mivel tökéletes rekonstrukciója a történeteknek lehetetlen – hiszen maguk a résztvevők sem látták pontosan, a maga teljességében a körülöttük zajló csatát – hasznosabbnak látszott az antropológusi megközelítés, azaz beleágyazni az eseményt a kor kultúrájába és tanulmányozni továbbélését a későbbi korok emlékezetében.

A mű iskolapéldája az új történetírás által elutasított eseménytörténet új célokkal fellelő újjászületésének, amely nem magát a történelmi tényt akarja minél pontosabban, részletesebben bemutatni, hanem azt vallja, hogy az esemény nem más, mint saját utóélete. A bouvines-i csatában így nem az a fontos, hogy pontosan mennyi idő alatt zajlott le, mekkora volt a zsákmány, és mi is történt valójában, hanem az, hogy ez az esemény milyen körben vált ismertté, mit tartottak lényegesnek kiemelni belőle a krónikások, és hogyan alakult át a csata emléke az idő előrehaladtával – vagyis nem az, hogy mi volt, hanem hogy mit jelentett Bouvines.

Kiindulási pontként azonban természetesen mégis magát az eseményt kell alapul vennünk. A szerző az első részben a történet szereplőit mutatja be: II. Fülöp Ágost francia király lovagokból és a kommunák katonáiból álló seregével áll az egyik oldalon, vele szemben pedig Ottó német-római (ellen)császár és Ferrand, Flandria grófja, akiket a háttérből Földnélküli János angol király támogat, ő fizeti a lovagokból és zsoldosokból álló hadsereget is. A két, körülbelül egyenlő nagyságú sereg egymás területeinek dűlása után Bouvines-nél találkozik, és 1214. július 27-én, vasárnapi (azaz tiltott) napon megütköznek. A Guillaume le Breton szemtanúi leírásából kibontakozó csatakép hősieks lovagok közötti párviadalt mutat, majd egy veszélyes pillanatot ragad meg: Fülöp Ágostot a német gyalogság lerántja lováról, majdnem sikerül megölniük. Szerencsére azonban a francia lovagok kimentik a királyt, majd ellentámadást indítanak, és bár Ottóra nem mernek kezét emelni, annak

lovát megölik. Ottó és kísérete rémülten menekül, a német oldalon már csak a hétszáz brabanti zsoldos áll helyt – végül a francia lovagság őket is legyőzi. Fülöp Ágost óriási zsákmánnyal indul Párizs felé; az ünneplés már útközben elkezdődik, majd Párizsban folytatódik egy hétig.

Duby a második részben azokkal a kulturális, szellemi meghatározó tényezőkkel foglalkozik, amelyekbe a 13. század csatái is beilleszthetők. Már az ezredforduló táján megindult az a kezdeményezés, melynek során az egyház különféle korlátokat kényszerített a harcolókra: elérte, hogy fegyvertelen emberre támadni vagy csütörtök és vasárnap között fegyvert fogni bűnnek számított. A királyi hatalom előretörésével a béke megőrzésének feladata a zsinatok hatásköréből a királyéba került. A 12. században a francia király egész országában küzdelmet folytat a helyi háborúskodások ellen – ő lesz az igazságos háború letéteményese, az ő feladata a hit terjesztése, a bosszúállás és a védelem.

A háború ekkoriban minden tavasszal újrakezdődő csatározásokat jelentett: kis csapatok az ellenség földjein szétszóródva dúlták a vidéket, fosztogatták a lakosokat – indok mindig akadt, de a fő cél a zsákmányszerzés volt. A hadviselésben újdonságnak számított a tökéletesedő védőfegyverzet, a hadiszolgálatot teljesítő lovagok pénzbeli jutalmazása, valamint a nem lovagrendű zsoldoskatonák egyre nagyobb számú megjelenése. A megszilárduló politikai keretek arra kényszerítették a lovagokat, hogy magánhadjáratok helyett inkább az ekkor születő lovagi tornákon gyakorolják feladatukat. Ebben a korban vált jelentős tényezővé az egyéni dicsőség és a lovagi erények megszilárduló rendszere. Amilyen gyakoriak voltak a háborúk, olyan ritkán került sor csatákra. A csata szinte a háború ellentéte – mint istenítélet, perdöntő párbaj a békekötés folyamatába illeszkedik. A győzelem Isten döntéseként jelenik meg, melynek eredményeként a megbolygatott rend ismét helyreállhat.

Az esemény lezajlásának és kulturális szöveggörnyezetének vizsgálata után a harmadik részben a csata korabeli és századokkal későbbi visszhangját elemzi a szerző. A 13. században keletkezett 275 forrásból 92 tesz említést a bouvines-i eseményekről. A krónikáírók általában azt tartották fontosnak kiemelni, hogy Franciaország királya foglyul ejtette Flandria grófját; hogy leesett lováról, de azután mégis sikerült menekülésre kényszerítenie a kiközösített császárt; és hogy mindez vasárnap történt. A 13. század folyamán fokozatosan kialakuló francia értelmezés a csatában Isten bajnokának győzelmét látta a sátán fölött, s a küzdelem erős nemzeti színezetet kapott. A királyi szimbólumok (az oriflamme, a korona) kerültek az elbeszélés középpontjába, és egy olyan változat is elterjedt, amelyben Fülöp a csata előtt felajánlja a koronát a katonáknak, akik ettől a gesztustól fellelkesülve csodás hősiességgel küzdenek. A bouvines-i csata a nemzet és a király egységének mítoszát volt hivatott kifejezni. Hosszú feledés után a csata újrafelfedezésének a 19. század második és a 20. század első felében lehetünk tanúi. A történészek, politikusok a csatát különféle értelmezések szerint elemezték: hol mint nemzeti győzelmet, hol mint a vakbuzgóság felmagasztalását tekintették; ki a községi milíciák szerepét, ki a diadalmenet rendi különbségeket eltörlő lelkesedését hangsúlyozta. A könyv végén található dokumentumgyűjtemény – 13. századi krónikarészletek, múlt századi irodalmi alkotások, a lovagi életformát és Bouvines-t ábrázoló képek – lehetőséget ad

a szerzőnek elemzése alátámasztására, s az olvasónak is arra, hogy saját következtetéseket vonjon le.

Barbara W. Tuchman, több történelmi népszerűsítő mű szerzője, szóban forgó könyvében hosszabb időszak, száz év, a „szerencsétlen 14. század” bemutatására vállalkozott. Érdeklődése először a pestis utáni társadalom felé irányult, amelynek felidézését a leginkább megismerhető, legjobban dokumentált réteg, a második rend, a lovagság életmódjának ábrázolásával kívánta megvalósítani. Vezérfonalként egyetlen személy, VII. Enguerrand de Coucy, egy picardiai nemesúr életét választotta, aki a kor szinte minden nagyobb vállalkozásában részt vett, és így személyes sorsán keresztül szélesebb kitekintést nyerhetünk a század Nyugat-Európájának valamennyi eseményére.

Az első hat fejezetben azonban nem is találkozunk Enguerrand de Coucyyal: itt a dinasztia, a Coucy uradalom története, a 14. század első felének viharos eseményei, a százéves háború kezdeti időszaka, a pestis pusztítása és az azt követő gazdasági, társadalmi és gondolkodásbeli változások, a korabeli életmód és a lovagi kultúra bemutatása szolgálnak bevezetőként. A könyv „főhőse” 1340-ben született, dinasztiájának birtoka fontos stratégiai ponton helyezkedett el, így urai befolyással bírtak a politika alakulására az akkori francia királyságban. A háború és a pestis következtében elvesztette szüleit, s ezért 1358-ban mint birtokának igazi ura vehetett részt a Jacquerie felkelés leverésében. A brétigny-i békeszerződés következtében túszként Angliába került, ahonnan csak öt év múlva tért haza, miután feleségül vette III. Edward angol király leányát, Izabellát. Az elkövetkező években – kettős kötődése miatt – nem vállalt szerepet a kiújuló angol-francia ellenségeskedésben, ehelyett különféle itáliai, birodalmi hadjáratokban vett részt. 1378-ban szakította meg angliai kapcsolatait, ettől kezdve az őt ezután is érintő itáliai és birodalmi háborúskodások mellett az Anglia elleni akciókban is cselekvő részt vállalt. Fontos diplomáciai tárgyalások folytatására is kapott megbízatásokat, az 1380-as években pedig a királyi udvar egyik jelentős tanácsadója, aki józan megfontoltsága révén tűnik ki forrófejű kortársai közül. A 90-es években a francia lovagok és velük Coucy is keresztes hadjáratokban kerestek dicsőséget és kalandokat, először az afrikai Mahdiánál, majd 1396-ban Nikápolynál az oszmánok ellen. Mindkét vállalkozás azonban csúfos kudarccal végződött, különösen ez utóbbi alkalommal szenvedtek nagy veszteségeket az egységes irányításnak ellenálló nyugat-európai lovagok, rengetegen estek fogságba, köztük az idősödő Coucy is, aki rabságban, a kisázsiai Brusszában halt meg a váltságdíjra való várakozás közben 1397-ben.

A kor eseményein keresztül nagyon sötét kép bontakozik ki a századról: éhség, vissza-visszatérő pestis, fosztogató szabadcsapatok dúlása, városi elégedetlenség, paraszti megmozdulások, az erőszak általánossá válása. A sikertelen, de költséges hadjáratokban a lovagság tekintélye is csorbát szenved, a lovagi kultúra pedig veszít régi fényéből. Az egyház is meggyengült befolyással kerül ki a körülötte folyó küzdelmekből, az avignoni fogságot az egyházszakadás követi, közmondásossá válik az egyháziak kapzsisága és rossz erkölce. A sötét alapon vidám színekként jelennek meg a felsőbb rétegek életét átfonó mulatságok, ceremóniák, a költséges életmód, ezek azonban az általános romlás képét nem tudják megváltoztatni. Úgy tűnik, a század folyamán, de még a következő század első felében is a fokozódó bomlás, hanyatlás jellemzi az életviszonyokat. Ez az erjedés azonban már az új rend csíráit rejt

magában, hiszen 14. századi alapokhoz köthetjük az egyházi reform születését, a központosított, nemzeti monarchiák keletkezését, az ekkor elterjedő iránytűt, amely majd a nagy földrajzi felfedezések technikai alapja lesz, s Gutenberg is a századforduló táján születik.

Mennyiben szól ugyanarról ez a két könyv? A két mű közös témája a középkori lovagság fő mestersége, a háború – Dubynél ezt már a cím is jelzi, Tuchman pedig nem tud elszakadni a részletező, elemező hadjárat- és csataleírásokról. Ugyanakkor a művek lényegi különbségeire is rávilágít az összehasonlítás.

Georges Duby (a tekintélytiszteletőbb olvasó már a szerző hírneve miatt is hitelt ad állításainak) egyetlen csata (sűrű) leírásán keresztül mutatja be az összes középkori csatát és hadjáratot. Nem nagyon időzik el a részleteknél, inkább megpróbál a jelenségek mélyére hatolni, s igyekszik a gesztusok, történesek valós jelentését megfejteni. Arra keresi a választ, hogy mit jelentett a „csata” a kortársaknak és az utókorak. Ez a komoly elemzés azonban nem nélkülözi a francia történész írásaira általánosan jellemző bájt, könnyedséget; nyilvánvalóan ez is hozzájárul ahhoz, hogy *A bouvines-i vasárnap* elolvasása után nem szabadulhatunk többé a benne bemutatott háborúképtől. A stílus, a belső nézőpontból való ábrázolás (ahogy azt a páncéljába zárt lovag láthatta), a meggyőző erejű, bizonyíték nélkül is hitelesnek ható érvelés még a leggyanakvóbb, leginkább kritikus szellemű olvasót is megnyeri a műben felkínált modell számára. Az ugyanis belső koherenciájánál fogva megáll a maga lábán, egységes, összefogott egészet alkot, amit már csak ezért is öröm elfogadni.

Barbara W. Tuchman a háborúinak (és az egész 14. századnak) az ábrázolására egy más módszert, más utat választott. Amíg Duby lehatol a lényegig, ő a felszínen marad, a csillogó, érdekes részleteknél. Könyvében mindent leírt, ami a századról, a lovagságról eszébe jutott, és elkészített egy szemképráztató mozaikot, csupa töredékből, részletből, anélkül azonban, hogy összefogta, magyarázta volna a jelenségeket (ha pedig megpróbál magyarázatot keresni, nem tud elszakadni a 20. századi ember gondolkodásmódjától). Az átfogott anyag méretei, a szigorúan kronologikus – és nem tematikus – szerkesztési mód, az á propos felbukkanó kitekintő leírások és a mindent elárastó részletgazdagság miatt az olvasóban nem alakulhat ki egységes kép. Sőt az idézetek túlságosan könnyed kezelése miatt (hiszen néhány helyen nemhogy az idézett mű pontos adatai, de még az sem derül ki, hogy Tuchman egy forrást, történészt vagy saját magát idézi-e) a könyv tanulmányozása során bizonyos gyanakvás és kétely alakulhat ki az olvasóban az olvasottak megalapozottsága iránt. A mű másik vitatható pontja a történelmi alakok jellemének olykor túlzottan pszichologizáló és merész képzettársításokba bocsátkozó bemutatása, például VII. Károly, a Fekete Herceg vagy maga Coucy esetében, ami helyenként kissé melodramatikus színt kölcsönöz a mű stílusának.

Tagadhatatlan azonban, hogy Duby könyvéhez hasonlóan Tuchman munkája is emlékezetes élményt jelenthet a korszakkal ismerkedő olvasónak. Ha Duby tömör, egységes koncepciót kínál, akkor Tuchman színes, magával ragadó, mesészerű leírást.

Novák Veronika

A sajt és a kukacok

Carlo Ginzburg:

A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világképe.

Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991. 385 old.

(Carlo Ginzburg: *Il formaggio e i vermi: il cosmo di un mugnai del '500.*

Einaudi, Torino, 1976. XXXI,

196 old.)

Domenico Scandella, vagy más néven Menocchio, egy Friuli tartománybeli molnár inkvizíció előtti két perében (1583–84 és 1599) szokatlan bőbeszédűséggel és kifejezetten kedvelve fejtette világról alkotott nézeteit kihallgatóinak. Azok pedig kérdéseikkel hitetlenkedve igyekeztek Menocchio szavaiból kihámozni, ami őket érdekelt, vagyis a vádlott álláspontját a katolikus hit lényegi kérdéseiben. A fennmaradt peranyagok azon kevés forrás egyikét alkotják, amelyen keresztül egy olyan valaki tud megszólalni, aki egyébként nem hagyott maga után a történészek számára értelmezhető, azaz írásbeli nyomot. Ráadásul Menocchio sok esetben igen hosszan, szabadon beszél kérdésektől nem befolyásoltatva. E ritka szerencsés forrás feldolgozására vállalkozik könyvében Carlo Ginzburg.

A szerző, a perek anyagának áttekintésével, a kor népi kultúrájának jellemzőit keresi. Ahogy azt az előszóban megfogalmazza, a népi kultúrát az alávetett osztályok kultúrájával azonosítja és az uralkodó osztályok kultúrájáról független képződménynak ítéli, amely – bár bizonyos korszakokra nézve közte és a magas kultúra között kölcsönhatást feltételez – az alávetett osztályok önálló terméke. Nem azonos az alávetett osztályokra felülről rákényszerített kultúrával és nem is a magas kultúra lesüllyedt darabjaiból áll.

Ginzburg úgy véli, Menocchio rendkívüli esetének vizsgálata segítségével közel juthat a korabeli átlagember világképének megértéséhez. Az orális kultúra összefüggő szövegekben megörökítve csak kevés esetben maradt fenn. Ezek a szövegek pedig többnyire éppen olyan alkalmakkor születtek, amikor az uralkodó osztályok képviselői felléptek a népi kultúrával, illetve képviselőivel szemben. Hasonló források alapján készült Montaillou híres monográfiája, valamint Ginzburg egy korábbi könyve is, amely a kora újkori Észak-Itáliában a sámánhit maradványait mutatja ki.¹

Ginzburg a peranyagok mellett forrásként felhasznál más, Menocchio életére vonatkozó adatokat, melyek szintén az egyházi igazgatásban keletkezett forrásokból származnak. Hatalmas munkával azonosítja Menocchio olvasmányait, továbbá analógiaként egy másik itáliai molnár esetét is felhasználja. A mű mikrotörténeti esettanulmány, ez azonban nemcsak a forrásadottságok eredménye, hanem a szerző tudatos választása is.

A makrotársadalmi megközelítésben a történeti változások okai az állami, politikai szinten, nagy társadalmi csoportok viszonyaiban találhatók, ebből azonban számos probléma adódik az elemzés során. A mikromegközelítés nem küzd azzal a

¹ *I benandanti. Stregoneria e culti agrari tra Cinquecento e Seicento.* Torino, 1966.

problémával, hogy az individuumok szintjén is magyarázó érvénnyel bíró megállapításokat dedukáljon a makrotársadalmi kategóriák hordozta okokból, mivel a társadalmi mechanizmusok itt eleve az egyének interakcióiban működnek, a mikro-történész a történeti változások okait itt keresi. E megközelítésben az emberek intenciói, a múlta vonatkozó emlékei és a jövőt illető perspektívái válnak érdekessé. A makro-megközelítés egyénen túli társadalmi tényezőivel szemben itt az individuum kerül a középpontba. Ennek következtében a mikrokutatások kikerülnek a léptékeknek azt a csapdáját, amelybe a makroszemléletű kutatások beleesnek, mivel nekik az általános társadalmi összefüggések szintjén felvázolt oksági viszonyokat le kell bontaniuk a társadalmi jelenségek alsóbb szintjeire is.² A mikrotörténelem azonban nem jelenti – s ez A sajt és a kukacok példáján is jól látható –, hogy a vizsgálat lemondana átfogó kérdések felvetéséről. Ginzburgot is meghatározott kérdések vezetik kutatásában, amelyeket a maguk összetettségében éppen a mikrotörténeti léptékben lát megválaszolhatónak.

*

Menocchió Montereale faluban, Friuli tartományban 1532-ben született molnár. Foglalkozott földműveléssel, dolgozott kőművesként, aratóként és iskolamesterként is. Tudott számolni, olvasni és – bár nem volt gyakorlott – írni is. Községének tekintélyes tagja lehetett, többször volt faluja bírása, plébániájának adminisztrátora. Ez utóbbi tisztséget két pere között is betöltötte. Saját világképét meggyőződéssel és lelkesen képviselte falujában és két pere során is. Az elsőben mint főeretnekét élet-fogytiglani börtönre ítélték, de két év után kegyelmet kapott, a második halálos ítélettel fejeződött be.

Ginzburg először Menocchió világképének lehetséges lutheránus és anabaptista kötődéseit vizsgálja meg. Menocchió, bár maga tett utalást egy alkalommal lutheránus kapcsolataira, a szó szoros értelmében véve nem lutheránus; a Szentírás nem tekintély előtte, ismeretei nem is ahhoz kapcsolódnak. Az anabaptista kapcsolatok, noha a személyi összeköttetések itt konkrétan megállapíthatók, szintén nem meghatározók Menocchió világképében. Menocchió, az anabaptistákkal ellentétben elveti a keresztséget, de pártolja a misét és az oltáriszentséget, valamint megszorításokkal a gyónást. Menocchió nézetei így nem azonosíthatók valamelyik nagy kortárs áramlattal, noha többől kerülhettek bele elemek. Azok a néphit megnyilatkozásának sem tekinthetők egy az egyben, hiszen a molnár maga jelöl meg vélekedéseinek forrásaként vagy tucatnyi könyvet. A szerző Menocchió nézeteinek eredetét keresve aprólkos munkával összeveti a molnár hivatkozásait az általa olvasott könyvekre e munkák eredeti szövegével. Menocchió emlékezetének torzításaiból, abból, mi és milyen sajátos értelmezésben maradt meg a fejében, próbálja meg kikövetkeztetni azt a sajátos kulcsot, sémát, amely szerint Menocchió olvasott, és amely alapján felépítette a peranyagokban tükröződő nézeteit.

Az így kapott értelmezési séma ismét csak nem azonosítható egyetlen ismert nagy áramlat világképével sem. Ezért ez volna hát a szerző szerint az ismeretlen népi

² A mikrotörténeti megközelítésről: Gribaudi, Maurizio: *Échelles, pertinence, configuration*. In: *Jeu d' échelles. La microanalyse à l' expérience*. Sous la dir. de Jacques Revel. Paris, 1996.

kultúra; Menocchio értelmezési sémája, amelyen olvasmányait átszűrte, a népi kultúra világképe.

Menocchio nézetrendszere nem ellentmondásmentes – állítja Ginzburg –, de lényegi vonásait tekintve konzisztens. Tendenciájában legalábbis racionális és materialista, teremtelmélete tudományos irányba mutat. A vallás a morál szférájára korlátozódott benne, s tolerancia jellemzi; mindenkinek saját hitéhez kell híúnek lennie. A felebaráti viszony hangsúlyozásával Istennek kevesebb hely jut e rendszerben, mint a katolikus hitben; Menocchio csak felebarátok ellen elkövetett bűnőket ismer.

E nézetrendszer ugyanakkor osztályharcos is. Világosan elkülöníti a hatalmasokat – róluk árnyalt képet alakított ki, különösen az egyházi hierarchiát utasította el – és a szegényeket. E felosztásban Menocchio természetesen az utóbbiak közé helyezi magát. A fennálló társadalommal szemben elmosódottan, de kirajzolódnak egy új világ körvonalai is nézeteiben. Ez is alapvetően evilági jellegű, chiliasztikus elképzelésekhez nem kötődik. (A szerző az eredetileg Amerikához kötődő, de sokféle tartalmat magába szívó új világ motívum útját részletesen is végigköveti.)

Ginzburg szerint e népi világkép nagyon régi és talán az összes eurázsiai nép közös kincse, hiszen Menocchio világképének némely eleméhez analógiákat Indiában, illetve az Altáj környékén keres. Az idők során e népi kultúra időnként kölcsönhatásba került a magaskultúrával, e kölcsönhatás utolsó nagy alakja Rabelais. A könyvnyomtatás és a reformáció a népi kultúra olyan képviselőinek, mint Menocchio megadta a lehetőséget, hogy e régi eredetű népi világképeket fogalmilag is szavakba öntsék. A hegemon kultúra, azaz az uralkodó osztályok képviselői pedig, amikor felleptek e kultúra ellen, egyben az utókor kutatói számára is megörökítették azt. Így lehetséges az orális és írott kultúra határán álló Menochión keresztül tanulmányozni a népi kultúrát ebben a korban a megsemmisítése előtt utolsó pillanatban.

*

A könyv elemzése Menocchio világképéről nem teljesen meggyőző a lebilincselő elemzés ellenére sem, amelyben Ginzburg összeveti Menocchio olvasatait az eredeti szövegekkel. Az a kép például, amelyből a könyv címe is származik, és amellyel a molnár a világ keletkezését próbálja magyarázni, más értelmezést is nyerhet, mint amit Ginzburg tulajdonít neki. Az állni hagyott sajtban megjelenő kukacok képével Menocchio a káoszról megszülető különféle lények – köztük emberek, angyalok és az Isten – létrejöttét igyekszik megvilágítani. Ginzburg ebben a teremtett világ, illetve egy a világtól elkülönülő Isten koncepciójának elutasítását, egy materialisztikus világmagyarázat egy elemét látja. Az ezzel a képpel megvilágított elgondolás azonban egy mítikus világképbe is jól illeszkedik, ahol minden természetfeletti természetes, és minden természetes természetfeletti is egyben. Azaz az e kép által jelzett világfölfogás talán inkább még innen van a tételes vallásokon, mint túl.

Menocchio világképének pontos értelmezéséhez társadalmi helyzetének részletesebb elemzésére volna szükség. A szerző szerint Menocchio az alávetett osztályok öntudatos tagja, a vele szemben eljárást folytatók előtt is öntudatosan lép fel.

Lehetséges azonban a kötetben hivatkozott anyagok alapján is társadalmi helyzetét másképp értelmezni. A molnár a kor rurális társadalmában egyszerre érintkezett úrral, kereskedővel, paraszttal; a faluban marginális helye és központi szerepe volt. Ennek következtében a molnárok köztes helyet foglaltak el – többek között – a parasztok és a malmot birtokló földesúr között, akitől azt bérelték; társadalmi helyzetükben nyilvánvalóan a parasztokhoz közelebb, de sok tényező által a földesúrhoz kötve. Ennek megfelelő Menocchio helyzete is, s így műveltsége is az írástudatlan parasztoké és Montereale falu uráé között lehetett valahol. Ebből a helyzetből fakadóan valóban válhatott a népi világgép fogalmakba öntőjévé. De ebben a köztes helyzetben az épp úgy elképzelhető, hogy a néphírből, népi világgépből – bármilyen jellegűnek és régiségűnek tételezzük is azt – Menocchiónál csak töredékek maradnak meg, vagy az csak jelentősen átalakult formában él tovább a magaskultúrával való találkozás után.

Egyáltalán nem lehet kizárni azt a lehetőséget, hogy ennek a köztes rétegnek a paraszti tömegektől lényegesen eltérő kultúrája volt. Menocchio kétségtelenül szembehelyezi magát mint szegény embert a hatalmasokkal, ebből azonban nem derül ki, hogyan viszonyult a nála alacsonyabb társadalmi helyzetűekhez. Bírái előtt a szegény emberek differenciálatlan fogalmával élt, de lehetséges, hogy ez az adott helyzetből következő érvelési stratégia. Elvileg elképzelhető volna, hogy „lefelé” is differenciált képet alkotott, s lenézte a nálánál tudatlanabbakat, az egyszerű parasztokat.

De ahogy nem számol Ginzburg Menocchio társadalmi helyzetének lehetséges következményeivel, ugyanúgy nem számol Menocchio személyének lehetséges sajátjaival sem. Menocchio kérdéseivel egész életén át foglalkozott. Amint a szerző is megállapítja, szellemi magányban élt, ritkán találkozott olyan valakivel, aki partner lehetett számára, könyvekhez is csak rendszertelenül és véletlenszerűen jutott. Ilyen helyzetben az inkvizíció előtt nem tudott ellenállni a kísértésnek, hogy az érdeklődő közönség előtt végre részletesen feltárja vélekedéseit. Ez egyrészt azt bizonyítja, hogy a parasztokkal nem tudott szót érteni azokban a dolgokban, amelyek őt foglalkoztatták, s ebben az esetben kérdéses, hogy a népi kultúra jellegzetességeit megőrizte-e azon a síkon, ahol gondolatai mozogtak. Ugyanakkor egy ember, aki egész életén át bizonyos kérdéseken elmélkedik – különösen, ha magányban teszi ezt –, messze juthat az átlagos, hétköznapi gondolatvilág megállapításaitól. Emellett szól, amit a szerző is megállapít, hogy a bírái is értetlenül állnak Menocchio nézeteivel szemben, noha nyilván bőven volt tapasztalatuk a különböző lehetséges népi eretnekségekkel kapcsolatban.

Az elmondottakból következően nem biztos, hogy Menocchio nézeteiből sokat megtudhatunk a korabeli népi kultúráról, az átlag, a tömegek világlátásának jellemzőiről, még negatív értelemben sem. Nézetrendszere az alávetett osztályok kontinensnyi méretben egységes és ősi eredetű kultúrájának meglétére sem bizonyított. E következtetés egyedül Menocchio vélekedéseinek rendszerére alapozva túl távolra jutó megállapítás, pusztán az ő két perének elemzéséből ez nem megállapítható tény.

Ginzburg könyvének kiinduló feltevései is kritizálhatók. A népi kultúrát az alávetett osztályok kultúrájával azonosítja, a magas kultúrát pedig az uralkodó osztályokéval. Az alávetett és uralkodó osztályok fogalom párját az adott történeti

korszak elemzéseiben relevánsnak feltételezve sem magától értetődő a népi, illetve a magas kultúra fogalmainak szoros összekapcsolása a két nagy osztállyal. A magas kultúrának mindig is voltak képviselői – a 20. századra ez talán különösen jellemző –, akik szembehelyezkedtek az uralkodó osztályokkal, a fennálló renddel, s ugyanígy bőven lehet példákat találni arra, hogy a népi kultúrához tartozó személyek a fennálló vagy az uralkodó osztályok védelmében lépnek fel.

Megtévesztő azonban maga a népi kultúra fogalmának használata is Ginzburgnál. (E fogalomhasználat egyébként indokolná, hogy a szerző megvilágítsa viszonyát ahhoz a népi kultúra fogalomhoz, amellyel a későbbi korok kutatói élnek, hiszen szerinte az ősi népi kultúrát az ellenreformációban megsemmisítették.) Őt ugyanis Menocchionál és rajta keresztül az alávett osztályoknál valójában nem a kultúra érdekli, hanem a világnézet. S míg Menocchionál a világnézetet kutatni lehetséges, könnyen megeshet, hogy a kor népi kultúrájára vonatkozóan a világnézeti kérdések feltehetetlenek. A népi kultúra nyelvezetén esetleg fel sem tehetők a Ginzburg által vizsgált világnézeti jellegű kérdések. Ez a lehetséges probléma azonban nem merül fel, mivel a szerző egységesen a népi kultúra kifejezést használja Menocchio eszméire és arra is, amit egyébként is népi kultúrának szokás nevezni. Ginzburg tisztázatlanul hagyja könyvében, hogy a népi kultúra fogalma mennyiben közös az antropológia kultúrafogalmával, pedig ez sem csak a terminológiai tisztázást segítené elő. Nyilvánvalóan egészen más a helyzet, ha az antropológiai értelemben vett kultúra megsemmisítéséről van szó, mintha bizonyos körülírható képzetek sorsa a kérdés. Más folyamatokról lévén szó, más típusú kutatásokkal, más módszerekkel kell megközelíteni a témát. E kérdésben azonban mentségére szól, hogy a történeti antropológia a könyv megjelenésének idején még éppen csak elindult.

Ginzburg szerint Menocchio, aki felismerte, hogy az írás, az írásbeli kultúra a hatalom forrása, és ezért igyekezett elsajátítani ellenfeleinek kultúráját, egyszerre egy ősi kultúra képviselője, és egyben előde a 20. századi racionális, materialista és osztályharcos áramlatoknak (noha a hagyomány folytonosságát természetesen nem feltételezi). A tényt, hogy igyekezett elsajátítani a társadalmilag felette állók műveltségét, interpretálhatjuk azonban másként is; a felfelé való mobilitás jeleként, vagy a felfelé való mobilitás igényének kifejezőjeként is értelmezhető. Menocchio műveltségében állhatott nagyon messze is korának mítikus néphitétől – antropológiai kultúrájában nyilván közelebb volt a nép antropológiai kultúrájához, mert egy ember nem „csinálhat” magának ilyen értelemben vett kultúrát – e műveltségből nem vonhatunk le ezért következtetéseket sem a népi kultúra, sem a népi műveltség tekintetében. Különösen nem a kor népi kultúrájának régiségére vonatkozóan.

A sajt és a kukacok mindettől függetlenül is nemcsak lebilincselő mű, hanem a mikrotörténeti műfajnak is olyan – húsz évvel ezelőtti első megjelenése óta immár klasszikussá vált – darabja, amely forrásanyagára és arra a hatalmas, a korszakra vonatkozó háttértudásra támaszkodva, amelynek segítségével értelmezi forrásait, egy eseten keresztül eleven képet tud rajzolni egy kor és egy közeg művelődési viszonyairól, mégha nem is tudja megoldani azt a feladatot, hogy térben és időben pontosan behatárolja azokat az embereket, akikre jellemző lehet mindaz, amit Menocchioról megállapít. Menocchio eszméit nyomozva Carlo Ginzburg – a molinár utalásai és az eredeti szövegek egybevetése során – egyben új módszert is kidolgoz a

gondolkodás struktúráinak vizsgálatához. Az olvasottnak és tapasztaltnak az emberi gondolkodásban való egymásba épülését szokatlan hatékonysággal lehet e módon vizsgálni; ez Ginzburg könyvének másik nagy – módszertani jellegű – eredménye.

A könyv sikerét, számos nyelven való megjelenését azonban nemcsak ez magyarázza, hanem sajátos historiográfiai helyzete is. Ginzburg könyve egyszerre hatott megtermékenyítőleg a népi kultúra kutatására és inspirálólag a mikrotörténeti irányzat kibontakozására. Különösen az olasz és a német történetírássra gyakorolt nagy hatást.³ Referenciát jelentett azoknak a történészeknek, akik a – többé-kevésbé – determinista makromegközelítésű történetírást bírálva, de a hagyományos narratív eseménytörténetet szintén elutasítva kerestek új megközelítéseket. A ma egyre tekintélyesebb mikrotörténeti irányzat, amelynek egyik vezető képviselője máig is Ginzburg, nem egyszerűen csak kis léptékekkel dolgozik. Egy-egy esettanulmány elkészítésekor a mikrotörténelem művelője épp oly összetett kérdésekre keresheti a választ, mint a makromegközelítésben gondolkodó történész, csak éppen igyekszik elkerülni a makrotörténelem bizonyos módszertani buktatóit.⁴ A sajt és a kukacok ennek a megközelítésmódnak – függetlenül attól, hogy kérdéseire adott válaszai vagy maguk a kérdések mennyire tűnnek ma relevánsnak – méltán klasszikussá vált képviselője.

Bódy Zsombor

³ Richard von Dülmen: *A történeti antropológia a német társadalomtörténet-írásban*. In: *A német társadalomtörténet-írás új útjai*. Szerk.: Vári András, Budapest, 1990. 80–101.

⁴ A mikrotörténelem historiográfiai értékelése: Lepetit, Bernard: *Építész, földrajz, történelem*. In: *Actas* 1995/4. 142–157.

Paranoiás papok, élve eltemetett bikák és egyéb bizarr történetek

David Warren Sabeau:

Power in the Blood

Cambridge University Press, Cambridge, 1984. 251+X old.

D. W. Sabeau könyve rendkívül összetett, bonyolult munka a koraiújkorai német falu, vidék társadalmi diskurzusáról. A könyv a bevezetőn és a konklúzióon kívül hat önálló történetet tartalmaz. Mindegyik eset egy Stuttgart környéki kisvárosban vagy faluban játszódik. De ez mellékes, hiszen a mikrotörténelem nem helytörténet. Sokkal fontosabb azonban, hogy a történeteket a központi – egyházi vagy világi – hatalom képviselője jegyezte fel.

Ismerős ez a szituáció a népi kultúra kutatói előtt. A népi kultúráról csak töredékes, szűrőkön keresztül közvetített kép kapható az ilyen típusú forrásokból. De Sabeau nem is küszködik azzal, hogy megpróbálja egy autonóm népi kultúrát „kierőszakolni” a forrásokból, hanem jó értelemben véve hagyja magát vezettetni a források által, és így eleve azokat a hatalmi viszonyokat vizsgálja, amelyeket ezek a források természetüknél fogva, a születés körülményei által meghatározva tartalmaznak. A központi egyházi és világi hatalom, valamint a helyi közösségek hatalmi harcai olvashatók ki a legközvetlenebbül ezekből a forrásokból.

Ha egy ilyen konfliktushelyzet a vizsgálat tárgya, akkor már nem is annyira meglepő és meghökkentő, hogy Sabeau azon kevés történészek egyike, aki tudatosan használja a geertzi sűrű leírás módszerét. Sabeau azt igyekszik megragadni, ahogy két kultúra találkozik. A szituációból adódó félreértések és -értelmezések adnak módot számára az adott kultúra megismerésére, mintegy a törésvonalak mentén, egymás fényében írhatók le az itt találkozó kultúrák.

Az idegen betolakodó szerepét az első fejezetben a szuperintendens kénytelen betölteni, az ő jelentései – az 1580-as évekből – adják Sabeau forrását. A szuperintendens a környék falvait járva próbál a végére járni annak, hogy egyesek miért nem hajlandók úrvacsorát venni. Ő persze azonnal valami kilengést, eretnokséget sejt a dolog mögött. Pedig valójában, ahogy az a tanulmányból kiderül, a problémát az archaikus, népi személyiségfogalom figyelembevétele oldja fel. A falusi ember valószínűleg pusztán csak kívülről, a közvéleményen, a rokonsági hálón és egyéb objektív viszonyokon keresztül definiálta önmagát. (Persze az objektív szó alkalmazása itt önmagában anakronizmus, mert épp arról van szó, hogy még hiányzik a szubjektum-objektum dichotómia.) Így például valakinek lezáratlan peres ügye volt, így a „szíve” úgymond „nem volt nyugodt.” Ha hű akart maradni a Biblia betűjéhez, ilyen nyugtalan lelkiállapotban nem vehetett részt az úrvacsorán. Szó sincs itt olyan belső, morális mozgatórugókról, amilyeneket a szuperintendens keresett. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy ezeket a szuperintendensi jelentéseket vizsgálva ragadja meg az alkalmat Sabeau, hogy mintegy a másik oldalt is felvázolja, pszichológiailag és filozófiailag is releváns elenzését adja a modern személyiség genezisének.

A hatodik fejezetben egy stuttgarti nyomozó (név szerint Bolley) az idegen kultúra képviselője, mintegy ő kényszerül magára öltetni az antropológus szerepét. 1796-ban (figyeljünk a beszédes évszámra!) jár először Beutelsbachban, ahol nem sokkal azelőtt járvány tört ki a marhák között. A falusiak erre a falun kívül lévő keresztútnál élve eltemették a falu bikáját. Az esetnek hamar híre ment a környéken, és Bolley kapta a feladatot, hogy nyomozza ki ezt a „kegyetlen és babonás” ügyet. Sabean forrása a Bolley által készített több mint kétszáz oldalas vallomások és jelentéseket tartalmazó munka, amelyet a fejezet elején, mintegy sűrű leírásként röviden összefoglal. Ezt a szöveget Sabean úgy kezeli, mintha az egy antropológus terepmunkája lenne, és igyekszik megfejteni a falusiak által használt fogalmak jelentéseit. Bolley számára ezek a vallomások zavarosak, ellentmondásosak, kibogozhatatlan belőlük, hogy „mi történt valójában”, de Sabean segítségével értékes elemeket nyerhetünk belőle a falu hatalmi életére, döntési mechanizmusaira nézve.

Így válik a történet kulcsfigurájává a falu vezetője, a *Schultheiss*. Az ő helyzete különleges, ugyanis egyrészt a falu választott vezetője, másrészt viszont az állam képviselője a faluban. Szinte korlátlan hatalom van a birtokában, mégis konszenzusra kell törekednie a faluval, hogy vezethesse azt. Egyszerre kell egyensúlyoznia a falun belüli frakciók, valamint a falu és a külvilág (a központi hatalom) között. Így azután a beutelsbachi *Schultheiss* nem is áll ki, de nem is határolódik el a temetéstől. Mindenkinél jó pontot kell szereznie. A történet másik „főszereplője” a *Sage* fogalma. A *Sage* körülbelül szóbeszédet, véleményt jelent, ezen alapul a falusi észjárás. Sokkal praktikusabb, cselekvésre orientáltabb, mint a racionális szemléletmód. Nem valamiféle szigorú, ideális igazságra támaszkodik, hanem a konkrét szituációnak leginkább megfelelő „instrumentális igazságra”. Bolley azt igyekszik megtudni, hogy történt-e valamilyen intézményes döntés arra nézve, hogy a bikát élve temessék el. Természetesen ilyennek nem akadt a nyomára (józan, értelmes emberekről van szó, akik meg tudják védeni magukat a központi hatalommal szemben). Döntés persze született, csak éppen a *Sage* formájában, amit nem kellett hangosan kimondani, így Bolley, az idegen számára az nem hallható, és ezért meg sem ismerhető, értelmezhetetlen marad.

Másrészt talán azt sem túlzás állítani, hogy két eltérő igazságmodellen alapuló világkép találkozott itt, és ezért érti félre a falusiakat Bolley. Csak látszólag beszélnek egy nyelvet, a jelentések eltérőek. Tanulságos, hogy a falusiak sokkal jobban kihasználják a szituációt (végül senkit sem büntettek meg), mint Bolley, sőt a *Schultheiss*, talán köztes helyzetének köszönhetően az egész helyzetet átlátja (egy alkalommal meg is jegyzi a nyomozónak, hogy úgysem értheti meg a falusiakat.)

A könyv e két fejezetében a leghangsúlyosabb a konfliktusok, a félreértelmezések elemzése, de a többi történetet is átmeg az szövi ez a téma. A második fejezetben egy parasztprófeta a főszereplő, aki látomásaival a világi, intézményesült, „új” morált ítéli el a hagyományos, paraszti morál szemszögéből. A harmadik fejezetben pedig egy tizenhárom éves, boszorkánysággal vádolt, gyökértelen lány kerül szembe a helybeli domináns, felnőtt közösséggel. A negyedik fejezet egy lelkész karrierjén keresztül a helyi egyházi és világi hatalom konfliktusát mutatja be. Végül az ötödik fejezetben a helyi társadalmon belül a sikeresek és vesztesek (gazdagok és szegények) közössége csap össze egy állítólagos papgyilkosság ürügyén.

Sabean munkája már akkor is emocionálisan és intellektuálisan egyaránt emlékezetes munka, kiváló könyv lenne, ha csupán csak jól megírt, izgalmas történetekből állna, amelyek a geertzi sűrű leírás módszerének egyik legsikeresebb, leghatékonyabb felhasználásával a történelemtudományban a kora újkori népi kultúra sokkal árnyaltabb, gazdagabb képét adják. De ezen felül egy újszerű társadalomtudományi szemléletet is láthatunk működés közben, amely egyesíti magában a mikrotörténelem, a történeti antropológia, a népi kultúra kutatás törekvéseit éppúgy, mint az új historizmus episztemológiai követelményeit.

Sabean munkája deklaráltan fogalmi elemzés kíván lenni, a történeteknek nem csak emberek, figurák, hanem fogalmak is főszereplői, méghozzá olyan alapvető társadalomelméleti fogalmak, mint például az uralom (*Herrschaft*), a közösség, a személyiség. De mi köziük van az ilyen „komoly”, filozófiai fogalmaknak paranoiás papokhoz, élve eltemetett bikákhoz és egyéb bizarr történetekhez?

Sabean ezekből az esetekből kívánja kibontani a fogalmak adott szituációban használt jelentését. Igyekszik a „földre” lehozni ezeket a fogalmakat „égi” a priori magányukból, valódi életet adva nekik. Egyik legfőbb célja az, hogy elkerülje a történetekben szereplő idegenek kudarcait. Az elit ezen a képviselői nem tudtak megszabadulni saját fogalmaiktól, saját előítéleteiktől, és így menthetetlenül képtelenné váltak a vidékiek megértésére. A legtöbb történész is így jár, amikor úgy foglalkozik egy adott kultúrával, társadalommal, hogy nem reflektál a saját maga által használt fogalmakra, s nem teszi fel magának a kérdést, lehet-e egyáltalán azokat alkalmazni az adott korra. Ahogy egy helyen írja Sabean, azokat a fogalmakat kívánja rekonstruálni, amelyek által a kor emberei látták a saját világukat, az eseményeket. Mintegy forrásai szerzőinek a háta mögött állva, leskelődve igyekszik valóban megismerni az embereket. A fogalmakat, ideákat, illetve azok jelentéseit pusztán a forrásokból igyekszik felépíteni. Az ideákat az emberi együttélés termékeinek, eszközeinek tekinti, amelyeket mi magunk hozunk létre és használunk nap mint nap, s amelyek állandóan változnak, amelyeknek saját történetiségük van.

Ennek az alapvető célkitűzésnek köszönhető, hogy Sabean munkáiban az elemzés sokkal hangsúlyosabb szerepet kap, mint az általában megszokott a mikrotörténelmi munkákban. A figyelmes olvasó hamar rájöhet, hogy valójában néhány történet nincs is befejezve. Az ötödik fejezet papjának ügye például nem igazán tisztázódik a tanulmány végére, de a harmadik fejezet boszorkánylányáról sem tudjuk, helyzete megoldódott-e valahogy. Ezek a történetek nem egyszerűen csak mint történetek fontosak, nem is példaként szerepelnek, mintegy az általánosításhoz kapcsolódó, csatolt illusztrációkként, hanem a kutatások egyedüli adekvát terepei azok. Ha úgy gondoljuk, hogy egy fogalom értelmét, jelentését a használata, a pragmatika határozza meg, akkor csak egyedi eseteket vizsgálhatunk. Kénytelenek vagyunk működés közben megfigyelni azokat.

A leggazdagabb fogalmi analízis a harmadik fejezetben található. A történet főszereplője Anna-Catharina Weissenbühler, aki 1683-ban, az eset idején 13 éves. Apa és anyja nélkül él, méghozzá nem is szülőfalujában. A helyi lakosok jelentették fel, hogy boszorkánytörténeteket mesél. A szuperintendens vizsgálta ki az ügyet, Sabean forrását az ő feljegyzései, jegyzőkönyve adják.

Sabea nem egy átlagos boszorkánytörténetet akar itt feldolgozni, hanem inkább a lány megnyilatkozásából kívánja rekonstruálni, hogy milyen kép élt benne a falu közösségéről. Másik célja azt bemutatni, hogy a metaforikus struktúraként kezelt nyelvvel hogyan lehet konfliktusokat, társadalmi viszonyokat kifejezni. Sabea legalább olyan jó alanyra akadt, mint Carlo Ginzburg Menocchióban. Anna Catharina ugyanis – a szuperintendens megjegyzései szerint – minden félelem nélkül, könnyen és jól beszélt. A lány és a szuperintendens beszélgetései főleg a beszéd, a nyilvános nyelvhasználat körül folytak. Sabea három olyan, ún. metaforikus struktúrát vizsgál meg, amelyek szoros kapcsolatban állnak a beszéddel és képesek kifejezni a beszélő viszonyát környezetéhez.

Az első a (közös) étkezés és a beszéd viszonya. Anna Catharina sok olyan történetet mesél el, amikor ő valamilyen módon kimarad az étkezésből, az számára kudarccal jár. Ezekkel képes kifejezni a felnőtt társadalomhoz való problematikus viszonyát, sikertelen kommunikációs és beilleszkedési kísérleteit. Sabea itt ismét az antropológusok eredményeit használja fel, akik szintén megfigyelték, hogy az étel mint a csere tárgya, képes társadalmi viszonyokat kifejezni. A beszéd még az oktatásban kap nagy szerepet. A lányt elküldik az iskolába, hogy megmentse az ördögtől. Az iskola összetett hatalmi viszonyok terepe, a memorizáló tanítási módszer olyan fegyelmező eszköz, amely az állami, egyházi, hivatalos kultúrát plántálja bele a tanítványokba, visszaszorítva a népi kultúrát. De a szó hatalmát Anna Catharina is képes használni. Szimbolikus lázadásként azt állította, hogy az ördög a nyelvére ült. Ezzel ugyanis mindenfajta kommunikációt, befogadást (legyen az étel vagy tanítás) elutasított. A harmadik metaforikus struktúra maga a boszorkányság fogalma. Ezen keresztül mondhatta el bárki, hogy hogyan látja a közösséget. Egyfajta veszélystruktúrát képes így meghatározni az ember. Ez a struktúra Anna Catharina esetében – ahogy ez más archaikus társadalmakban is megfigyelhető – párhuzamos a rokonsági struktúrával. Mindennapos veszélyt a közvetlen szomszédok és a házasságon keresztül szerzett rokonok jelentenek az egyén számára, hiszen velük van napi kapcsolatban, versengésben. Ezzel szemben Anna történeteiben is az összes pozitív szereplő vérrokona (nagybácsik, nagynénik), még az apja sem tűnik fel negatív szerepben, pedig ő elhagyta a lányát. A boszorkányság ugyanolyan hatalmi eszköz lehetett, mint a szó. Anna is megütközött ezen a szimbolikus mezőn, ugyanis név szerint megvádolt egy asszonyt, hogy ő csábította el, tanította a boszorkányságra. Ebből az összecsapásból a kisvárosban nagyobb presztízt, hatalmat bíró asszony került ki győztesen és tisztázni tudta magát a vádak alól. Ebben a történetben a beszéd, a kommunikáció különböző értelmezései, jelentései (a helyi lakosok és a lány értelmezései) szinte mind egy fiatal lánynak a felnőtt közösségbe való beilleszkedési kísérleteit tárták elé.

A kultúrának ez a folyamatként való felfogása, ahol a fogalmak különböző értelmezései a napi diskurzusban jönnek létre újra és újra, szerintem nemcsak egyes antropológiai iskolákkal, hanem a fenomenológiai szociológiával is sok rokonságot mutat. Alfred Schütz, Husserl egykori tanítványa fémjelzte ezt az iskolát. Ő a kései Husserl egyik központi fogalmából, az életvilágból (*Lebenswelt*) indul ki. Az életvilág az eleve és mindig adott környezet, amiben a dolgok jelentést, értelmet kapnak. Ezt az életvilágot az ember készen kapja, beleszületik, de egyben ő és minden társa az,

akik fenntartják, naponta újraértelmezik, konstituálják azt. Schützöt ezek a mindennapos gyakorlatok érdekelték, amelyek fenntartják az életvilág hálóját, s így születtek a mindennapokat, a hétköznapi tudatot, észjárásokat kutató mikrovizsgálatok. Ehhez a megközelítéshez hasonlóan Sabeannél is az adott fogalmak, mint a mindennapos gyakorlat eredményei nyernek értelmezést.

Sabean könyve laikus és szakmabeli olvasó számára egyaránt lebilincselően izgalmas és érdekes szellemi kalandokat kínál. De ezen túlmenően egy történész-olvasó számára azonban megkerülhetetlen kérdés a könyv elolvasása után, hogy mennyire helyes Sabean kutatási módszere, látásmódja. A könyv tanulmányai számomra meggyőzően mutatták azt, hogy mennyivel fontosabb, értékesebb és izgalmasabb az egyedi esetek megértése, megismerése, mint az ismeretelméletileg és módszertanilag sokkal bizonytalanabb, kétesebb általánosítások, általános fejlődésvonalak megrajzolása. Ezzel azonban talán még Sabean sem értene egyet maradéktalanul, hiszen a könyve végéhez hozzácsapott még egy konkluziót, amelyben igyekezett eseteit egy általános kép felrajzolásához használni. Ez azonban egyrészt elbizonytalanítja az olvasót (esetleg már eleve a konkluzió, s nem a forrás, hanem a történész előítélete szabta meg ez esetben is a mű egészét?), másrészt pedig az igazán friss, életszerű, új nézőpontú egyedi eseteket jóval ismertebb, szürkébb szituációba helyezi bele. A jól ismert történet az egyre erősödő, racionalizálódó központi világi és egyházi hatalomról és a népi kultúra folyamatos felszámolásáról. Arról nem is beszélve, hogy a már fentebb ismertetett hatodik fejezet (az eltemetett bikával) éppen csattanós ellenérvként szolgálhatna ezen elképzelés ellen, bemutatva a népi kultúra szívós életösztönét és a falusiak talpraesettőségét.

A lényeg azonban az, hogy a konkluzió alig teszi ki a könyv tizedét, és a főszereplők mégis csak az egyedi esetek. A könyv látásmódja egészen új lehetőségeket kínál a történész számára ahhoz, hogy valódi emberekkel találkozhasson, valódi történetekről írhasson, így jutva el talán igazán a megértéshez.

Sohajda Ferenc

Martin Guerre felesége avagy cherchez la femme!

Natalie Zemon Davis: *The return of Martin Guerre*
Cambridge, Mass., 1983. 162+X old.

Talán nem teljesen ismeretlen a moziba is járó olvasóközönség előtt a Natalie Zemon Davis által elbeszélte történet. A 16. századi Dél-Franciaországban megtörtént esetet ugyanis a közelmúltban két játékfilm is feldolgozta.¹ A Foix grófságbeli Artigat nevű faluban 1538-ban a mindössze 14 éves Martin Guerre-t összehadják a falu tekintélyes családjából származó Bertrande de Rolsszal, aki még szintén gyermek. A házasság sokáig terméketlennek bizonyul. A kilencévi impotencia igencsak megalázó a fiatal Martin számára, akinek problémái fia megszületése után sem szűnnek meg. Mikor megvádolják, hogy meglopta apját, tarthatatlannak érzi helyzetét és elhagyja feleségét, fiát, birtokát, és hosszú évekig nem hallat magáról. 1556 nyarán azonban megjelenik egy férfi, akit korábban Arnaud du Tilh-nek hívtak alias Pansette-nek, s a rég elveszett Martin Guerre-nek adja ki magát. Elfogadtatja magát a családdal, a legközelebbi rokonokkal és az egész faluval. Kételemek személyazonosságával kapcsolatban már kezdetől fogva megfogalmazódnak, felszínre viszont csak akkor törnek, amikor érdekellentétek jelentkeznek az állítólagos Martin Guerre és nagybátyja közt. A feleség is – aki az újonnan visszatért férjével látszólag harmonikus kapcsolatban él – ellene fordul és feljeleníti a bíróságnál, de nem hajlandó megesküdni, hogy a vádlott nem a férje. Bonyolítja a helyzetet, hogy Arnaud mindenre ugyanúgy emlékszik vissza, mint Bertrande, amikor a házasságuk korai időszakáról kérdezik őket. Bertrande ellentmondásos viselkedése mögött – mely igencsak megzavarta a bírakat – Natalie Zemon Davis szerint az bújhat meg, hogy Martin Guerre felesége kezdetől fogva cinkostársa Arnaud du Tilh-nek. A rieux-i bíróság első fokon halálra ítéli a vádlottat, aki a toulouse-i parlamenthez fellebbez. Az ügy részletes kivizsgálására kinevezett Jean de Coras, a bíróság egyik tekintélyes tagja hosszú töprengés után végül a vádlott ártatlansága mellett foglal állást. Ekkor beállít egy falábú férfi, az igazi Martin Guerre. Minden tanú, aki eddig a vádlott ártatlanságát hangoztatta, felismeri az újonnan érkezettben testvérét, szomszédját, gyermekkori pajtását. Jean de Coras ekkor újabb jelentést készít, és Arnaud du Tilh számára halálbüntetést javasol. Kivégzése előtt, az akasztófa alatt Pansette beismerő vallomást tesz.

A történet elmesélése közben N. Z. Davis a szereplőket szélesebb gazdasági és társadalmi háttér elé helyezi, ahol a nagypolitika egyes eseményei is megjelennek. Megpróbálja megkeresni azon történeti, társadalmi feltételeket melyek egyáltalán lehetővé tették, hogy megtörténjen ezen különös eset. A földesúri fennhatóságtól

¹ Készült egy francia (Le Retour de Martin Guerre, David Vigne), majd egy amerikai változat (Sommersby, John Amiel) is. Amíg az amerikai verzió a történet egyediségét emeli ki azzal, hogy a 19. századi Amerikába helyezi azt át, a francia film – melynek készítésében maga N. Z. D. is részt vett – a cselekményt az eredeti történeti és társadalmi kontextusába igyekszik helyezni.

mentes szabad paraszti társadalom – amilyen Artigat-é is volt – és a protestantizmus az, amelyben megjelöli a parasztok szabadabb és öntudatosabb viselkedésének okát, amit a fenti történet egyik legvalószínűbb magyarázatának tekint. N. Z. Davis szerint „Martin Guerre esete talán soha nem történik meg, ha egy helyben székelő hűbérúrnak hatalma lett volna beavatkozni.” (13. o.) Az új Martin Guerre és Bertrande de Rols frigyére pedig esetleg a protestantizmus térhódítása adhat igazolást. Arnaud du Tilh, de még inkább az erényességéhez mindig is ragaszkodó Bertrande számára rokonszenves lehetett az a felekezet, mely megengedte, hogy Istennek emberi közvetítés nélkül mondják el történetüket, hogy saját maguk által kreált új életüket esetleg az isteni gondviselés művének tekintsék, és amely szerint a házasság nem szentség, így lehetséges a válás és az újraházasodás. Bár arra, hogy protestánsok lettek volna, csak közvetett bizonyítékokat tud felmutatni a szerző, ezt semmiképpen sem tartanám gyenge pontnak, és N. Z. Davis sem érzi annak. Ahogy a könyv előszavában leírja, számára éppen a „lehetségesek”, a „talán megtörténtek”, adják egy történeti munka lényegét és szépségét, melyekhez a történész akkor fordul, ha a bizonyítékok nem kielégítőek vagy nem egyértelműek. S jelen esetben a történet értelmezését, nagymértékben segítheti a protestantizmussal való esetleges kapcsolat feltételezése. A szereplők cselekedeteinek megítélésére a szerző igyekszik a cselekmény minden elemét a lehető legtöbb oldalról megmutatni és a lehető legteljesebb képet felvázolni. A mű komplexitása leginkább akkor érzékelhető, ha megpróbáljuk Martin Guerre történetének a N. Z. Davis által adott interpretációját röviden összefoglalni. A cselekmény elbeszélése során felmerülő kérdésekre ugyanis nemcsak egyféle választ ad, hanem válaszok sokaságát. Egyszerre több lehetőséget is felvázol – természetesen megjelölve a számára legvalószínűbbet – és így akár maga az olvasó is kialakíthat egy saját interpretációt. Amikor például azt próbálja megtudni, hogy Martin Guerre hová „szökhett”, megnézi az összes lehetséges útvonalat és úti célt, amely az adott időszakban egy dél-franciaországi paraszt esetében szóba jöhetett.

A szokatlan történet kapcsán sok mindent megtudhatunk a 16. századi dél-franciaországi paraszti társadalomról. N. Z. Davis ugyanis áttekinti többek között, hogy a névváltoztatás és az új személyazonosság kialakítása mennyire volt szokatlan vagy mindennapi, hogy milyenek voltak az öröklési és birtoklási szokások, melyek családi viszályra adhattak okot, mi volt az elképzelés az impotenciáról, melyek lehettek a paraszti migráció okai, s hogy a kor társadalmában milyen szerepet töltöttek be a nők, és azoknak milyen lehetőségeik voltak.

A külső feltételek és a háttér bemutatása mellett a szerző célja az is, hogy a szereplők belső motivációit, értékeit feltárja. Ennek megvalósításához azonban olyan forrásra volt szüksége, amilyen Jean de Coras Arrest Memorable című munkája. A toulouse-i bíró még az ítélet végrehajtásának évében leírja ezt a nem mindennapi történetet. Coras műve a parasztokról szól, de nem az igazságszolgáltatási jegyzőkönyvek vagy anyakönyvek szűkszavúságával, és nem is a kor irodalmi alkotásait követi, ahol a paraszt általában a komédia sztereotipizált tárgya. Az Arrest Memorable egyedisége abban áll, hogy szerzője, bár más társadalmi réteghez tartozott, mégis azonosulni tudott a parasztokkal, és nem érezte, hogy törekvéseik, vágyaik esetleg sokban eltérnének sajátjaitól (bár Bertrande ellentmondásos viselkedését ő is értetlenül fogadta).

Az utolsó néhány fejezetben a történet legendává alakulását követhetjük végig. Már Jean de Coras – azzal, hogy bizonyos részeket, motívumokat elhagyott, elferdített vagy túlhangsúlyozott – hozzájárult egy erkölcsi tanmese kialakulásához, amelyben a főhős nem a „keményszívű és falábú Martin Guerre” (113. o.), hanem a leleplezett Arnaud du Tilh. Coras és a másik kortárs feldolgozás, Le Sueur munkája (Guillaume Le Sueur: *Admiranda historia de Pseudo Martino Tholasaе Damnao* Idib. Septemb. Anno Domini MDLX. Lyon, 1561.) után rengetegen felhasználták a történetet. Írtak jogi értekezést, operát, drámát, költeményt belőle. Natalie Zemon Davis könyve egy újabb interpretáció ebben a sorban, amelyben a főszereplő nem Arnaud du Tilh és nem is a feleségét és gyermekét elhagyó Martin, hanem Martin Guerre felesége, Bertrande de Rols. A korábbi munkákban passzív, nem túl hangsúlyos szereplőként megjelenő Bertrande Natalie Zemon Davisnél a sokak elismerését kiváltó Arnud du Tilh egyenrangú partnere lesz. Vajon mi lehet az oka annak, hogy a női (fő)szereplőt csak ilyen későn fedezték fel és csak ilyen kevesen? Ezen kérdésre N. Z. Davis könyvében a következő választ találhatjuk: „A 20. századig nincsen olyan feldolgozás, melyet nő készített volna” (118. o.).² Mielőtt Natalie Zemon Davist valamiféle feminista elfogultsággal vádolnánk, vessünk néhány pillantást a nők történetével foglalkozó történész nehézségeire.

N. Z. Davis által vizsgált korszakban még igencsak hallgatnak a források a nőkről. Azok közül, melyek fellelhetők, igen kevés az, amelyek ténylegesen nőkről szólnak, és ezek értelmezésénél is körültekintően kell eljárni. Ezt a problémát a szerző egy másik könyvében mutatja be igen szemléletesen. E mű a 16. századi francia kegyelemlevelekkel foglalkozik, és külön fejezetet szentel azoknak, amelyekben nők folyamodnak bocsánatért.³ A kegyelmet kérők főbenjáró bűnt követtek el, azaz halálbüntetés fenyegette őket, s a király megkegyelmező iratának egyik része volt a kegyelmet kérő saját beszámolója az esetről. A levelek vizsgálata során N. Z. Davis kifejezetten a szövegekre koncentrált, felépítésükre, szerkezetükre, tartalmukra, melyek a kegyelemlevelek műfajából adódóan jócskán eltérhettek a valóban megtörtént eseményektől. A szerző, összehasonlítva a férfi és a női leveleket, megállapította, hogy azok mind szerkezetükben, mind összetételükben különböznek. A női levelek sokkal szegényesebb és sematikusabb képet mutatnak, mint a férfiaké. Esetükben sokkal kevesebb, a tetteket enyhítő körülmény volt elfogadható. A nők minden esetben az alávetettség, az alázatosság hangján szólalnak meg, még akkor is – teszi hozzá Natalie Zemon Davis – ha esetleg orthon, a családjuk körében központi, sőt hatalmi szerepet is játszhattak. A patriarchális társadalom férfiak uralta nyilvános szférájában azonban csak igen kevés sztereotípiát volt „választható” a nő számára. A női kegyelemlevelek színtelenségének is ez az oka. Tisztességét védő nőként, féltékeny feleségként, esetleg családjá becsületét védő asszonyként kérték a megbocsátást. Ahogy Natalie Zemon Davis találóan megjegyzi, takarékos háziasszonyok ők, akik az éppen rendelkezésre álló anyagokból szőtték történeteiket.⁴ A gyengeségükről, alacsonyabb értelmi képességükről, morális alacsonyabb rendűségükről e korban elterjedt nézetek kivételes

² A szerző egyetlenegy művet jelöl meg lábjegyzetében, mely hasonlóképpen interpretálja Bertrande szerepét. Ez Janet Lewis regénye, melynek címe: *Martin Guerre felesége*.

³ Zemon Davis, Natalie: *Fiction in the Archives Parlor Tales and their Tellers in the sixteenth century France*. Polity Press, Stanford, 1987. (a továbbiakban: Zemon Davis)

⁴ Zemon Davis 104.

esetekben védőpajzsul is szolgálhattak számukra. Christine de Pisan, 15. századi író nő írja, hogy nagy adomány Istentől és a Természettől a nő számára a gyengeség, amely megmenti őt rémes kegyetlenségek elkövetésétől.⁵ E vélekedés elterjedtségét bizonyítja, hogy felmentést vagy könnyebb ítéletet lehetett nyerni a női gyengeségre való hivatkozással.

Kitűnő példa erre Richard L. Kagan nagyszerű könyve, melyet egy 16. századi spanyol prófétanőről, Lucreciáról írt.⁶ Lucrecia csodás álmokat látott, melyeket el is mesélt környezetének; és nemsokára egy kis tisztelő és pártfogó kör alakult ki körülötte, amelyben magas rangú főpapok is képviseltették magukat. Álmai politikai vonatkozásai miatt – élesen kritizálta II. Fülöpöt, a spanyol uralkodót – az Inkvizíció letartóztatta őt és társait politikai összeesküvést sejtve a próféciaik mögött. Lucrecia saját magát tanulatlan, együgyű nőként mutatta be a bíróság előtt, aki csak a férfiak mesterkedéseinek áldozata. Kagan azonban rámutat arra, hogy ez korántsem volt igaz. Egyéb források, főleg cellatársai tanúvallomásai ravasz, tájékozott fiatal nőről szólnak, „aki tudja, miként kell a nemi sztereotípiának megfelelni, hogy az mentesítse őt a felelősség alól.”⁷ Lucrecia valódi szerepét leleplező stratégiája miatt – bár az eset bőségesen dokumentált – nehéz meg tudni, ki is volt ő valójában, és megérteni tetteit. Kagan Lucreciát igen vakmerő és öntudatos nőként ábrázolja, aki érvényesüléséhez a maga korában elérhető női eszközöket használja fel. A prófétaság, a spirituális képességek kiaknázása voltak ez időben a nők számára azon lehetőségek, melyek ugyan nagyon veszélyesnek bizonyulhattak, de amelyek segítségével a legmagasabbra „emelkedhettek”.

Nem nehéz hasonlóságot találni Bertrande és Lukrécia között. Bertrand – ahogy N. Z. Davis sugallja – szintén saját maga próbálja kezébe venni életét, ha nem is olyan vakmerően, mint Lucrecia. Igyekszik az adott lehetőségekhez igazodni és beilleszkedni az erényes feleség szerepébe, aki hazavárja férjét és boldog, amikor az hazatér. Minden bizonnyal kezdetből fogva felismeri, hogy a visszatért férfi nem az, aki néhány évvel ezelőtt elhagyta, de vállalja a cinkosságot, hiszen véget akar vetni annak az állapotnak, melyben sem nem feleség, sem nem özvegy. A szélhámos lebukása után pedig jól kidolgozott stratégiával eljátssza a könnyen becsapható, de tisztességes asszonyt. Mind Lucrecia, mind Bertrande valamiféle „kettős játékra” kényszerül. Más-más magatartási formát képviselnek a férfiak uralta társadalom nyilvános szféráiban, ahol a nők szerepe igen csekély volt, illetve azon területeken, ahol központi szerepet tölthettek be. A családban, a gazdaság irányításában, egy-egy kisebb közösség életében ugyanis a nők sokszor tekintélyes hatalmat képviseltek. Különös tisztelet (vagy éppen félelem) övezte az idősebb asszonyokat, az özvegyeket vagy a bábákat. E női világról, melyet mindig valami rejtélyesség is körülvesz, ritkán vallanak a források. A már említett női kegyelemlevelek például a nők közötti vitákról igen szűkszavúan és közhelyekkel nyilatkoznak. Natalie Zemon Davis felveti, hogy talán maguk a nők voltak azok, akik kialakították saját világuk sokszor mágiával, boszorkánysággal hírbe hozott titokzatosságát, vagy talán azok a királyi tisztviselők,

⁵ Zemon Davis 81.

⁶ Kagan, Richard L.: *Lucrecia's dreams. Politics and Prophecy in Sixteenth Century Spain*. University of California Press, Berkeley, 1990.

⁷ Scribner, Robert W.: *A kora újkor Európa történeti antropológiája*. BUKSZ, 1995. Tél. 468. (a továbbiakban: Scribner)

akik e leveleket nagyrészt fogalmazták és az ügyek előmenetelét segítették, tekintettek megvetéssel, értetlenkedve vagy talán érdektelenül erre a világra.

E pontnál visszatérhetünk arra a kérdésre, hogy miért éri úgy, N. Z. Davis, hogy egy egykor élt nő megismeréséhez, megértéséhez női történész szükséges. Könyvében – bár konkrétan nem fogalmazza meg – nem az oly gyakorta szétválasztott népi és elit kultúra áll egymással szemben, hanem egy férfi és egy női kultúra, mely utóbbi egy rejtélyesebb, titokzatosabb világ, s legtöbbször érthetetlen vagy érdektelen a férfiak számára. Jean de Coras, a magas rangú bíró minden nehézség nélkül azonosulni tudott azzal a paraszttal, akit ő ítél el, de cinkostársnőjével nemhogy azonosulni nem tudott, de meg sem értette ellentmondásos viselkedését, s így fel sem ismerte cinkosságát. Ahogy Arnaud du Tilh hőssé válásához szükség volt arra a Jean de Coras-ra, aki valamilyen mértékben azonosulni tudott vele – mivel sok élettrajzi és jellembeli hasonlóságot fedezett fel saját maga és az általa halálra ítélt „rátermett” paraszt között –, úgy ahhoz, hogy Bertrande ne egy könnyen rászedhető, együgyű nőként jelenjen meg, egy női szerző kellett. Ez persze nem jelenti azt, hogy egy férfi történész esetleg meg sem értheti és nem értelmezheti a múltban megjelenő másik nem megnyilvánulásait, ezt bizonyítja Richard L. Kagan kitűnő könyve is. Azt azonban nem tagadhatjuk, hogy egy nő talán érzékenyebben reagál saját nemének kérdéseire, legalábbis témaválasztásában.

Natalie Zemon Davis munkája remélhetőleg nemsokára a magyar könyvpiacra is megjelenik. Óriási hiányt pótolna. Szerzője egy olyan új – itthon a történeti kutatásban szinte alig ismert és az egyetemi oktatásban még csak perifériális szerepet játszó – a kulturális antropológia által megihletett történetírói irányzat vezéralakja, s mely az 1970–80-as évektől kezdve egyre nagyobb tudományos érdeklődést váltott ki, mely „figyelmét olyan témák felé irányította, melyeket addig elhanyagoltak a történészek (boszorkányság és mágia, szertartások, család és rokonság, népi gondolkodásmód, paraszti gazdasági racionalitás), és egy olyan analitikus keretet alkalmazott, amely (többek között) az Émile Durkheim, Edward Evans-Pritchard, Viktor Turner és Clifford Geertz által fémjelzett szellemi örökségből táplálkozott.”⁸ Egyre nő az ehhez az irányzathoz sorolható jelentős művek száma, melyek magyar nyelvű kiadásából nemcsak a hazai történetírás profitálhatna, hanem a szélesebb olvasóközönség körében is felkelhetné a történeti munkák iránti nagyobb érdeklődést, hiszen Natalie Zemon Davis könyvének újszerű módszerei, nézőpontja, megközelítési módja mellett egyik legnagyobb erénye épp olvasmányossága. Az elbeszélés újra élvezetessé teszi a történeti műveket és segít az olvasónak, hogy átélhesse a múlt szereplőivel való találkozás élményét.

Balassa Szilvia

⁸ Scribner 475.

JACQUES REVEL

A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása *

1. Az utóbbi években a mikrotörténelmi megközelítés a történészek között folyó ismeretelméleti vita egyik legfontosabb témájává lépett elő. E kijelentésünket követően azonban mindjárt rá kell mutatnunk arra, hogy a szóban forgó vita jelentősége meglehetősen behatárolt, ugyanis viszonylag csekély számú csoportosulást, intézményt és kutatóműhelyt foglalkoztat igazán (melyek föltérképezése egyébként nem volna érdektelen feladat). Ezenkívül azt is el kell ismernünk, hogy a mikrotörténelmi megközelítésmód választásának értelmezése és rétejei korántsem mindenütt azonos terminusokban fogalmazódtak meg. Értjük be most egyetlen példával, és vessük össze az amerikai recepciót és a vita franciaországi változatát. Az első esetben a Carlo Ginzburg által nemrégiben javasolt „jelzésparadigma” kötötte le a hozzászólók figyelmét, s a vita jórészt Ginzburg munkássága körül zajlott,¹ a franciáknál viszont a mikrotörténelem inkább a társadalomtörténetre, illetve a társadalomtörténet tárgyának megkonstruálására irányuló kérdésfölvetésként jelentkezett.² Valójában azonban a mikrotörténelmi megközelítés említett változatai már jelen voltak az ezzel elsőként kísérletező olasz történészek munkáiban, jóllehet csak a módszer utólagos újrafogalmazásakor kaptak nagyobb hangsúlyt. Nem önkényes, és nem is érdektelen képződményekről van itt szó: mindegyik változat egy-egy sajátos történetírási konfigurációval áll kapcsolatban, amelyen belül a mikrotörténelmi kérdésfölvetés katalizátorként hatott. Itt most nem foglalkozunk a folyamat felmérésével és elemzésével, ugyanakkor be kell ismernünk, hogy a következő oldalakon pusztán a jelenleg folyó vita egyik lehetséges változatát tárjuk az olvasó elé.

A javasolt olvasatok különfelelése nyilvánvalóan a befogadási kontextusok különbözőségével áll kapcsolatban, de egyúttal magának a mikrotörténetírásnak a

* A fordítás a következő kiadás alapján készült: *Mikro-analyse et construction du social*. In: *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*. Textes rassemblés et présentés par Jacques Revel. École des Hautes Études en Sciences Sociales – Gallimard – Le Seuil, Paris, 1966.

¹ Ginzburg, Carlo: *Signes, traces, pistes. Racines d'un paradigme de l'indice*. Le Débat, 6. 1980. 3–44. (első kiadás: Torino, 1979.) Az amerikai recepciót jól példázza az Edward Muir és Guido Ruggiero által nemrégiben szerkesztett gyűjteményes kötethez Muir által írott *Observing Trifles* című előszó. (*Microhistory and the Lost Peoples of Europe*. John Hopkins University Press, Baltimore–London, 1991. VII–XXVII.)

² Utalok ezzel kapcsolatban Giovanni Levi: *Le Pouvoir au village. Histoire d'un exorciste dans le Piémont du XVIIe siècle*. Gallimard, Paris, 1989. (a továbbiakban: Levi 1989.) (első kiadás: Torino, 1985.) című könyvéhez írt bevezetőmre (*L'histoire au ras du sol*. I–XXXIII.), valamint az *Annales Tentons l'expérience* című szerkesztőségi vezércikkére. *Annales ESC*, 44 (6), 1989. 1317–1323.

sajátos célkitűzéseivel is összefüggésbe kell hoznunk azt. A mikrotörténelmi megközelítés voltaképpen közös tervek megvalósításán fáradozó – ugyanakkor merőben különböző egyéni kutatásokat folytató – olasz történészek kis csoportja által a hetvenes években fölvetett kérdések és javaslatok együtteséből jött létre. (A csoport a *Quaderni storici* elnevezésű folyóirat körül tömörült, 1980-tól pedig Einaudi kiadóállalatánál megjelentették a C. Ginzburg és G. Levi által szerkesztett *Microstorie* című sorozatot.) Az egymástól olykor gyökeresen eltérő kutatási tapasztalatok összehasonlításából, a kortárs történelemtudományi munkákra irányuló kritikai reflexióból, valamint az olvasmányok igen széles köréből (mely az antropológiától más, első pillantásra kevésbé kézenfekvőnek tűnő területekig, például a művészet-történetig terjed) születtek meg lassanként a közös megfogalmazások, kérdésfölvetések, tematikák és javaslatok. Az eljárás erősen empirikus jellegéből következően a mikrotörténelem nemigen rendelkezik „alapszöveggel” vagy „elméleti chartával”.³ A mikrotörténelem nem egységbe szervezett tételek összessége, nem iskola, még kevésbé önálló diszciplína, mint azt gyakran elsielve hiszik. Egy sajátos történetírói gyakorlattal, az egymástól olykor szögesen eltérő munkamódszerek alkalmazása során fölmerülő akadályokkal és bizonytalanságokkal, egyszóval egyfajta kutatási tapasztalattal áll szoros összefüggésben. A gyakorlatnak juttatott elsőbbség valószínűleg az általánosításoktól és az elvonatkoztatástól sokszor húzódozó tudományszak ösztönös preferenciáival magyarázható. A szakmai szokásokon túlmenően azonban tudatos választással van itt dolgunk: a mikrotörténelem eredetileg ellenhatásként, a társadalomtörténet adott állapotával szembeni állásfoglalásként jött létre, s a társadalomtörténet egyes nézőpontjainak, követelményeinek és módszereinek átdolgozását javasolta. Megjelenése a történelemtudományban jelzéértékű.

2. A társadalomtörténet egyik – de nem egyetlen – uralkodó változata az *Annales* című folyóirat körül alakult ki Franciaországban, de másutt is jelentős számú követője akadt. Meghatározása többször is módosult az elmúlt hatvan év során, ám bizonyos elemei viszonylag állandónak mondhatók, s ezeket joggal hozhatjuk összefüggésbe azzal a kritikai programmal, amelyet a Durkheim-tanítvány François Simiand vagy negyedszázaddal az *Annales* megszületése előtt a történészek számára megfogalmazott.⁴ Simiand emlékeztette kollégáit a szociológiai módszer szabályaira, mely szerinte egységes társadalomtudomány létrehozására lett volna hivatott, s az egyes tudományszakok ennek csak különféle változatait képviselték volna. Szerinte ettől kezdve el kell vetni a sajátlagost, az esetlegest (vagyis az egyént, az eseményt, az

³ Levi, Giovanni: *On Microhistory*. In: *New Perspectives on Historical Writing*. Ed. Peter Burke. Polity Press, Oxford, 1992. 93–113. (a továbbiakban: Levi 1992.) Ginzburg az 1. jegyzetben említett munkájával kétségkívül új történetírási paradigma létrehozására törekedett. Az írás nemzetközi viszonylatban is igen komoly visszhangot váltott ki, a magam részéről viszont nem hinném, hogy a megjelenését követően napvilágot látott mikrotörténelmi kutatások belőle volnának eredeztethetők.

⁴ Simiand, François: *Méthode historique et science sociale*. Revue de synthèse historique, 1903. A durkheimi tanoknak az *Annales* kezdeti időszakában jelentkező hatásáról lásd Revel, J.: *Histoire et sciences sociales. Les paradigmes des Annales*. Annales ESC, 34 (6), 1979. 1360–1376.

egyedi esetet), s csak azzal kell foglalkozni, ami tudományos vizsgálódás tárgya lehet: az ismétlődések és változásai, a megfigyelhető szabályosságok, melyek alapján törvények föllállítására nyílik lehetőség. Ezt a kiindulópontot az *Annales* alapítói nagyrészt a magukévá tették, s áthagyományozták követőikre is, aminek következtében kialakultak a „franciás” társadalomtörténet jellemző jegyei, vagyis a lehető legátfogóbb aggregátumok vizsgálatának előtérbe helyezése, a mérésnek a társadalmi jelenségek vizsgálatában juttatott kitüntetett szerep, valamint kellőképp hosszú időszakaszok kijelölése, melyek lehetővé teszik a globális átalakulások megfigyelését (s ebből következően a különböző időbeliségek elemzését). Ezek a kiinduláskor megfogalmazott követelmények számos olyan következményhez vezettek, melyek tartósan meghatározták az alkalmazott eljárásokat. Az idősorhoz és a számhoz való ragaszkodás megfelelő források föltalálását (vagy a hagyományos források *ad hoc* kezelését) igényelte, miközben szükség volt olyan egyszerű vagy egyszerűsített mutatók meghatározására is, melyek alapján a levéltári dokumentumokból korlátozott számú tulajdonságok, egyedi jellemzők absztrahálhatók, s a kutatóknak ezen adatok időbeli változásait kellett figyelemmel kísérniük. Kezdetben az árakat és a jövedelmeket, majd a vagyoni szinteket, az emberek foglalkozás szerinti megoszlását tanulmányozták, azután rátértek a születések, a házasságkötések és a halálozások, a névaláírások, a kiadványcímek és -fajták, valamint a vallásos áhítat különféle megnyilvánulási formáinak a vizsgálatára. E mutatók alapján immár lehetőség nyílt a különböző változási tendenciák nyomon követésére, főképp azonban – mint magának Simiand-nak a bérek alakulásával foglalkozó munkájában, vagy később Ernest Labrousse 1933-ban megjelent *Vázlatában* [Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle. Paris, 1933. – a szerkesztő] – többekévé bonyolult modellekbe lehetett azokat beépíteni.

Bloch, Febvre, majd a következő generációt képviselő Labrousse és Braudel átvették Simiand és a durkheimisták – mondjuk így – tudományos voluntarizmusát, mely szerint kizárólag világosan körvonalazott eljárások, tapasztalati ellenőrzésnek alávetett hipotézisek alapján kimunkált tárgyakra irányulhat a vizsgálódás. Ezeket az elemi módszertani szabályokat azonban később mintha szem elől tévesztették volna. Nyilvánvaló, hogy a munkamódszerek is egyre kidolgozottabbá váltak, ugyanakkor viszont – föltehetően a kutatás dinamikájából eredően – megelégedtek az eljárás eredeti, kísérleti beágyazottságáról. A történész vizsgálta tárgyak voltaképpen a valóságról alkotott hipotézisek voltak, melyeket azonban az egyre inkább tényekként kezelt. Ez az eltévelyedés egyes esetekben már igen korán megkezdődött.⁵ Az árak története, a megfigyelés térbeli egységeinek használata, a foglalkozási csoportok kapcsán ugyan többen is rámutattak erre, figyelmeztetésükkel azonban nem állíthatták meg az általános tendenciát. Megjegyezzük, hogy ezek az eljárások makrotörténelmi megközelítésekbe ágyazódtak be, anélkül, hogy ezt explicitté tették vagy tesztelték volna. Pontosabban szólva, a szóban forgó eljárások a vizsgálat léptékét nem tekintették kísérleti változónak, mivel – legalábbis hallgatólagosan – a társadalmi jelenségek tényleges folyamatosságából indultak ki, melynek alapján olyan

⁵ Lásd Grenier, Jean-Yves – Lepetit, Bernard: *L'expérience historique. A propos de C. E. Labrousse*. Annales ESC, 44 (6), 1989. 1337–1360.

eredményeket helyeztek el egymás mellett, amelyek ilyenén elrendezése látszólag nem okozott gondot: az egyházközség, a régió vagy a megye, a város vagy az adott foglalkozási ág ekképp készen kapott, semleges keretként szolgálhattak az adatok felhalmozásához.⁶

A társadalomtörténet ezen modellje a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején válságba került, vagyis furcsamód épp abban az időszakban, amikor úgy tűnt, dicsősége tetőpontján áll, eredményeit a szorosan vett szakmai körökön kívül is kénytelenek voltak tudomásul venni, s amikor „a történész birodalma” [Le Roy Ladurie: *Le territoire de l'historien*. Paris, 1973. – a szerkesztő] a végtelenségig tágíthatónak látszott. Vagyis a válságérzet csak meglehetősen lassan fészkelte be magát a lelkekbe, s egyáltalán nem biztos, hogy a mai történészek többségére jellemző. Mondjunk inkább csupán annyit, hogy az uralkodó modell kritikája ekkor fölerősödött, noha igen gyakran rendszertelenül folyt. Különböző rendű okok vezettek ehhez az önvizsgálathoz. Miközben a számítástechnika a korábbinál jóval nagyobb mennyiségű adat egybegyűjtését, tárolását és kezelését tette lehetővé, sokan úgy érezték, hogy a kérdésfeltevéseket nem sikerült hasonló ütemben megújítani, s attól tartottak, hogy a nagyszabású kvantitatív vizsgálatokat a csökkenő hozadék törvényének érvényesülése fenyegeti. Ugyanakkor a szakterületek egyre erősebb elkülönülése egymástól elszigetelt parcellákra tagolta a mindaddig végérvényesen nyitottnak és egységesnek tartott kutatási területet. Ez az átalakulás annál is inkább éreztette a hatását, mert ezzel egy időben erőteljesen megkérdőjelezték a társadalomtudományokat egybefogó (vagy legalábbis számukra hivatkozási háttérül szolgáló) nagy paradigmákat, s velük együtt az egyes tudománysszakok együttműködésének egyes módozatait. A kételkedés, amely ugyanezekben az években hatalmába kerítette a számukra érthetetlen, sőt gyakran leírhatatlan válságformákkal küzdő társadalmakat, természetszerűen hozzájárult annak a meggyőződésnek az elterjedéséhez, mely szerint a társadalmi tények átfogó megértésének tervét – legalábbis ideiglenesen – zárójelbe kell tennünk. A magunk részéről beérjük azzal, hogy a még teljes egészében kimunkálatlan analízis számára néhány gondolkodási irányt körvonalazzunk. Ezek olyan tendenciákhoz kapcsolódnak, melyek egymástól olykor gyökeresen eltérő kiindulópontjaik ellenére többé-kevésbé azonos következményekkel jártak, s amelyek nyilvánvalóan kölcsönösen reagáltak egymásra. Mindezek együttesen — persze más elgondolásokkal egyetem-

⁶ Lásd Jacques Rougerie rendkívül világos gondolatmenetét: *Faut-il départementaliser l'histoire de France?* Annales ESC, 21 (1), 1966. 178–193., valamint Christophe Charles: *Histoire professionnelle, histoire sociale? Les médecins de l'Ouest au XIXe siècle*. Annales ESC, 34 (4), 1979. 787–794. Emlékeztetek ezzel kapcsolatban a városiasság mibenlétéről az 1970-es években, Jean-Claude Perrot *Genèse d'une ville moderne: Caen au XVIIIe siècle* (Mouton, Párizs–Hága, 1975.) című értekezése körül föllángolt vitára.

ben — hozzájárultak a mindaddig egyáltalán nem vitatott makrotársadalmi megközelítés bizonyosságainak megkérdőjelezéséhez. A mikrotörténelem gondolata e bizalmi válság tüneteként jelentkezett, s nem kis része volt e krízis jellegének megfogalmazásában és mibenlétének pontosításában.

3. A vizsgálati lépték módosulása alapvető jelentőségű a mikrotörténetírás meghatározása szempontjából, s mindenekelőtt ennek súlyával és kockázataival kell tisztában lennünk. Az antropológusokhoz hasonlóan általában a történészek is gyakran vizsgálnak körülhatárolt, korlátozott kiterjedésű együtteseket,⁷ melyek azonban nem alkotnak „terepeket” – noha az etnológiai tapasztalat varázsa az utóbbi húsz évben erős kísértést jelentett a történelemtudomány számára. Hétköznapi szavakkal úgy fogalmazhatnánk, hogy a kutatás privilegizált formájának számító monografikus földolgozást szokás szerint a munka elvégzésének szakmai feltételeivel és szabályaival társítják, vagyis a koherens dokumentáció követelményével, a jártassággal, mely állítólag garantálja, hogy a kutató ura legyen tárgyának, valamint a valóság olyan ábrázolásával, mely gyakran megköveteli egy adott kérdésnek valamely „konkrét”, kézzelfogható, látható egységbe való illesztését. A monografikus keretet hagyományosan praktikus keretként fogják fel, amelyben az adatok elhelyezhetők és a bizonyítékok kimunkálhatók (s amely egyúttal arra is alkalmas, hogy a történész megmutassa oroszlánkörmeit). A monográfiát azonban többnyire élettelen műfajnak tartják. Általános jellegű kérdéssorozatokra épülő monográfiák százai alapozták meg a társadalomtörténetet. Ezek a kötetek nem a vizsgálat léptékének kérdését vetették föl, hanem azt, mennyire reprezentatívak az egyes minták az egészhez képest, amelybe úgy kellett illeszkedniük, akár a kirakósjátékok elemeinek. Alapvetően tehát kétség sem merül fel bennük az iránt, hogy a monografikus vizsgálódás eredményei elhelyezhetők-e valamely átlaghoz vagy módszerhez képest valamely tipológiában, stb.

A mikrotörténelmi megközelítés ettől mind céljaiban, mind módszereiben alapvetően különbözik. Alapelveként feltételezi, hogy a vizsgálat léptékének megválasztása hatással van a megismerésre, s a megismerési stratégiák szolgálatába állítható. A fényképezőlencse fókuszának változtatásával nemcsak növelhetjük vagy csökkenthetjük a keresőben megjelenő tárgy méreteit, hanem alakját és alkotóelemeinek szövedékét is megváltoztathatjuk. Vagy, ha más hivatkozási rendszerhez fordulunk, azt mondhatjuk, hogy a térképészetben az ábrázolási lépték változtatgatásával nem egy adott, állandó realitás jelenik meg nagyobb vagy kisebb méretekben, hanem módosul az ábrázolás tartalma (vagyis az ábrázolható megválasztása). Jegyezzük meg mindjárt, hogy ebből a szempontból a „mikrodimenzió” semmiféle előjoggal nem rendelkezik. Egyedül a léptékváltoztatás elvének van jelentősége, nem pedig egy adott lépték megválasztásának.

Kétségtelen, hogy a mikrotörténelmi optika az utóbbi években különösen sikeresnek bizonyult, ami a történetírás imént röviden fölvezetett helyzete alapján

⁷ Érdemes volna e problémák megfogalmazását párhuzamosan nyomon követni a történelemtudományban és az antropológiában, és kimutatni a két tudományág közötti eltolódásokat. Lásd ezzel kapcsolatban Bromberger, Christian: *Du grand au petit. Variations des échelles et des objets d'analyse dans l'histoire récente de l'ethnologie de la France*. In: *Ethnologies en miroir. La France et les pays de langue allemande*. Ed. Chiva, I. – Jeggle, U. Éd. de la MSH, Paris, 1987. 67–94.

válhat érthetővé. A mikroelemzés választása mindenekelőtt a távolságtartás szándékát jelzi az általánosan elfogadott társadalomtörténeti modellel szemben, mely kezdettől fogva kifejezetten vagy (egyre inkább) hallgatólagosan „makrokeretekbe” ágyazódott. Ebben az értelemben lehetővé tette a megrögzült szokásokkal való szakítást, a társadalomtörténeti elemzés eszközeinek és módszereinek kritikus fölülvizsgálatát. Emellett azon praktikus történetírói megközelítésnek bizonyult, amelyik segítségével a vizsgálódás léptékének kérdése – mint nem sokkal korábban az antropológiában – új megvilágításba kerülhetett a történelemtudományban is.⁸

4. Ezen a ponton el kell gondolkodnunk a „mikroléptekre” történő áttéréshez kapcsolódó (vagy legalábbis az ettől várt), a megismerést érintő hatásokról. Induljunk ki a ritka programadó szövegek némelyikéből, amelyek fölvezették a mikrotörténelmi megközelítés vizsgálódási területét és célkitűzéseit. Egy 1977-ben közreadott cikkében E. Grendi rámutatott, hogy a társadalomtörténet uralkodó irányzata adatait olyan kategóriákba rendezi (vagyonai szintek, foglalkozások, stb.), melyek minél teljesebb aggregációt tesznek lehetővé, s ezáltal figyelmen kívül hagy mindent, ami a különböző viselkedési típusok, a társadalmi tapasztalat vagy a különféle csoportidentitások kialakulása körébe tartozik, s már módszeréből következően kizárja a lehető legkülönbébb adatok egybefoglalását. Szembeállítja ezzel az eljárással az (alapvetően angolszász) antropológiai módszert, melynek eredetisége szerint „nem annyira metodológiájában, mint inkább a viselkedésformák holisztikus megközelítésének erős hangsúlyozásában”⁹ rejlik. Tegyük félre ezt a túlságosan is általánosító megállapítást, s szenteljük figyelmünket annak a törekvésnek, amely immár olyan kutatási stratégia kifejlesztésén fáradozik, mely nem a történelmi realitás elvont minőségeinek mérésén alapulna elsősorban, hanem – éppen ellenkezőleg – azt az elvet követné, hogy a szóban forgó minőségeket a lehető legnagyobb számban integrálja és artikulálja. Ez a törekvés két évvel később C. Ginzburg és C. Poni¹⁰ némiképp provokatív hangvételű írásának megjelenésével fölerősödik: a szerzők a nevet – a személynevet, azaz a lehető legegényibb, a lehető legkevésbé ismétlődő jegyet – kívánják olyan azonosítóként használni, mely a másokkal való kapcsolataikban megragadott egyéneket tanulmányozó társadalomtörténet új változatának kidolgozását segítené elő. Az egyéni választását a szerzők itt nem úgy fogják föl, mintha az ellentétben állna a társadalmival, hanem olyan kiindulópontként, amellyel a társadalmi valóság korábitól eltérő megközelítésére

⁸ Hangsúlyoznunk kell itt, hogy az angolszász antropológia általánosan érvényesülő kisugárzásán túl több mikrotörténetíróra Fredrik Barth gondolatai is nagy hatással voltak. Lásd *Scale and Social Organization*. Ed. Barth, F. Universitetsforlaget, Oslo-Bergen, 1978.; *Process and Form in Social Life*. Routledge & Kegan Paul, London, 1981.

⁹ Grendi, Edoardo: *Micro-analisi e storia sociale*. Quaderni storici, 35, 1977. 506–520. (a továbbiakban: Grendi); lásd továbbá a szerzőnek a *Famiglia e comunità* bemutató írását a Quaderni storici különszámában (33, 1976. 881–891.)

¹⁰ Ginzburg, Carlo – Poni, Carlo: *La micro-storia*. Le Débat, 17, 1981. 133–136. (a továbbiakban: Ginzburg – Poni) Részleges francia fordítása az eredetileg *Il nome et il come. Mercato storiografico e scambio disuguale* címmel megjelent tanulmányuknak (Quaderni storici, 40, 1979. 181–190.)

nyílik lehetőség, mégpedig oly módon, hogy egy ember vagy embercsoport sorsának fonalát követjük nyomon, s közben földerítjük a terek, az idők sokféleségét és a különböző viszonylatok szövedékét, amelyekben az adott életpálya vagy életpályák elhelyezkednek. A két szerzőt ismét megigézi „az antropológiai terepmunka által rekonstruál társadalmi viszonyok bonyolultsága, mely ellentétben áll a történész által földolgozott levéltári adatok egyoldalúságával. [...] Ám ha megfelelőképp körülhatároljuk a kutatás területét, az egyes dokumentumsorozatok mind időben, mind térben egymás fölé helyezhetők, s ekképp ugyanazt az egyént különböző társadalmi kontextusokban láthatjuk viszont.”¹¹ Ginzburgnál és Poninál valójában ismét csak a „totális történelem” régi álma jelenik meg, amely viszont ez alkalommal az alapoktól kezdve épülne föl. A két szerző ezt „az életelmények rekonstruálásaként” határozza meg, de ezzel a kissé homályos, végső soron nem egyértelmű megfogalmazással szemben inkább azt mondanánk, hogy a társadalmi tapasztalat legteljesebb sokrétűségükben föltárt körülményeinek vizsgálatát tűzzük célul magunk elé.

Arról van tehát szó, hogy első közelítésben nem elvonatkoztatunk a valóságtól, hanem azt úgy-mond gazdagítjuk oly módon, hogy a társadalmi tapasztalat legkülönbözőbb aspektusait vesszük figyelembe. Ezt az eljárást példázza többek között G. Levi *Le Pouvoir au village* ... könyve. A leszűkített keretek között vizsgálódó szerző fölöttébb intenzív eljárást alkalmaz, amikor a 17. század végétől a 18. század elejéig terjedő, mintegy ötven évvel felölelő időszakon belül „Santena falu minden egyes lakosának a dokumentumokban fellelhető minden életrajzi adatát” egybegyűjti. Levi arra törekedett, hogy a leginkább szembetűnő általános tendenciák mögött földerítse az egyes szereplők által egyéni, családi, csoportbeli, stb. helyzetük és erőforrásaik függvényében kialakított társadalmi stratégiákat. Igaz, „hosszú távon talán elmondható, hogy minden egyéni és családi stratégia mintegy elhalványul és beleolvad egy viszonylagos egyensúlyt hozó közös eredménybe. Azonban az egyéneknek az általános történelemben, a társadalmi valóságot hordozó struktúrák létrehozásában és átalakításában való részvétele pusztán a látható eredmények alapján nem értékelhető: minden egyes emberi élet során visszatérően fölmerülnek problémák, bizonytalanságok, választások, s kialakul a mindennapi életvitel politikája, mely a társadalmi szabályok stratégiai fölhasználásán alapul.”¹² Ugyanezt az eljárást alkalmazta egy földrajzilag közel, történelmileg és historiográfiailag viszont távol eső területen M. Gribaudi, midőn a munkásosztály kialakulását vizsgálta Torinóban a 20. század elején.¹³ Míg korábban amellet kardoskodtak, hogy alapvetően a közös tapasztalat (a városokba özönlés, a munka, a társadalmi harc, a politikai tudatosság, stb.) révén jön létre a munkásosztály egysége, azonossága és tudatossága, Gribaudi az egyéni életpályák nyomon követésére korlátozta vizsgálódásait, s ekképp a tapasztalatok sokféleségét, viszonyítási kontextusaik különféleségét, valamint az általuk hordozott belső és külső ellentmondásokat tárta elé. Ezeket a földrajzi

¹¹ Ginzburg – Poni 134.

¹² Levi 1989. 12.

¹³ Gribaudi, Maurizio: *Itinéraires ouvriers. Espaces et groupes sociaux à Turin au début du XXe siècle*. Éd. de l'EHESS, Paris, 1987. (a továbbiakban: Gribaudi)

utakon és foglalkozási pályákon, a demográfiai viselkedésformákon és a kapcsolati stratégiákon keresztül rekonstruálta, amelyek a vidékről a városba tartó utat kísérték. Számos más szerző nyomán Gribaudi is egyenmű – vagy legalábbis a viselkedéseket egyenműsítő – munkáskultúra tételezéséből indult ki, de munkája közben (elsősorban az általa vizsgált időszak főszereplőinek családi múltjára vonatkozó szóbeli felvilágosítások összegyűjtése során) rájött, hogy a munkássá válásnak, csakúgy mint magának a munkáséletnek a legkülönbözőbb formái lehetnek: „Azt kerestem, milyen elemeken keresztül alakították ki az általam vizsgált társadalmi mintához tartozó családok megtett pályájukat és saját társadalmi identitásukat, milyen mechanizmusok hatására maradtak egyesek mozgékonyak, miközben mások végleg leragadtak, s milyen körülmények között módosultak – nemritkán drasztikus módon – az egyes emberek irányultságai és stratégiái. Más szóval – és a munkáslet felől vizsgálva a kérdést – meg kellett vizsgálnom azokat az alkotóelemeket, amelyekből a különböző munkáspasztaletatok és munkásarcutatok fölépültek, és meg kellett világítanom a kikristályosodásukat vagy szétesésüket előidéző dinamikákat.”¹⁴

Láthatjuk tehát, hogy a mikrotörténelmi megközelítés azzal igyekszik gazdagítani a társadalomelmzést, hogy nagyobb számú, összetettebb és mozgékonyabb változókkal dolgozik. Ennek a módszertani individualizmusnak azonban megvannak a maga határai, ugyanis mindig valamilyen társadalmi csoport – jobban mondva egy kollektív tapasztalat – szerveződési és működési szabályait kell meghatározni.

5. „Klasszikus” formájában a társadalomtörténetet a legtöbben társadalmi entitások – falusi, egyházközségi, városi, városnegyedi lakóközösségek, foglalkozási csoportok, rendek, osztályok – történetének tekintették. Természetesen el lehetett vitatkozni ezeknek az entitásoknak a körvonalain, főleg pedig egységes voltukon és társadalomtörténeti jelentőségükön, ám alapvetően senki sem kérdőjelezte meg létüket.¹⁵ Ez az oka annak, hogy az utóbbi harminc-negyven év során felgyülemlett hatalmas tudásmennyiség áttekintésekor a *déjà vu* és az osztályozással kapcsolatban a tehetetlenség érzése fog el bennünket. A szereposztás magától értetődően más és más a különböző helyszíneken, de a darab szereplői alig változnak. Egyszer majd meg kell vizsgálnunk azokat az – minden valószínűség szerint összetett – okokat, amelyek a társadalomtörténetet a leíró szociográfia felé terelték. Ez az elhajlás mindenesetre elég erőteljesen jelentkezett ahhoz, hogy még egy olyan munka franciaországi hatását is hosszú éveken át késleltesse, mint E. P. Thompson *The Making of the English Working Class* című könyve. (Az 1963-ban megjelent mű francia fordítása csak 1988-ban készült el.) Thompson nem volt hajlandó a munkásosztály előre megkonstruált (vagy eleve helytállóként elfogadott) definíciójából kiindulni, s helyett inkább

¹⁴ Gribaudi 25. A szerző által említett hivatkozások ismét csak az angolszász antropológiára, a korábban említett F. Barth-ra, főképp pedig az interakció-elemzésekre nyúlnak vissza.

¹⁵ Hadd emlékeztessünk itt az örvenes éveken E. Labrousse által az európai polgárságok tervezett összehasonlító történeti vizsgálatának kapcsán kezdeményezett vitára, vagy a hatvanas éveken E. Labrousse és R. Mousnier között a „rendek és osztályok” ma már jócskán elavult kérdésében kitört szakmai nézeteltérésre.

kialakulásának mechanizmusaira helyezte a hangsúlyt.¹⁶ Csak jóval később, kezdetben egymástól elszigetelten alkalmazott eljárások nyomán¹⁷ nyert lassanként teret az a meggyőződés, hogy a vizsgálatok nem korlátozódhatnak pusztán a megoszlásokra, mégpedig két fő okból nem, melyeket átfedéseik ellenére gondosan meg kell különböztetnünk egymástól. Az első ok a történészek által kialakított különféle rendszertanoknak alapul szolgáló osztályozási kritériumok természetének régóta fölmerült problémájával áll kapcsolatban, a második pedig a történetírás által az interrelációs jelenségeknek a társadalom újratermelésében játszott szerepének újkeletű hangsúlyozásával.¹⁸

A mikrotörténelmi optika megválasztása mindkét esetben döntő jelentőséggel bír. A társadalmi jelenségek elemzési kategóriáinak természetét illetően bizonyossággal elmondható, hogy az általános (vagy exogén) és az endogén kategóriák közti eltolódás helyi szinten jelentkezik a legélesebben. Ez a régóta fölismert probléma az utóbbi években különösen érzékelhetővé vált a fölmerült antropológiai problematika (és különösen az amerikai kulturális antropológia) hatására, mely előszeretettel viseltetett a helyi szintű vizsgálatok iránt. Ez nem a megfelelő hely arra, hogy részletekbe menően ismertessük a fölvázolt megoldásokat, csak megjegyezzük, hogy ennek az egyébként elengedhetetlen (ugyanakkor még be nem fejezett) felülvizsgálatnak a mérlege nem egyértelmű. Elismerjük, hogy lehetővé tette a korábban magától értetődően helytállónak tekintett ismérvek és felosztások alkalmazásának kritikus felülvizsgálatát, ugyanakkor azonban egyfajta kultúráközpontú relativizmus térnyerését segítette elő, mely a „geertzizmusnak” a társadalomtörténetben tendenciaként érvényesülő egyik hatásaként könyvelhető el.

A második kutatási irány, mely a társadalomtörténeti vizsgálatot a folyamat fogalmának segítségével igyekszik újrafogalmazni, már kivezető utat mutat ebből a vitából. Azt feltételezi ugyanis, hogy a történész nem elégedhet meg azzal, hogy magáévá teszi az általa tanulmányozott szereplők nyelvezetét, hanem egy szélesebb és egyben mélyebb munkát jelez vele, vagyis a plurális és plasztikus társadalmi identitások kialakításának munkáját, amely a versengést, szolidaritást vagy a szövetséget kifejező kapcsolatok sűrű hálóján keresztül valósul meg. Az ilyen eljárás által igényelt vizsgálati műveletek sokrétűsége voltaképpen a megfigyelési mező beszűkítését követeli meg. A mikrotörténészek azonban nem érik be e tényleges kényszer tudomásulvételével, hanem azt az episztemológiai alapelv rangjára emelik, ugyanis a társadalmi csoportok kikristályosodásának vagy szétesésének körülményeit az egyének viselkedése alapján igyekeznek rekonstruálni. Példaként hivatkozhatunk

¹⁶ Thompson, Edward P.: *La Formation de la classe ouvrière*. Gallimard/Éd. du Seuil, Párizs, 1988. (első kiadás: London, 1963). Megjegyezzük, hogy Thompson munkája is makrohistorikus nézőpontból íródott.

¹⁷ Példaként idézzük Michelle Perrot *Les Ouvriers en grève: France 1871–1890* című doktori disszertációját (Université Paris–I, Paris, 1971. Université de Lille–III, Service de reproduction des thèses, Lille, 1975. 2. kötet) vagy Jean-Claude Genès *d’ une ville modern...* című, korábban említett értekezését. A szociológia területén pedig fölhívjuk a figyelmet Luc Boltanski *Les Cadres. La formation d’ un groupe* című tanulmányára (Éd. de Minuit, Párizs, 1982.)

¹⁸ E vitákat mutatja be Cerutti, Simona: *La Ville et les Métiers. Naissance d’ un langage corporatif*. (Turin, 17e–18e siècle.) Éd. de l’ EHESS, Paris, 1990. 7–23. (a továbbiakban: Cerutti)

Simona Ceruttinak a 17–18. századi torinói ipartestületekről és céhekről szóló, nemrégiben közzétett munkájára. A történetírás egy válfaja, a céhekkel és a szakmai testületekkel foglalkozó szakág evidensen létező, sajátos funkciókkal rendelkező közösségeket tételez, melyek állítólagos integráló ereje akkora, hogy úgyszólván természetes létezői az Ancien Régime városi társadalmának. S. Cerutti módszertani kihívása abban áll, hogy elutasítja e bizonyosságokat, és az egyéni és családi stratégiák működése, valamint kölcsönhatásaik alapján rámutat arra, hogy a különböző foglalkozásbéli identitások és intézményi keretekben való jelentkezésük távolról sem készen kapott tények, hanem folyamatos kimunkálások és újbóli meghatározások tárgyát képezik. A céhek világához a hagyományos leírások mintegy közmegegyezésem alapon az állandóság képzetét társították, holott valójában időleges konfliktusokban, egyezkedésekben, alkukban bővelkedő közeggel van dolgunk; ugyanakkor viszont az egyéni és családi stratégiák nem pusztán eszköz jellegűek, hanem szocializáltak is abban az értelemben, hogy elválaszthatatlanok a városi kapcsolati térhez társuló képzetektől, az általa fölkinált erőforrásoktól s a benne érvényesülő kényszerektől, melyek függvényében a társadalmi élet szereplői tájékozódnak és meghozzák döntéseiket. Tehát mintegy denaturalizálnunk – vagy legalábbis debanalizálnunk – kell az összekovácsolódási és szövetezési mechanizmusokat, miközben különös figyelmet kell szentelnünk az ezeket lehetővé tévő kapcsolatformák kialakulásának, s fölkeratjuk „az egyéni racionalitás és a közösségi identitás”¹⁹ közötti közvetítő utakat.

A szóban forgó választásokkal járó nézőpontváltást az antropológusoknál bizonyára jobban érzékelik a történészek, hiszen a problémafelvetések és a módszerek története tekintetében aszimmetria áll fenn a két tudomány között.²⁰ E nézőponteltolódás következtében véleményem szerint néhány dolgot újra kell definiálni, és ennek komoly jelentősége van.

• Újra kell definiálnunk a társadalomtörténeti elemzés előfeltételezéseit, melyek fontosabb vonásait a korábbiakban fölvezeltük. Az explicit (általános vagy helyi érvényű) ismérveken alapuló osztályozási rendszerek alkalmazása helyett a mikroanalízis azokat a viselkedési formákat veszi figyelembe, amelyekben keresztül a különböző közösségi identitások létrejönnek, illetve eltorzulnak. Ez nem jelenti azt, hogy nem veszünk tudomást a vizsgált népesség „objektív” tulajdonságairól, vagy elhanyagoljuk őket: voltaképpen a differenciálás eszközeiként tekintjük őket, melyek súlyát és jelentőségét azoknak a társadalmi szokásoknak a talaján kell felmérnünk, amelyeknek a tárgyát képezik – vagyis konkrét megvalósulásukban.

¹⁹ Cerutti 14.

²⁰ S ez még akkor is igaz, ha például Marc Abélès-nek a helyi szintű politizálás formáit és tétjeit a legújabb kori Franciaországban vizsgáló könyve (*Jours tranquilles en 89. Etimologie politique d'un département français*. O. Jacob, Paris, 1989.) – minden előzetes egyeztetés nélkül – árveszi a mikrotörténészek által ugyanabban az időben javasolt témák nagy részét és megfogalmazásaik némelyikét. Érdemes volna egyébként meghatározni Abélès-nek a szóban forgó vitában antropológiai szempontból elfoglalt álláspontját, csakúgy, mint megvizsgálni azt a fogadtatást, amelyben munkája saját szakmáján belül részesült.

• Újra meg kell határoznunk a társadalmi stratégia fogalmát. Az antropológussal vagy a szociológussal ellentétben a történész befejezett – „ténylegesen megtörtént” – tényekkel dolgozik, melyek meghatározásuknál fogva megismételhetetlenek. Csak kivételesen fordul elő, hogy maguk a források tárják eléink az alternatívákat, s még ennél is ritkábban bukkannak fel bennük azok a bizonytalanságok, amelyekkel a múlt társadalmi szereplői szembesültek. Ebből következően a kutatók gyakran és nem egyértelműen használják a stratégia fogalmát, mely sokszor valamilyen általános funkcionista (és leggyakrabban csak implicit formában megfogalmazott) hipotézis helyébe lép, olykor viszont földhözragadtabb módon a sikeres (és többnyire az általunk legjobban ismert) egyéni vagy kollektív szereplők viselkedésformáinak a minősítésére szolgál. Ebből a szempontból a mikrotörténetek határozottan antifunkcionista álláspontja rendkívüli jelentőséggel bír. Egyéni sorsok sokaságát tekintik át elemzéseikben, s így próbálják meg a lehetőségek tartományát – az egyes egyének vagy csoportok számára adott konfiguráció keretei között rendelkezésre álló erőforrások függvényében – föltérképezni. Ebben az irányban kétségkívül G. Levi jutott a legmesszebbre, midőn a 17. századi földadásvételek körül kialakított parasztcsaládi stratégiák során ismét bevezette a kudarc, a bizonytalanság, vagy a korlátozott racionalitás fogalmait.²¹

• Újra kell definiálnunk a kontextus fogalmát is, melyet a társadalomtudományok művelői, elsősorban a történészek nemritkán lusta kényelemszeretetből alkalmaznak. Ha retorikai fordulatként használják, a többnyire a tanulmány elején fölvezetett kontextus mintegy valóseffektust teremt a kutatás tárgya körül. Érvelésekben azokat az általános körülményeket írják le vele, amelyek között egy adott realitás elhelyezkedik, még ha a kutató nem is tesz egyebet, mint egyszerűen szembeállítja egymással a két megfigyelési szintet. Ritkább értelmezési használatában a kontextusból néha levezetik azokat az általános okokat, amelyek alapján adott egyéni helyzetek érthetővé válnak. A történészek az utóbbi húsz évben – és távolról sem csak a mikrotörténelem berkeiben – gyakran hangoztatták az említett alkalmazások nem kielégítő voltát, s különböző módszerekkel megkísérelték a textus és a kontextus egymáshoz való illeszkedésének újbóli megfogalmazását. A mikrotörténelmi megközelítés eredetisége a jelek szerint abban áll, hogy elutasítja a fentebb felsorolt alkalmazási módok alapjául szolgáló evidenciát, mely szerint létezne egy egységes, egynemű kontextus, amelyen belül – s amelynek függvényében – hoznák meg döntéseiket a társadalmi élet szereplői. Ezt az elutasítást két, egymást kiegészítő módon is értelmezhetjük: egyfelől mint figyelmeztetést a részben ellentmondásos, ugyanakkor mindenesetre nem egyértelmű társadalmi tapasztalatok és képzetek sokféleségére, amelyeken keresztül az emberek fölépítik a világot és kidolgozzák cselekedeteiket (ez Levi Geertz-zel szemben megfogalmazott bírálatának alap gondolata²²); másfelől mint fölhívást arra, hogy fordítsuk meg a legmegszokottabb történeti módszert, vagyis azt, amikor a szerző egy átfogó kontextusból kiindulva igyekszik elhelyezni és értelmezni textusát. A javasolt eljárás

²¹ Levi 1989. 2. fejezet

²² Levi 1992. 202.; lásd továbbá *I pericoli del geertzismo*. Quaderni storici, 58, 1985. 269–277.

viszont éppen ellenkezőleg a kontextusok pluralitásának a kialakítását kívánja, ami mind az egyes kontextusok azonosítása, mind a vizsgált viselkedésformák megértése szempontjából nélkülözhetetlen. Itt ismét fölmerül a vizsgálat léptékeinek kérdése, mely nézetem szerint drasztikus fölülvizsgálatra szorul.

- A megfigyelési szintek hierarchiáját a történészek ösztönösen összefüggésbe hozzák a történelmi tétek hierarchiájával, ami egészen közönségesen azt jelenti, hogy országos szinten nemzeti történelmet, helyi szinten helytörténetet művelnek – ami önmagában véve, különösen a társadalomtörténet-írás szempontjából, még nem jelent fontossági sorrendet. Valamely társadalmi csoportnak a földközélen megragadott történelme látszólag megszámlálhatatlan nehezen rendszerezhető, apró eseményre bomlik szét. A hagyományos monografikus felfogás úgy igyekszik mindezt egységbe foglalni, hogy általános hipotézisek és eredmények helyi szintű ellenőrzését tűzi ki feladatául. A többszörös kontextualizálást előnyben részesítő mikrotörténészek egészen más előfeltevésekből indulnak ki. Legelőször is azt feltételezik, hogy minden egyes történelmi szereplő közvetlenül vagy közvetetten különböző dimenziójú és szintű, a leginkább lokálistól a leginkább globálisig terjedő folyamatokban vesz részt, és így ugyanilyen kontextusokban szerepel. Nincs tehát törés, főleg pedig nincs semmiféle ellentét helytörténet és globális történelem között. Ami egy adott egyén, csoport vagy terület tapasztalata alapján megragadható, az voltaképpen a globális történelem egyik konkrét változata. Konkrét és eredeti változata, mivel a mikrotörténelmi látásmód nem makrotársadalmi realitások kicsinyített, részleges vagy megcsonkított változatát tárja elénk, hanem – s itt érkeztünk el a második ponthoz – azoknak egy más változatát.

6. Vegyünk egy példát, melynek több mikrotörténész is figyelmet szentelt. Egy adott makrofolyamat dinamikáját – így például a modern európai államok megerősödését a 15–19. században – egymástól erősen különböző alapokon vizsgálhatjuk. Hosszú időn keresztül a történészek elsősorban azokra irányították figyelmüket, akik látványosan vettek részt a történelem alakításában. Később a 19. századi nagy teoretikusok nyomdokain haladva fölfedezték a tömeges és névtelen átalakulások jelentőségét. Szélesebb körben fogadták el azt az álláspontot, hogy az igazi történelem a közösségek és a tömeges jelenségek története. Ezzel a gyökeres változással magyarázható, hogy a hatalom történelmi megtestesülési formái alapvetően átalakultak a szemükben. Az 1880-as években kimerítően tárgyalták Richelieu politikáját, s a bíboros által a 17. század első felében Franciaországra kényszerített erőszakos politikai, közigazgatási, vallási, adóügyi és kulturális rendteremtését. Manapság szívesebben beszélnek az abszolutista államnak hosszú időszak kereteiben tekintett, a 14. és a 18. század között kérelhetetlenül megvalósuló személytelen megszilárdulásáról. Gyakran utalnak Max Weber nyomán a nyugati társadalmakban érvényesülő lassú racionalizálódási folyamatra, vagy Norbert Eliasra hivatkozva a francia monarchia által a középkor és az újkor között az adóügyek és az erőszakgyakorlás fölött elnyert kettős monopóliumra, máskor pedig Kantorowiczot követve a középkori keresztény világból megszülető erőteljesen világias törekvés térnyerését kísérik figyelemmel. Mindezek a (több mással egyetemben) rendkívül

értékes és gyakran meggyőző olvasatok nagymértékben gazdagították a múltról alkotott felfogásunkat. Majd mindegyikükben (és itt Eliast külön kell kezelnünk) közös azonban, hogy elfogadják a makrojelenségek meglétét, melyeknek hatékonysága magától értetődő. Amit előzőleg egy különleges személyiség nagyságának, presztízisének, tekintélyének, tehetségének tulajdonítottak, azt manapság a korábbinál is könnyebben tudják be hatalmas névtelen szerveződések logikájának, ezeket kényelmes okokból államnak, modernizációnak, a haladás formáinak nevezik, vagy az optikát némiképp szűkítve olyan klasszikus jelenségekben helyezik el ezeket, mint például a háború, az írott kultúra terjedése, az iparosodás vagy a városiasodás.

Ezek a jelenségek köztudottan rendkívül sokrétűek, olyannyira, hogy a legtöbb esetben a történészek képtelenek határvonalaik kijelölésére. Vajon hol ér véget az állam szférája, merre nem érvényesülnek már az ipari munka és -termelés vagy a könyvnyomtatás hatásai? Leírásukkor a történészek habozhatnak morfológiájuk vagy belső tagolódásuk ábrázolása kapcsán. Szembeszökő azonban, hogy – legalábbis tendenciaszerű – hatékonyságukat gyakorlatilag soha senki sem vonja kétségbe. A hatalom „gépezetei” csak önmagukra támaszkodnak és éppen azért hatékonyak, mert gépezetek. (Helyénvalóbb volna azt mondanunk, hogy a történészek csak azért vélik hatékonyaknak őket, mert gépezeteket látnak bennük.) Tehát a teljesítményt magának a gépezetnek a szabályozásából igyekeznek magyarázni, s gyanútlanul éppen annak a rendszernek a racionalizációs és modernizációs ideológiáját teszik a magukévá, amelyet kutatni szándékoznak. A legjobb esetben megpróbálkoznak még azok felderítésével is, akik hátráltatni igyekeztek e nagyszabású átalakulásokat, akik alternatív társadalmi értékek nevében megpróbálták leleplezni és meggátolni őket. Bizonyára nem véletlen, hogy ugyanaz az értelmiségi nemzedék, mely húsz éve nagy hangon dicsőítette a hatalmi gépezeteket, később ugyanilyen lelkesedéssel fordult a történelem marginalizáltjai, kizsáoltjai és alternatívái, a jó ügyért harcoló banditák és a boszorkányok, a vallási tévelygők és az anarchisták, valamint más kirekesztettek felé. Ám ezzel is csak ujjukkal rámutatva igazolták a hatalom vaskos valóságát, hiszen csak maroknyi hős tudott itt-ott föllépni ellene, ráadásul kívülről és a siker reménye nélkül.

Ez a látásmód és a szerepek ilyenén elosztása voltaképpen annak beismerése, hogy a gépezetek többségi logikáján, illetve a velük szembeni ellenállás reziduális formáin kívül a társadalom szereplői tömegesen távol vagy tétlen maradnak, s történelmileg alávetik magukat az őket mind elnyelő nagy Leviatán akarátának. Az erőnek és a gyöngeségnek ez a fajta beállítása azonban elfogadhatatlan, mégpedig nem erkölcsi okokból, hanem azért, mert túlságosan is kötődik a hatalom logikája által szüntelen sugalmazott képzetekhez, melyek még a vele való szembeszegülés módjait is meg akarják határozni; és ha meg is maradunk a hatalom és gépezetei globális hatékonyságának hipotézise mellett, akkor is teljességében meg kell még értenünk, hogyan vált lehetségessé ez a hatékonyság, vagyis hogyan kerülhettek át a végtelenségig változó, különnemű kontextusokba a hatalom parancsai.

A probléma ilyenén megfogalmazása azt jelenti, hogy nem vagyunk hajlandók az erő/gyöngeség, hatalom/ellenállás, központ/periféria egyszerű ellentétpárjai alapján gondolkodni, s a forgalommal, az egyezkedéssel és az elsajátítással kapcsolatos

jelenségek vizsgálatát minden szintre ki akarjuk terjeszteni. Lényeges, hogy e tekintetben világosan fogalmazzunk: a történészek többsége erősen hierarchizált és egyenlőségellenes társadalmakat vizsgál, amelyekben a hierarchia és az egyenlőtlenség elve is mélységesen interiorizálódott. Nevetséges volna, ha tagadni próbálnánk ezeket a realitásokat, s úgy tennénk, mintha az említett műveletek (forgalom, egyezkedés, elsajátítás) a hatalom eme hatásaitól függetlenül volnának elgondolhatók. Éppen ezért úgy fogalmaznék, hogy a szóban forgó műveletek ezekről elválaszthatatlanok, s ténylegesen a hatalommal való egyezkedés módjai voltak; ugyanakkor azonban deformálták is a hatalmi effektusokat azzal, hogy az eredetileg számukra kijelölt kontextusoktól eltérő összefüggésszisztemekbe emelték át s eladdig ismeretlen társadalmi logikákhoz hajlították őket.

Vegyük ismét az újkori monarchikus állam példáját. Párizsból, Versailles-ból, Berlinből vagy Torinóból nézve egyaránt hatalmas építményként jelenik meg az, melynek alkotóelemei állandóan szaporodnak és elágaznak, végül az állam a társadalomnak, amelyet feladatokkal körülzár és gondjaiba vesz, a legrejtettebb szögleiteibe behatol. Tudjuk azonban, hogy a valóság jóval bonyolultabb és sokkal kevésbé harmonikus. Valójában az intézmények helyenként átfedik egymást, vetélkednek, olykor egyenesen szembeszegülnek egymással. Egyesek valóságos ősköviületnek számítanak (ám az Ancien Régime logikájának megfelelően általában anélkül váltják fel őket egy másikkal, hogy felszámolnák, ami a hatalom, az illetékeségi kör, az ügyvitel kibogozhatatlan összegubancolódásához vezethet), míg mások föllendülőben vannak, akár mert csak nemrégiben hozták létre őket, akár mert pillanatnyilag ők alkalmazkodtak legjobban az adott társadalom arculatához. Mindenesetre az állam gondolata – akár az elmúlt századok, akár napjaink történéseinek fölfogásában – globális gondolat, mely tétevézéseken, ellentmondásokon és ütembeli egyenlőtlenségeken keresztül egyetlen hatalmas folyamat működését ismeri el a századok folyamán. Amikor az állam növekedése kapcsán igyekeznek ennek mértékét hozzávetőlegesen fölmérni (P. Chaunu kedvenc kifejezésével ez a „globális súly”), s fölbecsülik például az állami adórendszer súlyát, az állami tisztviselők számát vagy a királyi igazságszolgáltatás mennyiségekben mérhető fejlődését, a változást a gazdasági növekedés mintájára gondolják el, s abból indulnak ki, hogy csekély számban megválasztott mutatók alapján felmérhető egy folytonosként és integrálként elképzelt rendszer egészének fejlődése. A hatékonyság fölmérése természetesen sokkal kényesebb feladat; ám amikor a hivatalnokállomány és az összlakosság lélekszáma közötti arány emelkedést mutat, a történészek hajlamosak minden vita nélkül kijelenteni, hogy a hatékonyság növekedett. Mindezekben a műveletekben mintegy magától értetődőnek tekintik egy mindenki által elfogadott logika meglétét, mely egységbe fogná az állam valamennyi megnyilvánulási formáját.

Ám ez a föltételezés több, mint bizonytalan. Ha lemondunk az etatizmus (és az ennek alapjául szolgáló ideologikus érvrendszer) kiindulópontjával szolgáló centrális nézőpontról, ha megváltoztatjuk a megfigyelés léptékét, akkor előfordulhat, hogy egészen más realitások tűnnek elénk. Erre mutatott rá nemrégiben Giovanni Levi, midőn általunk gyakran idézett munkájában a piemonti Santena faluközösségének az életét vizsgálta a 17. század végén. Mi történik, amikor a történész az államépítés folyamatát mintegy földközelen, legtávolabbi következményeiben követi nyomon?

A század nagyszabású folyamatai, az abszolutista állam kései megjelenése Piemontban, az európai háború, a nagy főúri házak közötti versengés mind éreztetik a hatásukat, még ha apró, elszórt események tömkelegén keresztül sejenek is föl a nyomaik. Ám éppen ezen eseményeken keresztül jelenik meg előttünk új elrendeződésben az erők és a gyöngék közötti viszony.

Csábító lett volna, hogy a történetet a periférikus közösséget és a teljes lendülettel fejlődő abszolutizmust szembeállító feszültségekre korlátozzuk. A színpadon azonban szép számmal találunk más szereplőket is. Santena és Torino között – hol egymást gyöngítve, hol egymást erősítve – megjelennek a beleszólást követelő közepes nagyságú városnak, Chierinek, a torinói érseknek, aki alá a plébánia tartozott, valamint az egymással rivalizáló, elsőbbségüket érvényesíteni akaró feudális uraknak a törekvései is. Ugyanakkor a helyi csoportok eltérő érdekeinek megfelelően a falusi társadalom is részekre bomlik, s a különböző kollektív szereplők a körülmények változásainak megfelelően hol küzdenek, hol szövetséget kötnek egymással. A társadalmi (s ha úgy tetszik, „politikai”) frontvonalak állandóan szétfórtóznak, hogy új meg új alakzatban jelentkezzenek ismét. Santena városkája éppen a működő érdekek sokféleségének, a társadalmi játszma sokrétűségének köszönhetette, hogy a 17. század második felében *paese nascosto* maradhatott, s mintegy rejtve maradhatott a központi államhatalom nagyszabású intézkedéssorozatai elől. Ennek az a magyarázata, hogy a falura irányuló különböző stratégiák hatástalanították egymást, és a falusi frakciók politikai bölcsességről tettek tanúbizonyságot. De nem szabad megfeledkeznünk a Santenán negyven éven át uralkodó kivételes formátumú Giulio Cesare Chiesa notárius-*podestà* szerepéről, aki kihasználva, hogy alaposan ismerte a helyi társadalom szövedékét, ellenőrizte – a családi stratégiák kialakításához olyanmilyra szükséges – információk áramlását, uralkodott a kollektív emlékezet fölött, s ekképp megkerülhetetlen közvetítőként kényszerítette magát a faluközösségre. Feltűnő, hogy Chiesa nem volt különösebben gazdag, és foglalkozásbéli státuszában sem volt semmi rendkívüli. Nem tartozott az elismert hatalmasságok közé. Hatalma egészen másban rejtett: értesülésekből, tudásból, szolgálatokból óriási, „nem anyagi” tőkét halmozott föl, melynek révén sikerült elfogadtatnia magát, mint a falu érdekeinek érvényesítésére legalkalmasabb személyt.

Nem vitás, Chiesa notárius rendkívüli személyiség volt, és a 17. század végén bekövetkezett halála után szerepét senki sem vette át. Santena ekkor kilép a féllegalitásból, a helyi hatalomirányítás összeomlik, s az egyszerre beköszöntő gazdasági, társadalmi és politikai válság nyomán a központi állam visszaszerzi jogait (vagy legalábbis azok egy részét). Mindenesetre ha kellő figyelemmel vizsgáljuk át a levéltárakat, a dokumentumok alapján egy sereg olyan ember jelenik meg előttünk, akik az erősítő szerepét játszva fölállították, berendezték és elismertették az állam kiépítését. Nem mindenki tudta vagy akarta kivonni saját csoportját a központi hatalom logikája alól, de mindannyian azon voltak, hogy helyi (és elsősorban saját) érdekeiket összebékítsék az államhatalom követeléseivel, működésével, intézményeivel

és tiszttségviselőivel.²³ Tulajdonképpen nem alternatíváról van szó, nem választásról az állam történeti valóságának „mikro” és egy „makro” változata közt. Mindkettő „igaz” (s ugyanez a helyzet még sok más, közbülső szintű megközelítést illetően, amelyek helyét még kísérletileg kell megállapítanunk), de egyikük sem jár teljességgel kielégítő eredménnyel, ugyanis a modern állam kiépítésében valamennyi szóban forgó szint részt vesz, s ezek egymáshoz való illeszkedését még meg kell állapítanunk, és el kell gondolnunk. A mikrotársadalmi tapasztalat kihívása – és ha úgy tetszik, kísérleti jelleggel ennek az útnak a választása – abban áll, hogy a legelemibb tapasztalat (a kisebb csoporté, sőt akár egyéné) a leginkább megvilágító erejű, mert ez a legösszetettebb, s ez tagolódik bele a különböző kontextusok legszélesebb körébe.

7. S itt egy újabb probléma jelentkezik, amely tulajdonképpen magának a mikrotörténelmi megközelítési módnak a lényegéből következik. Tegyük föl, hogy a vizsgálódási mező leszűkítésével előbukkanó adatok nemcsak a szokásosnál számosabbak és finomabbak, hanem eladdig ismeretlen alakzatokba rendeződnek, s a társadalmi viszonyok újfajta térképét tárják elénk. Vajon mennyiben tekinthető az ekképp körülhatárolt minta reprezentatívnak? Milyen általánosítható eredményekkel szolgálhat számunkra?

E kérdések már nagyon korán fölvetődtek, ám a rájuk adott válaszok nemigen találtak fogadatra. Edoardo Grendi egyik régebbi írásában elegáns oximoronnal igyekezett megelőzni az ellenvetéseket, amikor bevezette a „kivételes normális”²⁴ fogalmát, s e homályos gyémánt számos írás megszületését provokálta. Azok közé a megigéző fogalmak közé tartozik, melyeket szívesen használnánk, csak tudnánk pontosabban meghatározni. Vajon a „kivételes normális” az 1968-at követő évek érzésvilágával összhangban abból a meggyőződésből táplálkozik, mely szerint egy társadalomról többet árul el a perifériája, mint a középpontja, s az örültek, a marginálisok, a betegek, a nők (és valamennyi elnyomott csoport) egyfajta társadalmi igazság kiváltságos letéteményesei? Vagy ettől meglehetősen különböző értelemben valamiféle szignifikáns eltérés jelölésére szolgálna (de mihez képest)? Esetleg a Carlo Ginzburg által később javasolt „jelzésparadigma” első megfogalmazását kell látnunk benne?

Nehéz választani e különböző olvasatok között, melyek talán mind egyszerre jelen voltak Grendi elgondolásában. Kellő óvatossággal megemlítenénk még egyet, amely nézetünk szerint szervesen illeszkedik a fentiekhez. Grendi olyan, a történészek által kimunkált társadalomelemzési modellekből kiindulva szövi gondolatait, amelyek többnyire funkcionista, a lehető legtöbb jellemző egybefoglalásán alapuló modellek. Több ilyen jellemző jegy viszont ellenáll az integrációs szándéknak: megannyi kivételt alkotnak, melyeket rendszerint a történész által fölállított normához viszonyított „kivételként” vagy „devianciaként” kezelnek. Grendi gondolata egybeesik az antropológus F. Barthéval, amikor „generatív” modellek kialakítását indítványozza,

²³ Levi 1989. Más témát dolgoz föl, de hasonló tanulságokra jut Osvaldo Raggio, aki az erőszakgyakorlás szabályozását a genovai állam kialakításával összefüggésben vizsgálja (*Faide e parentele. Lo Stato genovese visto dalla Fontanabuona*. Einaudi, Torino, 1990.)

²⁴ Grendi

vagyis olyan modellekét, amelyek teljes mértékben (nem pedig kivételként vagy devianciaként) magukba foglalhatják az egyéni életpályákat és választásokat. Ebben az értelemben elmondhatnánk, hogy a „kivételes” „normálissá” vált.²⁵

A továbbra is nyitott vitában Giovanni Levi munkája véleményem szerint néhány olyan választ fogalmaz meg, melyek az érvelést jótékonyan más síkra helyezik át. Levi mindenekelőtt arra hívja föl a figyelmünket, hogy egy adott társadalmi tény példaszerűsége nem csak szigorúan statisztikai alapokon gondolható el. A *Le Pouvoir au village*... második fejezetében a szerző három santenai részesbérli család stratégiáit veszi szemügyre több száz hasonló család közül, melyekkel kapcsolatban nem végez semmi ilyesféle vizsgálódást, de szerepelteti őket a prozopográfiai nyilvántartásban. Az eljárás tehát nem abban állt, hogy e három példát a szerző összefüggésbe hozta az összegyűjtött teljes adatanyaggal, hanem egy modell elemeit vont ki belőlük. E három, egymástól erősen különböző családi életraajz elegendő egy adott társadalmi csoport kollektív viselkedésformáiban jelentkező szabályosságok bemutatására anélkül, hogy az egyéni sajátosságok elmosódnának. A modell érvényét tehát nem statisztikai típusú eljárással kell ellenőriznünk, hanem végtelen körülmények között kell kipróbálnunk, amikor az általa tartalmazott változók közül egy vagy több kivételes mértékű torzulást szenved el. Éppen a szisztematikus nyilvántartás létrehozása teszi lehetővé az ilyen típusú verifikációt.

8. Végre elérkezünk az utolsó ponthoz. Olykor meglepetést keltett, hogy néhány olasz mikrotörténész (hangsúlyozom, hogy nem mindannyian, s nem is a többségük) néha olyan eljárásokat, sőt egyenesen narratív technikákat alkalmazott mondandója ismertetése során, amelyek éles ellentétben álltak a történészek céhében megszokott írásmóddal. Példa erre Carlo Ginzburg *A sajt és a kukacok* című munkája, melyet a szerző a bírósági eljárások mintájára szerkesztett meg („vizsgálat a négyzeten”, mivel a könyv lényegében az inkvizíció által egy Menocchio nevű molnár ellen lefolytatott két per levéltári anyagán alapul), vagy ugyancsak Ginzburgtól a *Vizsgálat Piero della Francesca ügyében*, mely, mint már a címe is sugallja, detektív-regényszerű kompozíciót követ a műfajban megszokott tétovaságok, kudarcok, meglepő fordulatok gondos adagolásával. De ide sorolható Giovanni Levi *Le Pouvoir au village*... című munkája, melyben a történész nyomozása mintegy önmagát tükrözi kicsinyítve vissza, vagy Sabina Loriga nemrég megjelent gyönyörű, a 18. századi piemoni hadseregről szóló könyve, ahol a szerző bevallotta a híres japán *Rashomont* veszi mintául.²⁶

Az említett történészek tehát tudatosan választottak új írásmódot műveik megalkotásakor. Hogyan értelmezzük ezt a váltást? Mindenekelőtt ne feledjük, hogy nem első alkalommal fordulnak „tudós” történészek a szépirodalom eszköztárához. Nem is kell visszamennünk a 19. század romantikus történetírásának nagy

²⁵ Nézetem szerint jó példa erre az olvasatra M. Gribaudi és A. Blum *Des catégories aux liens individuels: l'analyse statistique de l'espace social* című tanulmánya. (Annales ESC, 45 [6] 1990, 1365–1402.)

²⁶ Loriga, S.: *Soldats. Un laboratoire disciplinaire: l'armée piémontaise au XVIIIe siècle*. Mentha, Paris, 1991.

alkotásaiig: elegendő, ha Kantorowicz *II. Frigyesére*, Carcopinónak a régi forrásokat szorosán követő *Caesarjára*, Arsenio Frugoni Arnaldo da Brescia-életrajzára, vagy Natalie Zemon Davis *The Return of Martin Guerre* című munkájára gondolunk a századunkban napvilágot látott művek sorában. Egyébként mindnyájan tudjuk, hogy – tudatosan vagy öntudatlanul – mi magunk is állandóan retorikai eszközökkel élünk, amikor valóság-effektusokat akarunk kelteni, mintegy annak szavatolására, hogy még ha mi, történészek nem is voltunk jelen, a dolgok valóban úgy történtek, ahogyan elbeszéljük őket. A mikrotörténetészeknél e probléma nézetem szerint másként jelentkezik. Valamely forma keresése alapvetően nem esztétikai választás függvénye (még ha ez a szempont ténylegesen jelen is van). Számomra inkább heurisztikus jellegűnek tűnik, még hozzá kétszeresen: valójában arra invitálja az olvasót, hogy maga is vegyen részt a kutatás tárgyának kimunkálásában, és járuljon hozzá az értelmezés megalkotásához.

A történészek rendelkezésére álló arzenálban találhatunk persze klasszikus – vagy legalábbis a szakmában hagyományosan ilyennek tekintett – eszközöket: ilyenek például a fogalmi apparátus, a különféle vizsgálódási eljárások és mérési módszerek. De akadnak ott más, nem kevésbé fontos instrumentumok is, melyek kapcsán jóval kevesebb kérdés merül föl – akár mert hallgatólagos megegyezés veszi körül őket, akár mert egész egyszerűen látszólag magától értetődnek. Ez a helyzet az érvek elővezetésének és a kijelentések megfogalmazásának módjával, a másoktól való idézés szabályaival, a metafora használatával és általában a történetírás lehetséges módzataival. Óriási kiterjedésű problémaegyüttesre utalunk itt, melynek elemei manapság összevissza, vagy legalábbis rendszerezetlenül bukkannak föl a történészeket foglalkoztató kérdések között.²⁷ Hosszú időn keresztül úgy ítélték meg, hogy ezek a kérdések nem igényelnek vizsgálatot. A történelemírást magától értetődően úgy képzelték el, mint egy tudományos munka szigorúan pontos jegyzőkönyvének összeállítását. Következésképp minél tudományosabbnak tűnt a stílus, annál kevésbé merült föl a szóban forgó kérdés. A csatolt anyagok tömege (különböző dokumentumok, majd az egyre növekvő statisztikai, táblázat-, grafikon- és térképpararátus) mintegy szavatolta a megfogalmazás kikezdehetetlen objektivitását, s azt igyekezett sugallni, hogy az adott megfogalmazás az egyedül lehetséges (vagy mindenesetre a lehető legközelebb esik a tökéleteshez). Ekképp megfeledeztek arról, hogy akár az árák sorba állítása is voltaképpen elbeszélési módnak számít – mivel rendbe foglalja az időt s egyfajta szemléletet alakít ki –, s még a „konjunktúrának” az *Annales* körül kialakult francia történetírásban oly előkelő helyet elfoglaló bonyolult fogalmában is elválaszthatatlanul kapcsolódik egymáshoz egy elemzési módszer, egy értelmezési hipotézis és egy elbeszélésmód.

A történelemírásban azonban még a fent említett tendenciánál is erősebben élt – gyakran öntudatlanul – a hajlam, hogy a klasszikus regényformához igazodjék, ahol a szervező-szerző mindent tud a szereplőkről, szándékaikról, cselekedeteikről és

²⁷ De ugyanez érvényes James Cliffordtól Clifford Geertzig az antropológusokra is, jöllehet a kérdés már egyértelműen fölmerült Malinowskinál, Lévi-Straussnál és számos más szerzőnél. (Lásd Geertz, C.: *Works and Lives. The Anthropologist as Author*. Stanford University Press, Stanford, 1988.)

sorsukról, s korlátlanul uralkodik fölöttük (mint ismeretes, egyesek meg is próbálkoztak a két műfaj keresztezésével). A regény azonban már régóta nem az, ami volt: Proust, Musil vagy Joyce óta állandóan új meg új formákkal kísérletezik. Némi késéssel ugyanez következik be a történelemírásban is, s ez a folyamat nem ma kezdődött. Vegyünk egy példát, mely hosszabb elemzést érdemelne: amikor Fernand Braudel híres könyve a *La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe* 1949-ben megjelent, mindjárt felfigyeltek a mű három részét formába öntő hármas időbeliség sajátos szerepére. Szentségtörés volna azt olvasnunk ki belőle, hogy a szerző három nézőpontból, három regiszterben, három különböző kényszerrendszer alapján kísérte meg ugyanannak az egyes elbeszélésekben darabjaira szakadozó, majd újra összeálló történetnek az elbeszélését? A kérdést mindenesetre érdemes föltennünk. Ami a szemünk láttára változott talán meg, az egy adott kifejtési mód és egy adott ismerettartalom közötti viszony, amely explicit kérdésfelvetések tárgyává vált.

Ebben az átalakulásban központi szerepet játszottak a mikrotörténeszek, mivel azt feltételezték, hogy az elbeszélésmód megválasztása a történész által elvégzett kísérlet függvénye csakúgy, mint magának a kutatásnak a módszerei. E két aspektus nemigen választható el egymástól. Új kifejtési mód alkalmazása nemcsak a megismerést alakítja át, hanem meghatározott kísérleti feltételek között egyenesen a megértés új formáinak megjelenéséhez vezet. A vizsgálati forma itt nyeri el igazi értelmét, amikor bekapcsolja az olvasót a történeti kutatómunkába, a vizsgálódás tárgyának kimunkálásába. De nem ez az egyetlen lehetőség: Roberto Zapperi *Annibale Carracci* című nemrég megjelent munkája a 16. század második felében a bolognai festőcéhek életében részt vevő két Carracci-fivér és unokatestvérük életpályájának bemutatásával arra világít rá, hogyan valósulhat meg a kísérletezés abban a műfajban, amely látszólag a legkevésbé alkalmas erre, vagyis az életrajzban.²⁸

A kérdés ma „mikroszinten” vetődik fel. Természetesen semmi akadálya sincs annak, hogy más szinteken, a történelmi kutatás más dimenzióiban is felmerüljön, amint arra Fernand Braudel művének kapcsán is utaltunk.²⁹ Mégsem a véletlen műve, hogy egyes mikrotörténelmi munkáknak meghatározó részük volt a szóban forgó új (pontosabban megújult) orientációnak a megjelenésében. A léptékváltás, amint rámutattak, a szemiotikai értelemben vett *estrangement* – vagyis az uralkodó történettudományi beszédmód (diskurzus) vizsgálati kategóriáitól és értelmezési modelljeitől, csakúgy mint a jelenleg létező kifejtési formáktól való elidegenítés – szerepét töltötte be. A „mikroszintre” való átlépés többek között azzal a következménnyel járt, hogy módosult az információ természete, valamint a történésznek az információhoz való viszonya. G. Levi szívesen hasonlítja a történész tevékenységét Henry James *Ketrecben* című novellájának kisablak mögé zárt távirdász hősnőjéhez, aki a külvilágot az általa továbbítandó információfoslányok alapján teremti újra. Nem maga választja meg őket, de belőlük kell érthetőt alkotnia. E

²⁸ Zapperi, Roberto: *Annibale Carracci. Ritratto di artista da giovane*. Einaudi, Torino, 1989.

²⁹ Franciaországban ma a nemzeti történelem szintjén, határozottan makrohistorikus perspektívában jelentkezik a kérdés. Tájékoztatóként lásd *Histoire de la France. I. L'Espace français*. Ed. Burguière A. – Revel, J. Éd. du Seuil, Paris, 1989. vagy újabban Nora, P.: *Comment écrire l'histoire de la France*. In: *Les Lieux de mémoire. III. Les France, 1. Conflits et partages*. Ed. Nora, P. Gallimard, Paris, 1992. 11–32.

parabolának azonban megvan a maga határai: a történezt ugyanis az különbözteti meg James távirdásművésztől, hogy – noha éppúgy eszköztelen, mint emez – tudja: az általa begyűjtött információ voltaképpen a valóságon belül megejtett és a reá kényszerített választás eredménye, amelyhez hozzáteszi még a saját választásait is. Az egymást követő optikaváltások sorozatának hatásait azután fölmérheti, és levonhatja a szükséges következtetéseket.

Nem vitás persze, hogy a szőnyeghez közel hajolva nehezebben látjuk meg a mintázatot. A részletek tömkelegében nehéz a fontost a kevésbé fontostól megkülönböztetni. James után Stendhalra hivatkozva azt mondhatnánk, hogy a történezt ilyenkor úgy járhat, mint *A pármái kolostor* Fabriziója a waterlooi csatában, aki a „nagy történelemből” – vagy egész egyszerűen a történelemből – csak az összevisszaságot látja. Könyve elején G. Levi föltette magának a kérdést: „mi számít fontosnak és mi nem, amikor életrajzot írunk?”⁸⁰ Mondandója elrendezésekor azt a szerkesztési elvet igyekezett megtalálni, amellyel legjobban föltárható egy olyan élet – Giovan Battista Chiesa pap élete –, melyet csak töredékeiben ismerünk, s mely csak egymással nem összefüggő hivatkozási kontextusok sorozatába ágyazva kap értelmet. A narratív (vagy pontosabban, a kifejtési) modell megválasztása egyben a megismerési mód megválasztását jelenti. E tekintetben nem közömbös, hogy a történetírás régi műfajai – az életrajz, valamely esemény elbeszélése – voltak a szóban forgó kísérletezés kiváltságos célpontjai. Hagyományos formájukban elavultak, sőt, mondjuk ki, minden hitelüket elveszítették. Ha egy személyiség megértéséhez elegendő volna mindent tudnunk róla születésétől haláláig, s ha valamely esemény pusztán azért tisztán állna előttünk, mert minden oldalát ismerjük, akkor a modern kor újságírói sokkal jobb helyzetben lennének a történészeknél. Persze nem ez a helyzet. Ám nézetem szerint az életrajz vagy egy adott esemény elbeszélése mintegy a kísérleti lehetőségek határait jelzik: most, hogy a klasszikus narratív-analitikus modellek elveszítették meggyőző erejüket, mit tegyünk – mit tehetünk –, ha egy életet, egy csatát vagy egy kisebb jelentőségű eseményt akarunk elbeszélni? Ha lemondunk a műfaj megszokott konvencióiról (egy történet folyamatos bemutatása a kezdettől végpontjáig, úgy mintha mindenben teljesen bizonyosak lennének, egymásból következő okok és okozatok bemutatása, stb.), akkor mi történik a történész vizsgálódású választott tárgyakkal?⁸¹

Problematisztikus tárgyak lesznek. Chiesa tisztelendő vagy Annibale Carracci festő életrajzát ekképp mint a bizonytalansággal szembeni kísérletek, választások, állásfoglalások együttesét olvashatjuk újra. Az életrajzot immár nem gondolhatjuk el pusztán a szükségszerűség jegyében – az illető leélte életét, melyet a halál sorssá alakított –, hanem mint lehetőségek mezőjét kell fölfognunk, melyek közül a szóban forgó személynek választania kellett. A közösségi esemény, például egy zendülés,

⁸⁰ Levi 1989. 18.

⁸¹ Az életrajzzal kapcsolatban lásd G. Levi helytálló gondolatmenetét (*Les usages de la biographie*. Annales ESC, 44 (6), 1989. 1325–1336.), valamint Passeron, J.-C.: *Biographies, flux, itinéraires, trajectoires*. Revue française de sociologie, 31 (1), 1990. 3–22. (újabb kiadása a *Le Raisonnement sociologique* című kötetben, Nathan, Paris, 1991.) Az eseményleírást illetően lásd Farge, A. – Revel, J.: *Logiques de la foule. L'affaire des enlèvements d'enfants. Paris 1750*. Hachette, Paris, 1988.

többé már nem áthatolhatatlan (puszta zúrzavar) vagy – éppen ellenkezőleg – túlértelmezett jelenség (az önmagában jelentéktelen eseménynek magán messze túlmutató jelentőséget tulajdonítanak), hiszen megkísérelhetjük annak bemutatását, hogy a zúrzavart a történelmi szereplők hogyan értelmezik magukban, s mindez egyidejűleg hogyan tudatosul bennük. Egy kifejtési mód választása így részévé válik a tárgy megkonstruálásának és értelmezésének.

Ám a mikrotársadalmi megközelítés előjogai most sem tűnnek érinthetetleneknek számomra. Voltaképpen azon alapulnak, hogy továbbra is vita nélkül elfogadjuk a megszokott makroanalízist. Azonban semmiféle elvi ok nem áll útjában annak, hogy az itt jelzett narrációs, illetve megismerési problémák ne merülhessenek föl makrotörténelmi szinten. Hiszen húsz éve a *new economic history* is úttörő szerepet játszott, midőn átgondolt és ellenőrizhető módon a történelmi elemzőmunkába beépítette a tényellentétes hipotézisek használatát. Ismét csak nem maga a lépték, hanem a léptékváltozások tűnnek számunkra döntő jelentőségűnek. Mostanság ismerik föl ennek szerepét a történészek, de nincsenek egyedül. Michelangelo Antonioni Julio Cortázar egyik novellája alapján 1966-ban forgatott *Nagyítás* című filmje egy londoni fényképésről szól, aki készülékével véletlenül rögzít egy általa látott jelenetet, mely összefüggéstelen részletei miatt kezdetben érthetetlen a számára. Nyugtalanítja a dolog, ezért kinagyítja a képeket, mígnem egy korábban láthatatlan apró részlet nyomán a látottak új olvasatban tárulnak elé.³² A léptékváltás nyomán egyik történetből átléphetett egy másikba (sőt elvben akár továbbiakba is). A mikrotörténelem ugyanezzel a tanulással szolgál a számunkra.

Fordította: Sujtó László

Lektorálta: Benda Gyula, Szijártó István

³² A forgatókönyvet illetően lásd Michelangelo Antonioni: *Blow up*. Einaudi, Torino, 1967.

Újabb szintézis a római közjogról

Zlinszky János:
Ius publicum. Római közjog.
 Osiris-Századvég Könyvtár
 Budapest, 1994.

A római közjog, ahogyan a szerző bevezetőjében maga is utal rá, meglehetősen mellőzött helyzetben van, még az egyetemeken is csak elvétve oktatják. Általános tapasztalat az, hogy a jognak mindig a magánfelekre vonatkozó része a rögzített, Hammurabiról kezdve a hettita törvényeken át, folytatva a XII táblás törvénnyel, egészen az Árpád-kori törvényekig – ugyanis a törvények írásba foglalása a magántulajdon védelmével függ össze. A szerző előljáróban kiemeli a közjog jelentőségét a magánjog mellett. A jognak ezt a két területét már az ókorban is megkülönböztették a neves római jogászok, így például Iustinianus *Institutiones*ében a következőképpen definiálja: *ius publicum est, quod ad statum rei Romanae spectat, privatum, quod ad singulorum utilitatem* – tehát a közjog az, amely az állam, a respublica létének, működésének egészére vonatkozik, amíg a magánjog a magánfelek érdekében van. Különbséget tesz a kétféle jog között Ulpianus is a *Digestá*jában, ő azonban a közjogot a magistraturák működésére vonatkoztatja. Z. J. definíciója szerint a „rómaiak a közjog fogalma alá vontak minden olyan jogviszonyt, amelyek államukkal bármilyen kapcsolatban állt: *ad statum rei publicae spectat*.

A kötet kilenc fejezetből áll, ezek a következők: I. Az ősi Róma állama, II. A római respublica, III. A jogrendszer, IV. A *ius publicum* eljárása, V. A sze-

mélyi jog, VI. Dologi jog, VII. Kötelmi jog, VIII. „A háború és béke joga”, IX. A császárkor közjoga.

Amint ez a felsorolás is tanúsítja szerzőnk igen széles kérdéskört fog át, mind a jogi, mind pedig a történeti vonatkozásokat illetően. Vizsgálat alá veszi a római történelem legkorábbi, nagyon sokat vitatott időszakát, olyan alapvető kérdéseket, mint az állam létrehozása, a szabin illetve etruszk hatás, az ősi társadalom alapelemei, a *gens-curia-tribus* mibenléte, keletkezése, ezek egymáshoz való viszonya, a patricius-plebejus, illetve a cliensi réteg kialakulása, a királyság intézménye, a néptribunusi hivatal, magistraturák, papi testületek, principatus létrejötte, illetve a történeti eseményekkel szoros összefüggésben a jog létrejöttének okait és körülményeit. A korai római történelem kapcsán kitér a történeti hagyomány és a valóság egymáshoz való viszonyára. A vizsgált kérdések érthetőbb és jobb megvilágítására elsősorban a jogtörténet kelléktárát veszi igénybe. Kutatásai mind a római történelem, mind pedig a római jog szempontjából különösen fontosak.

A vizsgált területek jelentőségét illusztrálja, illetve a szerző szakirodalmi tájékozottságát tanúsítja a kötetet záró, imponáló irodalomjegyzék. Z. J. munkájáról általánosságban elmondható, hogy a megjelölt témáról nagyon jó, világos stílusban megírt áttekintést ad. Használható forgathatja munkáját a szakember, az egyetemi hallgató és az érdeklődő olvasó egyaránt.

Tekintettel arra, hogy magam nem jogász, hanem ókortörténész vagyok,

megjegyzéseimet a saját szakterületem kapcsán teszem meg.

Nem tartom egészen helytállónak a szerző azon megállapítását, miszerint „Rómát kalandor, gyűlevész népesség alapította volna: ha hinni lehet a történeti hagyománynak – írja Z. J. – töredék népek verődtek össze a Tiberis partján, részben kivetett elemek, részben talán apróbb üldözött törzsek, véd- és dacsözvetségre léptek, katonai szervezettel, hiszen védekezésre, rablásra és zsákmányolásra alapították a maguk létét” (22. old.) Valóban Livius (2,1,4) *pastorum convenarumque plebs*-ről beszél (vö. 5,53,9), hasonlóan Cicero (*de or.* I 37) *pastores et convenas* említ. A mag tehát pásztorkodó-állattenyésztő latin népesség volt, mind a történeti, mind pedig a mitikus hagyomány szerint. Livius híradása szerint (I 6,3): Róma első lakóinak zömét latin városokból, elsősorban Albából áttelepült népfőlösg leg alkotta. Ezek azonban nem egyszerűen kalandorok, akár igaz a Livius által megőrzött történeti hagyomány, akár nem. Ha azt feltételezzük, hogy Róma lakossága kivetett, üldözött elemekből állt, akkor arra a kérdésre is válaszolni kellene, hogy kik vetették ki ezeket, kik üldözték el? Ez a feltevés Livius közlésével sem állt összhangban, ugyanis szerinte (I 8,6) a római közösséghez menekülőkről van szó, nem pedig arról, hogy a város ezekből alakult volna.

Vitathatók továbbá szerzőnknek a római nemzetségekre vonatkozó állításai is. Z. J. ezeket ugyanis mesterséges képződményeknek tartja (25. old.). Ebben a kérdésben alapvető nehézséget jelent a nyelv és az írásos hagyomány ellentétes vallomása: a latin nyelv és az indoeurópai összefüggéseinek tanúsága szerint vérségi kapcsolatokra, születéssel adott összefüggésekre utal: *gigno, noscor, adog-*

natus, cognatus, natio, gener, genetrix, genius, ingenium stb. Márpedig a nyelv fejlődése semmiféle tudatos beavatkozással nem befolyásolható, a szócsalád kialakulása mindenképpen az állami intézmények megjelenését megelőzve jött létre. Ha a *gens* mesterséges képződmény, akkor mivel magyarázható az *exogamia*? – amelynek meglelte még a pun háborúk korának epigráfiai és proszopográfiai anyagából is dokumentálható? Úgyszintén nem volna értelme az *adoptio* szakrális tilalmának arra az esetre, ha ezzel a nemzetség kihalása fenyegetne. (Abból a nemzetségből tilos volt örökbefogadni, ahol emiatt kihalhatna a nemzetség!) Ezekben az esetekben azonban a tilalom másodlagos, a lényeges a tulajdon továbbörökítése.

Elgondolkodtató a szerzőnek az a kitétele is, miszerint a római nemzetségeknek nincsen feje (27. old.), amit arra alapít, hogy nincsen adat rá, az ellenkezőjére azonban éppen úgy nincsen, tehát sem arra, hogy volt, sem arra, hogy nem volt. Z. J. mint római jogász pontosan tudja, hogy a latin *familia* szó nem családot, hanem tulajdonjogi együttest jelent, mégis olykor keveredik egymással a *gens* és *familia* megjelölés (28. old.), pedig a kettő közül a *gens* időben korábbi. Ily módon az is kevésbé valószínű, hogy a Rómába került idegeneket, akiket a polgárok közössége nem fogadott be, a *familia* fogadta volna be (29. old.), azon belül is a családfő, mint patrónus (29. old.). Nem egészen helytálló az a megállapítás sem, hogy a három illetve négy társadalmi rétegen kívül állók a *hostes* – ellenségnek minősülnek, ezek ugyanis valójában egyszerűen idegenek! (a szó ezt is jelenti!)

Vitatható Z. J. következő megállapítása is: „A családok mesterségesen kiegészíthették magukat ... Befogadtak akár

idegent is a nemzetségbe, mert maradnia kellett a létszámnak.”(28) Ha ez így állna, akkor mi a magyarázata annak, hogy az adoptáláshoz a *pontifex maximus* engedélyére volt szükség még Cicero korában is. Vajon miért a nemzetségnevet vették fel az adoptáltak, ha a családba fogadták be őket? Melyik a lényeges? Miért a *nomen gentile*, vagyis a nemzetségnév a lényeges, és miért nincs a rómaiaknál a nemzetségnévvel adekvát családnév?

Többször történik utalás a Róma környéki népek viszonyaira – valójában tény az, hogy ezeket még annyira sem ismerjük, mint a rómaiakat. Bizonyos tekintetben kivételt képeznek az etruszok, akik viszont alapvetően más szervezetben éltek, ezt a szervezetet nem vette át Róma. Nehezen képzelhető el, még nehezebben igazolható, hogy ezek szolgáltak volna mintaként Róma számára. – Inkább lehetne a római viszonyokból következtetni a környező népekére, mintsem fordítva.

Egy további kiragadott példa a szerző római történeti vonatkozású megállapításai közül, a principatus államrendjére vonatkozik. Így ír: „a tényleges igazgatási hatalom a magistratusoké, de az egész államszervezet eszmei irányítása és a magistratusok ellenőrzése viszont a senatusé, tehát dualista államszervezet” (181. old). A principatus rendszerének dualista felfogása ma már elavult, nem elfogadott nézet, Mommsen korában volt divatos. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy már Maskin sem fogadta el az 50-es évek elején. A modern kutatás Augustus rendszerével kapcsolatosan inkább annak monarchikus jellegét emeli ki, hasonló a helyzet utódaival is. A princeps nem egyszerűen a magistratusok egyike, nem tartozik elszámolással a senatusnak. Az sem pontos, hogy a

magistratusok megválasztása átment a népgyűléstől a senatus kezébe, ugyanis a tisztségekre a princepsnek előzetes ajánlási joga volt, *ius commendationis*. A császárt nem választotta a senatus, ugyanis az örökös kiválasztásában a dínasztikus elvek, illetve később az adoptálás játszik szerepet (182. old). A princeps jogkörére vonatkozóan fennmaradt egy nagyon fontos dokumentum, a Senatusconsultum de imperio Vespasiani,(69) (CIL VI 930, Dessau 244, Bruns(7) 56, sz.p. 202-3, Ehrenberg-Jones 364, sz. magyarul lásd: Római történeti Chrestomathia, szerk. Borzsák I. Tankönyvkiadó.) Ez a felirat, annak ellenére, hogy Vespasianus korában fogalmazták meg és írták le, a principatus alaptörvénye. „A princepsok óhajaikat senatusi rendeletekben, senatusconsultumokon keresztül jelentették meg a jogrendben” – írja Z. J. (182. old). Rendelkezett azonban a princeps a *ius referendi*-vel, tehát beterjeszthetett törvényjavaslatot, illetve kiadhatott edictumokat, ami egyenértékű volt a törvénnyel. A „császári” és „közársasági” közigazgatás Hadrianus alatt egységsült, a Claudius alatt kezdeményezett, a Flaviusok óta felhagyott császári „magánjellegű” adminisztráció is beleolvadt ebbe az egységbe – írja szerzőnk. A császári hatalom Hadrianus alatt egyértelműen egyeduralommá vált, bürokratikus abszolutizmus, majd nyílt katonai diktatúra a 3. században. A császár korlátlan uralkodó, ő az egyetlen jogforrás, akarata a legfőbb törvény: „*voluntas principis suprema lex esto!*” – mondja már egy 2. századi jogász, utódját az uralkodó maga jelöli ki.

Általában érdekesek a jogász-szerző modernkori párhuzamai, amelyek az egyes kérdések jobb megvilágítását célozzák, azonban olykor zavaróak.

Úgyszintén zavaróak a pontatlanul használt nevek, anakronizmusok, például Scipio Africanus Spanyolországban Numantiát ostromolta (63. old). Néha hiányolható a forráselemzés, illetve a pontos szakirodalmi hivatkozás.

A római jognak érdekes vonatkozása a szakrális szférával való kapcsolata, szerzőnk erre is kitér, azonban Rómában nem voltak papi rendek (115. old), hanem papi testi-

letek, ahogyan később, helyesen, így esik szó róluk.

Z. J. kötete mint jogi szakmunka igen jelentős hiányt pótol, a történeti vonatkozású megállapításai helyenként kritikával kezelendők.

Hoffmann Zsuzsanna

Magyar történelemről idegen szemmel*

Jörg K. Hoensch: *A History of Modern Hungary 1867-1994*
Second Edition
Longmann, London and New York,
1996. 389 old.

A szerző igen nagyra törő célt tűzött ki maga elé: átfogó Magyarország történetet kívánt nyújtani, méghozzá úgy, hogy ne elégedjen meg pusztán politikatörténeti összefoglalással, hanem a súlypontot a társadalom- és gazdaságtörténet legfontosabb folyamataira helyezze, bevezetőjében jelezve viszont, hogy a kulturtörténet kimarad munkájának látóköréből. Hangsúlyozza, hogy mindezt pontos, informatív és elfogultságoktól mentes formában kívánja az olvasó elé tárni. (XVI. o.) Munkája eredetileg német nyelven jelent meg 1988-ban, e jelenlegi angol nyelvű kötet azonban már átdolgozott és kiegészített szöveget tartalmaz.

A szerző feladata nem egyszerű, hiszen bár szép számban születtek összefoglaló történeti munkák, részben angol nyelven is – bár e tekintetben a választék a kívánatosnál jóval kisebb –, de a magyar történettudomány hagyományos politikatörténeti irányultsága folytán átfogó, a modernkori Magyarország gazdasági és társadalomtörténeti folyamatait összefoglaló monográfiával magyar nyelven sem igen rendelkezünk. Ráadásul a politikai rendszerváltás nyomán a 20. századi történeti folyamatokat illetően az egyfajta ideológiai szemszög-

ből értelmező korábbi hivatalos álláspontot sok tekintetben a bizonytalanság váltotta fel. A jelen politikai erőinek egy része az 1945 utáni ötven év tagadása-ként is elődökért és legitimációért a magyar történelem megelőző időszakához kívánt visszanyúlni, ami – más értékek mentén, de – továbbra is az ideológiai szempontok közvetlen jelenlétét eredményezte a történeti vitákban. Az 1956 utáni történelem pedig végképp összefoglaló értékelésre várt, nem is beszélve az 1989 utáni rendszerváltás tényeiről. Hoensch ezen utolsó vonatkozásban kétségtelenül úttörő munkát végzett, nem véletlen, hogy a magyar olvasó számára ez munkájának legérdekesebb és legizgalmasabb része. E tekintetben bámulatra méltó a szerző frissessége, jól értesültsége – hiszen itt nemigen támaszkodhatott magyar nyelvű, már megjelent szakmunkákra.

Épp a vállalkozás nagyságrendje folytán siet a recenzens saját kompetenciájának határait kijelölni: kész általános megjegyzéseket fűzni a könyv szemléletmódjához, szerkezetéhez – mindazonáltal konkrét szakmai megjegyzésekre elsősorban a 19. századi részek vonatkozásában érzi magát hivatva.

A könyv teljesíti alapvető célkitűzését, többé-kevésbé pontos információkat közöl a felvázolt időszak egészéről, hangvétele elfogultságoktól mentes, higgadt. Azonban sokkal inkább egy-egy szükséges információért a könyvespolcra alkalmanként leendő kézikönyvként, enciklopédiaként

* A recenzió angol nyelvű változata a *Habsburg* című internetes folyóiratban jelent meg 1996-ban; átdolgozott magyar nyelvű szövegét a Humanites and Social Sciences Online H-Net engedélyével közöljük.

használható, mint az idegen nyelvű olvasó érdeklődését felkeltő, stimuláló olvasmányként. Ennek oka részben az, hogy a bevezetőben megfogalmazott célkitűzés ellenére a munka súlypontja politikai eseménytörténet. A szerző adatok, nevek, évszámok tömegét zúdíttja olvasójára (ez némely esetben még a magyar olvasó számára is „túl soknak” tűnik), s az eseményeket „rendező” folyamatokat kevésbé pregnánsan rajzolja ki – ez pedig segíthetne az olvasónak az ismertetett események helyi értékét nagyobb perspektívában meghatározni. Nem segíti a nagyobb ívű tájékozódást a könyv szerkezete sem. A szervezőelvek között a tematikus és a kronologikus elv keveredik (ami persze önmagában teljesen rendjén való), de e keveredés különböző elveket követ az egyes nagyobb fejezeteken belül. Egészen az 1989 utáni eseményekre vonatkozó részig nagyon kevés a forrásidézet, a munka túlnyomó része egybefüggő narráció. Az olvasó csak ezen utolsó fejezetben döbben rá, mennyire hiányoznak a szemléltető idézetek a korábbiakban, melyek megtörhetnék a monoton elbeszélést, üdítő színfoltként segíthetnének az olvasó érdeklődését ébren tartani.

Ezeket az általános megjegyzéseket a 19. századi két fejezet (Magyarország a Habsburgok uralma alatt 1867-ig; Magyarország a dualizmus időszakában, 1867-1918) példáján keresztül kívánom szemléltetni.

A 19. századi Magyarország történetének egészen a Monarchia felbomlásáig három fő problémacsoportját lehet elkülöníteni: egyrészt a gazdasági-társadalmi modernizációs kényszert, másrészt a nyugat-európai nemzetállami program adaptálásának jegyében az állami szuverenitás kellékeinek biztosítását, valamint a modern alkotmányosság meg-

teremtését. Ezek egyikét sem vizsgálhatjuk azonban a Habsburg-birodalom viszonyainak és politikai közegének mint állandó vonatkoztatási pontnak az ismertetése nélkül. A magyar történetírás tradicionális fő árama viszont a korábbiakban a magyar történelmet mint zárt nemzeti történelmet értelmezte, s a Habsburg-birodalom más részeinek történetét csak mint háttért használta, vagy még annak sem. Hoensch teljes mértékben ezt a tradíciót követi. Így azonban sem a nemzetiségi kérdés történetét, sem az állami függetlenség – birodalomhoz tartozás dilemmája – által felvetett kérdéseket nem tudja elég szemléletesen megvilágítani.

Kezdjük az állami függetlenség – birodalomhoz tartozás problémájával. A magyar politikai elit – liberálisok és konzervatívok egyaránt – abból az alapértelből indultak ki, hogy a Habsburg-birodalom egyfajta védőernyőt jelenthet Magyarország számára. Úgy vélték, Európa hatalmi erőviszonyai közepette egy független Magyarország nem tudna fennállni az agresszív, terjeszkedő Orosz Birodalom és a magasabb kulturális szint következtében asszimilációs veszélyt jelentő német néptömb közé szorulva. A hagyományos oroszellenességre és félelmekre Hoensch is kitér futólag a dualizmus külpolitikájának ismertetésekor (55. o.). Ez a tényező azonban sokkal nagyobb figyelmet érdemelne, mivel az Ausztriával és a nem magyar nemzetségekkel szembeni politikát, de bizonyos szempontból a dualizmus időszakában a politikai innovációképtelenséget tekintve is meghatározó jelentőségű volt. Épp ezért a Pesti Hírlap egyáltalán nem agítált az 1840-es években a birodalomból való kiszakadás programja mellett – ahogy azt Hoensch írja (4. o.) –, hiszen a birodalomhoz való tartozás igenlése

mellett a cél a perszonálunió volt 1848 előtt, alatt és az után is a magyarországi politikai elit körében. Az 1849. április 14-i Függetlenségi Nyilatkozat a szabadságharc és polgárháború speciális szituációjának terméke, inkább kitérő, mint általánosan jellemző jelenség. A birodalomhoz való tartozás igénye és az állami szuverenitás lehető legkisebb korlátozásának igénye az a két vonatkoztatási pont, amely közötti oszcillációként értelmezhetők az államjog körüli 19. századi viták és politikai tettek. Mindenképpen érdemes lett volna ismertetni Magyarország meglehetősen vitatott államjogi státusát a birodalmon belül: a birodalomnak része, de – a magyar jogi álláspont szerint – az Osztrák Császárságnak nem. Lehetőséget adott volna erre az V. Ferdinánd címe körüli vitára való kitérés. V. Ferdinándot Hoensch csak I. Ferdinándként emlegeti (8. o.), holott magyar királyként a rendekkel való megegyezés értelmében csak az V. Ferdinánd megjelölést használhatta.

Ha van olyan korszaka a 19. századi magyar történetnek, amelyet nem lehet a birodalmi keretek felvázolása nélkül tárgyalni, úgy 1848-1849 az. A dinasztikus legitimitásra épülő, abszolutisztikus államberendezkedésű, soknemzetiségű birodalomnak hármassal kellett szembenéznie: a modern liberális politikai és társadalomelméleti elvekkel s az azok nyomán fellépő modernizációs elképzelésekkel, az alkotmányos politikai tanokkal és a modern nacionalizmus kihívásaival. Államjogi tekintetben 1848-1849-ben három koncepció képviselői harcoltak egymással: a birodalmi centralizáció hívei, a birodalom föderatív átalakulásának szükségességét valló, elsősorban különféle szláv nemzetiségi mozgalmak (ezen belül is elkülönültek a tartományok történeti elkülönültségét,

illetve az etnikai-nyelvi határokat alapul vevők csoportjai) és a magyar dualista-perszonáluniós elképzelések propagálói. Mind a bécsi udvar, mind pedig a magyar politikai elit lépéseit befolyásolták a rivális programok – a birodalom szláv nemzetiségi mozgalmai egyaránt kihívást jelentettek mindkettejük számára –, épp ezért ezen politikai küzdelmek rajzának hiánya igen erőteljesen érezhető a könyvben. Ha nem hangsúlyozzuk kellőképpen a magyar részről a birodalomhoz tartozás vonzását, s a függetlenségi törekvéseket kimondatlanul túldimenzionáljuk, magyarázat nélkül marad 1848-1849 magyarországi forradalmának és szabadságharcának számos momentuma. Hoensch megrója például Móga tábornokot, mint bizonytalanzkodót azért, hogy 1848 októberében habozott átlépni a Lajtát, s ezzel nyílt katonai konfliktust vállalni a császári csapatokkal. Nem szól a szerző a magyar képviselőház által 1848 decemberében Alfred von Windisch-Grätz herceghez, a Magyarországot megtámadó császári csapatok főparancsnokához indított békeküldöttségéről, pedig ez a gesztus is bizonyítja, hogy a magyar politikai elit – a perszonálunió programjához kérelhetetlenül ragaszkodva ugyan, de – szerette volna elkerülni a teljes szakítást. Hoensch a Függetlenségi Nyilatkozat megszületésének előzményeként meg sem említi az 1849. március 4-i oktrojált alkotmányt, amely pedig a magyar politikai-katonai elit felé nyílt kesztyűdobást jelentett.

A kiegyezést sem lehet a tágabb birodalmi keret nélkül, pusztán a bécsi udvar s a magyar politikai elit kétpólusú rendszerében leírni és értékelni. A magyarok által ekkor képviselt dualizmus persze már nem az 1848-49-es perszonáluniós dualizmus, a közös ügyek tekintetében

sokkal inkább hasonlít az 1848 előtti hagyományos különállásra, természetesen alkotmányos intézményrendszerbe átvitelre. Ez a koncepció megvalósult és megmerevedt formájában nemcsak az etnikai alapú föderalizálás tervével volt ellentétes, hanem a történeti alapú, a meglévő tartományi keretekre építő föderatív elképzelésekkel is. Az azonban egyáltalán nem biztos, hogy maga a kiegyezési megállapodás szükségszerűen ki kellett hogy zárja ez utóbbi törekvéseket. Gondoljunk csak a horvát-magyar kiegyezésre, mely a dualista kereten belül a tartományi történeti különállási jog legitimációjára épült. Tulajdonképpen ugyanezt kísérelték meg a csehek 1871-ben (futólag említi is ezt Hoensch az 54. oldalon) – ennek megtorpedozása a magyar politikai elit, mindenekelőtt személy szerint gróf Andrássy Gyula terhére írható. Egyáltalán nem biztos tehát, hogy igaza van abban Miskolczy Gyulának – amint azt egyetértőleg idézi Hoensch –, hogy a „az 1867-es kiegyezés nem a legjobb megoldás volt a Habsburg dinasztia és a monarchia számára, de az egyetlen lehetséges mód nagyhatalmi státuszának megőrzésére” (19. o.).

A Monarchia megszűntét illetően ismét csak nem lehet a birodalmi háttérismeret nélkül konklúziót levonni, hiszen a birodalom két felének politikai fejlődése 1867 után sok tekintetben divergált. Így az a Magyarország példájából általánosító, az egész Monarchia felbomlásának okaként megfogalmazott ítélet, miszerint annak oka „a politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális téren való cselekvésképtelenségben, a hosszú távú demokratikus társadalmi reformok és a nemzetiségek akadályoktól mentes fejlődése elvének a visszaautásításában rejlett” (83. o.) némileg „lóg a levegő-

ben”. A Monarchia szétbomlásának tényezői között arról sem szabadna megfeledkezni – Hoensch pedig ezt teszi –, hogy az antant nagyhatalmak Olaszországnak és Romániának hadbalépésük fejében már 1918-at megelőzően lényeges területi ígéretekkel tettek, amelyek teljesítése ugyan nem vonta volna maga után automatikusan a Monarchia felbomlását, de a birodalom intaktságát jelentősen megrendítette, s mindez jókora bátorítást jelentett a birodalom szláv és román nemzetiségeinek emigráns mozgalmak számára az állami függetlenség programjának külföldi propagandájához.

A magyarországi nemzetiségi kérdés értékeléséhez és a konfliktusok hiteles rekonstruálásához ismét csak szükséges lenne a tágabb birodalmi keret felvázolása. Hoensch jól bemutatja a Nyugat-Európából átvett nemzetállami modell célkitűzéseit, az egy politikai nemzet koncepciója által felvetett konfliktusokat. Állításai azonban nem minden esetben pontosak. A magyarországi nem magyar nemzetiségi mozgalmak például politikai programjaikat csak az 1840-es években korlátozták a kultúra szférájára, s 1848-49-ben már egyáltalában nemcsak kulturális autonómiát követeltek, ahogy azt Hoensch állítja (7. o.), hanem adminisztratív-területi autonómiát is. Sőt a birodalmi politikai csatározások nyomán minden nemzetiségi mozgalom megfogalmazta a Magyarországtól való különválás, önálló birodalmi tartománnyá szervezés programját is. A századfordulón született föderatív tervek (Aurel Popovič, illetve a délszláv trialista tervek – melyeket Hoensch is említ) ehhez a tradícióhoz nyúltak vissza. Ezt figyelembe véve egyáltalán nem olyan irracionális a dualizmuskori magyar politikai elit félelme attól, hogy az

adminisztratív-közigazgatási nemzetiségi autonómia az elszakadási törekvések előszobája lehet. 1848-49 ez irányú történeti tapasztalatai nélkül nem érthetjük meg a dualizmus kori magyar nemzetiségi politika teljesen vaknak tűnő merevségét.

Az 1861-es országgyűlés tekintetében sem elég pontosak Hoensch értesülései. Igaz az, hogy a közigazgatási autonómia kérdésében nem közeledtek itt az álláspontok, de a magyar politikai elit őszinte törekvéseket mutatott és gesztusokat tett a nemzetiséghez fűződő nyelvhasználati, kulturális jogoknak az egyéni jogok keretében történő biztosítására. A kollektívumként való elismerés körüli nézeteltérések nem akadályozták meg a képviselőket abban, hogy az udvarral szemben a magyar és nem magyar képviselők egyöntetűen fellépjenek az 1848-as jogállapot helyreállításának programja mellett; az országgyűlés bizottságot választott a nemzetiségi kérdésben javaslat kidolgozására, az elkészült tervezet megvitatására az országgyűlés feloszlata miatt azonban már nem került sor. Az udvar részéről az országgyűlés feloszlata sokkal inkább egyik ürügye, mintsem oka volt a nemzetiségi kérdésben tapasztalható nézeteltérések jelenléte a magyar és nem magyar nemzeti mozgalmak képviselői között. Hoensch jól válaszolja viszont a dualizmus kori nemzetiségpolitika fő irányait, bár érdemes lett volna szemléletesebben összefoglalni: milyen területeken, milyen eszközökkel korlátozták a nem magyar nemzeti mozgalmakat és a 1868-as nemzetiségi törvényben rögzített, a nemzetiséghez fűződő jogok érvényesítését, illetve milyen lehetőségek maradtak – mert maradtak – nyitva (nemzetiségi bankok, egyesületek, nemzetiségi alapú pártok) a nem magyar

nemzetiségek politikai és társadalmi elitje számára az önszerveződés útján.

A gazdasági-társadalmi-politikai reformkényszert illetően Hoensch mint-ha túlságosan bírálná a magyar nemesség reformkori törekvéseit, visszatérően beszél a nemesi mozgalom saját privilégiumait megtartani kívánó törekvéseiről. Kijelenti például, hogy az 1848. március 15-i 12 pont túlmént a nemesség reformpolitikáján (6. o.). Valójában azonban az 1847-es Ellenzéki Nyilatkozat és a 12 pont között a lényeges követeléseket tekintve teljes az összhang. A polgári átalakulás sorsdöntő kérdéseit illetően a márciusi radikálisok sem fogalmaznak meg többet a nemesi vezetésű reformkori politikai mozgalmnál. A nemesség e „visszahúzó” magatartásának példjaként a szerző többször visszatér a paraszti elégedetlenségre 1848-49-ben, annak okait s az egész problematikát azonban nem bontja ki, holott a modern polgári földtulajdon kialakulásának módja hosszú távon, a 20. századi történelemre vonatkozóan is meghatározta a magyar társadalom fejlődését. A jobbágyszabadítás következményei a volt nemesi birtokosokra és a földdel vagy anélkül felszabadult volt jobbágyokra nézve is olyan alapfeltételeket határozott meg, amelyek nélkül a dualizmus agrárproblémái s a dzsentrikérdés sem érthető meg. Bár a könyv megadott időhatárain kívül esik, mindenképpen szükséges lett volna az előzmények között a neoabszolutizmus kora gazdasági és társadalomtörténeti folyamatainak bemutatása. Hoensch ehelyett erről csak odavetett megjegyzéseket tesz, amelyek nem is állják meg minden tekintetben helyüket. Kijelenti például (12. o.), hogy a volt nemesi birtokosok városi foglalkozások üzésébe kezdenek, illetve állami szolgálatba lép-

nek. Ezzel szemben viszont éppen az volt az általános, hogy a nemesi étosz mércéjével nézve alantas ipari, kereskedelmi foglalkozásoktól a nemesség távol tartotta magát, a hivatalviselés pedig a passzív rezisztencia „hivatalos” ellenzéki ideológiájával volt nehezen összeegyeztethető. Hoensch meg sem említi az úrbéri pátenz kártalanítási terveit, illetve a 12. oldalon egy megjegyzéssel azt sejteti, mintha az Magyarországon is az Ausztriában elfogadott elvek szerint ment volna végbe, pedig Ausztriában az állam csak a föld értékének egy harmadát fizette a volt nemesi tulajdonosnak, míg a volt jobbágy szintén egy harmadot kellett hogy vállaljon, s a fennmaradó harmad a nemesi birtokos vesztesége volt, miközben Magyarországon a teljes állami kárpótlás elvét emelték át az 1848. áprilisi törvényekből. A kárpótlás fizetési módja azonban a tőkehiányt tovább növelte, s igen nehezítette a nemesi birtokosok számára a jobbágy robotmunkájáról a modern bémunka rendszerére való áttérést.

Az 1918 utáni részekre vonatkozóan jobbára csak általános megjegyzésekre szorítkozunk. Ha a 19. századi rész ismertetésében a tágabb birodalmi viszonyok figyelembe vételének mint viszonyítási pontnak a hiányát róhatjuk fel, ugyancsak a külső viszonyítási pontnak a hiányát érzékelhetjük a későbbi időszak vonatkozásában is. A két világháború közötti periódus esetében háttérként kínálkozna a térség történeti folyamatainak ismertetése. Németország gazdasági- és politikai expanziója, illetve a jobboldali, tekintélyelvű politikai intézményrendszerek kialakulása és megszilárdulása (Csehszlovákia kivételével) általánosan jellemezte a régió történetét. Hoensch e korszakról ugyanakkor igen

kiegyensúlyozott értékelést ad. Részletesen szól Trianonról, annak hatásairól, részletes számadatokat közöl. (Adatai közül mindazonáltal hiányzik az, hány magyar került át a békekonferencia döntése nyomán az utódállamok fennhatósága alá. Ennek ismertetése pedig fontos lett volna, hiszen Trianon nem csupán az egységes magyar politikai nemzet illúziójának semmivé foszlását, hanem a létező etnikai-nyelvi-kulturális-politikai magyar nemzet széttröcsését is jelentette. Enélkül Trianon traumáját a magyar nemzeti tudatra nézve nem lehet jól érzékeltetni az idegen nyelvű közvélemény számára.)

Az 1945 utáni történelemre vonatkozóan 1956-ig a népi demokratikus országok fejlődése lehetett volna az a tágabb keret, amelybe bele kellett/lehetett volna helyezni a magyar történet eseményeit. Fejtő Ferenc könyve a népi demokratikus országok történetéről szerepel is a bibliográfiában, szerencsés lett volna szemléletét bizonyos mértékig érvényesíteni. Nem szigorú kronologikus rendben halad Hoensch, inkább témák, altémák szerint, de ezeket nem különíti el külön alfejezetekben, ezért kissé összefolyik a szöveg, s az időrendbeli ugrások néhol zavaróan hatnak. Nagy Imre alakja jelentőségéhez képest igen elmosódottan jelentkezik csak. Nem szól Hoensch arról, hogy 1948 utáni visszahúzóódása egyáltalán nem önkéntes félrevonulás volt, hanem az agrárpolitikát illető, a hivatalos pártvonalról eltérő álláspontjának következménye. Miniszterelnöki székbe jutásának története 1953-ban szintén kissé homályos: Hoensch azt a meglepő kijelentést teszi, hogy az oroszok félték attól, hogy közvetlenül beavatkozzanak a többi ország belügyébe – amennyire tudjuk, Nagy miniszterelnöki kineve-

zését viszont épp ők erőszakolták ki (210. o.). Leváltását ugyanakkor meg sem említi. Nagy Imre nézeteinek ismertetése sem egészen pontos. 1953 kapcsán szól például a nemzetközi osztályharc fokozódása helyett a békés egymás mellett élés irányába mutató elképezéseiről, amelyeket azonban Nagy Imre majd csak leváltása után, 1955-56 folyamán dolgoz ki.

A kádári időszak ismertetése Hoensch könyvében általános folyamatokat tekintve helytálló – itt is megjegyezhetjük mindazonáltal, hogy nincs elég jól rendszerezve és elrendezve az anyag. Az igazi csemege azonban, ahogy arra a korábbiakban már kitértünk, az 1989-es politikai fordulat s az azt követő évek jól összefoglalt s igen érdekfeszítő politikai rajza.

Hoensch (illetve az angol nyelvű fordító, Kim Traynor) fogalomhasználatát túlnyomó részben pontos és megfelelő. Szembeötlő azonban a „feudális” jelző határozatlan és alaptalanul túlszélesített használata. Már az is megkérdőjelezhető, hogy a dualizmus időszakára vonatkozóan visszatérően a nemesség „feudal legacy”-jéről szól (25., 49. o.), de a Horthy-korszak jellemzésénél is visszacseng a fogalom: „quasi-feudal” state (115., 145. o.), „semi-feudal” jelző (148. o.). De hogy teljes legyen a sor, a magyar és a szovjetunióbeli kommunisták viszonyrendszerét az 1950-es években szintén az „a feudal relationship” fogalommal írja le a szerző (191. o.). A fordító fogalomfordításai is általában jók. Láthatóan azonban nem tud mit kezdeni a népies-urbánus ellentéttel (annak ismertetése a két világháború időszakát tárgyaló fejezetben amúgyis egy félmondatra szorítkozik), ami persze nem meglepő, de az általa használt „populist movement” (268. o.) és a „nation-

alist intellectuals” (285. o.) fogalmak nem tűnnek jónak, mivel a „populist” és „nationalist” leíró fogalom helyett határozott negatív konnotációkat hívhat elő az angol nyelvű olvasóban. Előfordul az is, hogy Hoensch olyan fogalmat használ, ami anakronisztikusnak tűnik az adott korszakra vonatkozóan, például az általa is idézőjelbe tett „bourgeois democracy” (5. o.) a reformkori politikai küzdelmek céljainak felsorolásakor.

A kötetet igen részletes és jó kronológia egészíti ki – lehet, hogy még jelenlegi hosszú terjedelme mellett is érdemes lett volna további adatokat, eseményeket a főszövegből ide áthelyezni, s ezzel kicsit „szellősebbé” tenni azt. Néhány adat beemelése e válogatásba mindazonáltal ötletszerűnek tűnik: szerepel például Lónyay Menyhért miniszterelnökségének dátuma, de nem szerepel a kiegyezési törvény vagy a nemzetiségi törvény. Az viszont nagyon hasznos, hogy a rendszerváltás utáni évekről igen részletes adatokat közöl. A mellékelt bibliográfia is alapos, jó további támpontokat kínál az érdeklődő olvasó számára.

A könyvben előforduló apróbb tévedések akárcsak részleges közlésétől itt eltekintek, inkább melegen ajánlom a könyvet a magyar olvasóközönség figyelmébe is. Érdemes megismernednünk azzal, hogyan látja nemzeti történelmünket egy jól tájékozott, szakmáját magas szinten művelő „kívülálló” történész. A mű bátorítást adhat a jelenkor magyar kutatói számára is arra, hogy egészen tegnapjaink politikáját is megkérdelhetjük tudományos igényvel összefoglalni – bár ez utóbbi egy „kívülálló” számára egészen biztosan csábítóbb és könnyebb feladat.

Deák Ágnes

Elűzve és kitoloncolva

„A két öreg szélütötten nézte a papírt, egymásba karoltak – mint az elrontott fotográfián az ezüstlakodalom. S kivételesen még Atti is elvesztette stílusát, és pocské idétlenséggel próbálta vigasztalni őket – 'Nem kell úgy elkeseredni, Hammerburger bácsi, lesz majd autója kint, és még a fűvőszenekarba is fölveszik.'”

Emilia Hrabovec:

Vertreibung und Abschub. Deutsche in Mähren 1945–1947

Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main, 1995. 456 old.

A németek kitelepítése Európa keleti feléből a valamikori vasfüggöny mindkét oldalán egyfajta visszafogottságot implikál a történészek körében: keleten szinte tabuként kezelték, illetve „nem kezelték” a témát, a nyugati szakembereknek pedig az elzárt források vették el a kedvét a kutatástól. A kivételt talán a Theodor Schieder által összeállított ötkötetes „Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa”¹ képezte, ami azóta is a témával foglalkozó munkák alapjául szolgál. Ez a tartózkodás azonban még most, az ideológiai határok leomlása után is érezhető.

Emilia Hrabovec, a Bécsi Egyetem Kelet- és Délkeleteurópakutató Intézetének munkatársa, megtörte ezt a hagyományt. Ez talán annak is köszönhető, hogy mára a cseh levéltárak (is) megnyitották kapuikat a kutatni akarók előtt, bár a téma iránti lelkesedés ennek ellenére is szerény. Hrabovec szerint egyeseknek nehezebbre esik a németek között áldozatokra is lelni, (mások annál szívesebben látják ezeket az áldozatokat – ezekkel is a német „bűnt” kívánván kibebítenni) vagy pedig egyszerűen kerülük

a témát politikai aktualitása miatt, nehogy táptalajt adjanak (politikai) félreértelmezéseknek (27. o.). Tanulmánya jórészt levéltári kutatásokon alapszik: a német és az osztrák levéltárakon kívül a brünni tartományi levéltár, valamint a volt csehszlovák belügyminisztérium, a kormány és a Kommunista Párt Központi Bizottságának prágai levéltárai szolgáltak számára bőséges anyaggal.

Már maga a mű címe is elgondolkodtató lehet: a szerző tudatosan választotta az *elűzés* kifejezést az érintett cseh hatóságok *evakuálás*, *áttelepítés* terminusával szemben. A mai terminus technikus *kitoloncolás* (odsun – németül *Abschub*) lenne. Angol nyelvterületen főleg a *transfer* használatos az *expulsion* mellett. A német szakirodalomban az *elűzés* (Vertreibung) mellett különösebb finomabb megkülönböztetés nélkül használatos még a *kiűzés* (Austreibung), a *kiutasítás* (Ausweisung), illetve a magyarra csak szövegösszefüggésében helyesen fordítható „Aussiedlung” *kitelepülés* – *kitelepítés* kifejezés is, sőt bizonyos osztrák források 1946–47-ben *áttelepülőkről* (Umsiedler) beszéltek. A szerző nyelvileg is megkülönbözteti (az *elűzés* kifejezést használva) a vizsgált folyamat első, 1946 végéig terjedő „vad”, erőszaktól dominált szakaszát a második, a Szövetségesek által iszankcionált szakasztól, amit aztán a *kitoloncolás* kifejezéssel jellemez. Az árnyalatnyi különbségtételt fontosnak tartja: a nyers, a népesség egy részével való durva leszámolo-

¹ Schieder, Theodor (Hg): *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*. 5 Bde. Bonn, 1957.

lást nem lehet (és nem szabad) a jogból kölcsönzött *kiutasítás* bírói, rendőri (mindenesetre valamilyen jogállami) ítéletet feltételező terminusa mögé bújtatni (30. o.).

A téma térbeli határait a kettős nemzetiségű valamikori Morva Órgrófság képezi, ami a cseh, az osztrák, a lengyel, a szlovák és magyar hatások metszéspontján fekszik, és amit Bécs közelsége, a vegyes népesség – nemzetiségi „szigetek” és az ezek perifériáján mindennűt megtalálható, nehezen meghatározható „lebegő nép(i)esség” (*„schwebendes Volkstum”*) – jellemez. Ezek a strukturális elemek egyfajta sajátos *patriotizmus*hoz vezettek, ami aztán a 19. század második felében a modern *nacionalizmus* hosszú távon is erősebb és hatalmasabb jelenségével találta magát szemben. A morva hazafiság ennek nyomán *cseh* és *német* identitásra töredezett, s habár helyi jellegét megtartotta, 1945–46-ig erősen magán viselte a csehországi nemzetiségi feszültség nyomát. A probléma tehát nem tárható fel az egész régióra való kitekintés és az összefolyamat figyelembe vétele nélkül.

Az időbeli tájolás valamivel egyszerűbb: Hrabovec a háború utolsó szakaszától – a „vad”, törvénytelen atrocitások kezdetétől – 1946–47-ig vizsgálja az eseményeket, amikor a szudétanémet lakosság *reguláris* kitoloncolása (is) lezárul. Ezután rövid kitekintést kapunk az 1947-től 1950-ig terjedő időszakra, a bizonyos megkésett „ügyek”, a családgyesítések, a további németellenes intézkedések, illetve a megmaradt németység újraintegrálására tett erőfeszítések időszakára.

1938. szeptember 29–30., a *münchener döntés* a tradicionálisnak mondható „német bekerítéstől” való cseh félelem újraéledését hozta magával. A következő időszak eseményei a cseh és

morva területeken igazolják a félelmet, az ebből táplálkozó trauma hosszabb távon befolyásolja a cseh politikát mind az otthon maradt, mind pedig a külföldre távozott politikusok körében. A szudétanémetek többsége üdvözölte a történeteket. A határok azonban nehezen húzhatók meg a politikai meggyőződés és a pusztán szimpátia fűtötte ujjongás között. Az utca akkori – történetesen német ajkúnak született – emberétől nehéz elvágni, hogy a nacionalista érvelés prizmáján keresztül felismerje egy diktátor expanzionista szándékait. Ugyanígy a másik oldalon is – még a politikai elit szintjén is – rátalálunk a helyzet akart-nem akart félremagyarázására, az egy szempontú érvelésre, amely egyoldalúan csak a német megszállásban látta, illetve találta meg a cseh(szlovák) állami egység megsemmisítőjét – feledve a belpolitikai baklövéseket, amelyek szintén az egység ellenében fejtették ki hatásukat. „München jóvátétele” elsőrendű célkitűzéssé merevedett a cseh(szlovák) politikai programban, s az magában hordozta mind az előző korszak nemzetiségi politikájára emlékeztető hibák,²

² A *nemzeti önrendelkezési* elv 1918 utáni általános érvényre jutása a lakosságtól első sorban a *nemzet* iránti lojalitást követeli meg, ami egy multiethnikus államban – ami a megalakult csehszlovák állam is lett – a nem államalkotó kisebbségek részéről óhatatlanul gravitációs tendenciákhoz vezet az államhatárokon túli „anyanemzetek” irányába. Ezeket a tendenciákat – többek között – felerősítik az atrocitások, mint például a szudétanémet szociáldemokratáknak az önrendelkezés érdekében 1919. március 4-én szervezett tüntetésének szétverése, ami 52 halottat „eredményezett” (9. o. Richard, Plaschka G. –Arnold, Suppan bevezető tanulmánya: Zur historischen Perspektive der Vertreibung der Deutschen aus der Tschechoslowakei. Hrabovec 5–19.); vagy a nehéz gazdasági – és romló szociális – helyzet, ami első sorban a szudétanémet terü-

mind pedig a háború utáni korszak emberi tragédiáinak csíráit. A jóvátétel programja tulajdonképpen kettős feladatot tartalmazott: elsősorban magában foglalta az Első Csehszlovák Köztársaság közjogi kontinuitásának elismertetésére tett erőfeszítéseket, másodsorban pedig tartalmazta azokat a törekvéseket – és lassan ezek vették át a vezető szerepet –, amelyek arra irányultak, hogy az újra szervezendő állam belpolitikailag úgy konszolidálódjék, hogy az az 1938–39-es tragédia megismétlődését nagy valószínűséggel kizárja. A (mindenkori) nacionalizmus meggyőződése, amely a (mindenkori) nemzetiiségi kisebbségekben a (mindenkori) lappangó ellenséget véli felfedezni, ennek a logikának megfelelően a megoldást csak az államterület nemzeti homogenizálásában látja. A szudétánémetek (és a mindenkori nemzeti kisebbségek) esetében ez csak két úton volt lehetséges: asszimilálás/asszimilálódás a(z adott) cseh nemzetbe, vagy a tőlük való megszabadulás (35. o.).

1945-re a cseh társadalmat egyfajta kibékíthetetlen nacionalizmus ragadta el, amely elsősorban az országban maradt németeket³ vette célba. A motívumok között lélektani tényezők is jelentős

teket sújtotta, és amit 1936-ban 525 000 munkanélküli jelzett a németek körében. Ez 62%-át tette ki az összes csehszlovák munkanélkülinek (11. o. Plaschka – Suppan bevezető tanulmánya). Ilyen körülmények között szinte természetes az állam nagyfokú elutasítása, az „anyanemzetbe” vetett – realitásokon túli – hit felerősödése, és a müncheni döntés (mint megoldás) lelkes fogadtatása a szudétánémetek részéről.

³ 1944 októberétől Berlin parancsára sor került a keleti németység tömeges evakuálására, mindenekelőtt azonban Szlovákiából, Sziléziából – legkevésbé a stratégiai fontos cseh-morva hadiipari területekről. Hrabovec 58–59.

szerepet játszottak: az a bizonyos „kollektív rossz lelkiismeret” nem tudott az elmúlt hét év – lényegében küzdelem nélkül elfogadott – csapásaival megbirkózni. A „hypernacionalista” gesztikulálás azonban sok esetben nem volt más, mint egy kétségbeesett kísérlet a dicstelen személyes múlt (amibe a gyávaság, tétlenség vagy akár a kollaboráció is belefér) kasírozására (62. o.). Az *elégtétel* mint végcél – az egyre inkább meggyőződéssé vált *kollektív bűn(össég)*⁴ szellemében – rövidlátón vagy talán vakon az egész népcsoport ellen irányult, annak ellenére, hogy az 1945. április 5-én kihirdetett ún. „Kassai Program” XIII. pontja a „lojális német polgárokat” nem óhajtotta üldözni, csupán azokat, akik (közelebbről meg nem határozott) bűnt követtek el a Köztársaság ellen (55. o.). Május 11-én azonban már a következő nyilatkozat hangzott el a prágai rádióban: „Az új Köztársaság szláv állam lesz, a csehek és szlovákok köztársasága. A németeket és a magyarokat, akik népünk és államunk ellen oly súlyosan vétkeztek, állampolgárságtól megfosztottak tekintjük és súlyosan megbüntetjük.” – idézi a szerző Gottwaldot (70. o.).

Hrabovec behatóan foglalkozik a német antifasiszták helyzetével, akik tartásukért valahol, valakitől legalább erkölcsi elismerést vártak – és akiknek mélységesen csalódnuk kellett.

Az elcinte ugyan egyfajta megkülönböztetett figyelemben részesülő Hitler-ellenzőkkel szemben a prágai politikai körök – a Potsdami Konferencia dönté-

⁴ „A német nép oly bűnbe esett, mint rajta kívül még egy nép sem, ezért a német nép büntetést érdemel és a német nép meg is kapja büntetését” [kiemelés – S. L.] – idézi Hrabovec Benešt. Hrabovec 47.

seinek előérzetével⁶ – egyre nyilvánvalóbban – még ha előnyösebb feltételek mellett is – szintén az eltávolítást látták célravezetőnek. A kommunisták ugyanis hosszabb távú külpolitikai céljaiknak megfelelően a kommunista iránynak többé-kevésbé elkötelezett, de mindenképpen balos szimpatizáns antifasiszták Németországba és Ausztriába történő „tömeges átdobásától” ezeknek az országoknak a kommunista-világforradalmi irányba terelését várták; más prágai körök a német nyelvterület „procseszlovák” áthangolását remélték a szudétánémetek ilyenén való felhasználásától (373. o.). A németiség és az antifasisztaság kritériumai azonban – annak ellenére, hogy hivatalos körök ezt úgy-ahogy definiálták – sok szubjektív ítéletnek engedtek teret. Nem ritkán estek ezeknek a eseményeknek – főleg a déli cseh és déli morva területeken – helyi *cseh* lakosok is áldozatul, akik későbbi visszatérése a kisajátítások miatt már csak hosszan tartó huzavonák után volt lehetséges (88.o.).

A könyv szerzője végigköveti az üldözés gondolatának genezisést a különböző politikai csoportosulásoknál, pártoknál, a londoni és a moszkvai emigrációban tartózkodó politikusoknál; figyelemmel kíséri a gondolat tetté érését és annak intézményesülését – és teszi ezt élményszámba menő, olvasmányos formában és mégis – mind nyelvi szempontokból, mind pedig tudományos mércével mérve – kimagasló magas szinten. Tolla nyomán emberközelié válik a történelem, mert az embertelen döntések

mögött álló embert is megszólaltatja. Az egyik, a kort híven jellemző mondat éppen Beneš szájából hangzott el, aki két héttel elhalasztotta hazatérését, mondván: „hadd tombolja ki magát a nép” (65. o.).

Ennek az emberközelségnek a nyomán rajzolódik ki előttünk annak a több, mint két millió németnek a szenvedése, akiket vagy azonnal a háború után forrófejű „hazafiak” (köztük nemritkán kétes egzisztenciák) bottal – és nem csak azzal – vertek ki otthonaikból (persze voltak, akik „csak” szóban fejezték ki egyetértésüket), vagy pedig 1945 májusa után – most már törvényesen – kényszerítettek koncentrációtáborokba, ahol rabszolgaként dolgozva vártak a vagonra. (Természetesen, miután aláírták a 30 kilón felüli javakról szóló „önkéntes” lemondónyilatkozatot a csehszlovák állam javára!) A könyv „esettanulmányként” említi a ún. brünni halálmenetet, a német lakosság Znainból és Heinrichschlagból történő kitelepítését: szemtanúk, túlélők jutnak szóhoz, és mondják el „történelmüket”. Bepillantást nyerünk a táborok sivár életébe, a háttérben meghúzódó ideológiai és a „természetesen” és mindenütt jelenlévő gazdasági szempontok (kisajátítások stb.) körüli vitákba, valamint megismerjük a római katolikus és az evangélikus egyházak magatartását, a szerzetesrendek helyzetét, akik nem tudták vagy nem akarták megakadályozni német nyelvű papjaik kitelepítését.

A kommunista hatalomátvétel nyomán változott a politikai légkör a németiséggel szemben: egyrészt alig maradt az országban említésre méltó szudétánémet kisebbség, másrészt a nacionalista színben tetszelgő belpolitikai hatalmi harc értelmét veszítette. A nemzetiségi kérdés Morvaországban „megoldódott”.

Hrabovec könyve a történelmi-politikai aktualitáson túl jó példa arra,

⁶ A konferencián elsősorban Sztálin és a szovjet küldöttség szorgalmazta a németek áttelepítését, ami a már Lengyelországban és a Szovjetunió bizonyos részein kipróbált „etnikai rendezés” („*ethnische Flurbereinigung*” – ma: „etnikai tisztogatás”) fogalommal jelölt politikának felelt meg. Hrabovec 141.

hogy a manapság újra emlegetett kollektív bűnösség mindent egybeemosó gondolata mennyire megfoghatatlanná teheti a történelmet: „Még a történelem legmozgalmasabb időszakában sem találunk egyik oldalon sem kollektív jót, kollektív gonoszt, sem pedig kollektív bűnöst. A történelmi események hátterében mindig konkrét történelmi okok és azok konkrét hordozói állnak, akiket aztán a konkrét felelősség is terhel.” (426. o.) Az egyéni felelősségre vonás valószínűleg sok esetben futni hagy bűnösöket, a kollektív büntetés azonban az *ártatlanokat* is sújtja. Ezt pedig most, a történelmek újraolvasásának, az „etnikai tisztogatások” és az etnikai tisztogatók időszakában különösen fontos ismét tudatosítani, valamint azt is, hogy az ilyenfajta általánosítás mind politikailag, mind pedig erkölcsileg elfogadhatatlan.

A magyar olvasó számára a könyv további aktualitással is bír – lehetetlen nem észrevenni a magyarországi párhuzamokat, illetve összefonódásokat. A magyar kormány 1945. május 26-án egy a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz intézett jegyzékben a következőket vetette fel: „Szükséges lenne Magyarországról mindazokat a németeket kitoloncolni, akik a hitlerizmus odaadó szolgálói voltak és Magyarország ügyét elárulták, ugyanis csak így lehet biztosítani, hogy a német szellem és elnyomás az országot többé ne hajthassa uralma alá.”⁶ Ekkor azonban már javában folytak a kisajátítások (már 1945 februárjától, holott a

szankcionáló rendelkezés csak március 15-ével lépett hatályba, igaz, visszamenőleges érvénnyel, s kimondta, hogy „a Volksbund minden tagja, a nemzeti-szocialisták, országárulók és népellenségek” kárpótlás nélkül kisajátítandók⁷), valamint az internálások és „áttelepítések”. A december 29-i rendelkezés kollektív bűnt feltételező elve alapján megindított kitelepítés (kiűzés, kitoloncolás, stb.) Balogh Sándor kutatásai szerint közel kétszázezer „svábot” („Hitler szállás-csinálói”) érintett, 135 655-en Németországnak az amerikai, 50 000-en pedig a szovjet megszállási övezetében⁸ kellett, hogy új hazát keressenek. A magyar kormány 1945 májusában azonban nemcsak belpolitikai nyomás alatt sürgette a kitelepítéseket, (meg talán a Hrabovci kollektív bűntudat is közrejátszott, hisz Magyarország volt az „utolsó csatlós” – ha már etiketteket ragasztgatunk,) hanem az akkori *csehszlovák* kormány is ebbe az irányba nyomta az eseményeket, mégpedig abból a praktikus megfontolásból, hogy ily módon „csináljon helyet” a szlovák területekről kitelepítendő magyarok számára.⁹ (Ugyanakkor tíz falura való bukovinai székely járta most

⁷ Seewann 312.

⁸ Seewann 312. Seewann Balogh alábbi tanulmányát veszi alapul: Balogh Sándor: Die Aussiedlung der Bevölkerung deutscher Nationalität aus Ungarn nach dem 2. Weltkrieg. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio historica* 22. (1982) 221–250. Lásd még: Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája 1945–1950*. Budapest, 1988². (a továbbiakban: Balogh 1988.) A német nemzetiségű lakosság kitelepítéséről a 77–102. oldalak.

⁹ Seewann 313. Lásd még: Balogh 1988.: a magyar–csehszlovák lakosságcsereéről a 103–131. oldalak; Balogh Sándor: *Magyarország és szomszédai 1945–1947*. (= História Könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből 6.) Budapest, 1995.

⁶ Seewann, Gerhard: Das Ungarndeutschtum 1918–1988. In: Hösch, Edgar – Seewann, Gerhard (Hg): *Aspekte ethnischer Identität. Ergebnisse des Forschungsprojekts „Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum”* (= Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, Bd. 35) München, 1991. 313. (a továbbiakban: Seewann)

már 1941 óta az ország déli és nyugati részén kálváriáját, hogy aztán 1946–47-ben Tolna, Baranya és Bács megye kiürített német falvaiban kapjanak házat és földet.) Ez a fajta negatív reprocitás groteszk módon köti össze a magyarországi németek sorsát a szlovákiai magyarságéval, hiszen *mindkét* etnikumot ugyanazon(!) kollektív bűn – a fasizmus általánosító vádja – alapján tizedelték meg évszázados hazájukban.

„Az idős Hammerburger bácsit azonban ez már nem érdekelte, sem a kollektív bűn, sem a kollektív büntudat; az autó, a fúvószenekari tagság és a történelmi igazságtétel sem csábította. Felelőségével együtt csendesen felakasztották magukat a padláson.

Valahol (Közép-, Kelet-, Kelet-Közép-, Közép-Kelet-, Délkelet-) Európában...¹⁰

Sipőcz László

¹⁰ A mottóul választott idézet Mészöly Miklós *A kitelepítő-osztagnál* című novellájából való. (Körkép 89. Huszonhárom mai magyar elbeszélés. Budapest, 1989. 380–403.)

Egy nemes kezdeményezés

Henri H. Stahl magyarul

Henri H. Stahl:

A régi román falu és öröksége.

Fordította Farkas Jenő, Járai Csongor,
Miskolczy Ambrus, Rottler Júlia,
S. Varga Katalin, válogatta, a
bevezetést és a jegyzeteket írta
Miskolczy Ambrus, az utószót írta
Rostás Zoltán. Budapest, 1992.

Sokszor elhangzott már, hogy Európában alig van két nép, melyet annyira egybebogozott a történelem, mint a magyar és a román. Vegyes lakosságú tájak és falvak, a mindennapi élet s a megmaradásért vívott küzdelem megannyi közös problémái kötik őket össze. Ennek ellenére mégis milyen keveset tudunk egymásról. Márpedig az annyit hangoztatott történelmi megbékélés első feltétele egymás megismerése. S ha csak egy kevés erőfeszítést teszünk is közös múltunk fehér foltjainak eltintetésére, megdöbbenéssel tapasztalhatjuk, hogy társadalmi, vallási, művelődési életünk fejlődésében – a számos eltérő és sajátos vonás mellett – mennyi a közös vagy hasonló elem.

Az ELTE román tanszéke „Encyclopaedia Transylvanica” című sorozatának valamennyi eddig megjelent könyvecskéje egy-egy alig ismert foltocskára sokszínű történelmünk fejezetéből. A hetedik kötetben Henri H. Stahl: *A régi román falu öröksége* című munkájának közzétételére vállalkozott a sorozat gondos szerkesztője.

A néhány évvel ezelőtt elhunyt Stahl kétségtelenül korunk egyik legnevesebb kelet-európai társadalomtörténésze és szociológusa. Világhírű lett, mert jól

meg tudta választani kutatási területét és a tudományos megismerés módszereit. 1901-ben született római katolikus, francia származású családban, de szívében, lelkében a román falu szerelmese lett. Az Annales-iskola szemlélete tükröződik már első írásaiban, de voltaképpen a D. Gusti-féle monografikus iskola leglelkesebb híve volt.

Az oly sokat vitatott D. Gusti-féle monografikus iskoláról is keveset tud a magyar közvélemény, pedig a maga idejében talán hamarabb figyeltek fel rá Magyarországon, mint saját hazájában, s nem véletlenül. Gusti kutatásai egybecsengtek a magyar falukutatás törekvéseivel, azzal a szemlélettel, mely félredobta az árvalányhajás, karikás ostoros romantikát – amit román vonatkozásban Stahl maga is ostorozott – s a valóság, az igazságkeresés útjára lépett. Ekkor jelent meg nálunk a Puszták népe s a Vihar-sarok. Nem véletlen tehát, hogy Magyarországon is igyekeztek átvenni a Gusti-féle monografikus iskola módszereit. Ekkor kezdte meg működését a Pro Cristo diákmozgalom; a Gusti-féle módszerek népszerűsítéséért szót emelt Kovács Imre, Németh László, Boldizsár Iván, Keresztúri Dezső, Mikecsey László, Lükő Gábor. Ez utóbbi, aki Romániában is tanult, külön tanulmányban számolt be a román monografisták falukutató munkájáról. Lükő Stahl-lal is levelezett, s erre élete végéig hivatkozott a Gusti tanítványok utolsó mohikánja, de rendkívül elismerőleg nyilatkozott Németh László is Gusti professzor munkásságáról.

Ennek az iskolának liberalizmusa –

állapítja meg Miskolczy – három időtálló, eredményeket felmutató módszer és irányzat kialakulását tette lehetővé: az egyik Stahl történelmi szociológiája, a másik Constantin Brăiloiu zeneelméleti és folklór-feltáró munkássága, a harmadik pedig Anton Golopentia statisztikai módszereket is alkalmazó, egy-egy társadalmi problémára összpontosító empirikus vizsgálódása.

Stahl szociológusként lép a történetírás terére, pontosan kifejtve, milyen tudástöbbletet hozhat és hoz a jelenből a múlt felé haladó szemlélet, amelyet társadalmi régészetnek nevezett. Marxista szemlélettel kezdte vizsgálódásait, élete végéig nem tagadta meg azt, de valamilyen sajátos kritikus marxizmussal kikelt a dogmatizmus ellen, s élete végén már a faluromboló megalománia ostromozója, mondhatni ellenálló. Sajátosan össze tudta egyeztetni a maga marxizmusát az Annales-iskola módszereivel: Marc Bloch és F. Braudel híve, aki ebből a szemléletből kiindulva száll vitába L. Blagaval és M. Eliadével is. Nem mítoszromboló, de nem sírja vissza a múltat. A pusztulást fájlalja a jövő szempontjából. Egész életútja a múlttal szembeni felelőségről tanúskodik.

A kötet válogatása csak egy töredéket mutat be Stahl életművéből, hiszen nagy, háromkötetes, a román faluközösséget szinte atomjaira lebontva boncolgató monográfiája teljes magyar nyelvű kiadást érdemelne. A szerkesztő azonban jól válogat. A román falu fejlődésének általános bemutatásával a középkelet-európai paraszti közösségek számtalan közös vonását ismerhetjük fel.

Stahl szerint a románokat más népektől eltérően, egy páratlan tény jellemzi a világ kultúráinak történetében: az igen erős, alkotó parasztság léte. Igaza van, ám kissé elfogult, hiszen ha a Stahl

vizsgálta román szabad faluközösség fejlődését nézzük, hasonló jelenségeket fedezünk fel a magyar, de mindenekelőtt a székely faluközösségek esetében is. Különbőség csak két tekintetben emelhető ki, egyrészt az időbeli eltérést, másrészt az írott források gazdagságát illetően. Tekintsünk csak bele Imreh Istvának a székely falutörvényeket elemző írásaiba, s vessük össze Stahl vranceai kutatásaival. Megdöbbenő, hogy a táj mennyire rányomja bélyegét mindkét esetben a falvak életére. Közös legelő, erdők, belső, áthághatatlan törvények. E zárt közösségekbe bejutni, ott jogokat szerezni éppoly nehéz, mint belőle kitörni. Gondoljunk csak arra, milyen változást hozott e közösségek életében a vad, pusztító erdőirtás vagy jóval később a nyomáskényszer feladása.

Az út, melyet e falvak bejártak – a nyugatról keletre haladó egyre nagyobb időbeli eltéréstől eltekintve ugyanaz. Az első fázis a talajváltó gazdálkodás (Stahl parlagon hagyó földművelésnek nevezi), amíg a lassú népszaporulat feltételei között a határ bőven biztosít földet, s amíg a technikai feltételek csak ezt teszik lehetővé. Ezt váltja fel a kettős, a hármas nyomáskényszer, s végül a teljes magántulajdon, a nyomáskényszer feladása, mely együtt jár a határozott belső társadalmi rétegződéssel. De még ekkor is – mindmáig – megmarad a közlegelő és erdő közös használata.

Stahl nem dolgozik statisztikai adatokkal. Nem is igen tehetette, mivel ilyenek nem álltak rendelkezésére. Erdélyben viszont más a helyzet. Imreh István csak „belekóstolhatott” a székely falutörvényekbe, más területek is bőven nyújtának hasonló forrásokat. Hivatkozunk csak Nagyszalonta falutörvényére, mely pontosan szabályozza a mezőváros kettős közösségének, a sza-

bad hajdúknak s az egykori Toldi jobbágyoknak a viszonyát; vagy tekintsünk bele az Erdélyi Fejedelemség területén végzett II. József-féle felmérésekbe, vagy a 9 pontos kérdésekre kapott válaszokba, a Czyraki-féle összeírás adataiba. Micsoda színes kép tárul elénk. Az urbáriumokról ne is beszéljünk. Az egykori királyi vármegyéknek a Mária Terézia-féle úrbérrendezés alkalmával készült összeírásai akkora statisztikai anyagot biztosítanak, hogy azok feldolgozása csakis számítástechnikai módszerekkel valósítható meg.

Stahl efféle forrásokra nem támaszkodhatott, ezt magyarázza önmagában az is, hogy a Kárpátokat elhagyva mindmáig nem rendelkezünk telekkönyvvel.

Stahl Nerej falu monografikus elemzése során jut el a vranceai faluközösség felbomlásának, a kapitalizmus térhódítása következményeinek vizsgálatához. Az agrártechnikák, jogszokások, agrártájak bemutatásában vonalvezetése helytálló. Vitatkozni lehet viszont az állam szerepéről, a bojárág kialakulásáról, nem

kevésbé az úgynevezett tributális gazdasági rendszer bemutatásáról vallott nézeteivel. Ez azonban semmit nem von le a tudós érdemeiből.

Rostás Zoltán zárószavában – aki élete végén többször találkozott Stahl-lal – így értékeli életművét: „nemcsak kutató alkat volt, hanem szuverén szellem is.” Vallotta, hogy a múlt tisztázása nélkül nem érthetők meg a romániai agrárviszonyok, tegyük hozzá, ma sem. „Kirándulhatott a néprajz, a népművelés, az empirikus szociológia és a statisztika területére, tilthatták bármitől, ösztönözhatték bármire, amint lélegzethez jutott, újra a román társadalom történetének talányai felé fordult.”

Kéziratai ma is kiadásra várnak.

Stahl szociológiai vizsgálatainak magyar nyelvű bemutatása elősegítheti a két nép megismerésének, közeledésének és történelmi megbékélésének ügyét.

Kovács Géza

Szabadságot és rabszolgákat!

Russ Castronovo:

*Fathering the Nation. American
Geneologies of Slavery and Freedom.*

Berkeley and Los Angeles, CA:
University of California Press, 1995.
282 old.

Castronovo azzal a céllal írta könyvét, hogy felhívja a figyelmet az Egyesült Államokban az 1789 és 1865 közötti időszak „ellenemlékei” egy csoportjára. Ezek az „ellenemlékek” ellentmondásban állnak az uralkodó emlékekkel, mely szerint amikor az Alapító Atyák életre hívták a nemzetet, azt a szabadság egyértelmű örökségével ruházták fel. Castronovo szerint ezt az uralkodó emléket csak úgy lehetett fenntartani, hogy az utókor a rabszolgaság intézményét a szabadság eme örökségétől való ideiglenes aberrációként értelmezte. Ez úgy valósulhatott meg, hogy a déli Alapító Atyákat, köztük Washington, Jefferson és Madisont rabszolgatartó mivoltuktól elválasztva tárgyalták. Valójában az északiak – köztük Emerson – számára ezek az Alapítók nem is számítottak délieknek. Miután a polgárháború során a rabszolgaságellenes északiak megszerezték az ellenőrzést a nemzeti identitás felett, a déli fehérek 1830-1860 közötti nemzedékét kizárták a nemzet fogalmából. Washington, Jefferson és Madison republikánusok és a szabadság létrehozói voltak. 1830 déli politikusai viszont nem amerikaiakként, hanem új-középkori zsarnokokként jelennek meg a polgárháború utáni időszak északi nemzetfelfogásában.

Castronovo szerint azonban 1830 déli fehér férfijai Washington, Jefferson és Madison fiai és unokái voltak. Castro-

novo Benedict Anderson *Imagined Communities*¹ című műve alapján tudja, hogy a modernkori történetírás alapvető művészi szerepet játszott a modernkori nacionalizmus létrehozásában. Ez a történetírás a nemzeteket elkülönült, autonóm közegben létező entitásokként képzelte el, melyek mindegyike egységes, organikus népekből áll. David Levin 1959-ben megjelent *History as Romantic Art*² című munkájában mutatott rá arra, hogy az amerikai polgárháború idején alkotó négy legfontosabb északi történész, George Bancroft, Francis Parkman, John Motley és William Prescott azért tudtak elképzelni egy ilyen organikus népet az Egyesült Államok területén, mivel tudatosan kirekesztették a bennszülötteket, a feketéket és a mexikói amerikaiakat az „amerikai” történelemből. Számukra csak az anglo-protestánsok lehettek az Egyesült Államok polgárai. A többi, idegen nép arra volt ítélve, hogy eltűnjön a nemzeti tájképből.

Levin könyve korai példája volt annak az „esztétikai” forradalomnak, melynek során az 1950-es és 1960-as évek „amerikai” történész-nemzedéke ráébredt arra, hogy tanáraik az 1930-as években csatlakoztak az anglo-protestáns rasszizmus hagyományához, egy olyan örökséghez, amit a Levin által tárgyalt történészek, valamint a rákövetkező történész-nemzedékek az Alapító Atyáktól örökölték, és amely mindaddig élt, amíg az organikus anglo-protestáns „amerikai” nép esztétikai tekintélye el

¹ Benedict Anderson: *Imagined Communities*. New York, 1983.

² Levin, David: *History as Romantic Art*. Palo Alto, 1959.

nem veszítette meggyőző erejét a második világháború utáni időszakban.³ Ez az esztétikai forradalom tette lehetővé az olyan tudósok számára, mint Anderson, hogy a homogén népek történetét képzeltbeli és időben véges konstrukcióként közelítsék meg. E tudományos dekonstrukciós lendület tovább tart. Példa erre Prasenjit Duara *Rescuing History from the Nation*⁴ című munkája, amely erőteljes elemzést ad a mai Kína és India történetírásairól, melyek az 1830-as évek atlanti nemzeteihez hasonlóan az egységes népek látomását erőltették rá az óriási mértékű kulturális sokszínűségre.

Ugyanakkor Castronovo nem hangsúlyozza Andersonnak azt a nézetét, miszerint az organikus népek modelljét – amely később a világ más területein is befolyást gyakorolt – egyidejűleg alkották meg az Atlanti-óceán mindkét partján 1770 és 1830 között. Ehelyett kritikáját egy mai amerikai művelődéstörténész, Sacvan Bercovitch munkájában kifejeződő organicizmus ellen irányítja. Bercovitch, akiben nem merül fel – vagy hidegen hagyja – az a lehetőség, hogy az Egyesült Államok nacionalizmusa létrejöttét tekintve nem korábbi az angol, francia, német, argentin, chilei vagy brazil nacionalizmusnál, az Egyesült Államok jövőorientált jeremiáját Európa múltbarévedő jeremiájával állította szembe. Amint azt Bercovitch megfogalmazza *The American Jeremiad* című könyvében,⁵ az európai jeremiád sokkal inkább a közép-

kori Európát idézte meg, mint a modernkori nyugat-európai kultúrát, amely a fejlődés eszméjének megalkotásával az Alapító Atyák elképzelt világához szolgált alapul.

Bercovitch azzal érvelt, hogy a jeremiád retorikai rituáléján keresztül – mely az eredeti, a nemzet apoteózisának ígéretétől való eltávolodást fogalmazta meg – lehetséges volt a jövőndőlés, miszerint a hanyatlást majd sikerül megállítani, az eredeti nemzeti ígéretet helyreállítani. Így módon, Bercovitch szerint, a hanyatlás kritikusait vissza lehetett fogadni a nemzeti konszenzusba és meg lehetett őrizni a szent és időn kívüli nemzet illúzióját. Castronovo, aki egy olyan tudományos kultúrába nyert beavatást, amely a modern nemzetet időben létezőként képzei el, ezzel szemben azt írja, hogy „le akarom bontani a nemzeti narratíva építményét” (5. o.), mely „egykoron a kohézió színtere volt, de mára olyan részekre esett szét, melyeket a vetélkedés, kirekesztés és elnyomás jellemez.” (6. o.) Ezért, „amikor Amerikát úgy olvassuk mint egy történetekből álló sokszínű mozaikot, felmerül annak lehetősége, hogy azokat a szövegeket, amelyeket az amerikai kultúra megértéséhez olvasunk, olyan módon olvassuk újra, amely megakadályozza a nemzeti narratíva koherenciára és homogenitásra való törekvését.” (6. o.)

Castronovo tehát a modernkori történetírás egynemű művészi formáját, mely a népekről szóló látomását is magában foglalja, a genealógia művészi formájával akarja helyettesíteni. Úgy véli, hogy a genealógia az, amely képes feltárni a különbségeket apák és fiúk között. Meg tudja mutatni, hogy a fiúk miként gyilkolják meg apáikat, mialatt apákká válnak. Valamint azt is, hogy a kultúra mindig dinamikus. Évekkel

³ Noble, David W.: *Revocation of the Anglo-Protestant Monopoly: Aesthetic Authority and the American Landscape*. Soundings. Vol. 79. (Spring 1996)

⁴ Duara, Prasenjit: *Rescuing History From the Nation*. Chicago, 1995.

⁵ Bercovitch, Sacvan: *The American Jeremiad*. Madison, 1978.

ezelőtt Roy Wagner antropológus *The Invention of Culture*⁶ című munkájában azt az elméletet fogalmazta meg, mely szerint a kulturális változás elkerülhetetlen, ha az individuumok hozzáfognak, hogy megvalósítsák azoknak a hagyományoknak az általuk adott saját értelmezését, amelyekbe korábban beavatást nyertek. Wagner úgy véli hogy a hagyomány létezéséről csak az egyének cselekvésein keresztül szerzünk tudomást. Úgy tűnik, hogy Castronovo hasonlóképpen érvel. Wagner ugyanakkor azt vallja, hogy a modern kulturális közösségek – a hagyományosaktól eltérően – azt tanítják a tagjaiknak, hogy nem szabad megváltoztatniuk a szabályokat, melyeket az idősebbek hagyományoztak rájuk. Wagner úgy véli, hogy a modern kor népei ráébredtek a hagyomány illékony voltára, és azt remélték, elmenekülhetnek az idővel terhelt hömpölygése elől. Ezért van az, mondja Wagner, hogy a modern kultúrákat – a hagyományosaktól eltérően – súlyos generációs konfliktusok jellemzik. Fontos megjegyezni, hogy a nemzeti történelmet író történészek nemzedékei úgy érezték, meg kell védeniük nemzeteiket az időtől, míg Castronovo generációjából jó néhányan úgy látják, a nemzetek mozognak az időben. Ugyanakkor azt is fontos látni, hogy a korábbi történésznemzedékek szükségesnek érezték azoknak az alternatív emlékeknek az elfojtását, amelyekről Castronovo úgy véli, hogy bizonyítják a nemzet kapcsolát az idővel.⁷

Castronovo azonban nem helyezi el tudatosan önmagát abban a kulturális pillanatban, ahol minden nemzet szentsége, örökkévaló léte megkérdőjeleződik.⁸ Jellemző módon amerikai kultúráról beszél (így, egyes számban), holott kortársai közül mások, akik szintén kétségbe vonják az egynemű népek létezését, amerikai kultúráról beszélnek. Úgy használja az amerikai kifejezést, ahogy Lincoln és Melville tették, és implicite megfosztja az összes többi észak- és dél-amerikai nemzetet attól a lehetőségtől, hogy amerikai kultúrák legyenek. Így tehát David Levinhez és Sacvan Bercovitch-hoz hasonlóan érdeklődésének homlokterében az anglo-amerikai atyák anglo-amerikai fiai állnak. Ugyanakkor Levinnel és Bercovitch-csal ellentétben érdeklik az afro-amerikaiak, akik a szó szoros és átvitt értelmében az Alapító Atyák fiai voltak. Azzal viszont, hogy egyes számban használja az amerikai kultúra kifejezést, amelybe beleérti mind az anglo-amerikaiakat, mind pedig az afro-amerikaiakat, Castronovo kirekeszti belőle azokat az amerikaiakat, akik nem tudnak vagy nem akarnak azonosulni az Alapító Atyák genealógiájával. A Castronovo által tárgyalt időszakban – 1789-1865 – ez a bennszülött és mexikói amerikaiakat jelenti. Habár nincs tudatában annak, hogy narratívájából hiányoznak azok az amerikaiak, akiknek a kultúrái megelőzik az anglo-amerikaiakét, tisztában van azzal, hogy genealogikus megközelítésével kirekeszti az anglo-amerikai és afro-amerikai nőket. Tudja, hogy narratíváját korlátozza a patriarchális világ, amely az Alapító Atyák öröksége. Castronovo szavaival élve az Atyák azzal, hogy „kizárták az anyákat a genealógiájukból, véget vetet-

⁶ Wagner, Roy: *The Invention of Culture*. Chicago, 1981.

⁷ Noble, David W.: *Historians Against History*. Minneapolis, 1965.; Novick, Peter: *That Noble Dream: The Objectivity Question and the American Historical Profession*. New York, 1988.

⁸ Guehenno, Jean-Marie: *The End of the Nation-State*. Minneapolis, 1995.

tek az egyéb, maternális eredetű örökségekből származó esetleges komplikációknak, és így lehetővé vált a fiúk számára, hogy megakadályozzák egy olyan örökség szétosztását (a lányok és rabszolgagyermek között, akiket csak az anyjuk ismert el), amelyet a történelemben működő filiális metaforák biztosítottak számukra.” (13. o.)

Castronovo nagy szolgálatot tesz a történészeknek azzal, hogy emlékeztet rá, az apáiknak hűséget esküdő anglo-amerikai fiúkat megosztotta az Északhoz illetve Délhez való tartozás ténye. Fontos, hogy valaki emlékeztessen bennünket arra, hogy Melville és Lincoln, amikor megfogalmazták a rabszolgaság kritikáját, súlyosabb apagyilkosságot követtek el mint déli fivéreik. Melville és Lincoln – Castronovo meghatározásával élve – a genealógiai ironia csapdájába estek, amelyben feltárultak a szabadság nemzeti narratívájában rejlő ellentmondások. A genealógiai ironia Castronovo szerint szintén jellemző volt az egykori rabszolgák – William Wells Brown és Frederick Douglass – írásaira. Míg Melville és Lincoln bizonyos fokig tiszteltetlenné váltak az Atyák iránt, Castronovo perspektívájából tekintve a dolgot ez még inkább igaz Brownra és Douglassra nézve. Brown *Clotel* című regényében egy olyan rabszolgánő boldogtalan életével és halálával kapcsolatban fogalmazza meg az ironiát, aki Jefferson leszármazottja volt. Douglass pedig megalkotta a fiktív rabszolgát, Madison Washington, aki arra használta a lázadás jogának az apa általi igenlését, hogy igazolja a rabszolgák forradalmát az Atyák fehér fiai ellen. Castronovo kétségbevonja azt az állítást, miszerint az 1776-os forradalmi ideológia alkalmazásával az afro-amerikaiakat befogadták volna a Bercovitch által leírt

nemzeti konszenzusba. Ellenkezőleg, érvel Castronovo: „Az elmúlás magyarázatul szolgál arra nézvést, hogy rabszolgasorban tartott és ellenállási diskurzusok miként ismétlik meg a tekintéllyel bíró diskurzusokat anélkül, hogy azonosulnának vagy behódolnának azon diskurzusok tekintélyének.” (194. o.)

Castronovo reményei szerint Melville, Lincoln, Brown és Douglass példaképekül szolgálhatnak nemzedéke számára, amely majd követni fogja a genealógiai ironia módszerét, amit ezek a férfiak használtak a 19. század közepén. Üdvözlí azt a módot, ahogyan aláásták a – saját szavaival élve – „monumentális kultúrát.” Úgy véli, hogy a szabadságról szóló nemzeti narratívának mindig ellentmondott a kulturális egyneműség narratívája. A nemzeti emlékművek, tájképfestészet és az Emersonhoz hasonló férfiak tájköltészetében általa felfedezett esztétika szerinte „egy olyan politikai élményt beszél el, amelyben az állampolgár-szubsjektum nem a természet színterébe, hanem a nemzettestbe épül be.” (110. o.) Castronovo egyenlőséget von az Ahab által a Pequot hajó legénységének megkegyelmezése érdekében alkalmazott misztikus rituálék és fizikai erőszak illetve a mi politikai vezetőink által használt, a konszenzus létrehozására irányuló módszerek között.

Íly módon Castronovo számára a szabadság tűnik a legfőbb értéknek, amellyel szöges ellentétben áll az organikus nép értéke. Mivel azonban Castronovo az Egyesült Államokat elszigetelve vizsgálja, nincs abban a helyzetben, hogy feltételezze: az a burzsoázia, amely Anderson szerint 1800 körül kulturális hegemoniára tett szert, egyaránt elkötelezett volt a szabadság és az organikus egység iránt. Lehetséges, hogy

mindegyik burzsoá kultúra, amikor domináns helyzetben van, magában hordozza ezeket az ellentétes értékeket. Ezt a képletet lehet felfedezni George Mossenek a burzsoá Németországról szóló történetében (*The Nationalization of the Masses*),⁹ Mary Poovey angol nacionalizmusról szóló művében: *Making a Social Body*,¹⁰ valamint Zeev Sternhell legújabb könyvében, amely a két világháború közötti időszak Franciáról szól: *Neither Right nor Left*.¹¹ Úgy vélem, ezeknek az értékeknek az egyesítését éltem át magam is 1943-44-ben, amikor azt tanították nekem, hogy a szabadságért harcoló katona vagyok, akinek egyúttal organikus részévé kell válnia az Egyesült Államok hadserege monumentális kultúrájának. Amikor 1952-ben megkaptam a doktori fokoza-

tomat, azt mondták, hogy a szabadság történetének kell lennem, és a történetírás konszenzusos iskoláját kell művelnem. 1947-re már tisztában voltam e helyzet iróniájával, amikor felfedeztem Carl Beckernek az 1920-as években az iróniáról és történelemlről kifejtett nézeteit.¹² Ugyanakkor Becker arra tanított meg, hogy az ironia nem helyettesítheti a kultúrát. Egyetértek vele abban, hogy a kultúra csak kultúrával helyettesíthető. Nincs kétségem afelől, hogy a mai Egyesült Államokban – éppúgy, mint 1789-ben – a domináns kultúra alapvetően burzsoá jellegű, és továbbra is remélem, hogy egy emberibb és igazságosabb kultúra fogja felváltani.

David W. Noble
(Fordította Vajda Zoltán)

⁹ Mosse, George: *The Nationalization of the Masses*. Ithaca, 1991.

¹⁰ Poovey, Mary: *Making a Social Body*. Chicago, 1995.

¹¹ Sternhell, Zeev: *Neither Right nor Left*. Princeton, 1996.

¹² Becker, Carl: *The Heavenly City of the Eighteenth-Century Philosophers*. New Haven, 1932.; Nelson, Richard: *Carl Becker Revisited: Irony and Progress in History*. Journal of the History of Ideas. (Spring 1987).

Számunk szerzői

Andorka Rudolf

Balassa Szilvia

Bódy Zsombor

Bükki Eszter

David W. Noble

Deák Ágnes

Ecsedy Ildikó

Farkas Zoltán

Hoffmann Zsuzsanna

Horváth László

Kovács Géza

Maróti Egon

Németh György

Novák Veronika

Pozsgai Péter

Jacques Revel

Sipőcz László

Sohajda Ferenc

Szíjártó M. István

Szoboszlai György

W. Salgó Ágnes

Wojtilla Gyula

szociológus, BKE, Budapest

egyetemi hallgató, ELTE, Budapest

PhD hallgató, ELTE, Budapest

egyetemi hallgató, ELTE, Budapest

történész, Minnesotai Egyetem, Minneapolis

történész, JATE, Szeged

történész, Budapest

történész, JATE, Szeged

történész, JATE, Szeged

történész, ELTE, Budapest

történész, Arad

történész, JATE, Szeged

történész, ELTE, Budapest

egyetemi hallgató, ELTE, Budapest

tudományos munkatárs, BKE, Budapest

történész, Párizs

egyetemi hallgató, Universität Wien

egyetemi hallgató, ELTE, Budapest

történész, ELTE, Budapest

egyetemi hallgató, ELTE, Budapest

klasszika-filológus, Budapest

történész, JATE, Szeged

A fordításokat Benda Gyula, Novák György, Sújtó László, Szíjártó István
és Vajda Zoltán készítette illetve ellenőrizte.

Beérkezett könyvek

Anton Czettler: Pál Graf Teleki und die Aussenpolitik Ungarns 1939–1941. (Studia Hungaria. Band 43.) Verlag Ungarisches Institut, München, 1996. 280 old. ISBN 3-9803045-9-0

Dénes Wildner: Ortslexikon der ehemaligen Gebiete des historischen Ungarns. Band I. Das Namenmaterial der Komitate im 20. Jahrhundert. (A történelmi Magyarország egykori területeinek helynévtára. I. kötet. A vármegyék névanyaga a 20. században.) Bearbeitet von Ralf Thomas Göllker (Studia Hungaria. Band 44.) Verlag Ungarisches Institut, München, 1996. 646 old. ISBN 3-9803045-7-4

Magyarország történeti helységnevtára. Zala megye (1773–1808) I–II. kötet. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár- és Dokumentációs Szolgálat. Budapest, 1996. 497 old. + térképmelléklet. ISBN 963 215 130 5

Statisztikai Szemle 75. évfolyam (1997) 2. szám

Magyarok a Kijevi Évkönyvben. A szövegeket válogatta, fordította, a bevezetőt és a kommentárokat írta Font Márta. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 11.) Szeged, 1996. 350 old. ISBN 963 482 151 2

Váci egyházmegye. Összeállította: Patkóné Kéringer Mária. (Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa 2.) Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. Budapest, 1997. 136 old. ISBN 963 847 221 9

Székesfehérvári egyházmegye. Összeállította: Dóka Klára (Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa 3.) Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. Budapest, 1997. 127 old. ISBN 963 847 222 7

Sólymos Szilveszter: Szent Zoerard-András (Szórád) és Bende remeték élete és kultusza Magyarországon. (METEM-Könyvek 16.) Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. Budapest, 1997. 176 old., 68 képmelléklet. ISBN 963 847 223 5

Iskolakultúra VII. évfolyam 2. szám

Történelemmetodikai tanulmányok. Szerkesztette és az előszót írta V. Molnár László. Tárogató Kiadó, Budapest, 1996. 174 old. ISBN 963 849 186 8

20. századi egyetemes történet

I. kötet 1890–1945-ig. Szerkesztők Diószegi István, Harsányi Iván, Krausz Tamás, Német István, Korona Kiadó, Budapest, 1997. ISBN 963 903 627 7

II. kötet 1945–1995-ig Európa. Szerkesztők Diószegi István, Harsányi Iván, Német István, Korona Kiadó, Budapest, 1997. ISBN 963 903 619 6

III. kötet 1945–1995-ig Európán kívüli világ. Diószegi István, Harsányi Iván, Német István, Korona Kiadó, Budapest, 1997. ISBN 963 903 613 7

AETAS előfizetői felhívás 1997.

Tisztelt Olvasóink!

Lapunk 1997-es évfolyamában ismételten három tematikus szám megjelentetését tervezzük. Az első — duplaszám — a középkortörténet témaköréből merít, s egyebek mellett az uralkodói-, világi hatalom szakrális alátámasztásának kérdéseit vizsgálja. Ezt követően egy 17–19. századi művelődéstörténeti számot jelentetünk meg. Ez évi utolsó kötetünk témája az ortodoxia-egyház történet (egyházszakadás, kolostortörténet). *Határainkon túl* rovatunkban bemutatjuk Kosztolnyik Zoltán, John R. Lampe és Halil İnalcık történeszeket, s tovább folytatjuk *Elmélet és módszer* rovatunkat hazai és külföldi szerzők elméleti jellegű írásainak közlésével.

A nyomdai és technikai árak jelentős emelkedése miatt a szerkesztőség kénytelen emelni a lap árát. Ezek után a folyóirat ára:

éves előfizetési díj	800 Ft
egy számot megrendelőknél	200 Ft + postaköltség
könyvesbolti vásárlóknak	240 Ft.

A folyóirat a következő címeken rendelhető meg:

AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.,

e-mail: aetas@jate.u-szeged.hu

CONTENTS

Essays

- Egon Maróti: Aristotle's view of juvenile competition sports as reflected in the sources 5
- László Horváth: From the workshop of Athenian democracy 20
- György Németh: Critias. The intellectual development of a writer turned politician and tyrant 37
- Ildikó Ecsedy: Trade on the Silk Road: Nomadic intermediation on the Iranian steppe between China and Rome 57

Workshop

- Gyula Wojtilla: Observations on a remarkable model of the Indo-Aryan migration 68
- Zoltán Farkas: Cui prodest... On postmodern historiography 80
- Zsuzsanna Hoffmann: Land ownership in ancient Rome 89

Recollection

- Sailing round the Red Sea from Alexandria to India (Translated, and edited, with an introduction, by Ágnes W. Salgó) 97

Perspective

- „Research has shown that birth control appeared in Hungary as early as 1790.” Interview with Rudolf Andorka 111
- Rudolf Andorka's works in historical sociology and demography 121
- Rudolf Andorka: Household systems and the life of the elderly in 18th–19th-century Hungarian villages 128

Theory and method

- István M. Szíjártó: What is microhistory? 157
- Selected bibliography 183

King of the thieves? (J. C. Holt: <i>Robin Hood</i> . London, 1989.) Eszter Bükki	186
Salem possessed. (Paul Boyer–Stephen Nissenbaum: <i>Salem Possessed</i> — <i>The Social Origins of Witchcraft</i> . Cambridge–Massachusetts, 1974.) György Szoboszlai	192
The rise and fall of the knights. (Georges Duby: <i>Le dimanche de</i> <i>Bouvines</i> . Paris, 1973.; Barbara W. Tuchmann: <i>Távoli tükrő a</i> <i>szerencsétlen XIV. század</i> . Bp., 1987.) Veronika Novák	197
The cheese and the worms. (Carlo Ginsburg: <i>A sajt és a kukacok</i> . <i>Egy XVI. századi molnár világképe</i> . Bp., 1991.) Zsombor Bódi	201
Paranoid clergymen, bulls buried alive and other stories of the bizarre. (David Warren Sebean: <i>Power in the Blood</i> . Cambridge, 1984.) Ferenc Sohajda	207
The wife of Martin Guerre; or <i>cherchez la femme</i> . (Natalie Zemon Davis: <i>The Return of Martin Guerre</i> . Cambridge, 1983.) Szilvia Balassa	212
Jacques Revel: Microlevel research and the construction of social phenomena	217
<i>Reviews</i>	
A new synthesis of Roman common law. (Zlinszky János: <i>Ius</i> <i>publicum</i> . Római közjog. Bp., 1994.) Zsuzsanna Hoffmann	238
On Hungarian history in foreign eyes. (Jörg K. Hoensch: <i>A His-</i> <i>tory of modern Hungary 1867–1994</i> . London and New York, 1996. Second edition) Ágnes Deák	242
Expelled and deported. (Emilia Hrabovec: <i>Vertreibung und Ab-</i> <i>schub</i> . Deutsche in Mähren 1945–1947. Frankfurt am Main, 1995.) László Sipőcz	249
A noble initiative. (Henri H. Stahl: <i>A régi román falu öröksége</i> . Bp., 1992.) Géza Kovách	255
Give me liberty, and give me slaves. (Russ Castronovo: <i>Fathering</i> <i>the Nation</i> . American Genealogies of Slavery and Freedom. Berkeley and Los Angeles, 1995.) David W. Noble	258
The authors of this number	263
Books received	264
Call for subscription	265

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

* * *

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén. A folyóirat előfizetési díja egy évre 400 Ft. A lap ára egy szám megrendelése esetén 100 Ft+postaköltség, könyvesboltban 120 Ft.

* * *

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Magiszter Könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.; Balassi Könyvesbolt, II. ker., Margit utca 1-3.; Eötvös Könyvesbolt, V. ker., Kecskeméti u. 2.; Litea Kft., I. ker., Budavár, Hess A. tér 4.; Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrássy út 45.; Atlantisz Könyvesbolt, V. ker., Váci utca.

Szeged: Katedrális Bt.: Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27., Könyv- és Jegyzetbolt, Dugonics tér 12.; Móra Könyvesbolt, Kárász u. 5.; Egyetemi Könyvtár, Egyetem u. 2.; JGYTF Kiadó Jegyzetbolt, Boldogasszony sgt. 6.; Idegennyelvű Könyvesbolt, Kárász u. 22.; Tolkien Könyvesbolt, Kossuth L. sgt. 1.

Debrecen: Egyetemi könyvtár, KLTE főépület fsz. Egyetem tér 1.

Miskolc: Két Könyvész Kft., Miskolc-Egyetemváros.

Pécs: Szövegbolt, Ifjúság u. 6.; Egyetemi Könyvesbolt, Mátyás király u.

Székesfehérvár: Jókai u. 4. Könyvkereskedés, Jókai u. 4.

Szombathely: Savaria Könyvesbolt, Mártírok tere 1.

* * *

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

Telefon: 62/454-000/3297

e-mail: actas@jate.u-szeged.hu

<http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/actas/>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

A szerkesztőség titkára: Homonnai Sarolta

Olvasószerkesztő: Benkes Réka

Technikai szerkesztő: Dávid Tamás

A borítót tervezte: Szekeres Ferenc

Nyomdai munkálatok: Délmagyarország Könyv-, Lapkiadó
és Nyomdaipari Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 120,– Ft

Előfizetőknek: 100,– Ft

„Mitikus történet felhasználása egy külpolitikai konfliktusban egy állam felségjogainak történeti igazolására korántsem egyedi jelenség. A mítoszok ugyanis a korban egyet jelentettek a görögök homályba vesző, de mindannyiuk által elismert és tiszteletben tartott korai történelmével. Az érvek mitikus megalapozása rendkívül sokat nyomott a latban, ezért lépten-nyomon történtek kísérletek kedvező mítoszvariánsok kialakítására az éppen aktuális politikai érdekek szerint.”

Horváth László tanulmányát számunk 20–36. oldalán olvashatják.